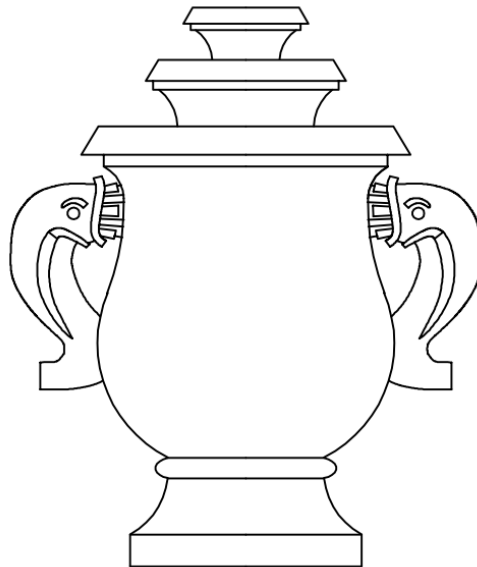

INSTITUTIONEN FÖR KULTURVÅRD

ARKITEKTEN ERNST TORULF

Ett västsvenskt perspektiv på det tidiga 1900-talets svenska arkitektur

Simon Wærn

Uppsats för avläggande av filosofie masterexamen med huvudområdet kulturvård

2019, 60 hp

Avancerad nivå

2019:32

ARKITEKTEN ERNST TORULF
Ett västsvenskt perspektiv på det tidiga 1900-talets svenska
arkitektur

Simon Wærn

Handledare: Henrik Ranby
Examensarbete för Masterexamen, 60 hp
Kulturvård

UNIVERSITY OF GOTHENBURG

Department of Conservation

P.O. Box 130

SE-405 30 Gothenburg, Sweden

<http://www.conservation.gu.se>

Fax +46 31 7864703

Tel +46 31 7864700

Master's Program in Conservation, 120 ect

Author: Simon Wærn

Supervisor: Henrik Ranby

Title: Ernst Torulf: architect – a west Swedish perspective on early 20th century Swedish architecture

ABSTRACT

The aim of this thesis is to explore and analyse the life and work of the Swedish architect Ernst Torulf (1872-1936). The study attempts to answer questions related to Torulf's architecture, his ideology and sources of inspiration, analyse the connection between his professional career and personal life, and place his work into a wider historical context. All in all, the study seeks to create a broad and nuanced portrait of an architect and his architecture. Ernst Torulf was one of the most prominent Swedish architects of his time. His architectural production was broad in character in extensive in scope. His work spanned over a long time period as well as over a relatively large geographical area. His main base of work was Western Sweden and the city of Gothenburg, where he for over three decades in many ways played a dominant role.

Torulf, along with several other architects of his time who mainly worked in regions away from the Swedish capital, has not yet received a given place in the history of Swedish architecture and his work remain largely unexplored. Seeing as Torulf, through his establishment in Gothenburg, chose a different career path than several of his elite architect colleagues in Stockholm, he breaks with the established Swedish architectural canon. A canon where almost all important architectural development in Sweden is attributed to the capital and its architecture. This thesis seeks to present the early 20th century architecture of Sweden from a west Swedish perspective.

The common features of Torulf's architecture are clearly distinguishable. During his 40-year career, he smoothly adapted his architecture to the various shifts in style that occurred. From the eclectic medievalism of the 1890's, through the national romanticism of the early 1900's and the subsequent neoclassicism, to the early modernism of the 1930's. The essential architectural features however, remained the same throughout his long career. Modest and rationally designed buildings, mostly of brick and granite, in which the architectural emphasises were firmly placed on the buildings' powerful, disciplined volumes and the inherent qualities of the building materials used. Torulf's buildings are thus representative of a modern architecture firmly rooted in classical convention and traditional handicraft.

Title in original language: Arkitekten Ernst Torulf – ett västsvenskt perspektiv på det tidiga 1900-talets svenska arkitektur

Language of text: Swedish

Number of pages: 232

Keywords: Swedish architecture, National romanticism, Nordic classicism, functionalism, early 1900's, Gothenburg

ISSN 1101-3303

ISRN GU/KUV—19/32—SE

Ernst Torulf (1872-1936)

Innehållsförteckning

Kapitel 1. Inledning	9
Presentation och bakgrund.....	9
Syfte och frågeställningar.....	10
Forskningsläge.....	10
Det tidiga 1900-talets arkitektur och arkitektroll.....	10
Arkitektur i Göteborg och Västsverige.....	11
Ernst Torulf i tidigare forskning.....	11
Avgränsningar.....	13
Teoretiska utgångspunkter.....	13
Metod och källmaterial.....	14
Disposition.....	17
Kapitel 2. En levnadsteckning	18
Uppväxt på Falbygden.....	18
Tidiga studier och yrkesval.....	20
Vid Konstakademiens arkitekturskola.....	23
Tidig praktik och arbete.....	29
Arkitektverksamhet i Stockholm och kompanjonskap med Erik Hahr.....	31
Arkitektverksamhet i Göteborg och kompanjonskap med Ivar Tengbom.....	35
Självständig arkitekt i Göteborg.....	39
E. Torulfs arkitektbyrå – organisation, arbetskultur och ekonomi.....	44
De många uppdragens och engagemangens man.....	50
Den privata sfären – mannen bakom yrkesrollen.....	55
Banan sluts – bortgången vintern 1936.....	59
Kapitel 3. Ernst Torulfs studieresor vid sekelskiftet 1900	61
Den stora studieresans bakgrund – syfte, resmål och finansiering.....	61
Ernst Torulfs studieresa 1899-1900.....	63
I London och Oxfordshire.....	65
På stålhäst runt Frankrike.....	68
Över Jylland, Fyn och Själland – Danmarksresan sommaren 1903.....	85
Konklusioner.....	88
Kapitel 4. Ernst Torulfs arkitektur – en verkpresentation	90
Introduktion.....	90
Om presentationens upplägg.....	90

Offentliga arbeten och byggnadsverk.....	90
Kommunaltekniska byggnader och diverse allmännyttiga anläggningar.....	90
Bank-, post- och telegrafhus.....	101
Skolbyggnader.....	119
Sjukhus.....	138
Kyrkor och samlingslokaler.....	147
Rådhus, hotell, museibygnader och övriga offentliga byggnadsverk.....	155
Bostadshus samt kommersiella och industrirelaterade byggnader.....	173
Villor, mangårdsbyggnader, arbetarbostäder och småhus.....	173
Flerbostadshus, affärs- och kontorshus samt övriga kommersiella byggnader.....	188
Arkitektkonsortiet Ares – Götaplatsen och Jubileumsutställningen i Göteborg.....	193
Kapitel 5. Arkitekten Ernst Torulf – en sammanfattande diskussion.....	206
Arkitekturen.....	206
Ideologin.....	207
Yrkesrollen och praktiken.....	211
Torulfs relevans – en arkitekturhistorisk positionsbestämning.....	212
Verkförteckning.....	217
Förteckning över byggnadsprojekt och utförda byggnadsverk.....	217
Offentliga byggnadsverk och anläggningar.....	217
Bostäder samt kommersiella och industriella byggnader.....	220
Stadsplanarbeten.....	221
Arkitektkonsortiet Ares: Götaplatsen och jubileumsutställningen i Göteborg.....	221
Förteckning över arkitekttävlingar där Ernst Torulf ingått som bedömare.....	222
Bilagor.....	223
Källor och litteratur.....	223
Arkivförteckning.....	223
Tryckta källor och anförd litteratur.....	225
Tidskrifter och tidningar.....	230
Elektroniska källor.....	230
Övriga dokument.....	231
Muntliga källor.....	231
Bildkällor.....	231

Kapitel 1. Inledning

Presentation och bakgrund

I denna uppsats kommer läsaren att möta arkitekten Ernst Torulf (1872-1936). Torulf var en av sin tids mest framstående yrkesmän. Han var bördig från Friggeråker på Falbygden i Västergötland och efter att ha avslutat sina studier vid Chalmers tekniska läroanstalt i Göteborg och Konstakademins byggnadskola i Stockholm påbörjade han vid det förrförra seklets slut en yrkesbana som kom att vara i över 40 år och som efter hand skulle göra honom till en av det tidiga 1900-talets mest produktiva arkitekter.

Till en början verkade Torulf som ung arkitekt i såväl Stockholm som i andra svenska städer, bedrev därefter kompanjonskap med såväl Erik Hahr som Ivar Tengbom, och slog sig sedermera ned som självständig arkitekt i Göteborg. I Göteborg kom han så småningom att förestå stadens största arkitektkontor och blev också staden trogen resten av sitt liv.

Torulf kom att bli en av de arkitekter, som i hög grad bidrog till nationalromantikens genombrott i Sverige vid 1900-talets början. I synnerhet blev han den nya stilens förkämpe i Västsverige och i Göteborg. Där kom han sedermera att inta en dominerande roll och bidrog genom sin över tre decennier långa gärning till stadens arkitekturutveckling och till det som senare kommit att kallas ”Göteborgsarkitekturens storhetstid”. Under sitt yrkesliv var han upphovsman till betydande offentliga byggnader i staden, såsom Göteborgs Högskola, Naturhistoriska museet, Hvitfeldtska läroverket, Renströmska sjukhuset och Centralposthuset. Hans omfattande verksamhet var emellertid inte begränsad till Göteborg utan sträckte sig i stort sett över hela Västsverige.

Många av Torulfs samtida kollegor, såsom Carl Westman, Lars Israel Wahlman, Ragnar Östberg och kompanjonen tillika barndomskamraten Ivar Tengbom, är än idag ihågkomna och deras verk och yrkesliv väl utforskade. Torulf har dock tillsammans med flera andra dåtida arkitekter, vilka i huvudsak verkade i Västsverige ännu inte erhållit en given plats i den svenska arkitekturhistorien. Torulf är en av få välkända svenska ”elitarkitekter” verksamma under det tidiga 1900-talet vars liv och arkitektgärning hitintills inte ägnats någon mer djupgående forskning.

I och med att Torulf genom sin etablering i Västsverige och Göteborg valde en annan karriärväg än flera av sina elitarkitektkollegor i Stockholm, bryter han mot den vedertagna, mellansvenska arkitekturhistoriska kanon – en kanon där nästintill all betydelsefull arkitekturutveckling tillskrivs huvudstaden och de där verksamma arkitekterna. Mot denna bakgrund är ett studium av Torulf och hans arkitektur angelägen. Det är min förhoppning att följande uppsats kan bidra till en fördjupad förståelse för det tidiga 1900-talets arkitektur samt för det dåtida arkitektyrkets verksamhetsfält och således också kan bidra till tecknandet av en mer nyanserad bild av svensk arkitekturhistoria ur såväl ett nationellt och regionalt som ett lokalt perspektiv.

Syfte och frågeställningar

Det övergripande syftet med denna uppsats är att genom studier av olika typer av källmaterial ta ett samlat grepp kring och skapa utökad kännedom om arkitekten Ernst Torulfs liv och arkitektur. Målsättningen är att genom uppmärksammandet av en relativt outforskad yrkesman och hans verk i förlängningen också kunna bidra till att nyansera bilden av svensk arkitekturhistoria ur ett nationellt, regionalt och lokalt perspektiv.

De övergripande frågeställningar som utgjort utgångspunkter för forskningsarbetet har varit följande:

- Vad kännetecknar Ernst Torulfs verk och arkitektur? Vilka var de huvudsakliga byggnadsuppgifterna? Går det att finna gemensamma arkitektoniska drag i hans omfattande produktion?
- Vad präglades Torulfs arkitekturuppfattning – hans influenser, värderingar och idébakgrund – av?
- Hur utvecklades Torulfs yrkesverksamhet under årens lopp? Hur påverkades hans verksamhet av de miljöer och de sociala sammanhang han verkade i?
- Vilken betydelse och relevans kan Torulf som arkitekt tillskrivas ur ett nationellt, regionalt samt lokalt arkitekturhistoriskt perspektiv?

Forskningsläge

Det tidiga 1900-talets arkitektur och arkitektroll

Det finns förhållandevis mycket skrivet om just det tidiga 1900-talets arkitektur. Den litteratur som frambragts kan delas in i tre huvudsakliga kategorier: sammanfattande presentationsverk, kategoristudier samt biografier eller personmonografier. Inom den förstnämnda kategorin finner vi översiktliga verk så som Henrik Anderssons och Fredric Bedoires *Svensk arkitektur* (1986), Eva Erikssons *Den moderna stadens födelse* (1994) och *Den moderna staden tar form: arkitektur och debatt 1910-1935* (2001), samt Fredric Bedoires *Den svenska arkitekturens historia 1800-2000* (2015). Inom den andra kategorin finner vi tematiska områdesstudier, varav Elisabet Stavenow-Hidemarks *Villabebyggelse i Sverige 1900-1925* (1971), Fredric Bedoires och Henrik O. Anderssons *Bankbyggnad i Sverige* (1981), samt Rasmus Wærns avhandling *Tävlingarnas tid* (1996) om arkitekturtävlandet som fenomen är tre representativa exempel.

I den sistnämnda kategorin, biografier, finner vi främst arkitektmonografier över de väletablerade namnen i form av såväl avhandlingar som mer populärvetenskapliga biografier. Vad gäller de förstnämnda kan bl.a. nämnas Anders Bergströms avhandling om Ivar Tengbom (2001), Bertil Palms klassiska avhandling om Carl Westman (1954) och Micael Ekbergs avhandling om Torben Grut. Inom biografikategorin ryms emellertid också verk ägnade åt mer sällan uppmärksammade arkitekter, bl.a. Britt-Inger Johanssons avhandling om Agi Lindegren (1997), Martin Rörbys bok om Georg A. Nilsson (1989), Bedoires avhandling om Gustaf Wickman (1974), Håkan Lindqvists bok om Hans Hedlund (2013) och inte minst Henrik Ranbys studie av Harald Boklunds liv och verk (2002).

Frågor rörande arkitektyrkets roll och verksamhetsfält utgör inte sällan betydande inslag i arkitektbiografier, även om ett naturligt fokus allt som oftast anläggs på arkitektens byggnadsverk.

Ranbys avhandling om Boklund och Bedoires om Wickman skiljer sig dock då de båda ägnar särskild uppmärksamhet åt den dåtida arkitektrollen och dess praktiska – och då inte minst dess sociala och ekonomiska – förutsättningar. I detta sammanhang bör även Björn Linns artiklar ”Ivar Tengbom och arkitektyrket” i boken *Stenstadens arkitekter* (1981) samt ”Ett arkitektkontors livskraft” i boken *Tengboms – ett arkitektkontors utveckling sedan 1905* (1991) nämnas. Ytterligare en betydelsefull källa till kunskap – kring inte minst det paradigmskifte svensk arkitektur och den svenska arkitektkåren stod inför vid det förra seklets början – har varit Ola Svenles masteruppsats *Lära sig arkitektur av historien* (2009). Denna uppsats kretsar kring arkitekten tillika läraren vid Konstakademien Claes Grundström och dennes studieresa i Europa och dess inverkan på arkitekturundervisningen vid Konstakademien vid 1800-talets slut, en undervisning som kom att prägla otaliga generationer svenska arkitekter.

Samtliga ovan nämnda böcker och avhandlingar har sammantaget utgjort en betydelsefull grund och utgångspunkt för detta forskningsarbete.

Arkitektur i Göteborg och Västsverige

Även när det kommer till litteratur rörande arkitektur och stadsplanering i det tidiga 1900-talets Göteborg finns det relativt mycket att tillgå, om än mestadels av sammanfattande och övergripande karaktär. Claes Caldenbys *Byggnader i Göteborg: en guide till 1900-talsarkitektur* (1979), Caldenbys, Gunilla Linde-Bjurs och Sven-Olof Ohlssons *Guide till Göteborgs arkitektur* (2006) samt Linde-Bjurs *Arkitekter & fasader: Göteborg 1850-1920* (2013) är tre goda exempel. Hans Bjurs *Lilienbergs stad: Göteborg 1900-1930* (2018) rörande Albert Lilienbergs stadsplaneringsinsatser i Göteborg är också väl värd att lyfta fram i sammanhanget.

Enskilda arkitekters gärningar i staden har också i begränsad omfattning presenterats i bokform eller i uppsatsform. Det gäller huvudsakligen arkitekter verksamma under 1800-talets andra hälft. Gällande enskilda byggnader i staden bör också de otaliga bebyggelsehistoriska uppgifter som genom åren författats vid Institutionen för kulturvård vid Göteborgs universitet nämnas som betydelsefulla tidigare forskningsinsatser. Även det kunskapsunderlag som finns tillgängligt i form av åtskilliga bebyggelseinventeringar, utförda av bl.a. Göteborgs stadsmuseum, bör nämnas. Vad gäller mer regionalt inriktad forskning på just västsvensk arkitektur under det tidiga 1900-talet förefaller denna vara mycket skral.

Ernst Torulf i tidigare forskning

Ernst Torulf är ingen okänd arkitekt, men hans verksamhet har likväl inte ägnats någon mer ingående forskning. Hans namn passerar visserligen förhållandevis ofta förbi och ges ibland visst utrymme i översikter över svensk arkitekturhistoria, bl.a. i ovan nämnda *Svensk arkitektur* och *Den svenska arkitekturens historia 1800-2000*, och då som regel när Göteborgs arkitektur blir föremål för en kortare sammanfattning. Så är fallet i Erikssons *Den moderna stadens födelse*, där Torulf beskrivs som tillhörande de ledande Göteborgsarkitekterna och en av de fyra arkitekterna utgörande det så kallade Ares-konsortiet.¹ I konsthistorikern Henrik Cornells *Den svenska konstens historia*, ursprungligen utgiven 1946, ges Torulf en mer framskjuten position, och beskrivs tillsammans med Torben Grut, Erik Hahr och Lars Israel Wahlman som den grupp unga arkitekter som vid

¹ Eriksson, Eva, *Den moderna stadens födelse: svensk arkitektur 1890-1920*, 1. uppl., Ordfront, Stockholm, 1990, sid. 305.

sekelskiftet 1900 ”ännu väntade på större uppgifter”, och därefter som ”den nationella byggnadskolans förkämpe i Göteborg och Västsverige”.²

Nämnda skildringar av Torulf och hans arkitektur, liksom dem man finner i artiklar i diverse lexikon och uppslagsverk, så som *Svenskt konstnärslexikon* eller *Nordisk Familjebok*, är emellertid mestadels övergripande och mycket knapphändiga. I de fall Torulf idag nämns i ett sammanhang utanför Göteborg, är det nästintill alltid som Ivar Tengboms äldre kompanjon. Så är fallet i Anders Bergströms avhandling om Tengbom, där Torulfs verksamhet förvisso kortfattat presenteras, men där Torulfs roll i de två arkitekternas samarbete samtidigt kraftigt nedtonas.

De hitintills mest nyanserade redogörelserna för Torulfs gärning som arkitekt finner vi i Gunilla Linde-Bjurs *Arkitekter & fasader: Göteborg 1850-1920* samt i Ira Tepfers *Universitetsbyggnaden i Vasaparken* (1991). I Linde-Bjurs bok ägnas Torulf ett eget uppslag och efter en kort biografisk introduktion följer en presentation av några av hans mer betydande verk i Göteborg i ord och i bild. I Tepfers bok om Göteborgs universitets huvudbyggnad ges, utöver en ingående beskrivning och analys av byggnadens tillkomst och arkitektur, också en kortfattad presentation av Torulf och hans verksamhet.

Nämnas bör också de två mindre uppsatser som författades av undertecknad våren 2018 som en del av förberedelserna inför arbetet med föreliggande masteruppsats. Dessa uppsatser har utgjort en betydande utgångspunkt för uppsatsskrivandet: *Arkitektprofessionen vid det förra seklets början – om unga arkitekter; deras bakgrund, studiegång och verksamhet åren omkring sekelskiftet 1900* samt *Från Friggeråker till Lorensberg – en första inblick i arkitekten Ernst Torulfs liv och gärning*. Det sammantagna syftet med dessa två uppsatser var att erhålla en viss övergripande förförståelse för ämnet i sig samt att få en överblick över det tillgängliga källmaterialet och på så vis skapa en gedigen grund att bygga den vidare forskningen på.

Som ovan påvisats föreligger det en generell kunskapsbrist, när det kommer till Ernst Torulf och hans verksamhet som arkitekt. I stort sett finns det inget mer djuplodande skrivet om honom, även om hans namn ideligen passerar förbi i såväl diverse översikter av svensk arkitekturhistoria som av Göteborgs arkitektur. Ett enkelt sätt att motivera en biografisk studie av Torulf är således, att det inte finns någon sedan tidigare. Utöver tidigare nämnda motiveringar kan man utifrån det rådande forskningsläget konstatera, att det finns ett behov av att genom studier av enskilda arkitekter – som inte uteslutande verkat i Stockholm och Mellansverige – utmana en vedertagen arkitekturhistorisk kanon. Det är en hävdvunnen historieskrivning som alltjämt placerat huvudstaden i centrum för inte minst det tidiga 1900-talets svenska arkitekturutveckling, vilket också lett till en skev bild av densamma. Ernst Torulf kan betraktas som både en del av denna etablerade kanon och samtidigt inte. Genom sin traditionella utbildningsbakgrund och tidiga karriär ingår han i den grupp av akademiutbildade arkitekter, som vid 1900-talets början utgjorde något av en professionsmässig elit, men till följd av de vägval han senare gjorde – inte minst genom sin permanenta etablering i Göteborg och Västsverige – viker han också av från elitarkitekternas sedvanliga väg. Det gör studiet av honom och hans gärning än mer intressant.

² Cornell, Henrik, *Den svenska konstens historia. del 2, Från nyantikens till Konstnärslösheten*, Aldus/Bonnier, Stockholm, 1970, sid. 146, 152.

Avgränsningar

Denna uppsats gör inte anspråk på att utgöra en fullödig yrkesbiografisk skildring av Ernst Torulfs karriär. Uppsatsen är avgränsad till de uppgifter och den information som genom arkivstudier gått att erhålla och utröna. I och med att Torulf var så pass utforskad har forskningen avgränsats till en förhållandevis översiktlig undersökning av sammanställande karaktär. Målsättningen för forskningsarbetet har varit att skapa en ordentlig och belagd översiktlig presentation av Ernst Torulfs liv och arkitektur. Studien har för den delen inte haft som utgångspunkt att bli ytlig, men en tydlig strävan med arbetet har varit att bygga en gedigen grund för vidare studium av Torulfs gärning och skapa förutsättningar för andra att i framtiden bedriva mer djupgående, särskilt inriktad forskning om hans arkitektur.³

Tidsmässigt har forskningsarbetet i grova drag begränsats till perioden 1890-1940, en period som i huvudsak sammanfaller med de år Torulf var verksam som arkitekt. Den geografiska avgränsningen för huvuddelen av undersökningen är gjord i Västsverige och inte minst i Göteborg. Eftersom Göteborg var den stad i vilken Ernst Torulf i huvudsak levde och verkade under huvuddelen av sitt liv, ter det sig naturligt att just denna stad står i centrum. Torulfs verksamhet sträckte sig emellertid utanför Göteborg och flera betydande verk återfinns också på olika platser runtom i Västsverige, vilket innebär att en ensidig stadshistorisk tolkning av hans gärning som arkitekt skulle leda till felaktiga slutsatser. Ett mer regionalt västsvenskt perspektiv har därför anlagts.

Teoretiska utgångspunkter

Denna uppsats kan anses utgöra en personmonografi. En personmonografi har vissa forskningsmässiga fördelar. Inte minst så kan en personmonografi, genom det naturligt snäva ämnesområdet och det tydliga urval den fordrar, ge en mycket rik bild av en särskild tidsepok.⁴ Den kan utöka och framförallt nyansera kunskapen om och förståelsen för den tid, det samhälle och den plats personen verkade i; men också ge insiktsfulla nyanser åt de olika utvecklingsskeenden personen var en del av, den kan till och med bidra till att korrigera förutfattade meningar.⁵ När man studerar konstnären, studerar man också tiden, som Bo Grandien konstaterar i inledningen av sin omfattande studie av arkitekten Fredrik Wilhelm Scholander (1979). ”Om den förre är en produkt av den senare bör något av tidens ansikte också framträda i porträttet av den begränsade personliga insatsen.”⁶

Vidare skulle uppsatsen även kunna beskrivas som en yrkesbiografi. Ernst Torulfs yrkesgärning och livsverk som arkitekt står självklart i fokus. En yrkesbiografi över en arkitekt kan emellertid i bästa fall inte endast bidra till mer kunskap om den enskilde arkitekten och hans verk. Den kan också ge en djupare förståelse för såväl tidens allmänna arkitekturutveckling som dess bakomliggande idégrund och ideal samt ge betydelsefulla insikter i det dåtida arkitekturverkets verksamhetsfält, dess förutsättningar och utveckling. I uppsatsen har dock ambitionen alltså varit

³ I enlighet med vad Eva Rudberg skriver: ”ett rejält dokumenterat arbete [...] har sannolikt större värde för efterkommande än arbeten där man gör antaganden och drar slutsatser på ett spekulativt utvalt material”. Citat ur Rudberg, Eva, *'Arkitektmonografien som arbetsmetod.'*, Tidskrift för arkitekturforskning, 1991 (4:4), sid. 56.

⁴ Rudberg, Eva, *'Arkitektmonografien som arbetsmetod.'*, sid. 52.

⁵ Johansson, Britt-Inger, *I tidens stil: arkitekten Agj Lindegrens liv och verk: 1858-1927*, Raster, Diss. Uppsala: Univ. Stockholm, 1997, sid. 9.

⁶ Grandien, Bo, *Drömmen om renässansen: Fredrik Wilhelm Scholander som arkitekt och mångfrestare = [A renaissance vision]: [Fredrik Wilhelm Scholander, architect and virtuoso]*, Nordiska mus., Stockholm, 1979, sid. 11.

att även tillmäta personen bakom yrkesmannen betydelse. Ingen lever och verkar isolerat och oavhängigt den miljö och det sociala sammanhang man befinner sig i. Tvärtom, det sociala, kulturella och samhällsliga sammanhanget är i grunden väsentlig. Kopplingen mellan liv och verk är avgörande för förståelsen av en särskild yrkesmans gärning, men också för förståelsen för en professions utveckling. Personen, tiden och verket samverkar alltid. Genom just biografien blir också arkitekturhistorien mer begriplig genom att den tydligt förankras i och skildras genom den enskilde yrkesmannen.⁷

En annan viktig teoretisk utgångspunkt för forskningsarbetet har varit den så kallade ”realistiska konstnärssynen”. Henrik Ranby ställer i den tidigare nämnda avhandlingen om arkitekten Harald Boklund den *realistiska* konstnärssynen mot den *romantiska*. Utifrån den senare ses konstnären som ett ensamt geni som med gudasänd inspiration skapar mästerverk efter mästerverk. Den realistiska konstnärssynen, däremot, utgår ifrån att den enskilde konstnären alltid agerar i sitt sociala sammanhang, lika begränsad av yttre omständigheter som andra individer, och att han därför inte heller på något vis ska uppfattas som överlägsen sin samtid. En konstnär – i vårt fall en arkitekt – har alltid en praktisk verklighet att förhålla sig till. Det finns nästintill alltid en uppdragsgivare med särskilda önskemål, med en begränsad budget och med ett snårigt juridiskt ramverk kring den arkitektur som uppförs.⁸ Det har varit min ambition att låta denna mer realistiska syn prägla min analys av Torulfs arkitektur. Min målsättning har alltså inte varit att författa en skönmålande livsverkssummering, där den enskilda insatsen övervärderas, utan snarare – i linje med den realistiska konstnärssynen – på ett så sakligt sätt som möjligt presentera och i viss mån analysera Ernst Torulfs liv och verk.

Som bebyggelseantikvarie faller det sig också naturligt att forskningsarbetet präglas av en antikvarisk medvetenhet och ett bebyggelsehistoriskt perspektiv. Det senare perspektivet hoppas jag har kommit att bidra till att skapa en mindre traditionell, individcentrerad arkitekturhistorisk studie som inte endast hanterar estetik utan även i större utsträckning tar hänsyn till de samhällsliga förutsättningarna. Den antikvariska medvetenheten – förståelsen för betydelsen och vikten av att vårda våra gemensamma kulturbyggnader- och miljöer och tillvarata dem för framtiden – ligger också till grund för en av studiens indirekta målsättningar. Till följd av den utvidgade kunskap om Torulf och hans verk som studien förhoppningsvis har lett till hoppas jag, att den också kan medverka till att hans kvarvarande byggnadsverk fortsättningsvis skyddas, vårdas och bevaras för framtiden.

Metod och källmaterial

Uppsatsen har möjliggjorts genom studier av och fördjupning i det traditionella arkitekturhistoriska källmaterialet: de byggda verken i sig, arkivmaterial av olika slag samt för ämnet relevant litteratur och tryckt material.

Källmaterialet är omfångsrikt och omfattande. Utöver byggnadsverken har ritningar av varierande typ samt arkivalier med anknytning till de olika byggnadsprojekten – såsom protokoll och arbetsbeskrivningar – utgjort källmaterialets tyngdpunkt. De senare har främst erhållits genom

⁷ Ranby, Henrik, *Harald Boklund: kosmopolitiskt, regionalt och nationalromantiskt i Skånes arkitektur 1890-1930*, Arkitekturmuseet, Diss. Lund: Univ., 2002, Stockholm, 2002, sid. 16.

⁸ Ranby, Henrik, *Harald Boklund: kosmopolitiskt, regionalt och nationalromantiskt i Skånes arkitektur 1890-1930*, sid. 16.

arkivstudier vid Göteborgs stads- och regionarkiv, Landsarkivet i Göteborg samt även det i samma stad belägna Naturhistoriska museets arkiv. Ytterligare en omistlig källa för forskningsarbetet har varit den i privat ägo förvarade resedagbok Torulf förde under sina studieresor och som undertecknad har haft tillgång till och transkriberat, vidare de uppgifter med anknytning till Torulfs studietid som finns i samlingar tillhörande Chalmers tekniska högskola samt Konstakademiens arkiv.

En väsentlig del av källmaterialet har utgjorts av tryckt material i form av bl.a. ovannämnda arkitekturhistorisk- och lokalhistorisk litteratur, enskilda individens memoarer, uppsatser, avhandlingar, kommunala kulturmiljöprogram och inventeringar, samt inte minst dåtida tidskrifter och övriga tryckalster såsom adress- och taxeringskalendrar och föreningsmatriklar. Död- och dopböcker samt ett antal bouppteckningar har också kompletterat kunskapsunderlaget och underlättat arbetet med att ta ett samlat grepp kring såväl Torulfs arkitektur som hans karriär och liv.

En av uppsatsens målsättningar har följaktligen varit att åstadkomma en så komplett förteckning av Torulfs verk som möjligt. Det har inneburit ett idogt arbete med att identifiera och attribuera såväl uppförda byggnader som icke-genomförda byggnadsprojekt. Identifieringen har främst utgått från de ritningar som finns att tillgå men även kompletterats med en genomgång av tidigare litteratur rörande Torulfs verksamhet samt otaliga byggnadsinventeringar, inte minst kommunala kulturmiljöprogram. Ytterligare för identifieringsarbetet helt ovärderliga uppgifter har erhållit genom sökningar via Kungliga Bibliotekets söktjänst ”Svenska dagstidningar” genom vilka hundratals artiklar med anknytning till Torulf påträffats och för mig okända verk kunnat identifieras.

Vad gäller ritningsmaterialet är det förhållandevis rikt men också splittrat och inkomplett. Lejonparten återfinns i huvudsak i Göteborgs stads- och regionarkivs ritningssamling, i Landsarkivet i Göteborg samt i Arkitekturmuseets samlingar i Stockholm. Det senare äger en mindre samling ritningar från Torulfs enskilda arkitektverksamhet och även diverse ritningsmaterial från arkitektfirman Tengbom & Torulf, medan materialet hos övriga arkiv är splittrat mellan olika arkivbildare och serier. Någon samlad, heltäckande Torulfsamling finns alltså inte. I Landsarkivet i Göteborg är ritningsmaterialet utspritt i serier kopplade till olika byggnadsprojekt och i Stads- och regionarkivet är det bevarade ritningsbeståndet uppdelat mellan olika arkivbildare, främst mellan flertalet kommunala myndigheter och privata arkitektfirmor. Huvuddelen av materialet återfinns i arkitekt- och ingenjörfirman A. Krüger & Sons ritningssamling samt i arkitekten – tillika Torulfs vän och kollega – R.O. Swenssons arkiv. Ett visst ritningsmaterial, främst i form av bygglovsritningar, har också påfunnits i ett antal kommunala arkiv runtom i Västsverige.

Ritningsmaterialet är som konstaterats rikt till sitt omfång och förhållandevis variationsrikt. Det består av såväl byråkratiska byggnadshandlingar som rena beställarpresentationer, allt från hastigt hopknåpade skisser till omsorgsfullt utförda kolteckningar. Den verkförteckning, som i slutet av denna uppsats presenteras, uppstår förhoppningsvis åtminstone den mest väsentliga huvuddelen av de byggnader och projekt som Torulf var upphovsman till, men det kan givetvis finnas fler. Särskilt vad gäller enskilda byggnader beställda av privatpersoner kan ”mörkertalet” vara stort.

För att kunna analysera en arkitekts verk är dock inte endast ritningar tillräckliga. Den ideala arbetsmetodiken i arkitekturhistorisk forskning är att kunna jämföra skiss, ritning och färdig

byggnad och på så vis kunna följa skapandeprocessen hela vägen.⁹ En sådan arbetsmetodik bidrar till att belysa den kreativa (men även den rent praktiska och pragmatiska) processen i arkitektarbetet.¹⁰

Endast i vissa fall har detta varit möjligt i denna uppsats. Den relativt stora mängden skissartat material, som ändå finns bevarat, har åtminstone i några fall möjliggjort en sådan analys. Det är emellertid tveklöst så, att det är det färdiga huset som utgör själva verket. Ritningarna har varit ett medel för arkitekten, inte ett mål i sig. Detta blir än mer uppenbart av det faktum, att flera arkitekter aktiva vid 1900-talets början – däribland Torulf – som regel i allra högsta grad var handgripligen delaktiga i uppförandet av de byggnader de ritade.¹¹ I flera fall har därför också ritningsstudier kompletterats med traditionellt fältarbete, där fotografisk inventering och beskrivningar av de byggda verken utgjort en grund för vidare skildring och tolkning. Vad gäller övrigt fotografiskt material har en stor del erhållits ur Göteborgs stadsmuseums digitala bildsamling samt även ur samlingar av äldre vykort.

En av de övergripande frågeställningar uppsatsen försökt besvara rör just Ernst Torulfs arkitekturuppfattning. Vad influerades han av, vilka värderingar och vilken idébakgrund präglade honom som arkitekt?

Här har främst Torulfs byggnader fått tala för sig själva. I motsats till åtskilliga arkitekter verksamma under det tidiga 1900-talet, så som Ivar Tengbom, Carl Westman, Ragnar Östberg och Torben Grut, som alla vara produktiva skribenter, deltog inte Torulf i den offentliga arkitekturdebatten. Han var inte, i stark kontrast till exempelvis Harald Boklund, opinionsbildare inom sitt fält. Han var i mångt och mycket en tystlåten arkitekt. Hans erfarenheter, åsikter och inspirationskällor är därför inte heller lätta att urskilja.

Inte ens i Göteborg verkar han, trots sin betydelsefulla ställning och allmänt goda anseende i staden, ha deltagit i den offentliga arkitekturdebatten i någon större utsträckning. I de bevarade mötes- och diskussionsrapporter som påträffats, är Torulfs få kommentarer alltid korta och koncisa, medan flera av hans kollegors utläggningar, däribland Arvid Bjerkes och Sigfrid Ericsons, inte sällan fyller flera sidor. Den arbetsrelaterade korrespondens som under arbetets gång påträffats har därför varit ytterst värdefull för de analyser som gjorts och de slutsatser som dragits.

I detta sammanhang har emellertid inte minst den tidigare nämnda resedagboken varit helt oumbärlig. Den författades troligen under åren 1899-1900. Den är informellt hållen och innehåller främst rent personliga reflektioner och redogörelser för upplevelser under Torulfs studieresa i England och Frankrike. Dagboken var troligen endast en av många notisböcker som Torulf begagnade sig av under sina resor. Dessa personliga anteckningar lär dessutom ha kompletterats av formella resebrev och inte minst skiss- och ritböcker samt eventuellt även av akvareller och fotografier. Den informellt hållna resedagboken är sannolikt alltså endast en mindre del av ett betydligt större pussel, bestående av såväl brev och skriftliga redogörelser som skisser och fotografier, som dessvärre inte påträffats i några arkiv. Detta till trots ger resedagbokens anteckningar oss en inblick i en ung arkitekts första möten med Europas arkitektur i början av

⁹ Ranby, Henrik, *Harald Boklund: kosmopolitiskt, regionalt och nationalromantiskt i Skånes arkitektur 1890-1930*, sid. 18.

¹⁰ Rudberg, Eva, *'Arkitektmonografien som arbetsmetod.'*, sid. 54.

¹¹ Ranby, Henrik, *Harald Boklund: kosmopolitiskt, regionalt och nationalromantiskt i Skånes arkitektur 1890-1930*, sid. 18.

1900-talet. Vi får även en inblick i såväl Ernst Torulfs egen personlighet som i hans arkitekturuppfattning och ideal, så som de tedde sig åtminstone i början av hans karriär.

Ovan beskrivna källmaterial har kompletterats med muntligt erhållna uppgifter, bl.a. från Ingar Beckman i Stockholm, Ernst Torulfs brorsdotters dotter.

Disposition

Uppsatsen upplägg och form har i hög grad formats av det källmaterial som under arbetets gång påträffats och dess beskaffenhet. Uppsatsens uppbyggnad är delvis kronologisk, delvis tematisk – detta med målsättningen att berätta en livshistoria på ett begripligt och tillgängligt sätt men också för att kunna besvara studiens konkreta frågeställningar.

Uppsatsen är indelad i fem övergripande kapitel. Det första kapitlet utgörs av uppsatsens inledning. Därefter i det andra kapitlet följer en kronologisk skildring av Ernst Torulfs liv och yrkeskarriär. Detta kapitel avser att besvara frågor om såväl personen som yrkesmannen Torulf. Det är frågor om vem han var, var han kom ifrån, vilken utbildningsbakgrund han hade, hur han levde, med vilka han umgicks och hur han var som person till under vilka villkor han arbetade, vilka de avgörande uppdragen var, vilka han samarbetade med, vilka hans anställda och de vanliga uppdragsgivarna var, hur arbetsuppgifterna organiserades på kontoret och hur hans ekonomiska förtjänst utvecklades under loppet av den långa karriären.

Uppsatsens tredje kapitel kretsar kring de studieresor i England och Frankrike som Torulf genomförde, sannolikt under åren 1899-1900 samt den korta resa i Danmark han företog i samband med det andra nordiska arkitektmötet i Köpenhamn 1903. De platser och byggnader han enligt sin resedagbok besökte och besåg redovisas tillsammans med de intryck och kommentarer han i sina anteckningar nedtecknade. Kapitlet avslutas med en sammanfattande diskussion och analys kring studieresorernas eventuella påverkan på Torulfs arkitekturuppfattning.

I det fjärde kapitlet presenteras efter en kortare inledning ett representativt urval ur Torulfs omfattande produktion. Verkpresentationen är tematisk så till vida att den är indelad efter byggnadstyp, men byggnaderna och projekten inom respektive byggnadskategori presenteras och analyseras i kronologisk ordning. I fokus står byggnadsverken, deras tillkomsthistoria och deras arkitektur. Något utrymme har inte funnits för några alltför detaljerade framställningar, utan presentationen är att betrakta som en översikt av Torulfs verk, som kan tjäna som en eventuell grund för vidare, mer detaljerade undersökningar i framtiden.

Det femte och avslutande kapitlet innehåller en summering av uppsatsens resultat och en sammanfattande diskussion som besvarar frågeställningarna kring Torulf och hans arkitektur som ställts i uppsatsens inledning. Därefter följer en förteckning över de olika byggnadsprojekt och utförda byggnader som kan tillskrivas Torulf. I förteckningen ingår även en lista över de arkitekttävlingar, där han enligt uppgift deltog som bedömare. Som bilaga till uppsatsen finns också den av undertecknad transkriberade resedagboken.

Kapitel 2. En levnadsteckning

Uppväxt på Falbygden

I hjärtat av Falbygden i Västergötland, mellan Falköping och Torbjörntorp ligger den lilla socknen Friggeråker. Endast ett stenkast öster om ruinen av den gamla sockenkyrkan, på andra sidan västra stambanan, ligger gården Stora Bäckabo. Här föddes den 9 oktober 1872 Ernst Torsten Nilsson som yngste sonen till jordbrukaren Johannes ”Johan” Nilsson och hans hustru Helga Maria Fagerström.¹²

Modern var född i Linköping men växte upp i den lilla orten Sollebrunn norr om Alingsås, där hennes far var postmästare.¹³ Fadern kom ursprungligen från Utvängstorp, en liten socken i Vartofta härad i östra Västergötland. Faderns föräldrar var jordbrukare och Johannes kom att följa i samma spår. Som tjugoföråring arrenderade Johannes sin första gård, och åtta år senare, 1863, erhöll han arrendet för fideikommisset Stora Bäckabo av greve Carl Axel Spens på Engelholms säteri utanför Söderköping.¹⁴ Stora Bäckabo var en tämligen stor gård. Mangårdsbyggnaden var enkel men den tillhörande jorden av betydande omfattning.

Nilsson var en handlingskraftig och driftig lantbrukare. Han utvecklade jordbruket och lät upprusta alla gårdens byggnader. För att förbättra jordbrukets avkastning lät han även anlägga ett kalkbruk, Bäckabo kalkbruk, som med tiden kom att sysselsätta ett trettiotal kalkarbetare. Nilsson hade ett filantropiskt kynne och bidrog under sin tid vid Stora Bäckabo med ekonomiskt stöd till uppförandet av såväl en ny sockenkyrka som en skola i det intilliggande Torbjörntorp.¹⁵

1868 ingick Johan äktenskap med Helga. De kom på Stora Bäckabo att få fyra barn tillsammans, tre söner och en dotter.¹⁶ På gården bodde även Johans yngre ogifte bror, Anders Nilsson.¹⁷ Han var till yrket ingenjör och hade i motsats till sin äldre bror sett sig om i världen. Han hade en tid arbetat i Ryssland och kom sedermera att inneha en tjänst som stadsingenjör i Karlstad.¹⁸ Han arbetade också periodvis som arbetsledare vid broderns kalkbruk.¹⁹ Dessutom lär även Helgas mor, Anna Greta, samt hennes yngre syster Alma, åtminstone en tid varit bosatta på Stora Bäckabo. Utöver familjen fanns på gården också tre pigor och en mejerska och vid jordbruket lär åtskilliga torpare och statare ha tjänat sitt uppehälle.²⁰

I mars 1882 drabbades familjen Nilsson av en stor tragedi då Helga 35 år gammal avled i sviterna av mässlingen och Johan Nilsson lämnades ensam med sina fyra unga barn. Johans svägerska, Anna, trädde emellertid plikttroget in efter sin systers död och övergav sitt arbete som hushållsfröken för att hjälpa sin sväger och hans familj vidare i livet.²¹ Två år senare upphörde Johan Nilsson med arrendet av Stora Bäckabo och flyttade med sina fyra barn och svägerska in till

¹² Sjölin Magnusson, Kerstin, *Uddagårdens kalkbrukssambälle: människornas liv och traditioner*, K. Sjölin Magnusson, [Tråvad, 2001], sid. 15.

¹³ Beckman, Gunnel, *På vandring i Falköping - nu och då*, Falköpings tidning, Falköping, 1992, sid. 10.

¹⁴ Sjölin Magnusson, Kerstin, *Uddagårdens kalkbrukssambälle: människornas liv och traditioner*, sid. 15.

¹⁵ Ibidem.

¹⁶ Ibidem.

¹⁷ Enligt 1880: års folkräkning, Stora Bäckabo, Friggeråkers församling, Skaraborgs län.

¹⁸ Beckman, Gunnel, *På vandring i Falköping - nu och då*, sid. 22.

¹⁹ Sjölin Magnusson, Kerstin, *Uddagårdens kalkbrukssambälle: människornas liv och traditioner*, sid. 25.

²⁰ Enligt 1880: års folkräkning, Stora Bäckabo, Friggeråkers församling, Skaraborgs län.

²¹ Sjölin Magnusson, Kerstin, *Uddagårdens kalkbrukssambälle: människornas liv och traditioner*, sid. 15.

Falköping, där de bosatte sig i ett större trähus vid Mössebergsgatan, vilket än idag står kvar. Johan Nilsson bytte då bana, lämnade lantbruket bakom sig och blev istället disponent. Samma år som hustrun gick bort hade han börjat med industriell brytning och bränning av kalksten i Uddagården, några kilometer öster om Friggeråker och Stora Bäckabo. Verksamheten bedrevs under namnet Falköpings Kalkbruks AB och kom att bli ett familjeföretag.²²

Ernst var endast tio år vid tiden för sin mors bortgång och tolv när familjen flyttade från Stora Bäckabo in till Falköping och huset vid Mössebergsgatan, beläget intill Mössebergs kurort. Flytten från lantbruket till den av den tilltagande industriella utvecklingen präglade småstaden måste ha varit en omvälvande förändring för syskonen Nilsson. Mössebergsgatan kom dock att bli en fast punkt för familjen och förblev det för flera av syskonen under resten av deras liv.

Figur 1. Familjen Torulf vid sekelskiftet 1900. Sittandes på vardera sidan om fadern Johan ser vi Anna och Ernst, och ståendes bakom, Helge och John. Foto: ur G. Beckmans *På vandring i Falköping*.

Äldst av Ernsts syskon var John, född 1869. Som äldste sonen kom det att falla på honom att efter faderns död överta familjeföretaget, det stora kalkbruket vid Uddagården. John förblev sin hembygd trogen. Han var under många år rådman i Falköping och innehade i staden en mängd förtroendeuppdrag, bl.a. i stadens fullmäktige och i bygdens sparbank. Han var socialt engagerad och ägnade mycket av sin tid åt nykterhetsrörelsen och den lokala Blå Bandet-föreningen. Han gifte sig med en sjuksköterska, Willy Paul, och fick flera barn.²³

Den andre brodern var Helge, född 1870. Han utbildade sig till väg- och vattenbyggnadsingenjör vid Kungliga Tekniska Högskolan i Stockholm och blev sedermera även officer. Helge kom med tiden att bli en framgångsrik yrkesman inom sitt skrå och etablerade en betydande konsultverksamhet. Han gifte sig vid sekelskiftet med den tyska friherrinnan Marie Prinz von Buchau och fick en dotter, Leonora, kallad Nora.²⁴ Det tredje syskonet var den yngre systern Anna, född 1875. Hon utbildade sig till folkskollärarinna och arbetade en tid vid Kungsholmens folkskola

²² Ibidem.

²³ Sjölin Magnusson, Kerstin, *Uddagårdens kalkbrukssambälle: människornas liv och traditioner*, sid. 16-17.

²⁴ Prawitz, Gunnar (red.), *Vem är vem inom handel och industri?: 1944-1945*, Jonson & Winter, Stockholm, 1944, sid. 512.

i Stockholm. Efter avslutad tjänstgöring var hon under åtskilliga år värdinna i sin bror Ernsts hem i Göteborg och på hans gård Wrangelsholm utanför Falköping. Hon plågades av dålig hälsa livet igenom och förblev ogift.²⁵

Tidiga studier och yrkesval

Som disponentson tillhörde givetvis Ernst tillsammans med sina syskon något av det dåtida lokalsamhällets sociala toppskikt och hans uppväxt lär ha präglats av den småstadsborgerlighet han kom att tillhöra. Faderns framgångar inom kalktillverkningsbranschen gav också syskonen Nilsson förbättrade förutsättningar att slå sig fram i livet. Om Ernsts tidiga studier är föga känt. Huruvida han erhöll sin grundutbildning vid folkskola eller på annat håll, vilket var mycket vanligt hos dåtida bättre bemedlade familjer, är inte känt. Vad som däremot kan bekräftas är att han erhöll utbildning på latinlinjen vid Skara högre allmänna läroverk och där genomgick fem klasser. Under sin tid vid läroverket i Skara genomgick enligt uppgift den unge Ernst ritundervisning av teckningsläraren Olof Erlandsson. Erlandsson kom under sin tid vid Skara läroverk att undervisa ett flertal sedermera välkända arkitekter och konstnärer, däribland arkitekten Torben Grut, skulptören Gustaf Sandberg, konstnären Birger Sandzén samt Ernsts yngre barndomskamrat och senare kompanjon Ivar Tengbom.²⁶

1888, vid sexton års ålder, sökte Ernst inträde till den nedre avdelningens andra årsklass vid Chalmers tekniska läroanstalt i Göteborg. De till hans inträdesansökan bifogade vårterminsbetygen från läroverket i Skara var medelmåttiga. Endast i naturlära överstiger betyget godkänt där han erhöll omdömet väl godkänd. I latinet var han endast ”nästan godkänd”. De halvdana betygen vägdes upp av ett högt omdöme vad gäller pojkens uppförande och flit, som ansågs mycket gott och med beröm godkänt.²⁷

Vad som låg bakom den unge Ernsts utbildningsambitioner är givetvis svårt att utröna. Kanske inspirerades han av sin farbror, ingenjören Anders, eller av sin äldre bror, som vid samma tid närde drömmar om att bli ingenjör. Möjligen hade han av teckningsläraren Erlandsson, som kanske anat den unge pojkens talang och potential, uppmanats att söka sig till Göteborg och Chalmers tekniska läroanstalt. Huruvida Ernst redan vid sin ansökan till Chalmers var fast besluten att bli arkitekt vet vi inte. Det är lika troligt att han likt sin bror initialt strävade efter att bli ingenjör. Vägvalet mellan ingenjör och arkitekt behövde göras först i ett senare skede av utbildningen.

Under 1800-talets sista decennier fanns det två huvudsakliga utbildningsvägar för en blivande arkitekt, förutsatt att man ville hålla sig inom Sverige: en mellansvensk och en västsvensk, om man så vill.²⁸ Den mellansvenska vägen var till fullo baserad i Stockholm och utgjordes av grundläggande arkitektutbildning vid Kungliga tekniska högskolan, och därefter en påbyggnadsutbildning vid Konstakademien. Den västsvenska vägen påbörjades i Göteborg med en grundutbildning vid just Chalmers tekniska läroanstalt och därefter fortsatta studier vid Konstakademien i huvudstaden. De

²⁵ Anna Torulfs dödsruna, Svenska Dagbladet, 19/7-1945.

²⁶ Olofsson, Barbro, Lundström, Inga, *Djäkneliv i Djäknestallet*, på uppdrag av Skaradjäknarnas förening, 2011.

²⁷ GLA: Chalmers Tekniska Högskolas arkiv, inträdesansökan från E.T. Nilsson till Chalmers Tekniska Läroanstalt, 24/8-1888.

²⁸ Flera namnkunniga arkitekter utbildade sig emellertid i Tyskland, däribland finner vi bl.a. Harald Boklund.

båda vägarna hade sålunda samma mellansvenska slutdestination: Kungliga Akademien för de fria konsterna i Stockholm.²⁹

Otaliga undantag finns tveklöst, men dessa två utbildningsvägar dominerar icke desto mindre hos de mer namnkunniga arkitekterna verksamma vid 1900-talets början. Man bör emellertid påpeka att åtskilliga individer under tidsperioden i praktiken verkade som arkitekter utan att för den delen ha avlagt fullständig arkitektexamen. Det gällde i synnerhet byggmästare och ingenjörutbildade ritare. En ytterligare utbildningsväg som tidigare varit dominerade var den militära ingenjörutbildningen som med åren dock förlorat mark till förmån för de tidigare nämnda grundutbildningarna vid de tekniska högskolorna.

Den 5 september 1888 genomförde Ernst Nilsson ett omfattande inträdesprov till den nedre avdelningens första årskurs på Chalmers. Han hade som ovan nämnts haft som ambition att bli antagen till avdelningens andra årskurs – och på så vis ta något av en genväg – men anmodades sannolikt av läroanstalten att i sedvanlig ordning istället söka inträde till den första årskursen. Inträdesprovet gick vägen. Av 22 sökande var Ernst Nilsson en av de 13 som godkändes och beviljades inträde.³⁰ Således påbörjade han en studiegång som skulle få sin fullbordning först åtta år senare.

Chalmers tekniska läroanstalt hade en mellanställning mellan de tekniska läroverken och elementarskolorna och Tekniska högskolan i Stockholm. Utbildningen verkar till stor del ha liknat den vid Tekniska högskolan, även om utbildningsverksamhet vid Chalmers i ännu högre grad sökte en förening mellan ingenjör- och arkitekturerna. Detta kan förklaras med att den grundläggande arkitektutbildningen 1877 hade överförts från Konstakademien till just Kungliga tekniska högskolan och således var en mer renodlad arkitektutbildning än den utbildning som erbjöds i Göteborg.³¹

Utbildningsgången vid Chalmers utgjordes av fem års studier och var uppdelad i en högre och en lägre avdelning. Den lägre avdelningen var av delvis förberedande karaktär och den högre avdelningen indelad i två perioder. Den första undervisningsperioden var gemensam för samtliga elever och först därefter uppdelades eleverna i olika linjer eller fack: däribland den mekaniskt-tekniska, den kemiskt-tekniska, skeppbyggnadsfacket samt byggnadsfacket. Den då benämnda väg- och vattenbyggnadskonsten var inte separerad från husbyggnadskonsten utan ingick i samma linje. Den rena arkitektutbildningen utgjordes av ämnen såsom allmän byggnadslära, byggnadskonstens historia, ornamentritning samt perspektivlära. Utbildningen och dess tillhörande övningar var i förhållandevis stor omfattning uppgifts- eller projektbaserad men också rik på föreläsningar.³² Den projektbaserade undervisningen kunde bestå av allt från att upprätta konstruktionsritningar till broar och kupoler till att ta fram ritningar till större byggnadsprojekt, exempelvis ett badhus.³³

Undervisningen inom arkitektens område, som i över 30 år huvudsakligen bedrevs och präglades av arkitekten Hans Hedlund, beskrevs senare av Ivar Tengbom (elev mellan 1894-1898) som präglad av Konstakademiens traditionella metodik men även av den franske arkitekten Viollet-le-

²⁹ Ranby, Henrik, *Harald Boklund: kosmopolitiskt, regionalt och nationalromantiskt i Skånes arkitektur 1890-1930*, sid. 49.

³⁰ GLA: 1266: Chalmers Tekniska Högskolas arkiv, protokoll vid inträdesexamen till nedre afd 1sta årskurs, 5/9-1888.

³¹ Ranby, Henrik, *Harald Boklund: kosmopolitiskt, regionalt och nationalromantiskt i Skånes arkitektur 1890-1930*, sid. 49.

³² Bergström, Anders, *Arkitekten Ivar Tengbom: byggnadskonst på klassisk grund*, sid. 22-27.

³³ *Ibidem*, sid. 25-26.

Ducs anti-akademistiska rationalism och praktiska förnuft. Hedlund framställdes senare av Tengbom som en ”ganska modern man” med en positiv inställning till nya arbetsmetoder och som präglad av sin tidigare lärare vid Konstakademien, Fredrik Wilhelm Scholander, och genom denne också den tyske arkitekten Gottfried Sempers lärar. Inte minst kom Hedlund under 1890-talet att influeras av amerikanen Henry Hobson Richardsons stenarkitektur, något som inte bara kom att känneteckna hans egen arkitektur utan också tydligt avspeglades i hans undervisning.³⁴ När Ernst Nilsson påbörjade sin utbildning vid Chalmers 1888 var Hedlund i början av sin karriär som lärare. Två år tidigare hade han erhållit tjänsten som lärare i allmän byggnadslära och husbyggnadskonst samt ornamentsritning.³⁵

Bevarat material från Ernst Nilssons studietid vid Chalmers tekniska läroanstalt är dessvärre svårfunnet. Inget av alla de projekt han med all säkerhet utförde under sin tid vid läroanstalten har påträffats i något arkiv. Flera av Nilssons betyg - såväl terminsbetyg som examensbetyg - finns däremot bevarade och ger en värdefull inblick i både den dåtida utbildningens uppbyggnad och i Nilssons studieprestationer vid läroanstalten.³⁶ Att utbildningen vid Chalmers sökte förena ingenjör- och arkitekturvetenskap bekräftas av de ämnen som Nilsson erhöll betyg i. Utöver traditionella arkitektämnen så som linear- och frihandsteckning, arkitekturkunskap, husbyggnadsritning, byggnadsteknik och modellering finner vi bl.a. högre matematik, fysik, kemi, maskinkonstruktion, mineralogi, maskinlära och verkstadsarbete. Utbildningens påtagliga bredd bekräftas ytterligare av ämnen som välskrivning och bokhålleri.

Vad gäller Nilssons insatser som elev kan man av betygen konstatera att hans resultat kontinuerligt förbättras under studietiden. Det första året var betygen i huvuddelen av ämnena förhållandevis goda men inte utmärkta. Högst betyg erhöll han blott när det kom till flit och uppförande. Denna uppvisade flit och idoghet gav också resultat och ledde de kommande åren till allt högre betyg och Nilsson avancerade också utan vidare hinder till den högre avdelningen 1890. De sista åren vid läroanstalten var Nilsson kursetta inom flera av de ämnen han får betyg i, ofta i hård konkurrens med studiekamraten Ivar Alexius Lind, sedermera far till den mer kände arkitekten Sven Ivar Lind.

Frihandsteckning synes ha varit ett särskilt omtyckt ämne, och utöver högt betyg får han i ämnet också lovord, vilket han också får i matematik, väg- och vattenbyggnadskonst samt väg- och vattenbyggnadsritning. Vid sin examen 1893 är det kanske inte helt oväntat att Nilsson i just ämnen med tydlig anknytning till arkitekturvetenskap erhåller sina högsta betyg: i byggnadskonst och byggnadsritning.

Utöver betygen vet vi inte mycket mer om Ernst Nilssons tid vid Chalmers tekniska läroanstalt. Vi vet emellertid att han åtminstone i början av sin studietid bodde i ett hus vid Storgatan 4, vilket låg på bekvämt promenadavstånd från läroanstalten, som vid den tiden inhystes i en byggnad vid samma gata, med adressen Storgatan 43.³⁷

Att arkitektutbildningen vid Chalmers tekniska läroanstalt vid 1800-talets slut fortfarande sågs som endast en grundutbildning och inte en fullvärdig arkitektutbildning framgår bl.a. av Ivar Tengboms

³⁴ Ibidem.

³⁵ *Sveriges statskalender för år 1899*, [Bihang: utdrag ur Norges statskalender], utgiven efter Kongl. Maj:ts nädigste förordnande af Dess Vetenskaps-Akademi, P. A. Norstedt & Söner, Stockholm 1898, sid. 366.

³⁶ GLA: 1266: Chalmers Tekniska Högskolas arkiv, FIVa: 3, 4, Betygshandlingar mm.

³⁷ GLA: Ibidem, Elevförteckning från 1889 med angivna födelseår, inskrivningsår samt bostadsadress.

praktikintyg, där Tengbom av Hans Hedlund benämndes som ingenjör. Arkitekttiteln erhöll man – enligt Hedlund – endast genom att genomgå påbyggnadsutbildningen vid Konstakademien.³⁸ Och det var dit Ernst Nilsson kom att söka sig hösten 1893.

Vid Konstakademiens arkitekturskola

Den 28 september 1893 skrivs Ernst Nilsson in som elev vid Konstakademiens arkitekturskola i Stockholm efter godkänt inträdesprov.³⁹ Inträdesprovet utgjordes av en så kallad programskiss som skulle utföras i ritsal under sex timmar. Provet ansågs tydligen av elever från Kungliga Tekniska högskolan i Stockholm endast som en enklare formalitet, då de bedömde sig vara direktkvalificerade, medan provet för chalmersisterna från Göteborg i praktiken var ett rejält hinder att överkomma. Enligt Ivar Tengbom, som studerade vid Konstakademien åren 1898-1901, fanns det överhuvudtaget en tydlig motsättning mellan elever från Chalmers och elever från Tekniska högskolan; de senare såg enligt Tengbom på studierna vid Konstakademien som hopplöst förlegade, och studerade där endast för det slutgiltiga betyget.⁴⁰

Konstakademien hade sitt egentliga historiska ursprung i den ritskola - *Kung. Ritakademien* - som grundades 1735 i samband med uppförandet av Stockholms slott och utvecklades och fick sin form främst under det tidiga 1800-talet.⁴¹ Konstakademien stod under åtskilliga decennier för den grundläggande arkitektutbildningen i Sverige, men då den 1877 överflyttades till Kungliga tekniska högskolan blev Konstakademiens byggnadsskola reducerad till något av en arkitekternas fortsättningsskola, frivillig och till sin storlek av mycket litet format, med ett fåtal elever och en enda fast lärare.⁴² Utbildningen krymptes och blev istället en högre kompletterande påbyggnadsutbildning med tydlig estetisk inriktning.⁴³ Förändringen manifesterades genom ett namnbyte, där benämningen byggnadsskola ersattes med det mer exklusivt klingande arkitekturskola.⁴⁴

För att förstå Konstakademien och den undervisningsmetodik som där utövades och även präglade undervisningen vid Tekniska Högskolan och Chalmers behöver man också förstå dess ideal och idémässiga bakgrund, en bakgrund man finner i det franska Beaux-Arts-systemet. Konstakademien i Paris - *Ecole des Beaux-Arts* - hade sitt ursprung i 1670-talets Frankrike och grundades efter italienska förebilder och kom inte minst under 1800-talet med sitt klassicistiska värdesystem och fasta metodik och pedagogik att bilda skola för västvärldens arkitektutbildningar.⁴⁵ Tävligen som arbets- och inlärningsmetod var hela verksamhetens egentliga nav.⁴⁶

³⁸ Bergström, Anders, *Arkitekten Ivar Tengbom: byggnadskonst på klassisk grund*, sid. 27.

³⁹ Konstakademiens arkiv, *elevmatrikel 1849-1900*.

⁴⁰ Bergström, Anders, *Arkitekten Ivar Tengbom: byggnadskonst på klassisk grund*, sid. 29.

⁴¹ Wærn, Rasmus, *Tävlingarnas tid: arkitektitävlingarnas betydelse i borgerlighetens Sverige*, Arkitektur, Diss. Göteborg: Univ., Stockholm, 1996, sid. 28.

⁴² Lindegren, Karin, Söderström, Göran & Söderberg, Rolf (red.), *De sköna konsternas akademi: Konstakademin 250 år*, sid. 202, 257.

⁴³ Ranby, Henrik, *Harald Boklund: kosmopolitiskt, regionalt och nationalromantiskt i Skånes arkitektur 1890-1930*, sid. 49

⁴⁴ Lindegren, Karin, Söderström, Göran & Söderberg, Rolf (red.), *De sköna konsternas akademi: Konstakademin 250 år*, sid. 257.

⁴⁵ Caldenby, Claes & Nygaard, Erik (red.), *Arkitekturteoriernas historia*, Formas, Stockholm, 2011, sid. 130.

⁴⁶ Svenle, Ola. *Lära sig arkitektur av historien - Claes Grundströms Stora resa till Söderm och dess inverkan på den svenska arkitekturundervisningen vid 1800-talets slut*. 2009. Lunds Tekniska Högskola, Avdelningen för arkitekturhistoria, sid. 12-13.

Tävlingarna var sällan särskilt verklighetsanknutna, och det var inte heller syftet. Tävligen sågs, enligt arkitekturhistorikern Rasmus Wærn, som ett effektivt verktyg för att separera utbildningen från byggandet, för att skapa, försvara och utveckla det perfekta konstnärarkitektidealet.⁴⁷ Det bakomliggande ideologiska syftet med arkitektutbildningen var en strävan efter att bevara det klassiska arvet. De klassiska principerna skulle genom utbildningen vidmakthållas. Särskilda klassiska doktriner, förmedlade genom stora samlingar av ideala byggnadsverk återgivna i böcker och planschverk, utgjorde ett slags facit över det ideala, det önskvärda. Förnuft och kunskap var ledorden. Tävlingsprojektens arkitektur skulle presentera ideala lösningar på ideala problem.⁴⁸

Det var dessa ideala fantasier som arkitekterna sedan skulle sträva mot i sin yrkesverksamhet. Fokuset låg på det allmängiltiga, det tidlösa kvalitativa. Huvudmålet var att kunna leverera långa serier av skilda projekt på kort tid.⁴⁹ Tävligen var uppbyggda i enlighet med ett tvåstegssystem: först skiss, sedan utveckling. Uppgiften bestod i att snabbt och effektivt adressera problemet och klä lösningen i en för uppgiften passande stildräkt. Stora krav ställdes på ett noggrant ritningsarbete med allmänt god genomarbetning och en påtaglig detaljrikedom men även på en lojalitet och följsamhet gentemot den ursprungliga skissen.⁵⁰

Hela utbildningen, visserligen kompletterad med undervisning och föreläsningar, var alltså uppbyggd kring en ständig tävlan, såväl i form av mindre skissuppgifter som i form av större och mer komplicerade program, och själva kulmen av utbildningen var det stora programmet, *Grand Prix*.⁵¹ Detta utgjordes av en större och längre tävlingsuppgift som ofta hade en monumentalbyggnad som objekt, exempelvis ett museum, en katedral eller ett konserthus. Vinnaren av det stora programmet erhölet ett resestipendium för att vistas i Rom, där han förväntades studera och dokumentera antikens arkitektur. Efter hemkomsten kunde prisvinnaren förvänta sig anställning i den franska staten eller vid själva Konstakademien.⁵²

Sammantaget kännetecknades utbildningen vid Ecole des Beaux-Arts enligt arkitekturhistorikern Ola Svenle av tron på eviga skönhetsvärden och rationella principer för att förverkliga dem i formbildningen.⁵³ Övertygelsen om att det klassiska arvet alltid bör utgöra grunden och fundamentet för den samtida arkitekturen är själva kärnan av den klassiska akademitraditionen.

Och det var alltså just denna tradition som vid tiden för Ernst Nilssons inträde präglade utbildningen vid Konstakademien. Precis som vid Ecole des Beaux-Arts stod tävlingarna i centrum med den betydande skillnaden, att undervisningen i Stockholm bedrevs i akademiens lokaler och inte, som i Paris, i otaliga mästarateljéer. Syftet med arkitekturskolans metodik var, att ”genom tävlan väcka elevens ambition”.⁵⁴ Enligt 1881-års reglemente skulle undervisningen avse ”byggnadskonstens estetiska del och fortskridande öfning i arkitektonisk komposition”.⁵⁵ Med hjälp av illustrerade föreläsningar och omdömen av den undervisande läraren i samband med

⁴⁷ Wærn, Rasmus, *Tävlingarnas tid: arkitekttävlingarnas betydelse i borgerlighetens Sverige*, sid. 18.

⁴⁸ *Ibidem*, sid. 18-19.

⁴⁹ *Ibidem*.

⁵⁰ Caldenby, Claes & Nygaard, Erik (red.), *Arkitekturteoriernas historia*, sid. 131.

⁵¹ Svenle, Ola. *Lära sig arkitektur av historien*, sid. 12-13.

⁵² *Ibidem*.

⁵³ *Ibidem*.

⁵⁴ Johansson, Britt-Inger, *I tidens stil: arkitekten Agi Lindegrens liv och verk : 1858-1927*, sid. 54.

⁵⁵ Svenle, Ola. *Lära sig arkitektur av historien*, sid. 57.

elevernas rit- och kompositionsövningar skulle ”detaljerad formlära, arkitektonisk gruppering, ornamentik, stillära och perioder af byggnadskonstens historia” inläras.⁵⁶

Utbildningen var treårig, bestod av en lägre och en högre klass, likt den vid den franska akademien. Studierna omfattande vanligtvis minst två år i lägre klassen och sedan ett ytterligare år i den högre klassen. I den högre klassen fick man också chansen att tävla om det så kallade prisämnet: det stora programmet. Tävligen om det stora programmet kan liknas vid en slags slutexamen.⁵⁷ Vid vinst blev man belönad med kunglig medalj och ett resestipendium,⁵⁸ vilket också utgjorde utbildningens åtråvärda krön.⁵⁹ I realiteten kom emellertid endast ett fåtal vinnare i åtnjutande av det statligt finansierade resestipendiet. Innehavarna av stipendiet stannade nämligen i allmänhet utomlands i tre år och kunde dessutom få tiden förlängd. Nya medaljörer fick således vänta flera år på sin tur, och ofta avtog reslusten med den långa väntan.⁶⁰

Läsåret började i oktober och slutade i maj, vilket möjliggjorde praktik som ritbiträde på arkitektkontor däremellan. Arbete vid sidan om studierna rekommenderades dock inte,⁶¹ och undervisningen var avsiktligt ordnad så, att ritbiträdesarbete nästintill omöjliggjordes.⁶² Studie- eller arbetsdagen för eleverna var omkring 6-7 timmar lång, enligt arkitekten Agi Lindegren, student vid arkitekturskolan mellan 1882 och 1885, men skolans lokaler var emellertid öppna för eleverna från nio på morgonen till nio på kvällen.⁶³ Klasserna var mycket små. Varje årsklass utgjordes vanligtvis av omkring fyra elever.⁶⁴

Tävlingarna stod alltså i centrum för undervisningen vid akademien och elevernas studier kretsade kring ett omfattande tävlingsprogram och ett ständigt ritande.⁶⁵ Enligt skolans reglemente skulle en elev under sin tid i den lägre klassen utföra åtminstone sex utkast och två större programprojekt, och i den högre avslutande klassen fyra utkast och det traditionella prisämnesprojektet.⁶⁶ Större terminsprojekt, de så kallade vår- respektive höstprogrammen, varvades under terminens gång med mindre tävlingar och övningsuppgifter.

Tävlingsmetodiken var densamma som vid Ecole des Beaux-Arts och utgick från snabbt framritade skisser som sedan bearbetades till total fulländning.⁶⁷ Undervisningen och tävlingsuppgifterna följde de franska akademiprinciperna och stor vikt lades vid förnuftig planlösning, ordentlig proportionering och inte minst god stilhistorisk kännedom. Tävlingsuppgifterna hade tydliga stiltföreskrifter och de valda stilarna kunde variera kraftigt: från italiensk, fransk och tysk renässans

⁵⁶ Ibidem.

⁵⁷ Lindegren, Karin, Söderström, Göran & Söderberg, Rolf (red.), *De sköna konsternas akademi: Konstakademien 250 år*, sid. 233.

⁵⁸ Bergström, Anders, *Arkitekten Ivar Tengbom: byggnadskonst på klassisk grund*, sid. 29.

⁵⁹ Ranby, Henrik, *Harald Boklund: kosmopolitiskt, regionalt och nationalromantiskt i Skånes arkitektur 1890-1930*, sid. 49.

⁶⁰ Lindegren, Karin, Söderström, Göran & Söderberg, Rolf (red.), *De sköna konsternas akademi: Konstakademien 250 år*, sid. 233.

⁶¹ Svenle, Ola. *Lära sig arkitektur av historien*, sid. 57.

⁶² Johansson, Britt-Inger, *I tidens stil: arkitekten Agi Lindegrens liv och verk: 1858-1927*, sid. 52.

⁶³ Svenle, Ola. *Lära sig arkitektur av historien*, sid. 57.

⁶⁴ Palm, Bertil, *Arkitekten Carl Westman 1866-1936*, sid. 12.

⁶⁵ Bedoire, Fredric, *Den svenska arkitekturens historia. 1800-2000*, Norstedts i samarbete med Stockholms byggnadsförening och Kungl. konsthögskolan, Stockholm, 2015, sid. 98.

⁶⁶ Lindegren, Karin, Söderström, Göran & Söderberg, Rolf (red.), *De sköna konsternas akademi: Konstakademien 250 år*, sid. 258.

⁶⁷ Svenle, Ola. *Lära sig arkitektur av historien*, sid. 63.

till antikt grekiskt och pompejanskt, men även egyptiskt, arabiskt, romanskt, gotiskt, pittoreskt och till och med barock.⁶⁸

Övningsuppgifter – eller rit- och kompositionsövningar – var som ovan noterats en av undervisningens hörnstenar. Övningsuppgifterna kunde indelas i två typer: timskiss och hemskiss. Den kortaste, timskissen, skedde på sal med visst pedagogiskt bistånd i form av värdefulla råd av läraren. Hemskissen utfördes på egen hand under några dagar och kraven på dessa var rimligtvis högre. Samma typer av uppgifter förekom vanligtvis i de båda klasserna, den högre och den lägre, förutom när det gällde de stora höst- och vårprogrammen.⁶⁹ Bland de byggnadstyper uppgifterna kunde kretsas kring, finner man allt från privathotell, stadspalats, familjegravar, utställningshallar, sjöpaviljonger, nymfeer, skogvaktarstugor, folkskolehus, jakt-paviljonger, predikstolar, kungliga troner och utsiktstorn.⁷⁰ Sammantaget bör en elev efter fullbordad utbildning vid Konstakademien ha lagt åtminstone 100 övningar i arkitektonisk komposition bakom sig.⁷¹

De större vår- och höstprogrammen var av betydligt mer komplicerad karaktär och ämnade förbereda eleven för den största utmaningen under studietiden: det tidigare nämnda prisämnet eller det stora programmet. Höst- och vårprogrammen genomfördes under en period av fyra månader. Höstprogrammet skulle i regel gestaltas i italiensk renässans och vårprogrammet i medeltidsstil.⁷² De valda stilarna var direkt kopplade till byggnadernas funktion och uppgift. Vårprogrammets uppgifter tenderade att ha en religiös karaktär, såsom gravmonument och kyrkor, medan höstprogrammen ofta hade offentliga byggnader för landsortsstäder som ämnen, såsom rådhus, museum, hotell eller banker.⁷³

Prisämnet, eller det stora programmet, hanterades under den sista vårterminen. Ämnesbyggnaderna var då av det mest monumentala slag man kunde tänka sig och var ofta samhällets mest prestigepräglade institutionsbyggnader. Det kunde gälla ett större konstmuseum, ett universitet, en större hamnanläggning, ett riksarkiv eller en riksdagsbyggnad.⁷⁴ Stilvalen var vid de stora programmen ofta något friare än vid de ordinarie höst- och vårprogrammen.⁷⁵

I enlighet med de franska akademitävlingarna som alltjämt stod modell, var medaljtävlingen indelad i två moment. Två dagars inledande skisserande, då huvuddragen i projektet skulle mejslas ut, följt av hela fem och en halv månads arbete med att förädla den grundidé, som i den inledande skissen utarbetats, skulle sedan illustreras med omfattande presentationsritningar. Det avgörande var alltså främst elevens förmåga att redan i sin ursprungliga skiss precisera principerna för projektens komposition vad gäller både plan och fasad. Trohet till den första skissen var ett förutsättningslöst

⁶⁸ Ibidem, sid. 61.

⁶⁹ Ibidem sid. 52.

⁷⁰ Palm, Bertil, *Arkitekten Carl Westman 1866-1936*, sid. 12-13, samt 38-57, Lindegren, Karin, Söderström, Göran & Söderberg, Rolf (red.), *De sköna konsternas akademi: Konstakademien 250 år*, sid. 258-259.

⁷¹ Svenle, Ola, *Lära sig arkitektur av historien*, sid. 57.

⁷² Ibidem sid. 61.

⁷³ Ibidem.

⁷⁴ Lindegren, Karin, Söderström, Göran & Söderberg, Rolf (red.), *De sköna konsternas akademi: Konstakademien 250 år*, sid. 259.

⁷⁵ Svenle, Ola. *Lära sig arkitektur av historien*, sid. 62.

krav. Att ge eleverna förmågan att snabbt komponera en välfungerande plan och en för uppgiften passande fasad var egentligen utbildningens främsta målsättning.⁷⁶

Man kan vidare konstatera att det var just den monumentala arkitekturen som var själva utgångspunkten för akademiens undervisning. Flerbostadshus tillhörde de objekt som nästintill aldrig föreskrevs som uppgifter för elever vid Konstakademien. För att kunna lösa sådana skäligen enkla åtaganden räckte det gott och väl - menade man - med en grundutbildning från Tekniska högskolan eller Chalmers i Göteborg.⁷⁷

Vid sidan av tävlingarna och övningsuppgifterna bedrevs, vilket inledningsvis konstaterades, också undervisning genom föreläsningar. Undervisningen stod i mångt och mycket på två ben: föreläsningar samt tävlingar och övningsuppgifter, vilket bekräftas av det ovan citerade reglementet. Föreläsningssämnena tycks ha varit av förhållandevis varierad natur och knöts ofta till de övningsuppgifter och tävlingsämnen som ålades studenterna. Arkitekturhistoria var det dominerande ämnet, men även föreläsningar om särskilda byggnadstyper och specifika byggnadsdetaljer förekom i hög utsträckning.⁷⁸ Utöver tävlingarna, övningsuppgifterna och föreläsningarna förekom också flera exkursioner och studieresor med ackompanjerande uppmätningar och dokumentationsuppgifter, gärna med kyrkor som studieobjekt, som självklara delar av undervisningen.⁷⁹

Sammanfattningsvis kan man konstatera att utbildningen vid Konstakademien var något verklighetsfrånvärd, vilket dock också delvis verkar ha varit ett uttalat syfte. Svenle menar att utbildningen vid Konstakademien hade en position vid sidan av det samhälle man som arkitekt sedermera skulle verka i. Utbildningen var en sak, praktiken en annan.⁸⁰ Wærn konstaterar vidare att det akademiska utbildningssystem som undervisningen bedrevs enligt erbjöd en teoretisk övning utanför den traditionella vägen – vägen som lärling vid ett bygge eller praktiskt arbete hos en arkitekt eller byggmästare. Projekteringsprocesserna var simulerade och sällan verklighetsförankrade.⁸¹

Undervisningen vid Konstakademien fick också utstå skarp kritik. Den man som i hög grad mycket förkroppsligade arkitekturskolan i närmare trettio år och således också fick motta den främsta kritiken var Claes Grundström, professor i byggnadskonst och akademiens huvudlärare 1883–1912. Arkitekturhistorikern Göran Lindahl menar att Grundström, när han intog sin position vid akademien, ställdes inför två övermäktiga utmaningar, dels att efterträda den snillrike Scholander, dels att representera akademismen i byggnadskonsten under en tid av totalt smakskifte.⁸² 1880- och 1890-talen var ju en tid av opponentrörelse och de ideal som förmedlades av Konstakademien ansågs i mångt och mycket som hopplöst förlegade. När en yngre, radikalare generation arkitekter

⁷⁶ Hagelqvist, Stina, *Arkitekttävlingen som föreställning: den svenska arkitekttävlingens ideologiska, institutionella och professionella villkor under 1900-talets första hälft*, Diss. Stockholm: Stockholms universitet, 2010, Stockholm, 2010, sid. 217.

⁷⁷ Ibidem.

⁷⁸ Svenle, Ola, *Lära sig arkitektur av historien*, sid. 59.

⁷⁹ Bergström, Anders, *Arkitekten Ivar Tengbom: byggnadskonst på klassisk grund*, sid. 29.

⁸⁰ Svenle, Ola, *Lära sig arkitektur av historien*, sid. 62.

⁸¹ Wærn, Rasmus, *Tävlingarnas tid: arkitekttävlingarnas betydelse i borgerlighetens Sverige*, sid. 19.

⁸² Lindegren, Karin, Söderström, Göran & Söderberg, Rolf (red.), *De sköna konsternas akademi: Konstakademien 250 år*, sid. 257.

vid seklets slut var på jakt efter en nationellt präglad och tekniskt modern arkitektur, framstod självfallet Grundströms klassiska ideal om eviga, tidlösa värden som nattståndna renässansideal.

Inte minst fokuset på de historiska stilarna och studiet av det förgångnas mästerverk kritiserades och sågs som något oerhört passé.⁸³ Den yngre generationen arkitekter, i synnerhet de födda under 1860- och 1870-talen, eftersträvade en ny sorts realism, inte den typ av romantiskt tillbakablickande realism som exempelvis Isak Gustaf Clason kan sägas ha stått för, utan en realism helt präglad av ”sin egen tids verklighet och krav”, med nya stilformer och med en helt ny (och, vilket vi får erfara, sedermera nästintill avsaknad av) ornamentik.⁸⁴ I arkitekten Erik Lallerstedts (elev vid Konstakademien 1886–1889) minnesbild av läraren Grundströms undervisningstaser tecknas ett målade porträtt av kritiken gentemot densamme: ”all gammal arkitektur är vacker och nästan all modern dålig.”⁸⁵ Kritiken kan levandegöras ytterligare genom Carl Westman, som såg på sin övergång från Tekniska högskolans relativt praktiskt inriktade undervisning till Konstakademiens enligt honom dammiga undervisning med akademiska stilregler och fasta reglementen som en reell tillbakagång.⁸⁶

En kontrast gentemot det allmänna missnöjet, som många av 1880- och 1890-talets akademielever ger uttryck för, utgör Ivar Tengbom. I ett föredrag från 1940-talet vände han sig visserligen mot akademiens orealistiska övningsuppgifter och det överdrivna fokuset på stilbegreppet som sådant, men han menade också att utbildningen gjorde honom mer gott än ont. Inte minst värdesatte han den avancerade proportionsundervisningen och det utbyte med andra konstformer, som möjliggjordes och ibland direkt framtvingades genom studier vid akademien.⁸⁷

Bilden av undervisningen vid Konstakademien och i synnerhet bilden av Grundström är sålunda mångbottnad. Kritiken gentemot honom kan ibland tyckas vara väl onyanserad och den negativa bilden av honom obefogad. Britt-Inger Johansson skriver i sin avhandling om Agi Lindegren om Konstakademien utbildning i allmänhet och Grundströms undervisning i synnerhet och gör gällande, att de ständiga hänvisningarna till äldre tider byggde på en övertygelse om tidlös skönhet och generella lagar för estetisk harmoni och om dessa i sin absolut renaste form gick att finna just i det förgångnas mästerverk. Studier av dessa sågs därför som oundgängliga.⁸⁸ I det förgångnas arkitekturstilar fann man såväl antikens rationella kompositionsprinciper som medeltidens fria kompositioner och renässansens goda smak. Historiens byggnadskonst sågs således av Grundström och hans gelikar som en naturlig utgångspunkt för just den moderna arkitekturen. Syftet med undervisningen var att ge unga arkitekter en beredskap för det nya, för det oväntade och för det komplicerade.⁸⁹

Vad Ernst Nilsson ansåg om utbildningen vid arkitekturskolan vet vi inte och informationen om hans studietid i Stockholm är dessutom mycket knapphändig. Det bevarade källmaterialet från hans tid vid Konstakademien är magert. Det noteras i en elevmatrikel att han erhåller avgångsbetyg den 31 oktober 1896. Avgångsbetyget har dock inte påträffats i Konstakademiens arkiv och inte heller

⁸³ Ranby, Henrik, *Harald Boklund: kosmopolitiskt, regionalt och nationalromantiskt i Skånes arkitektur 1890-1930*, sid. 50.

⁸⁴ Palm, Bertil, *Arkitekten Carl Westman 1866-1936*, sid. 38-39.

⁸⁵ Johansson, Britt-Inger, *I tidens stil: arkitekten Agi Lindegrens liv och verk: 1858-1927*, sid. 52.

⁸⁶ Palm, Bertil, *Arkitekten Carl Westman 1866-1936*, sid. 46-47.

⁸⁷ Bergström, Anders, *Arkitekten Ivar Tengbom: byggnadskonst på klassisk grund*, sid. 29.

⁸⁸ Johansson, Britt-Inger, *I tidens stil: arkitekten Agi Lindegrens liv och verk: 1858-1927*, sid. 52.

⁸⁹ *Ibidem*.

något av de av honom vid akademien utförda projekten vilket kan förklaras med att ritningsmaterialet var elevens eget och inte automatiskt tillföll akademien.

Vissa uppgifter rörande Ernst Nilssons tid som elev vid Konstakademien går dock att finna.

Under sin tid vid arkitekturskolan gick Nilsson som elev hos etsaren Axel Tallberg vid dennes etsningsskola, den så kallade Tallbergska kursen, en undervisning som finansierades av akademien och som var förlagd i dess lokaler. Enligt Tallberg själv utförde Nilsson under kursens gång ”några smärre plåtar i linieetsning”.⁹⁰

Som tidigare nämnts nyttjades ofta sommaruppehållet mellan terminerna åt praktik av olika slag. Enligt uppgift praktiserade också Nilsson tillsammans med barndomsvännen Ivar Tengbom, då elev vid Chalmers, sommaren 1894 vid det pågående lasaretsbygget i hemstaden Falköping, sannolikt som murare.⁹¹ Det går också att styrka att samma år arbetade som ritbiträde vid arkitekten Agi Lindegrens kontor i Stockholm, där han tillsammans med bl.a. arkitekten Erik Hahr sysselsattes med att upprätta restaureringsritningar för Nynäs slott.⁹² Att tjänstgöra som ritbiträden hos äldre etablerade kollegor var en dåtida praxis, vilket skulle kunna ses som något av en informell fortsättning på det gamla gesällsystemet.⁹³ Samma år, den 20 december 1894, byter också Ernst Nilsson tillsammans med sina två bröder efternamn och tar sig istället det mindre anonyma namnet *Torulf*; ett fornnordiskt namn med betydelsen Tors ulv eller Tors varg.⁹⁴

En ytterligare uppgift av särskilt stor vikt har framkommit gällande studierna vid Konstakademien: vid 1896 års stora prisämnestävling erövrade Ernst Torulf andramedaljen och erhöll för det 150 kronor.⁹⁵ Framgången i den för utbildningen fulländande tävlingen tyder på gedigna studieinsatser terminerna dessförinnan. Efter fullgjord utbildning vid Konstakademiens arkitekturskola var Ernst Torulf 23 år gammal och – efter såväl grundutbildning som fortsättningsutbildning – att betrakta som fullvärdig arkitekt.

Tidig praktik och arbete

Att etablera sig som självständig arkitekt var ingen lätt sak. Den tidiga yrkesverksamheten för unga arkitekter tiden omkring sekelskiftet 1900 kännetecknades ofta av otrygghet och en flyktig livstillvaro. Det var förhållandevis svårt att erhålla fast anställning och konkurrensen om de större projekten var stor. En betydande del av de unga arkitekterna påbörjade därför sina arbetsliv som ritbiträden hos äldre kollegor. Ernst Torulf var också enligt uppgift som nyexaminerad arkitekt anställd vid ritkontor åren 1896-1897. Hos vilken arkitekt eller vid vilket ritkontor han arbetade har inte gått att utröna. Vännen Erik Hahr, vilken Torulf under studietiden arbetat tillsammans med som ritbiträde hos Agi Lindegren, var vid samma tid anställd hos arkitekten Fredrik Liljekvist.⁹⁶ Det är inte omöjligt att även Torulf arbetade hos Liljekvist, som vid denna tid främst var sysselsatt med restaureringen av Gripsholms slott samt den stundande Stockholmsutställningen på

⁹⁰ Roosval, Johnny & Lilja, Gösta (red.), *Svenskt konstnärslexikon: tiotusen svenska konstnärers liv och verk. 5, Sallinen-Övrabymästaren, Allhem*, Malmö, 1967

⁹¹ Beckman, Gunnel, *På vandring i Falköping - nu och då*, sid. 24.

⁹² Johansson, Britt-Inger, *I tidens stil: arkitekten Agi Lindegrens liv och verk: 1858-1927*, sid. 345.

⁹³ *Ibidem*, sid. 80.

⁹⁴ *Post- och inrikes tidningar*, 21/12-1894.

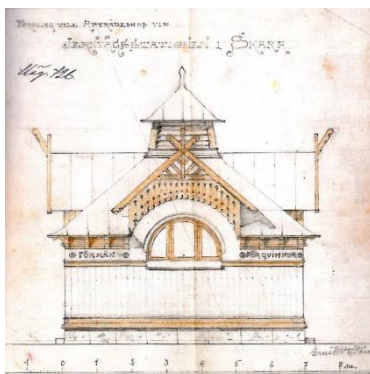
⁹⁵ *Dagens Nyheter*, 1/6-1896.

⁹⁶ *Erik M Hahr*, Urn:sbl:13532, *Svenskt biografiskt lexikon* (art av Carine Lundberg), hämtad 2019-06-30.

Djurgården, 1897.⁹⁷ Detta är dock endast en kvalificerad gissning. Det vi emellertid kan konstatera är att Hahr avslutade sin anställning hos Liljekvist 1897 och därefter etablerade egen arkitektverksamhet i Stockholm. Samma år, eventuellt redan 1896, erhöll Torulf anställning vid Eksjö stads arbeten.⁹⁸

Eksjö var då som nu en förhållandevis oansenlig men samtidigt anrik småstad. Vid 1800-talets slut var inte endast storstäderna utan även de svenska småstäderna stadda i förändring till följd av den alltmer tilltagande industrialiseringen, urbaniseringen och stegrande tekniska utvecklingen.⁹⁹ Det lär därför, även i en småstad som Eksjö, ha funnits en uppsjö av uppgifter en ung arkitekt kan ha anförtrotts – alltifrån upprättandet av ritningar till ny- och ombyggnader av stadens offentliga byggnader, tekniska anläggningar, broar och parkanläggningar, till hanterandet av diverse stadsplanefrågor.¹⁰⁰ Den uppgift som sannolikt upptog huvuddelen av Torulfs tid i Eksjö var uppförandet av stadens vattentorn, som stod färdigt 1897 och byggdes enligt ritningar upprättade av honom själv och arkitektkollegan Georg. A. Nilsson.¹⁰¹

Året därpå styrde Torulf kosan till sina hemtrakter i Västergötland och fick anställning vid Skara stads arbeten.¹⁰² Även i Skara var det en kommunal teknisk byggnadsuppgift som kom att bli Torulfs huvuduppgift, och precis som i Eksjö var det ett vattentorn med tillhörande maskinhus, som uppfördes 1898. Vattentornet i Skara följdes året därpå av ytterligare ett i Lidköping, vilket stod färdigt 1902. Ritningarna upprättades sannolikt av Torulf parallellt med hans arbete i Skara, där han stannade fram till våren 1899.¹⁰³ Av hans insatser i stadens tjänst utöver vattentornsbygget är inte mycket känt. En ritning upprättad av Torulf över en numera riven avträdesbyggnad i enkel fornnordisk stil vid Skara järnvägsstation finns dock bevarad i Skara hembygdsförenings samlingar. De uppgifter Torulf anförtrotts kunde uppenbarligen vara av både hög och något lägre nivå.

Figur 2. En av Torulfs första skapelser – ett avträde vid Skara järnvägsstation, uppfört 1899. Ritningen ur Skara Gilles samlingar.

⁹⁷ J Fredrik Liljekvist, Urn:sbl:10389, *Svenskt biografiskt lexikon* (art av Henrik O Andersson Fredric Bedoire), hämtad 2019-06-30.

⁹⁸ Tepfers, Ira, *Universitetsbyggnaden i Vasaparken*, Informationsavd., Univ., Göteborg, 1991, sid. 57.

⁹⁹ Hellspong, Mats & Löfgren, Orvar, *Land och stad: svenska samhällstyper och livsformer från medeltid till nutid*, Gleerup, Lund, 1972, sid. 199.

¹⁰⁰ Vilket studier av det tidiga 1900-talets Alingsås, en stad vid samma tid jämförlig med Eksjö, också bekräftar. Se Wærn, Simon, *Stadsingenjören – ett yrke speglad i S.E. Bengtsons liv och gärning*, kandidatuppsats, Göteborgs universitet, institutionen för Kulturvård, 2017, sid. 17.

¹⁰¹ Ohlsson, Eber & Persson, Kenneth M., *Svenska vattentorn*, sid. 18.

¹⁰² Tepfers, Ira, *Universitetsbyggnaden i Vasaparken*, Informationsavd., Univ., Göteborg, 1991, sid. 57.

¹⁰³ Ibidem.

Sommaren 1899 gav sig Torulf iväg på studieresa i Europa.¹⁰⁴ Resan, under vilken han besökte såväl England som Frankrike, kom att ta åtminstone ett år och Torulf återkom till Sverige hösten eller vintern 1900.

Arkitektverksamhet i Stockholm och kompanjonskap med Erik Hahr

Efter sin hemkomst från studieresan i Europa slog sig Ernst Torulf ned i Stockholm, sannolikt med avsikt att etablera sig som självständig arkitekt. Som tidigare konstaterats var det inte en enkel uppgift. Konkurrensen om de större projekten var vid tiden mycket stor. Flera statliga myndigheter, som stod för en betydande del av de nybyggnader som tillkom, hade dessutom egna anställda arkitekter, vilket ledde till färre arbetstillfällen för resten av arkitektkåren.¹⁰⁵ Ett sidoarbete som lärare vid någon av de tekniska högskolorna var därför relativt vanligt förekommande bland unga arkitekter som Torulf,¹⁰⁶ och arbete vid Överintendentsämbetet var ett särskilt eftertraktat uppdrag. Överintendentsämbetet, sedermera Byggnadsstyrelsen, var den statliga kontrollinstansen för det offentliga byggandet i Sverige. Ämbetet hade förhållandevis få fast anställda men hade en stor stab av yngre arkitekter som utförde uppdrag mot arvode, så kallade tjänstgörande arkitekter ”utom stat”.¹⁰⁷ Ett uppdrag vid Överintendentsämbetet var åtråvärt, då det gav en arkitekt en viss ekonomisk grundtrygghet medan denne försökte bygga upp en egen, självständig verksamhet.¹⁰⁸

Torulf utförde emellertid inte, såvitt jag kunnat utröna, några uppdrag för Överintendentsämbetet som arkitekt ”utom stat” och han tycks inte heller haft undervisning vid någon teknisk högskola som bisyssla. Han verkar snarare ha varit fast inställd på att så snart som möjligt etablera en egen självständig praktik. En självständig, kostnadseffektiv verksamhet förutsatte dock ett stadigt tillflöde av arbetsuppgifter, och inte sällan ett brett socialt kontaktnät.¹⁰⁹ Ytterst få unga arkitekter hade så pass tidigt i karriären dessa förutsättningar och möjligheterna att överleva enbart på privatpraktik var därför begränsade.

Figur 3. Ernst Torulf som nyetablerad arkitekt vid det förra seklets början. Foto: Svenskt Porträttarkiv.

¹⁰⁴ *Vem är det? - Svensk biografisk handbok*, Stockholm, P. A. Norstedt & Söners Förlag, 1925, sid. 763.

¹⁰⁵ Johansson, Britt-Inger, *I tidens stil: arkitekten Agi Lindegrens liv och verk: 1858-1927*, sid. 123.

¹⁰⁶ Rörby, Martin, *Georg A. Nilsson: arkitekt*, sid. 14.

¹⁰⁷ *Ibidem.* sid. 17-19.

¹⁰⁸ Johansson, Britt-Inger, *I tidens stil: arkitekten Agi Lindegrens liv och verk: 1858-1927*, sid. 82.

¹⁰⁹ Ranby, Henrik, *Harald Boklund: kosmopolitiskt, regionalt och nationalromantiskt i Skånes arkitektur 1890-1930*, sid. 124.

Många arkitekter tvingades därför ha många järn i elden, bredda sin kompetens till andra konstnärliga områden och bli mångfrestare.¹¹⁰ Flera av dem hängav sig åt formgivning och formgav allt ifrån fast inredning till möbler, lampor, kakelugnar, textilier, affischer och bokband.¹¹¹ Agi Lindegren är ett gott exempel på en av dessa mångsysslande arkitekter, men allra främst står ändå Carl Westman, som under sin tidiga karriär i väsentlig grad ägnade sig åt möbelarkitektur och till och med under en tid verkade som skämttecknare. Ytterligare ett gängse sätt bland unga arkitekter att både få erfarenhet och dryga ut inkomsten var att arbeta som sakkunnig kontrollant vid större byggen.¹¹² En arkitekt vars yrkesverksamhet tog sin början på just det viset, var Harald Boklund. Dennes karriär i Sverige inleddes med att han blev kontrollant vid uppförandet av det av Isak Gustaf Clason och Lars Israel Wahlman ritade Hjuläröds slott i Skåne 1894–1897.¹¹³

Ernst Torulf kom senare – om än i begränsad omfattning – att ägna sig åt såväl möbelarkitektur som kontrollantskap vid olika byggen, men om han gjorde det även de första åren av sin karriär har inte kunnat fastställas. Torulf verkar likväl ha hankat sig fram tämligen väl efter sin hemkomst från utlandet och lyckades tidigt erhålla två relativt betydelsefulla uppdrag, dock inte i Stockholm. 1902 uppfördes Skaraborgs läns sparbanks nybyggnad i Skara efter ritningar av Torulf, och året därpå färdigställdes även den nya folkskolebyggnaden i Torulfs hemstad Falköping. Att de två byggnaderna låg i Torulfs hembygd var med största sannolikhet ingen slump och givetvis lär hans koppling till de två städerna ha varit avgörande då han erbjöds uppdragen.

Arkitekttävlingar kom också i hög grad att sysselsätta Torulf i början av hans yrkesbana. Framgång i tävlingar var en av de mer lockande vägarna till det professionella genombrottet, till självständig verksamhet och yrkesmässig frihet bland de dåtida arkitekterna.¹¹⁴

De allmänna arkitekttävlingarna var en produkt av det moderna samhällets tillkomst. De var en hybrid av upplysningstidens vitterhetssamhälle och den unga industrialismens marknadstänkande. De var en frukt av det framväxande konkurrenssamhället och hade sitt ursprung i såväl akademiernas undervisningstävlingar som i marknaden och det borgerliga samhällsbygget i stort.¹¹⁵ Tävlingarna hade slagit igenom på riktigt under 1880-talet som en följd av nya rön, nya krav, ny teknik och nya pengar. De offentliga byggnadsuppgifterna dominerade tävlingarna med byggnader som rådhus, skolor, teatrar, hotell och sjukhus. Tävlingar för utformningen av såväl egnahemsområden som typhus och hela stadsplaner arrangerades emellertid också.¹¹⁶

De dåtida arkitekttävlingarna dominerades ofta av unga arkitekter som Torulf. Vinnarna av de allmänna tävlingarna var oftast under 32 år och den genomsnittliga debutåldern var så låg som 24 år. Rasmus Wærn konstaterar i sin avhandling om arkitekttävlingen som fenomen, *Tävlingarnas tid* (1996), att de unga tävlade för att de kunde vinna, medan de äldre slutade tävla för att de kunde förlora.¹¹⁷ Tävlingarna öppnade nya vägar för unga, oetablerade arkitekter att slå sig fram på och därigenom att göra ett sig ett namn. För den unge, obemärkte arkitekten kunde en vinst innebära

¹¹⁰ Johansson, Britt-Inger, *I tidens stil: arkitekten Agi Lindegrens liv och verk: 1858-1927*, sid. 123.

¹¹¹ Eriksson, Eva, *Den moderna stadens födelse: svensk arkitektur 1890-1920*, 1. uppl., Ordfront, Stockholm, 1990, sid. 202.

¹¹² Ranby, Henrik, *Harald Boklund: kosmopolitiskt, regionalt och nationalromantiskt i Skånes arkitektur 1890-1930*, sid. 74-75.

¹¹³ Ibidem.

¹¹⁴ Wærn, Rasmus, *Tävlingarnas tid: arkitekttävlingarnas betydelse i borgerlighetens Sverige*, sid. 104.

¹¹⁵ Ibidem, sid. 16.

¹¹⁶ Ibidem, sid. 44.

¹¹⁷ Ibidem, sid. 98.

ett första erkännande, en förflyttning från okänd till erkänd och ett inträde bland de mer namnkunniga, ”invigda” arkitekterna.¹¹⁸ Arkitekttävlingen, och en möjlig vinst i densamma, sågs som ovan nämnts också inte minst som en tänkbar start för en självständig verksamhet.¹¹⁹

En tävlingsvinst sågs som ett kompetenscertifikat och lade ofta grunden till en mindre förmögenhet, vilket också kunde behövas under etableringsfasen av ett eget arkitektkontor.¹²⁰ Men även själva tävlingsdeltagandet och den uppmärksamhet som ofta uppstod kring tävlingarna kunde vara avgörande för unga arkitekter att profilera sig själva och genom det också erhålla andra uppdrag utanför tävlingarna. Arkitekttävlingarnas popularitet, inte minst bland nyblivna arkitekter, kan också förklaras med deras utbildningsbakgrund. Under sin utbildningstid hade de kontinuerligt drillats genom såväl skissövningar som tävlingar i att på kort tid bearbeta givna program, göra analyser av de problem programmet innebar, och därefter presentera och konkretisera en för programmet lämplig lösning. Den formella arkitekttävlingen efter utbildningens slut erbjöd således arkitekterna en möjlighet att tillämpa den inövade arbetsmetodikerna i verkligheten.¹²¹

Den första tävling Ernst Torulf med säkerhet deltog i var tävlingen för utvidgningen av Sanda kyrkogård i Göteborg vårvintern 1901. I tävlingens program ingick utöver själva utvidgningen av kyrkogården också ett tillhörande kapell, ett inspektorsboställe och ett krematorium. Torulfs tävlingsförslag, som inte återfunnits, hade mottot ”Grift” och belönades bland 18 övriga förslag med ett andra pris och 350 kronor.¹²² 1901 deltog även Torulf tillsammans med sin äldre bror Helge i den uppmärksammade stadsplanetävlingen i Göteborg, där Fredrik Sundbärg och Per Olof Hallman tog hem segern. Brödernas tävlingsförslag med mottot ”Göteborg” har inte påträffats, men av 32 inlämnade bidrag tillhörde det de fem förslag som utöver de tre prisbelönda förslagen köptes in (för 300 kronor). Det kommenterades också kortfattat i tidskriften *Arkitektur och dekorativ konst*, som för övrigt gavs ut för första gången just 1901.

Tre år senare, 1904, tävlade bröderna Torulf återigen tillsammans, även denna gång i Göteborg. Tävlingsämnet var då en ny plan för stadens hamn. Deras förslag, ”Sveriges Hamburg”, som togs fram i samverkan med den tyska ingenjörfirman Hvestadt & Contag, erhöll inte pris men inköptes likväl.¹²³ Det bör nämnas att Torulf vid denna tid kan ha deltagit i ytterligare arkitekttävlingar, men utan den framgång som skulle ha röjt hans anonymitet. Det rådde ingen brist på tävlingsmöjligheter – under perioden 1899–1902 utlystes minst 18 arkitekttävlingar av skiftande typ i Sverige.¹²⁴

1902 ingick Ernst Torulf ett kompanjonskap med den tre år äldre arkitektkollegan Erik Hahr. De två unga arkitekterna hade avsevärt olika utbildningsbakgrund. Hahr var enligt dåtida mått mätt ingen *fullvärdig* arkitekt; han hade endast genomgått en treårig konstindustriell utbildning vid Tekniska skolan i Stockholm. Han var emellertid en stor konstnärlig begåvning och ägnade sig bl.a. åt dekorationsmåleri, innan han slog sig in på arkitektbanan via praktik hos Lindegren och senare även Liljekvist.¹²⁵

¹¹⁸ Hagelqvist, Stina, *Arkitekttävlingen som föreställning*, sid. 235.

¹¹⁹ Wærn, Rasmus, *Tävlingarnas tid: arkitekttävlingarnas betydelse i borgerlighetens Sverige*, sid. 99.

¹²⁰ *Ibidem*, sid. 101-103.

¹²¹ Hagelqvist, Stina, *Arkitekttävlingen som föreställning*, sid. 221.

¹²² Protokoll, styrelsen för Göteborgs stads allmänna begravningsplatser, 1/2-1901.

¹²³ Tepfers, Ira, *Universitetsbyggnaden i Vasaparken*, sid. 57.

¹²⁴ Wærn, Rasmus, *Tävlingarnas tid: arkitekttävlingarnas betydelse i borgerlighetens Sverige*, sid. 186-194.

¹²⁵ *Erik M Hahr*, Urn: sbl:13532, *Svenskt biografiskt lexikon* (art av Carine Lundberg), hämtad 2019-06-30.

I och med svårigheten att som ung arkitekt slå sig in på marknaden var det förhållandevis vanligt att unga arkitekter ingick kompanjonskap med varandra. Kompanjonskapet kunde vara såväl omfattande som mer löst hållet och samverkansformerna varierade från fall till fall. Gemensamma kontor var vanliga och var ofta knutna till någon av arkitekternas bostad. På det sättet kunde kostnaderna hållas nere, kompetensen och de betydelsefulla sociala kontaktnäten breddas, arbetsbördorna delas, och tillsammans erhöll man en större möjlighet att hävda sig gentemot andra arkitekter.¹²⁶

Torulfs och Hahrs samarbete verkar ha varit av mer informell karaktär och inriktad främst på gemensamma insatser i arkitekttävlingar. Huruvida de två arkitekterna samverkade även utanför tävlingarna är inte känt. Kompanjonskapet formaliserades aldrig genom en gemensam firma och de verkar inte ha haft ett gemensamt kontor. Såväl Torulf som Hahr benämns i 1903 års adresskalender för Stockholm som arkitekter. Samma år var Ernst Torulf bosatt på Herkulesgatan 8 i närheten av Brunkebergstorg medan Hahr var skriven på Linnégatan på Östermalm. Sannolikt var Torulfs eget kontor förlagt till bostaden. Enligt adresskalendern var dessutom lägenheten utrustad med telefon, vilket av kalendern att döma inte var särskilt vanligt.¹²⁷ Det är rimligt att anta att en stor del av det gemensamma arbete som lades ned utfördes i Torulfs bostad.

Torulf och Hahr tävlade tillsammans vid åtminstone två tillfällen. De två arkitekterna kan givetvis ha deltagit i fler tävlingar, men då utan framgång. De två tävlingarna, den ena om ett nytt stadshotell i Piteå, den andra om Göteborgs högskolas nybyggnad i Vasaparken, pågick tidvis parallellt med varandra under våren och sommaren 1902. I den förstnämnda tävlingen tävlade Torulf och Hahr mot bland andra Carl Bergsten och Per Lennart Håkansson. Torulfs och Hahrs förslag med mottot ”Piteå vapen” fick se sig besegrat av Håkanssons men belönades med ett andrapris och 800 kronor.¹²⁸

Den andra tävlingen – om Göteborgs högskolas nya byggnad – kom att bli såväl Torulfs som Hahrs professionella genombrott. Tävlingen ansågs inom arkitektkåren som mycket betydelsefull och omtalades i *Arkitektur och dekorativ konst* som ”en av de mest tilltalande vi haft på länge.”¹²⁹ Den samlade prissumman var också ovanligt hög – 6000 kr – en summa då endast överträffad av tävlingarna för Riksdagshuset, Kungliga operan samt Norrköpings rådhus.¹³⁰ Tävlingen hade dessutom en synnerligen välrenommerad prisnämnd, bestående bl.a. av den i tävlingssammanhang flitigt anlidade arkitekten, tillika professorn vid Kungliga Tekniska Högskolan, Isak Gustaf Clason, Göteborgs stadsarkitekt Carl Fahlström samt Herman Holmgren, arkitekten bakom universitetsbyggnaden i Uppsala, vilken representerade Överintendentsämbetet.¹³¹

Torulf och Hahrs förslag – med mottot ”För vetenskap och konst” – placerades främst av 23 inlämnade bidrag, framför förslag av bland andra den framstående Axel Anderberg. De två arkitekterna lämnade även in ytterligare ett tävlingsförslag, betitlat ”Strix”, som också det köptes

¹²⁶ Ranby, Henrik, *Harald Boklund: kosmopolitiskt, regionalt och nationalromantiskt i Skånes arkitektur 1890-1930*, sid. 74.

¹²⁷ *Adresskalender för 1903*, Stockholms stad, Aktiebolaget Centraltryckeriet i Stockholm, Stockholms stadsmuseum, sid. 573.

¹²⁸ Wærn, Rasmus, *Tävlingarnas tid*, sid. 194.

¹²⁹ Tepfers, Ira, *Universitetsbyggnaden i Vasaparken*, sid. 38.

¹³⁰ Wærn, Rasmus, *Tävlingarnas tid*, sid. 194-197.

¹³¹ Tepfers, Ira, *Universitetsbyggnaden i Vasaparken*, sid. 38.

in.¹³² Tävlingsvinsten kom att bli början på en över två år lång och snårig process för Torulf och Hahr under vilken ritningarna för såväl byggnadens fasad som dess plan kom att omarbetas i flera omgångar.

Figur 4. Torulf och Hahrs förslagskuvert för förslaget ”Strix”. GLA.

Sensommaren 1903, flyttade Torulf på egen begäran från Stockholm till Göteborg för att övervaka och leda det kommande byggnadsarbetet.¹³³ Under resans gång verkar Hahr ha lämnat kompanjonskapet,¹³⁴ och Torulf kom sedermera att ensam ansvara för uppförandet av Göteborgs högskola, dels i egenskap av sakkunnig i den för ändamålet inrättade byggnadskommittén, dels som förste kontrollant vid själva bygget, vars grundsten lades i december 1904 och kom att avslutas först tre år senare, våren 1907.¹³⁵

Arkitektverksamhet i Göteborg och kompanjonskap med Ivar Tengbom

Väl på plats i Göteborg etablerade Ernst Torulf självständigt arkitektkontor. Torulf kom inom det närmsta året att bosätta sig i ett hus på Berzelligatan 22 och sannolikt var även hans ritkontor lokaliserat i anslutning till bostaden. Den uppgift som de första åren till största delen sysselsatte Torulf och de ritbiträden han hade inunder sig lär tveklöst ha varit just högskolebygget.¹³⁶ Med till Göteborg följde Ivar Tengbom. Tengbom hade examinerats från Konstakademiens arkitekturskola 1901, därefter praktiserat hos Lallerstedt och kom i Göteborg att bistå Torulf i arbetet med högskolan.¹³⁷

Samtidigt fortsatte Torulf på den inslagna vägen som tävlande arkitekt. Samma år som flytten till Göteborg slog Torulf och Tengbom sig ihop som tävlingskompanjoner. Tengbom var, som tidigare nämnts, barndomskamrat till Torulf från Falköping och det ska ha varit just Torulf som

¹³² Ibidem, sid. 38-41.

¹³³ Ibidem, sid. 49.

¹³⁴ Vising, Johan, *Minnesbilder*, Bonnier, Stockholm, 1938, sid. 139. Den ”konstnärliga tillsynen” ska dock enligt korrespondens ha fortsatt i samråd med Hahr. Enligt de utgiftsförteckningar som fördes är det dock fortsatt Torulf & Hahr gemensamt som erhåller arvode för ritningsarbete, även under själva byggnationen.

¹³⁵ Tepfers, Ira, *Universitetsbyggnaden i Vasaparken*, sid. 48-49.

¹³⁶ Torulf söker i en annons i *Dagens Nyheter* 25/11-1904 med rubriken ”Ritare” efter en ”arbetsam, duglig och i sitt fack fullt hemmastadd byggnadsritare”.

¹³⁷ Linde Bjur, Gunilla, *Arkitekter & fasader: Göteborg 1850-1920*, sid. 209.

uppmnade sin yngre kamrat att slå sig in på arkitektbanan, snarare än att bli ingenjör, vilket till att börja med ska ha varit Tengboms ambition.¹³⁸

Tiden för högskolebygget kom därför också att bli en intensiv tid av tävlingar. 1903-1905 deltog de två i tvåstegstävlingen för ett rådhus på Eldkvarnstromten i Stockholm med mottot ”Lilla Putte”. I andra omgången kom deras förslag på andra plats, efter Ragnar Östbergs förslag, vilket sedermera förverkligades i form av Stockholms stadshus.¹³⁹

1905–1906 erhöll de andraplatsen i tävlingen om Engelbrektskyrkan i Stockholm, som Wahlman gick segrande ur och likaså i tävlingen för Masthuggskyrkan i Göteborg 1907-1908, där Sigfrid Ericsons förslag vann och sedermera genomfördes. 1906 gick de två arkitekterna segrande ur tävlingen om Borås rådhus i konkurrens med 32 andra förslag, och byggnaden uppfördes under åren 1907–1910 i enlighet med arkitekternas förslag. Torulf och Tengbom deltog även i tävlingen och den efterföljande omtävlingen för den nya svenska kyrkan i Paris 1909 samt tillsammans med Göteborgs stadsingenjör Albert Lilienberg i tävlingen för ordnandet av trakten kring Katarinaberget i Stockholm, 1909–1910, i vilken deras förslag inköptes. Den sista tävlingen där de deltog under gemensamt firmanamn var tävlingen för Högalidskyrkan i Stockholm, ur vilken de också gick segrande. Enligt Gunilla Linde-Bjur ska emellertid de två arkitekterna 1912 också ha deltagit i den första tävlingen om Göteborgs rådhus om- och tillbyggnad.¹⁴⁰ Deras tävlingsförslag har dock inte av undertecknad påträffats.¹⁴¹

Konstvetaren Stina Hagelqvist konstaterar i sin avhandling *Arkitektävlingen som föreställning* (2010) att ”vad som utspelade sig under tävlingstiden, när arkitekterna arbetade med sina projekt, är förhållandevis höljt i dunkel”.¹⁴² Påståendet äger sanning även när det gäller Torulf och Tengboms tävlingsarbete. Det står dock bortom allt tvivel att de många tävlingarna måste ha krävt ett omfattande och ansträngande arbete, som bör ha ställt stora krav på de två unga arkitekternas förmåga att samarbeta med varandra.

För det var säkerligen en prövande tid under vilken uppslag tänktes ut och skisserades, omformades, utvecklades eller förkastades – en process då idéer tillkom, prövades, ratades eller förädlades, därefter kompletterades med detaljer och till sist ritades upp. Arbetet lär inte minst de sista avgörande veckorna ha präglats av såväl psykiska som fysiska umbäranden: spänning, vanda och förväntan påspädd av sömnlöshet orsakat av intensivt arbete ända in på småtimmarna till följd av tilltagande tidspress. Inledningsvis lär det praktiska arbetet med tävlingarna ha utgått från den gemensamma bostaden och kontoret i Göteborg, under den tid Tengbom bodde i Göteborg. Tävlanen fortsatte emellertid även då Tengbom vistades utomlands på sin stora stipendieresa 1905-1906. Vårvintern 1906 avbröt rentav Tengbom tillfälligt sin resa och reste hem till Göteborg, för att tillsammans med Torulf utarbeta förslaget till tävlingen om Engelbrektskyrkan.¹⁴³

Efter Tengboms hemkomst hösten 1906 formaliserades kompanjonskapet dem emellan genom bildandet av det gemensamma arkitektkontoret Tengbom & Torulf arkitektbyrå. Initiativet att

¹³⁸ Enligt Bergström, Anders, *Arkitekten Ivar Tengbom: byggnadskonst på klassisk grund*, sid. 22.

¹³⁹ Wærn, Rasmus, *Tävlingarnas tid*, sid. 198-212.

¹⁴⁰ Linde Bjur, Gunilla, *Arkitekter & fasader: Göteborg 1850-1920*, 1:a uppl., Balkong, Stockholm, 2013, sid. 210.

¹⁴¹ Ett antal tävlingsförslag från 1912-års tävling återfinns i GSA; flertalet dock signerade med anonyma motton.

¹⁴² Hagelqvist, Stina, *Arkitektävlingen som föreställning*, sid. 263.

¹⁴³ Bergström, Anders, *Arkitekten Ivar Tengbom: byggnadskonst på klassisk grund*, sid. 48.

formellt kroka arm kom från Tengbom¹⁴⁴ och innebar i praktiken att Tengbom anslöt sig till Torulfs redan etablerade om än blygsamma verksamhet. Arkitektbyråns huvudkontor, som Torulf basade över, kom att ligga i Göteborg och dess filial i Stockholm, där Tengbom höll i taktpinnen.¹⁴⁵ Samarbetet avslutades efter sex år, 1912, och de två hade då genomfört flera betydande projekt tillsammans, inte minst Arvika kyrka som uppfördes 1909-1911.

Under denna tid signerades huvuddelen av ritningarna med det gemensamma firmanamnet, och det kan således ibland vara svårt att utröna vem som ritade vad. Hur kompanjonskapet i praktiken var uppbyggt och hur det gemensamma arbetet bedrevs är också svårt att fastställa. Anders Bergström gör gällande i sin avhandling om Ivar Tengbom, att samarbetet dem emellan i praktiken tycks ha varit ett partnerskap endast på papperet, och att de två främst verkade på var sitt håll. Att projekten signerades gemensamt bör dock ha inneburit, att de två arkitekterna också tillsammans ställde sig bakom och tog ansvar för hela projekten, både konstnärliga och tekniska delar samt ekonomiska och juridiska.¹⁴⁶

Under kompanjonskapet kom Torulfs verksamhet i Göteborg att succesivt expandera och arbetsuppgifterna bli allt fler och mer varierade. Under åren 1906-1912 var Torulf sysselsatt med att rita och projektera allt från badhus, affärs- och bostadshus, villor och arbetarbostäder till hotell, sjukhus, stadsplaner och större ombyggnader av offentliga byggnader. Under samarbetet med Tengbom påbörjades också flera stora projekt som kom att fullbordas först efter kompanjonskapets avslutande, däribland det stora nya sanatoriekomplexet i Kålltorp i Göteborg. Just sjukhus och sanatorier hörde till de vanliga gemensamma uppdragen för kontoret. Medan Torulf i firmans namn i huvudsak ansvarade för dessa uppdrag i Göteborg, kom Tengbom att arbeta med motsvarande uppgifter i såväl Skåne och Halland som i Västergötland.¹⁴⁷

Figur 5. Göteborgskontorets variant av Tengbom & Torulfs firmastämpel. Ritningsdetalj, GSA.

1912 upphörde som konstaterats Tengbom & Torulf arkitektbyrå och de två arkitekterna gick därefter sina egna vägar. Bakgrunden till samarbetets upplösning är oklar. Troligt är att Torulf och Tengboms verksamheter på var sitt håll hade vuxit såpass mycket, att en gemensam firma var omotiverad ur ett rent praktiskt perspektiv. 1912 hade såväl Torulf som Tengbom gjort sig ett

¹⁴⁴ Ibidem.

¹⁴⁵ Tengboms hemkomst från utlandet och etableringen av det gemensamma arkitektkontoret tillkännagavs officiellt i en notis i *Svenska Dagbladet* 16/11-1906.

¹⁴⁶ Ett liknande resonemang för Henrik Ranby kring arkitektfirman Lindvall & Boklund, i *Harald Boklund: kosmopolitiskt, regionalt och nationalromantiskt i Skånes arkitektur 1890-1930*, sid. 74.

¹⁴⁷ Bergström, Anders, *Arkitekten Ivar Tengbom: byggnadskonst på klassisk grund*, sid. 54.

namn i Göteborg respektive Stockholm och vunnit både erfarenhet och erkännande. Samarbetet hade tveklöst på flera sätt varit fruktsamt för de båda arkitekterna, men självständig verksamhet sågs troligtvis som en naturlig utveckling för dem båda. Det verkar inte ha funnits någon osämja dem emellan, då de även efter kompanjonskapets upplösning tycks ha umgåtts.

Det Tengbom-Torulfska samarbetet har gått till arkitekturhistorien allra främst som en ovanligt framgångsrik arkitekttävlingsduo. Torulfs roll i det gemensamma arbetet har emellertid ofta nedtonats. Anders Bergström påstår exempelvis något ensidigt och utan vidare belägg, att det var Tengbom som var den konstnärligt drivande kraften i samarbetet, och att Torulf främst nyttjade sig av kompanjonskapet med den yngre framgångsrike arkitekten för den stora och för honom positiva uppmärksamhetens skull.¹⁴⁸ Att Ivar Tengbom var en konstnärlig talang av ovanligt stort mått är givetvis ett obestridbart faktum, men de slutsatser Bergström drar kring Torulfs insatser i det gemensamma arbetet ter sig ändå som onyanserade, om inte grundlösa.

När Torulf och Tengbom inledde sitt samarbete 1903 var Tengbom redan då visserligen något av en stjärna på uppgång och hade bevisat sin förmåga som arkitekt genom sin seger i Konstakademiens prisämnestävling, där han erhöll den kungliga medaljen och det medföljande resestipendiet. Han hade dessutom redan etablerat sig som en röst i den offentliga arkitekturdebatten. Men det var likväl Torulf som var den erfarne av de två. Han hade ett flertal större projekteringar och därtill en omfattande studieresa i Europa bakom sig samt åtminstone fyra framgångsrika arkitekttävlingar i ryggen, varav den sista förlänat honom en av de mer prestigefyllda byggnadsuppgifterna som fanns att få – den nya högskolebyggnaden i Göteborg.

Genom att ensidigt påstå att det var Tengbom som var den konstnärligt dominerande kraften i samarbetet, undervärderar man samtidigt Torulfs ställning i detsamma och ifrågasätter därtill hans konstnärliga förmåga. Det var en förmåga som han rimligtvis bör ha visat prov på – inte minst i Konstakademiens prisämnestävling, där han förvisso inte som Tengbom vann, men åtminstone intog andraplatsen samt vid de arkitekttävlingar han redan deltagit i. Att Torulf inte skulle ha spelat en aktiv roll i samarbetet och inte påverkat de gemensamma projektens konstnärliga gestaltning förefaller därför osannolikt.

Tengbom var visserligen begåvad med en större kreativitet och formuleringsförmåga, men deras idémässiga utgångspunkter var sannolikt desamma och Tengboms fantasi lär ha kanaliserats genom Torulfs erfarenhet och även blandats med dennes egna idéer. Det är således desto mer troligt att de två unga arkitekterna med sina olika personligheter, erfarenheter, upplevelser och förmågor kompletterade varandra som arkitekter och dessutom påverkade varandras arkitektur. Att Tengbom själv skattade Torulf högt som jämbördig yrkesman bekräftas inte minst genom det faktum, att det var Tengbom, inte Torulf, som tog initiativet till det gemensamma kontoret.

Det är emellertid uppenbart att det var Tengbom som kom att dra mest nytta av de gemensamma tävlingsframgångarna, åtminstone sett ur ett rent arkitekturhistoriskt perspektiv. Enligt den i inledningen nämnda hävdvunna svenska arkitekturhistorien där Stockholm står i naturligt fokus, utgör kompanjonskapet något av ett karriärmässigt krön för Torulf, medan det för Tengbom

¹⁴⁸ Bergström, Anders, *Arkitekten Ivar Tengbom: byggnadskonst på klassisk grund*, sid. 38-39.

snarare ses som ett preludium inför kommande stordåd. I den svenska arkitekturhistorien har Torulf främst tagit plats som Tengboms mindre talangfulle och talföre kompanjon.

Enligt den arkitekturhistoriska kanonen är således samarbetet för Tengbom endast början på en kometlik karriär, medan det för Torulf snarare är kulmen. I och med kompanjonskapets upplösning träder Tengbom in i den svenska arkitekturhistorien, och Torulf träder ut. Åren efter arkitektbyråns upplösning svingade sig Tengbom upp till en position som en av Sveriges ledande arkitekter med de största inkomsterna och det största kontoret, i något som av arkitekturhistorikern Björn Linn har beskrivits som den mest lysande karriären i 1900-talets svenska arkitektvärld.¹⁴⁹ Framgången kröntes också med en professorstitel vid Konsthögskolans (dvs. tidigare Konstakademiens) arkitekturskola. Detta medan Torulf kom att fortsätta sin ”rätt måttliga”¹⁵⁰ ”provinsiella” arkitektbana i Göteborg och Västsverige.

Självständig arkitekt i Göteborg

Ernst Torulfs beslut att stanna i Göteborg kan te sig egendomligt. Det var ett avbrott från den väg han tidigare hade slagit sig in på. Med sin traditionella utbildningsgång hade grunden för en karriär i huvudstaden lagts. Med sina tävlingsframgångar, först med Hahr och därefter med Tengbom, hade han befest sin position som erkänt duglig arkitekt. Förutsättningarna för en verksamhet förlagd till Stockholm fanns sålunda, åtminstone på papperet. Men Torulf valde en annan väg.

Motiven bakom hans beslut är okända. Det troliga är att det var en rent praktisk följd av vinsten i tävlingen om Göteborgs högskola och det tillhörande uppdraget som sakkunnig och kontrollant vid byggnadens uppförande. Att bosätta sig i Göteborg blev helt enkelt en praktisk nödvändighet. Avsaknaden av en avsiktlig strategi utesluter dock inte att det fanns en logik i hans val att stanna kvar och upprätta sin verksamhetsbas i Göteborg. Torulfs egen bakgrund i Västsverige kan ha spelat in och gjort valet mer naturligt. Genom att satsa på en karriär i Göteborg och i Västsverige kom han närmre Falköping, hembygden och familjen. Släkten och familjens kontaktnät i Västsverige gjordes också därmed mer tillgängligt för honom. Detta kunde utnyttjas för att erhålla uppdrag.

En viss yrkesmässig pragmatism eller för den delen opportunism kan också ha bidragit till Torulfs beslut. Dels hade Torulf genom tidigare tävlingsinsatser en viss erfarenhet av staden, dels kan utsikterna till vidare framgång ha tett sig bättre i Göteborg än vad de gjorde i Stockholm. I Göteborg fanns det i jämförelse med huvudstaden förhållandevis få akademiutbildade arkitekter, och vad gäller arkitekter ur Torulfs egen generation var antalet försvinnande litet. Konkurrens klimatet kan alltså ha ansetts som mer fördelaktigt i Göteborg. Att vara en stor fisk i en liten damm kanske ansågs bättre än att vara en halvstor fisk i en sjö, om man så vill.

¹⁴⁹ Hall, Thomas (red.), *Stenstadens arkitekter: sju studier över arkitekternas verksamhet och betydelse vid utbyggnaden av Stockholms innerstad 1850-1930*, Akademilitt., Stockholm, 1981, sid. 156.

¹⁵⁰ Citat ur Andersson, Henrik O. & Bedoire, Fredric, *Bankbyggnad i Sverige*, LiberFörlag, Stockholm, 1981, sid. 288. ”Medan Torulfs karriär framstår som rätt måttlig framstår Tengboms som kometlik.”

Göteborg var dessutom en stad på frammarsch. Man stod i början av 1900-talet inför en epok i stadens historia, vilken senare har rubricerats som en verklig guldålder. En guldålder för industrin, för stadsplaneringen och för arkitekturen.¹⁵¹

Vid slutet av 1800-talet hade Göteborg genomgått något som skulle kunna beskrivas som en omvälvande omdaning. Denna stora omdaning i industrialismens namn hade inletts redan under 1860-talet – med påtagbar befolkningstillväxt, ökad byggnadsverksamhet, tekniska nymodigheter såsom nya vattenförsörjningssystem och spårvagnsnet samt fler kommunala åtaganden. - Det var dock först under det tidiga 1890-talet som förändringen fick verkligt genomslag. Detta genomslag var en följd av inte minst en kraftfullt ökad tillväxt och en ständigt växande industri, vilket bekräftas av det faktum att antalet arbetare i Göteborg år 1900 uppgick till hela 20 400, från att 25 år tidigare endast ha uppgått till 8 600.¹⁵² Göteborgs befolkning hade dessutom under 1800-talets andra hälft femfaldigats; från att vid seklets mitt ha legat omkring 26 000 hade den under 1800-talets sista decennier ökat till att vid sekelskiftet uppgå till hela 130 000.¹⁵³

Göteborg trädde under 1890-talet fram som ledande hamnstad på utrikeshandelns område. Handel- textil- och verkstadsindustrin kom att skapa en rik och expansiv industristad med en borgerlighet med höga ambitioner. De tre decennierna 1890–1920 kom att bli en av de i särklass starkaste tillväxtperioderna i stadens historia.¹⁵⁴ Under 1800-talets andra hälft hade utvecklingen raskt gått framåt och staden hade utvidgats långt utanför de ursprungliga gränserna. Otaliga industrier hade uppförts, företrädesvis utanför stadens dåvarande gränser, utmed Göta älv och dess anslutande åar. 1861 års stadsplan hade också inneburit en långsam stadsmässig utvidgning över älvdalen, även om den planerade expansionen gjorde tydlig halt vid de bergiga höjderna söderut vid Johanneberg. Dessa ansåg man sig ännu inte kunna bemästra.¹⁵⁵

En ny typ av stadsbyggnad med större och högre stenhus och breda esplanader hade gjort entré och präglade de nya, mer exklusiva områdena så som Vasastaden och Lorensberg, där stadens välbärgade borgerlighet fritt och trivsamt kunde flanera. Stadens växande arbetarskara tvingades emellertid till ett betydligt mer torftigt leverne i de olika arbetarstadsdelarna, såsom Landala och Olskroken, som vid 1800-talets slut – till följd av inte minst bostadsbrist och undermålig spekulationsbyggnation – präglades av odräglig misär.¹⁵⁶

1890-talet hade också inneburit ett uppsving för arkitekturen. Den ökade byggnadsverksamheten inom såväl den offentliga som den privata sfären innebar fler uppgifter att konkurrera om. Utöver de otaliga privatbostäderna erbjöd även de allt fler nya kommunaltekniska inrättningarna prestigefyllda uppgifter för stadens arkitekter. Dessa hade länge varit en ytterst liten skara, enligt arkitekten tillika Torulfs lärare vid Chalmers, Hans Hedlund. ”Antalet i Göteborg bosatta, utövande arkitekter har aldrig varit stort – förklarligt nog, enär huvudstaden med sin även på det konstnärliga området behärskande ställning erbjuder de största utkomst- och utvecklingsmöjligheterna och

¹⁵¹ Caldenby, Claes, Linde Bjur, Gunilla & Ohlsson, Sven-Olof, *Guide till Göteborgs arkitektur*, Arkitektur i samarbete med Göteborgs stadsbyggnadskontor och Formas, Stockholm, 2006, sid. 11.

¹⁵² Caldenby, Claes (red.), *Byggnader i Göteborg: [Buildings in Göteborg] : en guide till 1900-talsarkitektur*, Sektionen för arkitektur, Chalmers tekn. högsk., Göteborg, 1979, sid. 7-8.

¹⁵³ Hedqvist, Eric. *Varats och utvecklingens kedja - en naturhistorisk museiutställning i Göteborg 1923-1968*. Diss. Institutionen för kultur- och medievetenskap, Umeå universitet 2009. Papers in Museology 6., sid. 90.

¹⁵⁴ Ibidem.

¹⁵⁵ Bjur, Hans, *Liljenbergs stad: Göteborg 1900-1930*, Första upplagan, Stockholm, 2018, sid. 18.

¹⁵⁶ Linde Bjur, Gunilla, *Arkitekter & fasader: Göteborg 1850-1920*, 1. uppl., Balkong, Stockholm, 2013, sid. 27-54.

således drar till sig det ojämförligt största antalet krafter. Huvudstaden har hela landet till arbetsfält, landsortsstäderna vanligen föga utöver deras egna områden”, konstaterade Hedlund 1907 i en skriftlig återblick över de gångna 25 åren i Göteborg.¹⁵⁷

Åren omkring sekelskiftet 1900 började dock situationen förändras. Tidigare hade det, menade Hedlund, varit oundvikligt att komplettera arkitekturketten med entreprenörsverksamhet eller med arbete i en byggmästarfirma. Nu, vid seklets början, växte verksamhetsfältet betydligt och förutsättningarna förbättrades. Antalet bosatta arkitekter i staden fördubblades, och den lokala arkitektföreningen räknade 1908 hela 26 medlemmar.¹⁵⁸ Arkitekternas verksamhet kom dessutom att sträcka sig utanför stadens gränser. Hedlund fastslår också i ovannämnda skrift, att ”flera talangfulla unga arkitekter hava under senare åren slagit sig ner här och Göteborg är mera än förut utgångsorten för arkitektonisk verksamhet på andra platser.”¹⁵⁹ Flera av de omtalade unga arkitekterna var Hedlunds tidigare elever, och en av dem Ernst Torulf.¹⁶⁰

1900-talets två första decennier kom att präglas av ett än mer omfattande byggande av industrier och privatbostäder – i form av såväl hyreshus som egnahem. Inte minst offentliga institutioner kom till i takt med att stadens befolkning växte och de storborgerliga, representativa anspråken tilltog.¹⁶¹ Det storskaliga, offentliga stadsbyggandet var i mångt och mycket donationsdrivet och kännetecknades av en intim samverkan mellan de offentliga aktörerna och de burgna borgerliga familjer som på ett tidstypiskt vis ville bidra till stadens gagn. Stadsbyggnadsfrågor sågs som en offentlig och för medborgarna gemensam angelägenhet och erbjöd därtill en god möjlighet för enskilda aktörer att demonstrera och manifesteras samhällslig status. Sådan stad, sådana borgare.¹⁶²

Staden växte i en allt snabbare takt och fylldes med nya verksamheter och nytt stadsliv som fordrade mer utrymme. Den gamla stadsplanen från 1861 hade visat sig otillräcklig på många sätt och 1901 utlystes därför en internationell stadsplanetävling för stadens fortsatta utvidgning, där bröderna Torulf som tidigare nämnts också deltog. Kungssportsavenyn skulle ges en värdig avslutning och de bergiga höjderna söder om staden slutligen erövrats. Tävlningen vanns som bekant av arkitekterna Per Hallman och Fredrik Sundbärg men det vinnande förslaget genomfördes inte, utan bearbetades av stadens tjänstemän och fastställdes först 1904, samma år som grundstenen till Göteborgs högskola lades.

1901-års stadsplan, tillsammans med 1904-års hamnplantävling, hade enligt Hedlund ”redan satt frukt i projekt [...] som öppna ståtliga perspektiv över de banor vilka stadens utveckling kommer att följa.” I slutordet av sin återblick konstaterar Hedlund vidare, att Göteborg har alla förutsättningar att bli en ”stamort för god, kanske för denna del av landet egendomlig,

¹⁵⁷ Ur *Tekniska samfundet i Göteborg 1882-1907*, Göteborg, 1907-1908. Hedlund, Hans, ”Återblick öfver byggnadsverksamheten i Göteborg och omgifningar under åren 1882-1907” sid. 65.

¹⁵⁸ Johansson, Bengt O. H., *Svensk arkitekturpolitik under 1900-talets första decennium*, Uppsala, 1970, sid. 37.

¹⁵⁹ *Ibidem*.

¹⁶⁰ Utöver Torulf finner vi också de något yngre Arvid Bjerke och Sigfrid Ericson.

¹⁶¹ Caldenby, Claes, Linde Bjur, Gunilla & Ohlsson, Sven-Olof, *Guide till Göteborgs arkitektur*, sid. 11-12.

¹⁶² En paroll som också var mottot för arkitekten Sigfrid Ericson och boktryckaren Waldemar Zachrissons (ogenomförda) förslag till nytt rådhus vid Gustav Adolfs torg, vilket presenterades 1905. Se *Bidrag till lösning af Göteborgs rådhusfråga*.

byggnadskonst, där denna konst blivit en hela folkets egendom och såsom sådan med intresse omhuldad av hög och låg.”¹⁶³

Man skulle kunna påstå att det var just i den andan, som den samma år anställde stadsingenjören Albert Lilienberg också kom att arbeta vidare. Lilienberg, som förblev stadsingenjör fram till 1927, kom att spela en roll i stadens utbyggnad som är nästintill omöjlig att överskatta. Inspirerad av såväl den inflytelserike Österrikaren Camillo Sittes nostalgiskt tillbakablickande stadsplaneringsideal med fokus på terränganpassning och variation som av den amerikanska City Beautifulrörelsens stadsbyggnadprinciper kring monumentalitet och storslagenhet grep Lilienberg sig an uppgiften med stor beslutsamhet,¹⁶⁴ bl.a. tillsammans med just arkitekter som Torulf och Tengbom.¹⁶⁵

Lilienberg och hans gelikar såg stadsplanering som en konstform, en stadsplanekonst. Detta sammanhängande, holistiska synsätt menade man stod i tvär kontrast till 1800-talets kaotiska, kraftfullt individualistiskt betingade stadsbyggande. Istället ville Lilienberg se genomarbetade stadsplaner, där estetiska och funktionella aspekter förenades på ett harmoniskt vis och skapade en enhetlig, sammanfogad helhet; ett allkonstverk.¹⁶⁶ Med dessa ideal som drivkraft kom Lilienberg att forma staden. Under det tidiga 1900-talet utvidgades och utbyggdes Göteborg med en mångfald och olika typer av stadsdelar över ett vidsträckt område som ett enormt band runt den gamla staden – från Majorna och Kungsladugård i väster, via Änggården, Landala, Johanneberg, Lorensberg, Krokslätt, Örgryte, Källtorp, Bagaregården och Gamlestaden i öster.

Lilienberg arbetade givetvis inte ensam. Lilienbergs översiktliga planering skulle sammanjutas med storartad arkitektonisk gestaltning. Utöver otaliga bostadsområden skulle också allt större och mer påkostade byggnadsprojekt representativa för det nya samhället uppföras runtomkring staden, vilket innebar goda utsikter för den dåtida fortfarande förhållandevis ringa arkitektkåren. I Göteborg vid 1910-talets början sågs arkitekturen som konstform som en omistlig del av stadens framåtskridande utveckling, och arkitekterna kunde således inta aktningvärda positioner i det dåtida samhället, ur såväl ett yrkesmässigt som ett rent socialt och privat perspektiv. Göteborg hade storstadsambitioner och var på frammarsch – vilket också erbjöd ambitiösa arkitekter stora yrkesmässiga möjligheter.

I en artikel i *Svenska Dagbladet*, publicerad i mars 1913, beskrev den kände konstkritikern August Brunius den moderna framåtanda som han menade präglade det dåtida Göteborg och ställde den mot situationen i huvudstaden.¹⁶⁷ Byggnadsväsendet i Göteborg präglades av ordning, harmonisk enhetlighet, planmässighet och vetenskaplig grundlighet, menade Brunius. Det var den allsidiga myndigheten hos stadsingenjörskontoret och dess chef Lilienberg, vilken gav ”landets andra stad dess egendomliga ställning just nu”, förklarade Brunius, och tillade att det goda intrycket också i hög grad beror på den nya generationen arkitekter, verksamma i staden, vars arbete ”står i skarp

¹⁶³ Hedlund, Hans, ”Återblick öfver byggnadsverksamheten i Göteborg och omgifningar under åren 1882-1907, sid. 69.

¹⁶⁴ Eriksson, Eva, *Den moderna staden tar form: arkitektur och debatt 1910-1935*, Ordfront, Stockholm, 2001, sid. 190.

¹⁶⁵ Tengbom och Torulf tog fram förslaget till stadsplan för trakten kring Lorensberg och nedre Johanneberg 1908-1910 och tävlade även som tidigare nämnts gemensamt med Lilienberg i tävlingen om ordnandet av trakten kring Katarinaberget i Stockholm, 1909.

¹⁶⁶ Caldenby, Claes, Linde Bjur, Gunilla & Ohlsson, Sven-Olof, *Guide till Göteborgs arkitektur*, sid. 13.

¹⁶⁷ *Svenska Dagbladet*, 20/3-1913, ”En blick på Göteborgs byggnadsväsen”.

relief mot det gamla”. ”Göteborgs arkitektoniska framtid ligger i den ljusaste dager, tack vare individuella insatser och en klok ledning”, avslutar Brunius.

Det är mot denna bakgrund, och den påtagliga utveckling Göteborg vid tiden genomgick och som Ernst Torulf därtill var en del utav, som hans beslut att stanna i Göteborg ska ses. I staden kom också Torulf att stanna återstoden av sitt liv. Vid tiden för Tengbom och Torulf arkitektbyrås upplösning var han 39 år och stod om man så vill både mitt i livet och i mitten av sin yrkesbana. Uppbrottet med Tengbom skulle inte komma att bli en tillbakagång för honom, tvärtom. I och med etableringen av den självständiga verksamheten i Göteborg under namnet Ernst Torulf Arkitektbyrå, kom Torulfs firma efterhand att växa än mer, både i form av allt fler uppdrag, en utökad personalstyrka och stärkt ekonomisk förtjänst, för att vid 1920-talets början vara stadens största. 1912 låg ännu de verkligt stora byggnadsuppgifterna framför Torulf och kom under de tre kommande decennierna att avlösa varandra.

Med uppbrottet inleddes sålunda Torulfs karriär och gärning som helt självständig yrkesman. Denna gärning sträckte sig över såväl ett långt tidsspänn och ett stort geografiskt område som över olika byggnadstyper. Verksamheten hade en påtaglig bredd och den omfattande produktionen kom att inbegripa alltifrån större flerbostadshus och kontorsbyggnader till projekt rörande exklusiva villor och herrgårdar, egnahem och arbetarbostäder, till allmänna byggnader såsom skolor, sjukhus, badhus, bankhus, hotell, stationshus, soldathem, polis- och brandstationer, museibygnader och posthus.

Produktionstakten förefaller ha varit ständigt hög och mestadels var det från offentligt håll de större uppdragen kom. 1910- och 1920-talen var de stora byggnadsuppgifternas decennium i Göteborg. Under dessa år är Torulfs kontor sysselsatt med projekteringen och uppförandet av prestigefyllda mastodontprojekt som Hvitfeldtska läroverkets nybyggnad, Naturhistoriska muséet i Slottsskogen och inte minst Centralposthuset vid Drottningtorget, som vid sitt färdigställande var det mest påkostade husbygget ditintills i Sverige.¹⁶⁸

En plats som i över ett decennium stod i Göteborgsarkitekturens centrum och i hög grad involverade och engagerade Torulf var Götaplatsen, den monumentalala platsen vid slutet av Kungsportsavenyn som skulle uppföras lagom till stadens 300-årsjubileum 1921. Torulf, som hade gedigen erfarenhet och kunskap kring området i fråga, kom att ingå i det arkitektkonsortium som förutom honom själv utgjordes av de yngre kollegorna Arvid Bjerke, Ragnar Ossian Swensson samt Sigfrid Ericson, som gick segrande ur den uppmärksammade tävlingen om platsen 1917–1918. Tre av fyra arkitekter i Ares, som konsortiet kallades, efter den begynnande bokstaven i respektive medlems förnamn, hade 1916 även utarbetat ett gemensamt skissförslag till den stora jubileumsutställningen. Efter segern i Götaplatstävlingen fick också det samlade konsortiet 1919 i uppdrag att ta fram slutgiltiga huvudritningar till såväl Götaplatsen som jubileumsutställningen, vars genomförande hade skjutits på till 1923.

Det framgångsrika samarbetet upplöstes 1921, av allt att döma på grund av en personlig schism mellan de fyra kollegorna.¹⁶⁹ År 1927, när Torulf och R.O. Swensson anlätades för att ånyo ta sig

¹⁶⁸ Hjertberg, Per, *Från "Bracka" till posthus*, Postfastigheter i Västra regionen, Göteborg, 1992, sid. 121.

¹⁶⁹ Av korrespondens från Torulf, Swensson samt Ericson till Götaplatsberedning att döma. Återfinns i GSA: 737-1, F, Kommunfullmäktigeberedningar, 15A: *Götaplatsberedningen 1917-1929*.

an utformningen av platsen, som då ännu inte fått en permanent form, gjordes försök från stadens sida att återförena de forna kompanjonerna och återskapa konsortiet, dock utan framgång.¹⁷⁰

Figur 6. Torulfs och Swenssons förslag för Götaplatsens ordnande, 1929. GSA: A149.

Arbetet med de stora byggnadsuppgifterna bedrevs under alla år vid sidan av projekteringen av dussintals andra mindre projekt runtom i Västsverige; under 1920-talet var det inte minst bankhus, skolor och sjukhusbyggnader som var de mest frekventa arbetsuppgifterna vid den Torulfska arkitektbyrå. Vid slutet av decenniet och under 1930-talet ägnade Torulf lejonparten av sin tid åt just de sistnämnda byggnadsuppgifterna. De sociala frågorna och deras betydelse för byggandet och arkitekturen tycks under karriärens gång ha intresserat honom allt mer och Torulf blev på ålderns höst precis som sin vän och kollega Carl Westman känd som en betydande sjukhusarkitekt.¹⁷¹

E. Torulfs arkitektbyrå – organisation, arbetskultur och ekonomi

Ernst Torulfs arkitektkontor var från och med 1904 till omkring 1906 inhyst i ett flerbostadshus vid Berzeliigatan 22 i Göteborg. Kontoret var förlagt i anslutning till Torulfs privatbostad. 1906, i samband med att han ingick formellt kompanjonskap med Tengbom, flyttade Torulf såväl sitt kontor som sin egen bostad till ett annat närliggande flerbostadshus med adressen Berzeliigatan 11. På denna adress och i denna fastighet, en byggnad med tydliga jugenddrag ritad av arkitekt Frans

¹⁷⁰ Av skrivelse från Götaplatsberedningen till Göteborgs stadsfullmäktige daterad den 14 februari 1927 att döma. Återfinns i GSA: 737-1, F, Kommunfullmäktigeberedningar, 15A: *Götaplatsberedningen 1917-1929*.

¹⁷¹ Palm, Bertil, *Arkitekten Carl Westman 1866-1936*, sid. 229.

Fries, återfanns arkitektbyrån ända fram till 1920, då verksamheten flyttades till den då nyligen uppförda *Villa Torulf* i Lorensbergkvarteren.¹⁷²

Med hjälp av bouppteckningshandlingar kan vi skapa oss en bild av hur arkitektkontoret i *Villa Torulf* tedde sig åtminstone under 1930-talet. Ritkontoret var förlagt till villans bottenvåning och var bl.a. utrustat med femton ritbord och elva stolar, otaliga tak- och bordslampor, två vertikalfack, tre ritnings-skåp, två stora så kallade triplexpendlar, d.v.s. industrilampor och en skrivmaskin. I anslutning till ritkontoret låg Torulfs privata kontor, välinrett med ett till synes påkostad möblemang, utsmyckat med en mångfald oljemålningar och antikviteter samt utrustat med tre ritbord, två ritningshyllor och ett ritnings-skåp.¹⁷³

Under de första åren av sin karriär bör Torulf inte ha haft en anställd personalstyrka bestående av mer än en till två assisterande ritare. I takt med att uppdragen under karriärens gång blev allt fler och av mer komplex karaktär växte personalstyrkan och kom med tiden att innefatta såväl arkitekter och ritare som byggnadsingenjörer. Arkitektkontoren var i regel, även när det gäller de mer namnkunniga arkitekterna, förhållandevis små vid början av 1900-talet – allt som oftast utgjordes personalstyrkan av fyra till fem man. Mer byggnadstekniskt avancerade projekt föranledde ofta anställningar av ingenjörer vid kontoret och centralvärmens intåg ledde även till utökat samarbete med konsulterande tekniska specialister.¹⁷⁴

Torulfs kontor ska ha varit som störst vid 1920-talets början, då byrån var sysselsatt med åtskilliga stora byggnadsprojekt. Enligt uppgift ska Torulf då ha förestått Göteborgs största arkitektkontor med omkring sju anställda arkitekter. Bemanningen varierade över tid och vid Torulfs frånfälle 1936 var tre arkitekter, två ingenjörer, en ritare och en kamrer anställda vid arkitektbyrån.¹⁷⁵ Personalomsättningen verkar ha varit förhållandevis hög och kontoret tycks ha varit en betydelsefull plantskola för unga arkitekter. Blivande arkitekter anlätades under studietiden som ritbiträden och nyblivna unga arkitekter anställdes direkt efter avklarad utbildning för att sedermera sannolikt uppmanas av Torulf att öppna eget kontor.¹⁷⁶ Bland de mer ryktbara arkitekter, som innan de etablerade självständig verksamhet arbetade hos Torulf, finner vi bl.a. Johan Jarlén, Harald Bergsten, Sven-Ivar Lind, Hugo Jahnke, Arvid Fuhre, Mandus Mandelius, Conny Nyqvist, Gustaf Wilhelmsson-Widmark och Nils Olsson.

Torulfs ritbyrå syns också ha haft ett långvarigt etablerat samarbete med konsulterande ingenjörfirmor, varav den främsta bör ha varit William Fagerströms konsulterande ingenjörbyrå, som Torulf samarbetade med i åtskilliga år och vid otaliga projekt. Samarbete med konstnärer och konsthantverkare för inte minst den interiöra utsmyckningen av de av olika byggnadsverken var också vanligt förekommande. Kända exempel inom den förstnämnda kategorin är Filip Månsson, som studerade vid Konstakademien samtidigt som Torulf, och som anlätades för den interiöra dekoreringsen av såväl Göteborgs högskola som Borås rådhus, samt Gunnar Erik Ström som

¹⁷² GLA: *Göteborgs adresskalender* för respektive år.

¹⁷³ Ernst Torulfs bouppteckning, upprättad i april 1937 av Göteborgs magistrat, erhållen via ArkivDigital.

¹⁷⁴ Hall, Thomas (red.), *Stenstadens arkitekter: sju studier över arkitekternas verksamhet och betydelse vid utbyggnaden av Stockholms innerstad 1850-1930*, Akademilitt., Stockholm, 1981, sid. 5.

¹⁷⁵ Torulfs bouppteckning. De tre arkitekterna var Mandus Mandelius, Waldemar Bäckman, Oskar Palmqvist. De två ingenjörerna, Arne Englund och Bengt Våge. Kamreraren Ernst Rundberg samt ritaren Carl Birger Berglund.

¹⁷⁶ Samma förfarandesätt hade Ivar Tengbom vid sitt kontor. Se Bergström, sid. 18.

målade takmålningar i det Naturhistoriska museet och utförde dekoreringsarbeten i samband med ombyggnaden av Frimurarhuset vid Södra Hamngatan.

Hur det praktiska arbetet vid det Torulfska arkitektkontoret bedrevs och var organiserat är svårt utifrån det tillgängliga källmaterialet att i detalj utröna. Frågor, som i vilken utsträckning gestaltungsfrågor delegerades till underställda och hur nära Torulf och hans medarbetare var det praktiska byggnadsarbetet, kan endast delvis besvaras.

Kontorets breda register vad gäller byggnadstyper och förhållandevis omfattande produktion torde ha fordrat en viss intern specialisering och inte minst en hierarkisk uppbyggd organisation. Under början av yrkesbanan lär Torulf ensam ha utövat en mer direkt och handgriplig kontroll över arbetet på ritkontoret men i takt med att verksamheten växte bör han i högre grad ha delegerat den dagliga kontrollen till en biträdande arkitekt eller en ”försteman”, som stod för det dagliga övervakandet av ritarbetet. Arvid Fuhre, Harald Bergsten och Mandus Mandelius lär ha arbetat som just sådana förstemen. Arkitekten Helge Zimdahl som var anställd som ”ritslav” vid Torulfs kontor under sommaren 1925 skrev i sina memoarer *En arkitekt minns* (1981) följande om sin upplevelse av arbetet som ritbiträde på kontoret:

Nästa sommar, 1925, hamnade jag i osedvanlig sommarhetta hos arkitekten Torulf i Göteborg. Han var ungar, men bebodde likväl en pampig villa i det fina Lorensbergskvarteret, med arkitektkontor i bottenvåningen. Han hade just avslutat det stora postbygget vid Drottningtorget och min uppgift skulle bli att med tusch på väv utföra s.k. relationsritningar över huset, där alla under byggnadstiden vidtagna justeringar skulle sammanställas med originalhandlingarna. Det var svårt att hålla väven plan i den starka värmen. Torulfs mest förtrogne var arkitekten Harald Bergsten, yngre bror till den mer kände Carl. Han [Harald] var ansvarig för den konstnärliga uppföljningen av byggnaden. Mot oss andra verkade Torulf väldigt ordknapp, man fick gissa sig till vad han tyckte om vårt arbete. När sommaren var slut, fick jag ett arvode av 150 kr. för min insats. Det gällde ju främst att lära sig något.¹⁷⁷

Museiintendenten Axel Romdahl konstaterade i sina memoarer att Torulf ”höll sig med ett stort arkitektkontor” och att han vid de stora projekten ”släppte sina pojkar lösa”. Torulf tycks dock ha varit en yrkesman med stort kontrollbehov och det förefaller som föga troligt att väsentliga gestaltungsfrågor delegerades nedåt.¹⁷⁸ Det sannolika är snarare att Torulf arbetade på ett liknande sätt som kompanjonen Tengbom. Denne gav sina underställda förhållandevis fria händer när det kom till detaljutformningen men höll med fast hand alltid ihop arbetet. Han var fåordig gentemot ritbiträdena och gav dem få kommentarer, vilket gav dem ett intryck av att han inte var nöjd, samtidigt som de gavs frihet att arbeta vidare med förbättringar, vilket sporrade dem. Under tiden mognade Tengboms eget grepp över problemen och ”en vacker dag kunde han med ens bestämma hur utförandet skulle bli”.¹⁷⁹ Denna arbetsmetodik stämmer också väl överens med den karaktärsteckning som Leonard Jägerskiöld formulerade över Torulf under arbetet med Naturhistoriska museet i Göteborg:

¹⁷⁷ Zimdahl, Helge, *En arkitekt minns*, Sektionen för arkitektur, Chalmers tekn. högsk. CTH, Göteborg, 1981, sid. 27.

¹⁷⁸ Sitt kontrollantkap av bygget av Göteborgs högskola utövade Torulf ”med stor sakkunskap och var ofta rätt besvärlig”. Se Vising, Johan, *Minnesbilder*, Bonnier, Stockholm, 1938, sid. 142.

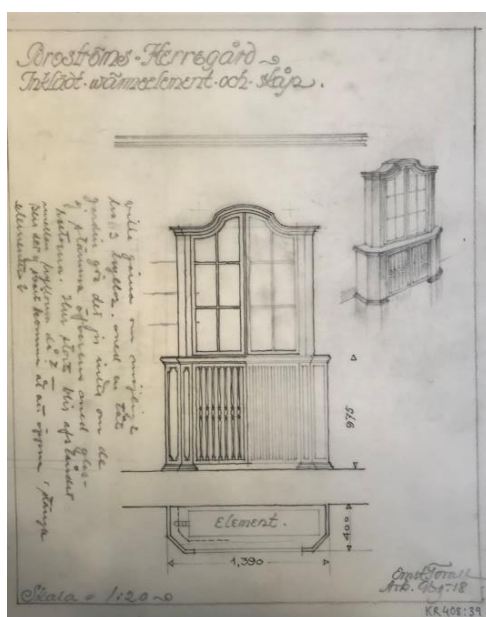
¹⁷⁹ Hall, Thomas (red.), *Stenstadens arkitekter: sju studier över arkitekternas verksamhet och betydelse vid utbyggnaden av Stockholms innerstad 1850-1930*, sid. 167.

Under alla dessa år hände det att jag frågade Torulf, 'Nå, hur vill du ha den eller den saken ordnad?' Oftast blev svaret 'Det vet jag inte'. I början av vårt samarbete retade detta mig, men det hjälpte inte om jag tjatade. Efter några dagar tog han upp frågan igen och gav klara besked. Han ville blott ha tid att noga tänka igenom en fråga utan att bli störd.¹⁸⁰

Att Torulf sannolikt vidhöll en målmedveten och djupgående kontroll över arbetet vid ritkontoret framgår också av Jägerskiölds karaktäristik:

Svårigheterna äro för honom till för att övervinnas. Och de arbeten han utfört under krigs- och kristider, har varit fulla av allahanda besvärligheter. Märker Torulf att byggherren har intresse för verket, så sparar han ej sig själv utan gör vida utöver det han som arkitekt vore skyldig att göra. Han granskar varenda detalj utan att dock släppa översikten av huvudlinjerna.¹⁸¹

Detaljkontrollen bekräftas vidare av bevarade skisser och ritningar där Torulf nedtecknat kommentarer och särskilda anvisningar gällande allt från mönstermurningen av Hvitfeldtska läroverkets fasadtegel till inklädnaden av element i Dan Broströms herrgård Östra Bodarne utanför Alingsås. Att Torulf förblev en ritande arkitekt och inte endast en arbetsledare framgår också av det bevarade ritningsmaterialet. Det till sitt omfång rika ritningsbeståndet varierar i utförandet både vad gäller ritstil och textning, men vad gäller Torulfs egna skisser och illustrativa teckningar är mönstret tydligt och alstren är därför förhållandevis enkla att identifiera.

Figur 7. Otaliga av de bevarade detaljritningarna har skriftliga kommentarer personligen nedtecknade av Torulf. GSA: KR 408:39.

Det sannolika är att Torulf vid varje projekt stod för den övergripande arkitektoniska gestaltningen och genom skisser över såväl byggnadsvolymer, fasader och planer men inte sällan även enskilda byggnadsdetaljer angav riktlinjer eller ramar för det fortsatta arbetet. Det är också troligt att Torulf personligen ansvarade för och utförde de beställarpresentationer i form av illustrativa teckningar som togs fram för respektive projekt. Uppgiften att ta fram byråkratiska handlingar såsom bygglovsritningar och mer praktiska arbets- och detaljritningar anförtroddes med största

¹⁸⁰ Göteborgs handels- och sjöfartstidning, 26/10-1940, "Hur Slottsskogensmuseum blev till – några personliga minnen", L.A. Jägerskiöld.

¹⁸¹ Göteborgs handels- och sjöfartstidning, 9/10-1932, Ernst Torulf 60 år, L.A. Jägerskiöld.

sannolikhet åt ritbiträden. I vissa fall förelåg också en intern specialisering, som vid uppförandet av Naturhistoriska museet där arkitekten Hugo Jahnke uppges ha ansvarat särskilt för inredningen.¹⁸²

Vid vissa mindre villaprojekt tycks också Torulf själv ha utarbetat även arbetsritningar. Lejonparten av bygglovsritningarna och de formella huvudritningarna signerades personligen av Torulf – och inte endast med kontorsstämpeln. Att han själv ansåg, likt Tengbom,¹⁸³ att projekten på så vis alltjämt stod under hans direkta kontroll framgår tydligt.

Figur 8. Torulfs skisser för Villa Framnäs, uppförd 1922 i Norsesund. ARKM: 1987-08.

Under det tidiga 1900-talet hade en ny syn på arkitektrollen med inspiration från England och Tyskland vunnit alltmer mark - ett synsätt som uttryckte en strävan att förflytta tyngdpunkten i arkitektens verksamhet bort från ritbordet mot den praktiska byggnadsverksamheten.¹⁸⁴ Att rent bokstavligt talat komma hantverket närmare, att låta materialet och hantverket styra gestaltningen, att gå ut på bygget och leda det, blev nationalromantiska ideal och arkitektoniska slagord.¹⁸⁵ I viss utsträckning är det också just de idealen, som i dess vida bemärkelser kännetecknade Torulfs verksamhet.

När det gäller det praktiska byggnadsarbetet framgår av källmaterialet att döma, som om Torulfs arkitektbyrå i de flesta fall även var delaktiga i själva uppförandet av de projekterade byggnadsverken. Utförliga arbetsbeskrivningar, med såväl ingående konstnärliga som byggnadstekniska angivelser, togs fram av arkitektkontoret för huvuddelen av de projekt som kontoret ansvarade för. Vidare svarade allt som oftast Torulf för både den konstnärliga och byggnadstekniska tillsynen av byggnadsarbetet gentemot entreprenören som representant för byggherren.¹⁸⁶

Som representant för byggherren fungerade Torulf även som sakkunnig i byggnadsrättsliga frågor och som något av en koordinator för alla de leverantörer och specialiserade konsulter som var

¹⁸² Jägerskiöld, Leonard A., *Naturhistoriska museet i Slottsskogen: dess historia, byggnad, inredning och invigning*, Göteborg, 1924, sid. 9.

¹⁸³ Bergström, Anders, *Ivar Tengbom – byggnadskonst på klassisk grund*, sid. 18.

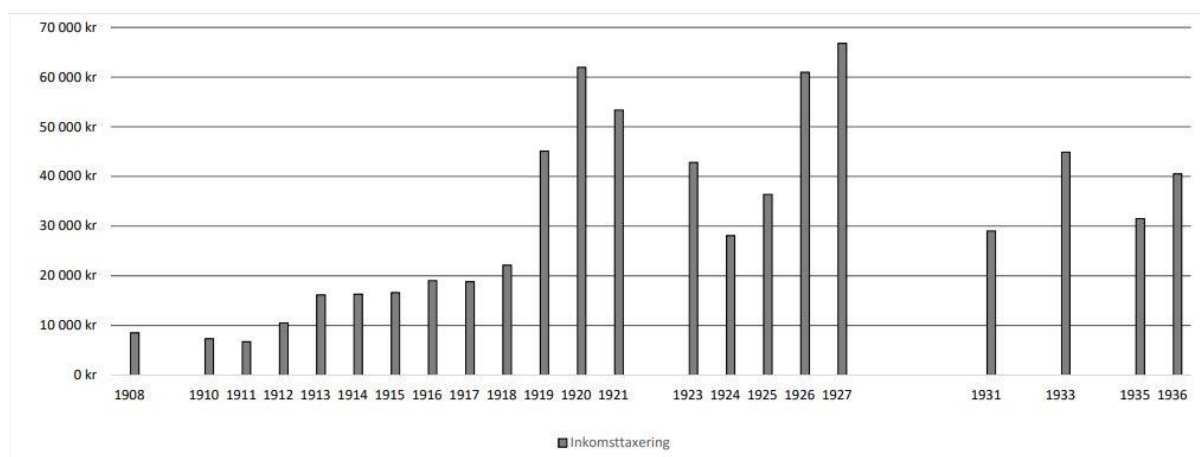
¹⁸⁴ Eriksson, Eva, *Den moderna staden tar form: arkitektur och debatt 1910–1935*, sid. 104.

¹⁸⁵ Tengboms: *ett arkitektkontors utveckling sedan 1905*, Tengbom gruppen, Stockholm, 1991, sid. 20.

¹⁸⁶ Exempelvis som vid bygget av Naturhistoriska museet. Ur entreprenadkontraktet: ”Arbetena utföras i enlighet med av arkitekten Ernst Torulf upprättade ritningar [...] samt därutöver de muntliga eller skriftliga instruktioner som under arbetets gång komma att lämnas [...] och äro nödiga för arbetets konstnärliga eller tekniska utförande”.

inblandade i byggprocessen. Totalentreprenader verkar vid denna tid ha varit ganska ovanliga, vilket innebar att arbetet med att samordna byggnadsarbetet ofta föll på byggherren och dennes arkitekt. Dialogen mellan byggherren och arkitekten å ena sidan och de olika entreprenörerna å andra sidan var tät. Uppgifterna var alltså många och bestod inte endast av frågor anknutna till arkitektonisk gestaltning och allmän byggnadsteknik, utan frågor rörande såväl juridik som ekonomi var vardagsmat vid arkitektkontoret. Den praktiska kontrollen vid byggena beskrevs av Torulf själv som en arbetsuppgift som främst bestod av att ”granska, kontrollera och vid behov skälla”.¹⁸⁷ Kontrollantskapen verkar främst ha anförtrots kontorets biträdande arkitekt¹⁸⁸ eller en annan ledande arkitekt vid kontoret och för den dagliga kontrollen på plats anlätades oftast särskilda byggnadsingenjörer.¹⁸⁹

Av taxeringskalendrar framgår att Ernst Torulf rent inkomstmässigt var bland de mest framgångsrika arkitekterna i det dåtida Göteborg. Hans inkomst steg successivt under karriärens gång med årliga variationer utifrån åtagandenas mängd och storlek. En ekonomisk kulmen nåddes vid slutet av 1920-talet. Torulfs inkomst översteg de flesta av hans samtida lokala kollegors, så som Sigfrid Ericson, R.O. Swensson och Eugen Thorburn. Endast Arvid Bjerke tycks vissa år ha nått upp till samma höga inkomstnivå. Under den senare delen av sin karriär lär Torulf ha räknats till det högre ekonomiska skiktet i Göteborg.

Figur 9. Torulfs inkomstutveckling 1908-1936. SW.

Vad som i praktiken hände med Torulfs arkitektkontor efter arkitektens bortgång 1936 har inte i denna studie kunnat utrönas. Vissa ritningar är stämplade med kontorets namn så sent som våren 1937, och är till synes utförda och ibland också signerade av Torulfs försteman M.L. Mandelius. Samma år tycks arkitektkontoret formellt ha upplösts. Påbörjade byggnadsprojekt övertogs i hög grad av Mandelius eller av Torulfs vän och kollega R.O. Swensson, och i vissa fall av de båda gemensamt. Sedermera kom också dessa två arkitekter att formellt slå sig ihop som kompanjoner.¹⁹⁰

¹⁸⁷ Göteborgs handel- och sjöfartstidning, 26/10-1940, "Hur Slottsskogsmuseet blev till – några personliga minnen", L.A. Jägerskiöld.

¹⁸⁸ Som i fallet med bygget av Falköpings sparbank, där den biträdande arkitekten Mandus Mandelius ansvarade för kontrollen av byggnadsarbetet. Enl. *Sparbanken i Falköping 1860-1928: Historik och ekonomisk översikt: Minnesskrift, utarb. i anledning av invigningen av sparbankens nyuppförda fastighet*, Banken, Falköping, 1928.

¹⁸⁹ Exempelvis ingenjören Alex Törnblom som ofta anlätades av Torulfs arkitektbyrå.

¹⁹⁰ Av gemensam firmastämpel att döma. Se exempelvis GSA: ROS 410:7.

De många uppdragens och engagemangens man

En stor del av Ernst Torulfs liv och verksamhet i Göteborg upptogs av offentliga uppdrag och ideellt föreningsengagemang. Han framträder i hög grad som en person som på olika vis tog aktiv del i det offentliga samhällslivet. Av de många uppdragen och engagemangen att döma var Torulf en man med ett brett, djupgående samhällsintresse och en fulltecknad almanacka. Han verkar aldrig ha tvekat inför frågan att hänge sig åt ytterligare ett styrelseuppdrag, att ingå i ytterligare en kommitté eller ännu en kommunal beredning. Utöver de offentliga uppdragen var han även medlem i åtskilliga föreningar, dels föreningar direkt knutna till arkitektyrket, dels andra föreningar av skiftande slag.

Torulfs engagemang inom såväl den kommunala politiken som det lokala föreningslivet ska också tolkas med den dåtida arkitektrollen i åtanke. Ett samhällsengagemang förväntades ofta av en arkitekt, och det professionella kontaktnätet som genom de olika uppdragen etablerades och utvecklades var ofta avgörande för att som arkitekt få uppdrag. Att bygga och kontinuerligt underhålla nätverk av värdefulla kontakter, att delta i det offentliga livet men även det privata umgängeslivet och föreningslivet var ett sätt att stärka sitt varumärke, lansera sig själv som arkitekt och locka till sig potentiella uppdragsgivare.¹⁹¹ Torulfs otaliga uppdrag sammanförde honom med många olika yrkesgrupper: ingenjörer, byggmästare, grosshandlare och direktörer, vilka i många fall, som privatpersoner, yrkesmän, föreningsrepresentanter eller politiker senare kom att anlita eller samarbeta med honom. De offentliga uppdragen utgjorde också en form av hedersbetygelse och var ett intyg på att Torulf var en man med gott anseende och som hyste sina gelikars förtroende.

Ernst Torulfs föreningsengagemang och uppdrag kan delas in i tre huvudsakliga kategorier: de offentliga uppdragen, de yrkes- och konstlivsrelaterade samt övriga föreningar och sällskap. Nedan följer en kortfattad genomgång av respektive kategori.

Ett av de första offentliga uppdragen Torulf erhöll var det som suppleant och sedermera ledamot av Göteborgs stads egnahemsnämnd.¹⁹² År 1909 utsågs han av stadsfullmäktige, vilket rimligen kan förklaras av hans intresse för och erfarenhet av just egnahemsbyggande. Året dessförinnan hade han tillsammans med stadsingenjör Lilienberg utarbetat ett ”program för byggnader avsedda till egna hem åt mindre bemedlade”, vilket användes som tävlingsunderlag för arkitekttävlingen mellan Carl Westman och Sigfrid Ericson kring utformningen av Landala egnahemsområde på Guldheden.¹⁹³ I egenskap av ledamot kom Torulf att spela en betydande roll tillsammans med Lilienberg i arbetet med att säkerställa, att den samstämda miljö och arkitektur som Westman senare åstadkom i Landala inte förvanskades.¹⁹⁴

Från och med 1913 fram till sin död 1936 kom också Torulf att vara ledamot av stadens byggnadsnämnd. Från och med 1932 var han nämndens vice ordförande.¹⁹⁵ I egenskap av ledamot kom han att ägna mycket tid åt den nya byggnadsordning som först två år efter hans bortgång kom

¹⁹¹ Ranby, Henrik, *Harald Boklund: kosmopolitiskt, regionalt och nationalromantiskt i Skånes arkitektur 1890-1930*, sid. 119-120.

¹⁹² *Göteborgs Aftonblad*, 5/1-1909. För uppgifter om senare ledamotskap, se Bjurs *Lilienbergs stad*.

¹⁹³ Bjur, Hans, *Lilienbergs stad: Göteborg 1900-1930*, Första upplagan, Stockholm, 2018, sid. 208-209.

¹⁹⁴ *Ibidem*, 209.

¹⁹⁵ *Göteborgs kommunalkalender*, Stadskansliet, Göteborg, 1929-1997, år 1936.

att fastställas.¹⁹⁶ År 1916 valdes han till ledamot av Charles Felix Lindbergs donationsfond, i vilken han hade tjänat som suppleant sedan 1912, då han med två rösters marginal voterades in.¹⁹⁷ I donationsfonden, som i huvudsak ansvarade för den offentliga konsten i Göteborg, satt Torulf fram till sin bortgång och var under åren 1922–1931 dess vice ordförande.¹⁹⁸ Därutöver satt han i nämnden för Naturhistoriska museet från museets färdigställande och återstoden av sitt liv, i styrelsen för Röhsska konstslöjdmuseet 1925–1930, i styrelsen för Chalmers tekniska institut från 1929 samt periodvis i avlöningsnämnden och i gatu- och vägförvaltningen.¹⁹⁹

Från 1906 var Torulf även ledamot av den av stadsfullmäktige utsedda rådhusberedningen, som i åtskilliga decennier kom att utreda frågan om tillbyggnad av Göteborgs rådhus samt gestaltningen av det intilliggande Gustav Adolfs torg.²⁰⁰ I egenskap av ledamot genomförde han tillsammans med arkitektkollegan Eugen Thorburn den utredning som fastslog, att det anrika rådhuset borde och kunde bevaras, och att kraven på nya funktionsdugliga lokaler kunde tillmötesgås genom en tillbyggnad, och därtill att ”ett ur arkitektoniskt hänseende tilltalande rådhus kunde erhållas.”²⁰¹

Till de offentliga uppdragen kan också uppdragen som prisnämndsledamot i arkitekturtävlingar samt åtagandena som sakkunnig i offentliga projekt räknas. Endast ett axplock av de mer väsentliga av dessa uppdrag redovisas här. Torulf var bl.a. delaktig i bedömningen av tävlingen för ordnandet av Gustaf Adolfs torg 1917–1918, för Stadsteatern i Göteborg 1923–1924 samt för tävlingen för Odinskolan och Karl-Johanskolan 1916–1917.²⁰² Som sakkunnig anlätades han bl.a. vid restaureringen av Tyska kyrkan i Göteborg 1917 samt vid projekteringen av Götaälvbron vid början av 1930-talet, där han tillsammans med Ragnar Östberg och Nils-Einar Eriksson tjänstgjorde som estetiska rådgivare.²⁰³ Från 1927 till omkring 1930 var Torulf också tillsammans med R.O. Swensson sakkunnig arkitekt för Götaplatsberedningen.²⁰⁴ Torulfs intresse och delaktighet i sjukhusens utveckling under 1930-talet innefattade därtill inte endast rena arkitektsysslor utan inbegrep också deltagande i en särskilt tillsatt delegation från Västsverige som 1935 for till Stockholm och förhandlade med statliga representanter om cancervårdens ordnande i regionen.²⁰⁵

Även när det kom till de yrkesrelaterade sammanslutningarna och föreningarna var engagemanget från Torulf stort. I Svenska teknologföreningens avdelning för husbyggnadskonst hade han invalts redan 1902, vilket sågs som en slags garantibeteckning, precis som vår tids ”SAR”-titel.²⁰⁶ Han deltog också vid åtskilliga av de olika arkitektmöten som hade börjat arrangeras vid det förra seklets början, och som under vissa år även innefattade de nordiska grannländerna. Han deltog bl.a. vid 1903-års nordiska arkitektmöte i Köpenhamn, vid det första svenska arkitektmötet i Stockholm

¹⁹⁶ ”Hans utomordentliga vetande och fördjupande erfarenhet har ofta väglett oss och blivit bestämmande för våra beslut. [...] en grundlig kännedom om författningarna och en avgjord fallenhet för tolkningarna av dessa. Hans största insats gjorde han nog i arbetet på den nya byggnadsordningen, där hans förmåga, kunnsighet och erfarenhet fingo komma fullt till sin rätt. – Byggnadsnämndens minnestal över Torulf vid hans bortgång 1936, notis i okänd göteborgstidning.

¹⁹⁷ *Göteborgs Aftonblad*, 7/6-1912.

¹⁹⁸ *Ibidem*, samt artikel i *Svenska Dagbladet*, 22/9-1912.

¹⁹⁹ Se Göteborgs kommunalkalendrar för respektive år.

²⁰⁰ *Göteborgs Aftonblad*, 21/12-1906.

²⁰¹ GSA: Göteborgs Stadsfullmäktiges Handlingar 1912, N:o 69.

²⁰² Framgår av Göteborgs Stadsfullmäktiges Handlingar rörande respektive tävling.

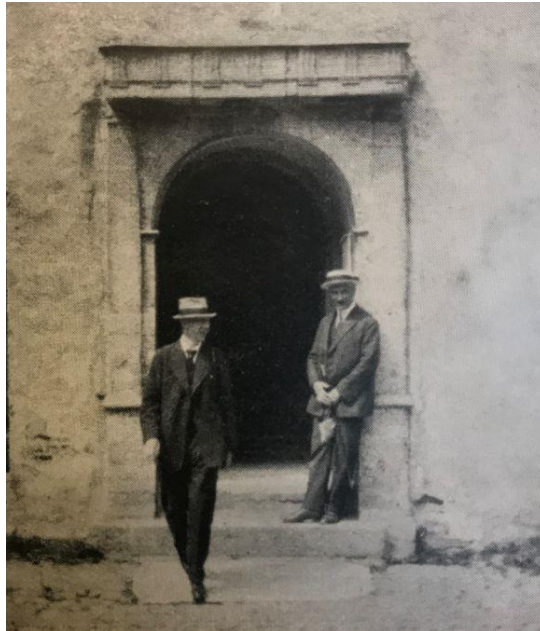
²⁰³ *Teknisk tidskrift: väg- och vattenbyggnadskonst*, red. J.R. Alex Södergren, Norrköpings tidningars AB, 1938. sid. 30.

²⁰⁴ *Svenska Dagbladet*, 30/1-1930.

²⁰⁵ *Dagens Nyheter*, 6/12-1935.

²⁰⁶ Ranby, Henrik, *Harald Boklund: kosmopolitiskt, regionalt och nationalromantiskt i Skånes arkitektur 1890-1930*, sid. 129.

1907,²⁰⁷ vid ett efterföljande möte i Malmö 1910²⁰⁸ samt vid ytterligare ett nordiskt arkitektmöte i Kalmar och på Gotland 1920.²⁰⁹ Sammankomsterna förenade formella inslag som föredrag och diskussioner med exkursioner till olika besöksmål, främst historiska byggnadsverk. Detta gällde t.ex. mötet i Malmö, där automobilexkursioner till slott och medeltidskyrkor stod på agendan,²¹⁰ eller som vid sammankomsten 1920, då Visby ringmur och Kalmar slott besågs av den samlade arkitektropen.

Figur 10. Ernst Torulf (stående vid portalen) och förstemanen Arvid Fuhre på slottsgården i Kalmar. Fotografi taget under det nordiska arkitektmötet 1920. Foto: A. Rolands *Nordiska arkitektmötet 1920 – bilder och minnen*.

I Göteborg var även Torulf en tongivande medlem i Tekniska Samfundet, som skulle beskrivas som något av en lokalorganisation inunder Svenska teknologföreningen. Han blev medlem 1904, strax efter sin flytt till Göteborg, och kom i flera omgångar att tjäna som ordförande respektive vice ordförande i samfundets avdelning för husbyggnadskonst. Tekniska Samfundets samlingar innehåller mycket värdefullt material, däribland skriftliga sammandrag av de många diskussioner som fördes vid avdelningens sammankomster.²¹¹ Ur materialet framträder en bild av en man med bestämda uppfattningar, men som yttrade sig endast när han ansåg att situationen verkligen krävde det, och i de fall den gjorde det, alltid uttalade sig kärnfullt och okonstlat. Detta i motsats till kollegor som Arvid Bjerke, Sigfrid Ericson och Eugen Thorburn, vilka till synes ofta och gärna tog till orda och orerade länge och väl kring allahanda frågor. Torulfs påfallande tystnad i debatterna kan eventuellt delvis förklaras med att han vid de flesta av avdelningens sammankomster tjänstgjorde som mötesordförande.

Samfundets verksamhet bestod främst av arrangerandet av föredrag, diskussionsaftnar, utflykter och studiebesök samt utställningar av ritningar och annat projektrelaterat material. Torulf var ingen flitig föredragshållare; eventuellt höll han ett föredrag 1908 under rubriken ”Egna hem för mindre

²⁰⁷ *Hvar 8 dag*, årgång 8, (1906-1907) Bonniers Tryckeri Aktiebolag. Göteborg, sid. 564.

²⁰⁸ *Göteborgs Aftonblad*, 18/6-1910.

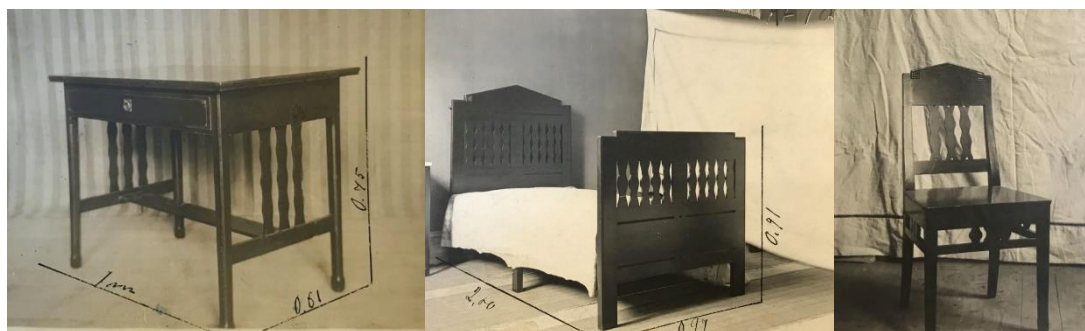
²⁰⁹ Roland, Anders, *Nordiska arkitektmötet 1920: bilder och minnen sammanförda av Anders Roland* (minnesalbum, 1920)

²¹⁰ Ranby, Henrik, *Harald Boklund: kosmopolitiskt, regionalt och nationalromantiskt i Skånes arkitektur 1890-1930*, sid. 130.

²¹¹ GLA: Göteborgs tekniska samfunds arkiv: *Föredrag, föredragsreferat och diskussionsreferat*.

bemedlade”. När det kommer till de utställningar som samfundet arrangerade förekommer hans namn och alster betydligt oftare. Skisser, ritningar och modeller till större projekt, såsom Göteborgs Högskola, Naturhistoriska museet, Kålltorps sanatorium och Centralposthuset men även egnahem samt diverse villor och bostadshus presenteras i ett antal utställningar under årens lopp. Några av Torulfs byggnadsverk föräras också särskilda studiebesök, däribland Naturhistoriska museet, Centralposthuset, Kålltorps sanatorium, Borås rådhus och Frimurarhuset vid Södra Hamngatan i Göteborg.²¹²

De tekniska aspekterna av byggandet lär i hög grad ha intresserat Torulf, då han även var en av stiftarna bakom Göteborgs byggnadstekniska förening, som grundades 1929.²¹³ Axel Romdahl, konstintendenten, karaktäriserade Torulf som en torr praktiker utan stark fantasi.²¹⁴ Torulf tycks likväl ha haft ett genuint intresse för estetik, konst och inte minst konsthantverk, vilket även kom till uttryck i hans gärning som arkitekt. Gemensamt med bl.a. Sigfrid Ericson och Hans Hedlund grundade Torulf 1906 konsthantverksföreningen *Konstfliten* i Göteborg.²¹⁵ Föreningens ändamål var att stötta konsthantverkare både i produktionen och i försäljningen av deras varor. Genom att bistå med formgivning av allt från möbler till mattor skulle man också bidra till att ”höja den goda smaken” i hantverket. Torulf förblev styrelseledamot i föreningen åtminstone ända fram till slutet av 1920-talet och formgav också möbler åt föreningens hantverkare.²¹⁶ Han var även en av stiftarna till *Föreningen för Göteborgs förskönande*, som grundades 1909, tillsammans med bl.a. Albert Lilienberg och arkitektkollegor som Yngve Rasmussen, Charles Lindholm, Eugen Thorburn, Ernst Krüger och Sigfrid Ericson.²¹⁷

Figur 11. ”Arbetarmöblemang” utformat i enlighet med Torulfs ritningar. GSA: Bohusslöjd-Konstflitens samlingar.

Det ter sig uppenbart att merparten av Torulfs engagemang inom såväl det offentliga livet som inom civilsamhället hade en tydlig koppling till arkitektyrket och i hög grad drevs av hans personliga intresse för frågor, som på olika vis knöt an till hans profession. Hans intressen sträckte sig dock i vissa fall även utanför den traditionella arkitektksfären. Han var under ett antal år ledamot av

²¹² Allt enligt Bodman, Gösta (red.), *Tekniska samfundet i Göteborg 1882-1932, minnesskrift utgiven i anslutning till samfundets 50-åriga tillvaro*, Göteborg, 1932, sid. 114-116, 199, 148.

²¹³ Göteborgs byggnadstekniska förening, stiftelseprotokoll, 1929. Byggnadstekniska föreningens hemsida <https://www.btf.nu/om-btf/> (hämtad 2019-07-04)

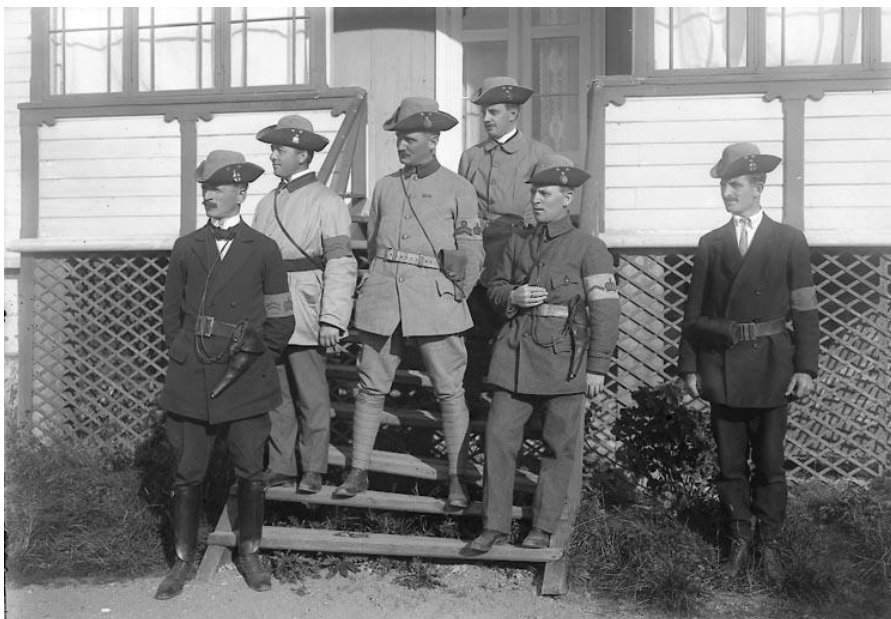
²¹⁴ Romdahl, Axel L., *Som jag minns det, del 3 Göteborgsåren*, Rundqvists bokförlag, Stockholm, 1951, sid. 46.

²¹⁵ GSA: Bohusslöjd-Konstflitens samlingar, GSAF_350-1: föreningens protokollsbok för år 1906.

²¹⁶ Ibidem, protokollsböcker för år 1911-1928, samt fotografier tillhörande föreningen.

²¹⁷ *Göteborgs Aftonblad*, 13/2-1909.

styrelsen för Göteborgs trädgårdsförening,²¹⁸ var livstidsmedlem av Göteborgs golfklubb²¹⁹ och han tycks även i viss mån ha varit engagerad i skytterörelsen och i det lokala skyttegillet.²²⁰

Figur 12. Landstormsbefäl vid övning i Norum utanför Stenungssund, 1910-tal. Kapten Ernst Torulf står bredbent i mitten på trappan. Foto: Enander, Ingeborg, Bohusläns museum.

Det senare intresset kan eventuellt härledas till Torulfs engagemang för Landstormen, som var en slags föregångare till vår tids hemvärn. Landstormen var ett värnpliktsuppbåd och utgjordes av värnpliktsarméns äldsta årsklasser och hade som uppgift att försvara hemorten och skydda fältarméns mobilisering. Torulf var kapten i Landstormen²²¹ och ingick under en tid även som ledamot i Göteborgs Landstormsbefälsförening, som bildades 1908 med syftet att höja utbildningsnivån hos befälen, vilka främst bestod av frivilliga civila.²²² Vidare skulle föreningen, enligt dess stadgar, verka för att ”genom föredrag, krigsspel, fältövningar och rekognosceringar i trakten kring Göteborg” öka allmänhetens intresse för försvaret av staden med omnejd.²²³ Föreningen anordnade dessutom insamlingar av olika slag, bl.a. för köpa in automatiska kulsprutegevär av den danska Madsen-modellen till uppbådet.²²⁴

Bland övriga aktiva landstormsmän i det dåtida Göteborg finner vi män som skeppsredaren Dan Broström, stadsfullmäktiges ordförande Axel Carlander, affärsmännen August Kjellberg och Thorsten Brunius, med andra ord medlemmar av stadens ekonomiska och sociala toppskikt.²²⁵

²¹⁸ *Göteborgs Aftonblad*, 28/12-1916, samt *Göteborgs dagblad*, 29/12-1922.

²¹⁹ Sahlqvist, Calle, Tillbakablickar – *Historien om våra klubbhus och fastigheter (Artikelserie)*, Göteborgs Golfklubb, Klubb Bladet, 2010.

²²⁰ Av hans engagemang för skyttepaviljongen i Högsbo att döma.

²²¹ Enligt notering tillfogad fotografi, *taget 1914 av Ingeborg Enander i Stenungssund*, UMFA53690:12013, Bohusläns museum.

²²² *Göteborgs Aftonblad*, 26/8-1913.

²²³ ”Landstormen mobiliserar i Göteborg 1914” Internetlänk:

https://vartgoteborg.se/landstormen_mobiliserar_i_goteborg_1914 (hämtad 2019-06-30)

²²⁴ *Göteborgs Aftonblad*, 26/8-1913.

²²⁵ *Ibidem*.

Torulf var under sitt liv även en hängiven frimurare. Han upptogs i det lokala frimurarsamhället i Göteborg 1905 och recipierades 25 år senare, 1930, i den tionde och högsta graden.²²⁶ Han belönades även, likt många andra dåtida arkitekter, med såväl Vasaorden som Nordstjärneorden.²²⁷

Torulf drog aktiv nytta av sina olika föreningsengagemang för att erhålla arkitektuppdrag. Som trogen broder i frimurarlogen ansvarade han för den stora ombyggnaden av Frimurarehuset vid Södra Hamngatan, 1918. För Trädgårdsföreningen upprättade han ritningar för en ombyggnad av deras restaurangbyggnad, för golfklubben ritade han ett klubbhus och för skyttegillet en skyttepaviljong. Hans anknytning till skytterörelsen och Landstormen kan också ha bidragit till att han anlätades som arkitekt för ett flertal så kallade soldathem i Västsverige.

Föreningsarbetet, och de personliga kontakter som genom det knöts, ledde också till projekteringen av åtskilliga privatbostäder och villor åt vänner och bekanta. Det ledde också till att Torulf kom – om än i något begränsad omfattning – att engagera sig i näringslivet. Förutom familjeföretaget, kalkbruket vid Uddagården utanför Falköping och det tillhörande järnvägsbolaget, var Torulf även medgrundare och delägare i ett pappersbruk i Småland, Qvills bruk aktiebolag, tillsammans med bl.a. ovannämnde Thorsten Brunius.²²⁸ Med Brunius etablerade han även en handels- och agenturrörelse i Göteborg, 1926.²²⁹ Därutöver ägde Torulf även aktier i torvströfabriken Karbo i Brismene socken sydväst om Falköping.²³⁰

Den privata sfären – mannen bakom yrkesrollen

Ur källmaterialet framträder en förhållandevis tydlig bild av arkitekten Ernst Torulf och hans gärning. Mannen bakom yrkesrollen, privatpersonen, är emellertid mer höljd i dunkel. Torulfs privata sfär, bortom offentlighetens ljus, har vi inte särskilt mycket kunskap om.

Vi vet att han förblev ogift livet ut. Om det var ett medvetet val eller inte vet vi inte. Enligt en släktsägen ska han vid ung ålder ha blivit diagnosticerad med ett allvarligt, obotligt hjärtfel, vilket försatte honom i djup nedstämdhet och kan vara en bidragande orsak till att han aldrig stadgade sig genom giftermål.²³¹ Inga uppgifter om förhållanden eller tillfälliga förbindelser – varken med kvinnor eller med män – har heller påträffats. Torulf framstår också som en människa som i hög grad levde genom sitt yrke, som inte drog en gräns mellan sin yrkesroll och sin privata person, utan lät de två sfärerna gå ihop. Detta illustreras genom både kopplingen mellan föreningsengagemanget, det sociala umgänget och de erhållna uppdragen men också av det faktum att Torulf under hela sin tid i Göteborg hade såväl sin bostad som sitt arkitektkontor under samma tak – först i bostäderna vid Berzeliigatan och därefter i hans egenritade bostad *Villa Torulf* i Lorensberg i Göteborg.

Torulfs vän- och bekantskapskrets tycks ha varit omfattande. Vad gäller arkitektkollegor inom vänkretsen lär vänner som Carl Westman, Ragnar Ossian Swensson, Erik Hahr, Hjalmar Molin, Harald Bergsten och givetvis barndomsvännen och kompanjonen Ivar Tengbom ha ingått.²³² I den yttre vänkretsen fann man säkerligen också gamla kamrater som Ragnar Östberg, Erik Lallerstedt

²²⁶ Enligt uppgifter erhållna via Joel Vogler, amanuens till Översekreteraren i Göta Provinsialloge i Göteborg.

²²⁷ *Göteborgs Aftonblad*, 10/7-1923.

²²⁸ *Svenska Dagbladet*, 19/4-1917.

²²⁹ *Göteborgs Aftonblad*, 27/1-1926.

²³⁰ Vilket framgår av Ernst Torulfs bouppteckning.

²³¹ Enligt informant 1.

²³² Såväl Ira Tepfers som Leonard Jägerskiöld pekar särskilt ut Carl Westman som en betydelsefull nära vän till Torulf.

och Sigurd Westholm samt yngre kollegor som Melchior Wernstedt, Arvid Fuhre, och Mandus Mandelius. Även de två Ares-arkitekterna Sigfrid Ericson och Arvid Bjerke bör i sammanhanget givetvis nämnas. Vän- och bekantskapskretsen sträckte sig också utanför professionsfältet och inbegrep personer och familjer inom Göteborgs mer burgna kretsar, som familjen Brunius.²³³ Betydelsefulla vänner lär även stadsingenjören Albert Lilienberg, stadsarkitekten Karl Samuelsson och museimannen Leonard Jägerskiöld ha varit.²³⁴ Umgängeskretsen sträckte sig därtill förmodligen utanför Göteborg och då inte minst till hembygden runtom Falköping.

Villa Torulf i Göteborg stod sannolikt i naturligt centrum för det privata umgängeslivet. Det ”underbart vackra av förnäm konst fyllda” hemmet där Torulfs ”utsökt fina smak och historiska sinne kommit till sin fulla rätt”²³⁵ förestods under många år av hans hembiträde och sedermera husföreståndarinna Anna-Sofia Petterson (1842-1930) från Strängnäs. Under nästan tre decennier var hon anställd och inneboende hos Torulf. Hon verkar ha stått honom nära. Vid hennes död stod Ernst Torulf tillsammans med Anna-Sofia Pettersons två systrar, som närmast sörjande i dödsannonsen.²³⁶

Den stora villan i Lorensberg hade tre inredda våningar med vind och omfattade utöver kök och tre tamburer på vardera våningen arkitektkontoret på nedervåningen med tillhörande privatkontor, vardagsrum, salong och matsal i plan två och sovrum, tre jungfrukammare och ett gästrum i villans tredje våning. I villan bodde utöver Torulf själv och husföreståndarinnan även en kokerska, ett hembiträde, en kontorsstäderska och även periodvis vid kontoret anställda arkitekter.²³⁷

Bouppteckningshandlingarna upprättade i samband med Torulfs död ger en god inblick i hans borgerliga leverne. I Villa Torulf fattades inget som hörde till den livsstilen. Omfattande servisuppsättningar, dyrbara möblemang och flera spelbord vittnar om frekventa middagsbjudningar. Äldre oljemålningar, kakelugnar, kopparstick, ostindiska urnor och andra antikviteter bekräftar ett till hans samhällseliga position och yrke passande konst- och historieintresse – ett historieintresse som också bekräftas av Torulfs resedagboksanteckningar. Bland de mer personliga tillhörigheterna i bouppteckningen finner vi hans frimurarring, en omfattande boksamling, två kameror och en liten barometer ”av Ernst dagligen studerad”.²³⁸ De två kamerorna i bohaget visar på hans intresse för fotografi, ett tidstypiskt intresse som ska ha väckts tidigt.²³⁹

Familjen förefaller ha varit betydelsefull för Torulf. Särskilt nära stod han sin yngre syster Anna, som under 1930-talet också förestod hans hem som värdinna, efter Anna-Sofias frånfälle.²⁴⁰ Det var Anna som ensam kom att ärva sin bror. Banden till de två bröderna tycks dock också ha varit stark. Den gemensamma uppväxten och deras mors bortgång lär ha hållit ihop syskonen. När Torulf 1922 fyllde 50 år, fick han av sina syskon en gåva i form av guldinramade fotografier föreställande föräldrparet. Den lojalitetskänsla Torulf tycks ha hyst gentemot familjen visar sig

²³³ Begravningsnotis, okänd tidning. I privat ägo.

²³⁴ Bjur, Hans, *Lilienbergs stad: Göteborg 1900-1930*, sid. 14.

²³⁵ *Göteborgs Handels- och sjöfartstidning*, 9/10-1932, *Ernst Torulf 60 år*, av L.A. Jägerskiöld.

²³⁶ Dödsannons i *Svenska Dagbladet*, 5/7-1930.

²³⁷ Enligt bouppteckning samt årsvisa uppgifter från Göteborgs mantalskontor, erhållna via ArkivDigital.

²³⁸ Barometern upptas sedermera i Anna Torulfs testamente, som återfinns i hennes bouppteckningsdokument, upprättat 1947 vid Falköpings rådhusrätt och magistrat. Erhållet via ArkivDigital.

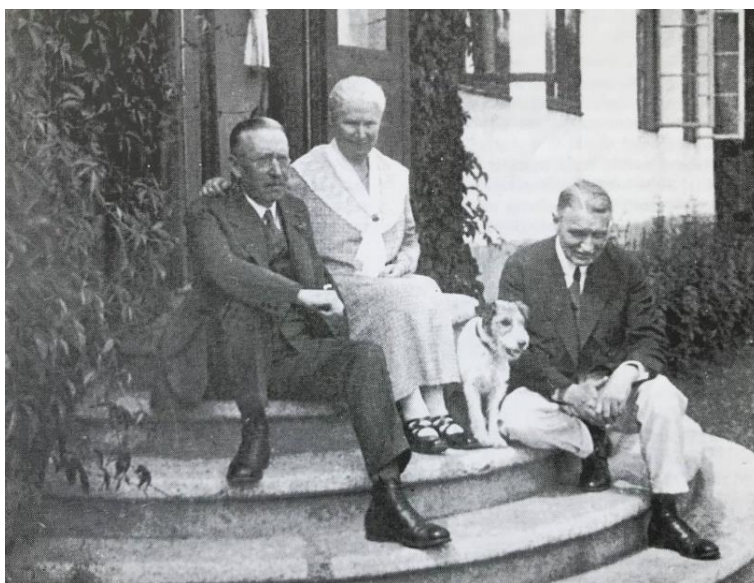
²³⁹ Beckman, Gunnel, *På vandring i Falköping - nu och då*, Falköpings tidning, Falköping, 1992, sid. 6.

²⁴⁰ Dödsruna i *Svenska Dagbladet* i mars 1946.

också i bouppteckningshandlingarna, av vilka det framgår att han gett anseliga lån till båda sina äldre bröder.

Känslan för familjen och hembygden tog sig också uttryck i förvärvandet av säteriet Wrangelsholm, beläget nordost om Falköping, endast några kilometer från barndomshemmet i Friggeråker. Torulf övertog godset 1922 efter sin bror John, som 1918 hade sålt familjens kalkbruk och utan framgång försökt sig på en karriär som godsägare.²⁴¹ Motiven bakom Torulfs övertagande av säteriet är oklara. Kan han ha velat rädda sin brors anseende genom att undvara honom en alltför publik konkurs?

Säteriet Wrangelsholm hade gamla anor och var av betydande storlek. Övertagandet av godset innebar i praktiken att Ernst Torulf även fick ikläda sig rollen som godsherre och ägare av ett omfattande jordbruk och allt vad som till ett sådant hörde. Av bouppteckningen framgår att Torulf vid sin död var ägare till, utöver godsets stora kreatursbesättning och dess inventarier, ett tjugotal tämligen dyrbara hästar och en automobil av 1931 års modell. Det praktiska ansvaret för jordbruket överlät Torulf till en inspektör med en underställd rättare, förman och ett dussintal arbetare.²⁴² Även vid Wrangelsholm iordningställdes i säteriets huvudbyggnad ett hem som kanske tjänade som något av en tillflyktsort för Torulf och hans nära vänner och bekanta, på lämpligt avstånd från den jäktiga vardagen i Göteborg.

Figur 13. Syskonen John, Anna och Ernst Torulf sittandes på trappan till Wrangelsholm vid mitten av 1920-talet.
Foto: ur G. Beckmans *På vandring i Falköping*.

Det finns förhållandevis få beskrivningar av Ernst Torulf som person, hans personlighet och sätt att vara. Några enstaka berättelser som påträffats bildar ändå en bild av mannen bakom yrkesrollen. Leonard Jägerskiöld, som Torulf arbetat intensivt med under arbetet med det Naturhistoriska museet, beskriver arkitekten som ”en av de bästa och pålitligaste vänner jag ägt” och tecknar i sin födelsedagsnotis, när Torulf fyllde 60 år 1932, en vänlig men ändå någorlunda rättfram bild av honom:

²⁴¹ Sjölin Magnusson, Kerstin, *Uddagårdens kalkbrukssambälle: människornas liv och traditioner*, sid. 16.

²⁴² Vilket framgår av Torulfs bouppteckning.

Torulf hör till dem som vinna mer och mer ju närmare man kommer honom. Tillbakadraget försynt är han, oftast fåordig men ändå med utpräglat sinne för humor och med skalken i ögonvrån. Ibland kan han ytligt sett verka obeslutsam och långsam, men när han i ro fått bilda sin mening, så synes det klarligen, att lösningen, som man fått vänta på, endast vunnit på uppskovet.[...] han vet vad han vill, och han är att lita på. Med ett ord en karl.²⁴³

Fyra år senare, efter Torulfs bortgång, uppmärksammas han återigen av Jägerskiöld, i årsberättelsen för det Naturhistoriska museet, i vilken Jägerskiöld skriver att ”Torulfs lugn och hans ovanliga förmåga att finna utvägar (under uppförandet av det naturhistoriska museet) gav en tröst och ett stöd, hans ibland rätt kärva humor en befrielse.”²⁴⁴ I en annan födelsedagsnotis publicerad 1932 framhåller signaturen ”Danilo” på tidstypiskt vis att Ernst Torulf ”har en karaktär som skulle kunna betecknas som skarpt utmejslad. Bilden av sextioåringen kompletteras emellertid först när man tillägger en god portion av begreppet verklig hedersman”.²⁴⁵ Tio år tidigare, då han fyllde 50 år, talar signaturen ”en tacksam medarbetare” om Torulfs ”trygga men vänsälla väsen och humor”, som ”förvärvat honom många vänner, som med glädje gästa det om sällsynt smak och fin konstskänedom vittnande hem, han i Lorensbergkvarteren åt sig inrett”²⁴⁶ och i notisen i *Göteborgs morgonpost* framhävs särskilt hans ”sympatiska personlighet”.²⁴⁷

I det minnestal, som vid hans bortgång publicerades av Göteborgs stads byggnadsnämnd, beskrivs Torulf som ”en offrare av tid och intresse” och ”en nobel människa.”²⁴⁸ Axel Romdahl, som inte var en beundrare av Torulfs gärning som arkitekt, beskriver i sina memoarer honom dryga tjugo år efter hans död på följande vis:

Han var klok, saklig, kritisk, och ansågs med all rätt vara en auktoritet [...] Vi samarbetade i åtskilliga år inom kommittén för Charles Felix Lindbergs donationsfond, där hans ord vägde tungt tack vare hans erfarenhet och samvetsgrannhet. Det var egentligen inte lönt att argumentera mot honom, han hade rätt.²⁴⁹

Leonora ”Nora” Torulf, Ernsts brorsdotter, talade vid sin farbrors begravning och underströk då hans betydelse för familjen och i synnerhet hans brorsbarn:

Det bästa man kan säga om en människa är att det är en god människa. Vi brorsbarn beundra Ernst Torulfs livsgärning – men vi älska honom för den hjärtats godhet, varmed han mötte oss. Vi kunna aldrig nog tacka honom för hans kärleksfulla omsorg, hans stöd och hjälp, och vi skola aldrig glömma vad han och hans hjälpande hand betytt i vårt liv. När vi voro barn, mötte vi honom såsom barn möter den alltid vänlige farbrodern. När vi blev vuxna, mötte vi honom såsom människa mot människa, och det var kanske först då vi rätt lärde oss förstå vad han var. Vi berövades tidigt vår farfar, men ibland var det, som om farbror Ernst trätt i hans ställe.²⁵⁰

Ur det samlade källmaterialet framträder på så vis en bild av en mycket idog individ, för vilken yrkesrollen och privatlivet i hög grad kommit att sammansmälta. Personlighetsdrag som

²⁴³ *Göteborgs handels- och sjöfartstidning*, 9/10-1932, *Ernst Torulf 60 år*, av L.A. Jägerskiöld.

²⁴⁴ Göteborgs museum: *årstryck*, Göteborg, 1937.

²⁴⁵ *Göteborgs Aftonblad*, 8/10-1932, *Ernst Torulf 60 år*, signatur ”Danilo”.

²⁴⁶ *Göteborgs handels- och sjöfartstidning*, 9/10-1922, *Ernst Torulf 50 år*, signatur ”en tacksam medarbetare”.

²⁴⁷ *Göteborgs Morgonpost*, 9/10-1922, *Ernst Torulf 50 år*.

²⁴⁸ Minnestal över Ernst Torulf av Göteborgs stads byggnadsnämnd, refererat i notis i okänd göteborgstidning.

²⁴⁹ Romdahl, Axel L., *Som jag minns det 3 Göteborgsåren*, sid. 47.

²⁵⁰ Minnestal vid Ernst Torulfs begravning 6/12-1936 av Leonora Torulf. Manuskript i privat ägo.

eftertänksamhet och saklighet har präglat hans agerande, varför han också kom att uppfattas som en hederlig och gedigen människa. Om hans politiska, sociala och samhällsliga värderingar vet vi ytterst lite och kan inte dra några egentliga slutsatser. Torulfs västsvenska landsbygdsmiljö var tämligen enkel, samtidigt som han under sin levnad kom att ingå i ett synnerligen exklusivt samhällsligt skikt, såväl socialt som ekonomiskt. Genom sina otaliga engagemang inom lokalsamhället framstår han som både traditionell och progressiv, på en och samma gång.

Banan sluts – bortgången vintern 1936

Ernst Torulf arbetade in i det sista. Under sitt sista år i livet var han sysselsatt med såväl Trollhättans nya läroverksbyggnad som den nya ögon- och öronpolikliniken vid Sahlgrenska sjukhuset. Torsdagen före bortgången hade han deltagit i det sammanträde, där den slutliga utformningen av Götaälvbron presenterades; ett projekt han som estetisk rådgivare medverkat i tillsammans med arkitekten Ragnar Östberg sen början av 1930-talet.²⁵¹

Torulf avled natten till måndagen den 30 november 1936 i sitt hem i Lorensberg. Han var då 64 år gammal. Enligt död- och begravningsboken var dödsorsaken cardioclerosis, vilket innebär åderförkalkning i hjärtats kranskärl. Han avled med andra ord sannolikt till följd av en hjärtinfarkt som drabbade honom medan han sov.²⁵²

Jordfästningen ägde rum fem dagar senare lördagen den 5 december i Tyska kyrkan i närvaro av ett stort antal tjänstemän, kollegor och vänner. Före ceremonin hade vänner och bekanta samlats i Villa Torulf för en minnesstund. Torulfs biträdande arkitekt, Mandus Mandelius, talade först å personalens vid arkitektkontoret vägnar och följdes därefter bland andra av Ivar Tengbom som höll ett tal till minne av sin bortgångne vän och yrkeskamrat.²⁵³ Ceremonin i kyrkan var rik på musik; Massenets *Meditation* och Schumanns *Träumerei* framfördes på violin av konsertmästaren Francesco Asti och arkitektkollegan Harald Falkman sjöng två sånger, varav en var Beethovens lovsång. Därefter följde kransnedläggning där bland många andra stadsarkitekt Karl Samuelsson och professor Melchior Wernstedt nedlade kransar. Till sist bars kistan, till tonerna av Karl XV:s sorgmarsch, ut ur kyrkan och fördes till järnvägsstationen för vidare transport norrut, till Falbygd.²⁵⁴

Dagen därpå ägde gravsättningen rum och Torulf begravdes i den Nilsson-Torulfska familjegraven på Torbjörntorps kyrkogård, endast ett par kilometer norr om föräldrahemmet Stora Bäckabo i Friggeråker. Fram till det med vita krysantemum smyckade altaret bars kistan av arbetare från Wrangelsholm och i kyrkan talade bl.a. brodern John, brorsdottern Nora och museintendenten Leonard Jägerskiöld. En manskör sjöng Horatius *Integer Vitae* och vid uttåget spelades Chopins begravningsmarsch.²⁵⁵ Vid gravsättningsceremonin framförde även prästen Paul Nilsson, mannen bakom Skövde soldathem, en egenskriven dikt till den bortgångne arkitektens minne.²⁵⁶ Diktens

²⁵¹ Nekrolog, 1936, okänd tidning. I privat ägo.

²⁵² Göteborgs Johannebergs kyrkoarkiv, *död- och begravningsböcker tom 1991-06-30*, Ref. kod SE/GLA15731/ FI/1 (1929-1940) Bild ID: 00063349.

²⁵³ *Göteborgs-Tidningen*, 6/12-1936.

²⁵⁴ *Ibidem*.

²⁵⁵ Begravningsnotis, okänd tidning. I privat ägo.

²⁵⁶ Publicerad i samband med begravningsnotisen, okänd tidning. Privat ägo.

språk är tidstypiskt högtravande och romantiskt, men trots sin svulstighet och sina krystade rim är den ändå värd att återge:

Inspirerad lyftes anden
högt i drömmens regioner,
för ditt öga samman smälte
tankens, känslans varma toner
till konturer, arkitraver,
till profiler och fasader,
symfonier i arkader.

Skapandet var gudagåvan,
gnistan från den högre världen,
ödmjuk lät du konsten tjäna,
tills du själv brann ner på härden.
Din personlighet vi möta
än i dina byggnadstempel,
länge dina konstverk tala
bärande geniets stämpel.

Tack, du son av Västergyllen!
Glans du fosterbygden skänkte
sorgens dagg i blomstren fallit,
för din bår sig flaggan sänkte,
solens anlet florhöljt skymtar,
nu din arbetsdag är gången,
men där ovan tändas ljusen.
Gläds! Träd in i ottesången!

Figur 14. Ernst Torulfs gravhäll vid familjegraven på Torbjörntorps kyrkogård. Foto: SW

Kapitel 3. Ernst Torulfs studieresor vid sekelskiftet 1900

Den stora studieresans bakgrund – syfte, resmål och finansiering

De unga arkitekter som fick möjlighet till utlandsresor efter sin utbildning får betraktas som privilegierade, inte minst då finansieringen av de ofta långa och omfattande resorna inte var lätt ordnad.²⁵⁷ Resor utomlands sågs i mångt och mycket som en väsentlig del eller som krönet på den akademistöpta arkitektutbildningen. Det av tradition och hävd givna resmålet var Italien,²⁵⁸ där man allra främst skulle studera, avbilda och inspireras av forna tiders – såväl antikens som medeltidens – mästerverk. Under 1800-talets andra hälft var förutom Italien även Frankrike och Tyskland självklara destinationer.²⁵⁹ I sin avhandling om Carl Westman skriver Bertil Palm att, när det gällde studier utomlands under 1880- och 1890-talen, de ”mera romantiskt tillbakablickande” unga arkitekterna reste till Frankrike, Italien och i vissa fall även Spanien, medan ”de moderna” reste till Amerikas förenta stater.²⁶⁰ Utöver nämnda resmål reste även unga svenska arkitekter till England, Österrike-Ungern, Danmark, Belgien och Grekland.²⁶¹ Det traditionella syftet med studieresorna sammanfattades av arkitekten Torben Grut med de tre orden ”teckna, mäta och måla”.²⁶²

Enligt diverse notiser, bl.a. en födelsedagsnotis vid Ernst Torulfs 50-årsdag 1922, anges att Torulf efter fullbordad utbildning vid Konstakademien ”reste utrikes för att fullborda sin utbildning”.²⁶³ Enligt uppgift i 1925- års upplaga av *Vem är det?* ska studieresan ha genomförts under åren 1899–1900.²⁶⁴ I ingen av dessa notiser anges dock vilka länder Torulf under sina resor ska ha besökt.

Under arbetet med denna uppsats har emellertid via kontakt med efterlevande släktingar till Torulf en resedagbok påträffats.²⁶⁵ Tack vare resedagbokens anteckningar kan vi lägga åtminstone ett par bitar till det pussel som Torulfs studieresa utgör och dra ett antal slutsatser om såväl resrutten som Torulfs upplevelser och intryck av det han såg. Resedagboken författades troligen under åren 1899–1900 och av den framgår att Torulf under sin studieresa besökte åtminstone England, Frankrike och med största sannolikhet även Tyskland. Resedagboken är ganska informellt hällen och innehåller främst rent personliga reflektioner och redogörelser för hans upplevelser och för de byggnadsverk och platser han besöker. Själva resedagboken utgörs av en liten anteckningsbok inköpt hos N.J. Gumperts bok- och pappershandel i Göteborg och var troligen endast en av många notisböcker som Torulf begagnade sig av under sin resa. Dagbokens personliga anteckningar lär dessutom ha kompletterats av formella resebrev och inte minst flera skiss- och ritböcker.

²⁵⁷ Hall, Thomas (red.), *Stenstadens arkitekter: sju studier över arkitekternas verksamhet och betydelse vid utbyggnaden av Stockholms innerstad 1850-1930*, sid. 13.

²⁵⁸ Bergström, Anders, *Ivar Tengbom – byggnadskonst på klassisk grund*, sid. 43

²⁵⁹ Hall, Thomas (red.), *Stenstadens arkitekter: sju studier över arkitekternas verksamhet och betydelse vid utbyggnaden av Stockholms innerstad 1850-1930*, sid. 14.

²⁶⁰ Palm, Bertil, *Arkitekten Carl Westman 1866-1936*, sid. 15.

²⁶¹ Hall, Thomas (red.), *Stenstadens arkitekter: sju studier över arkitekternas verksamhet och betydelse vid utbyggnaden av Stockholms innerstad 1850-1930*, sid. 14.

²⁶² Citat ur Gruts replik gentemot Tengbom om studieresornas syfte. Se Bergström, *Ivar Tengbom – byggnadskonst på klassisk grund*, sid. 45.

²⁶³ *Göteborgs dagblad*, 9/10-1922.

²⁶⁴ *Vem är det? - Svensk biografisk handbok*, Stockholm, P. A. Norstedt & Söners Förlag, 1925, sid. 763.

²⁶⁵ Ernst Torulfs resedagbok, sannolikt författad åren 1899-1900, i Sverige, England och i Frankrike. I privat ägo.

Figur 15. Ernst Torulfs resedagbok. Foto: SW.

Studieresan präglades av just ett ständigt skissande, vilket framgår av noggranna anteckningar. Torulf antyder på vissa ställen i dagboken att han även målar akvareller och fotograferar med en medhavd kamera. Detta innebär således att den informellt hållna resedagboken endast utgör en mindre bit av ett betydligt större pussel sannolikt bestående av såväl brev och skriftliga redogörelser som skisser och fotografier. Dessa har ännu inte påträffats i några arkiv.

Torulfs anteckningar ger oss en värdefull inblick i en ung arkitekts första möten med Europa – dess städer, dess landsbygd och dess arkitektur – i början av 1900-talet. Dagbokens betraktelser ger oss en intressant liten insyn i såväl Ernst Torulfs egen personlighet som i hans arkitekturuppfattning och ideal som ung nybliven arkitekt. Hans beskrivningar av livet så som det levdes omkring sekelskiftet 1900 i England och Frankrike och de miljöer han färdas genom på cykel och med tåg är dessutom både lustiga och fascinerande och utgör ovärderliga tidsdokument. Därför är också den av undertecknad transkriberade resedagboken bilagd i sin helhet till denna uppsats. Den sammanfattande redogörelse som nedan följer har som främsta syfte att redogöra för det vi av resedagboken kan utröna vad gäller just vilka platser Torulf besökte, vilka intryck han där fick och vilka arkitekturideal- och uppfattningar han ger uttryck för. Innan vi gör det ska vi dock försöka fastställa hur Ernst Torulf finansierade sin resa.

Det statliga resestipendiet var inte Torulf berättigad att söka, då han som tidigare konstaterats inte erövrade förstapriset vid prisämnestävlingen det sista året vid Konstakademien. Av en notis i *Dagens Nyheter* i juni 1898 framgår emellertid att Ernst Torulf då beviljades reseunderstöd av Kommerskollegium.²⁶⁶ Torulf, som i notisen benämndes ”arkitekten E.T.N. Torulf”, erhöll 650 kronor för att ”under minst två månader i Skottland och England studera de naturliga stenarnas rationella bearbetning och användning inom husbyggnadskonsten”. Samtidigt som Torulf beviljades reseunderstöd erhöll även Carl Westman 600 kronor för sin för honom så betydande studieresa till England där han skulle ”under minst sex veckor studera den tekniska och konstnärliga behandlingen av väggar och tak i boningsrum ävensom möbeltillverkning”.²⁶⁷

Av ytterligare en notis i *Svenska Dagbladet* i maj 1900 framgår att Torulf, som då redan bör ha befunnit sig utomlands, ansökte om åtskilliga stipendier från Konstakademien, bl.a. ett resestipendium à 3000 kronor ur ”Akademiens särskilda fond” (sannolikt den så kallade Jenny

²⁶⁶ *Dagens Nyheter*, 16/6-1898.

²⁶⁷ *Ibidem*.

Linds stipendiefond)²⁶⁸ samt ytterligare ett resestipendium à 1200 kronor ur den Kinmansonska fonden.²⁶⁹ Det troliga är att Torulf beviljades det sistnämnda, då den dåvarande innehavaren av det förstnämnda stipendiet, som var treårigt, konstnären Wilhelm Smith, hade ansökt om förlängning. Vid förfrågan har personalen vid Konstakademiens samlingar vid genomgångar av register och stipendiatbrevsamlingen inte påträffat material med anknytning till Torulf, men i en elevmatrikel noteras det likväl att han 1900 erhöll ett stipendium.²⁷⁰ I sina dagboksanteckningar nämner han resekreditiv vid ett flertal tillfällen, och i ett särskilt fall under vistelsen i Frankrike, använder han begreppet ”akademiväxel”.²⁷¹

Det sannolika är således att Ernst Torulf genom dessa två reseunderstöd, det från Kommerskollegium och det från Konstakademien, finansierade sin studieresa. De erhållna medlen kompletterades troligtvis med egna medel, intjänade via utförda arbeten i Eksjö och Skara, och eventuellt även med medel från familjen i Falköping.

Ernst Torulfs studieresa 1899-1900

Av allt att döma påbörjades Ernst Torulfs studieresa i juli 1899 och avslutades hösten eller vintern 1900.²⁷² En fördel med att inte vara innehavare av det statliga resestipendiet var att man inte på samma strikta vis var bunden vid något särskilt stipendieprogram och därigenom kunde välja sin resväg mer fritt.²⁷³ I Torulfs fall ställdes resrutten till England, Tyskland och Frankrike. En vad gäller studieresor av tradition given vistelse i Italien har inte kunnat beläggas. Huruvida han, i enlighet med det av Kommerskollegium beviljade reseunderstödet, även besökte Skottland har inte heller kunnat utrönas.

Den 19 juli 1899 avreste Torulf från Uddevalla med skeppet *Avena* till London. Efter en kort vistelse där begav sig Torulf därefter via tåg till Oxford. Där stannade han i omkring tre veckor och ägnade tiden åt att på cykel utforska grevskapet Oxfordshire. Ett fyrtiotal besöksmål – i huvudsak kyrkor men även ett antal gods och herrgårdar – besågs innan Torulf reste vidare via Dover mot, enligt en rubrik i resedagboken, Tyskland och Berlin. Väsentliga delar av resedagboken är utrivna och när anteckningarna väl återupptas är Torulf i Paris och det angivna datumet är den 20 juni, rimligtvis år 1900.

Vad som hänt dessförinnan, perioden mellan augusti 1899 och juni 1900, har vi alltså ingen kännedom om. Det vore emellertid inte orimligt att anta att Torulf efter Englandsvistelsen reste till Berlin, företog en resa genom Tyskland för att vintern eller våren 1900 anlända till Paris där han kom att stanna till slutet av juni. Eventuellt hann Torulf däremellan med en resa till Italien. I Paris lär han ha besökt världsutställningen som pågick från april till november och ska där ta tagit stort intryck av utställningens jugendarkitektur.²⁷⁴

²⁶⁸ Hall, Thomas (red.), *Stenstadens arkitekter: sju studier över arkitekternas verksamhet och betydelse vid utbyggnaden av Stockholms innerstad 1850-1930*, sid. 14.

²⁶⁹ *Svenska Dagbladet*, 16/5-1900.

²⁷⁰ Konstakademiens arkiv, *Elevmatrikel 1849-1900*.

²⁷¹ Ernst Torulfs resedagbok, sid. 101.

²⁷² I januari 1901 deltar Torulf som tidigare redogjorts för i en arkitektävling i Göteborg.

²⁷³ Hall, Thomas (red.), *Stenstadens arkitekter: sju studier över arkitekternas verksamhet och betydelse vid utbyggnaden av Stockholms innerstad 1850-1930*, sid. 15.

²⁷⁴ Beckman, Gunnel, *På vandring i Falköping - nu och då*, sid. 5.

I den sjudande kosmopolitiska metropol som var den franska huvudstaden lär han enligt sina dagboksanteckningar ha erhållit ett förhållandevis stadigt boende och därtill skaffat sig ett flertal vänner, med vilka han också korresponderar under den omkring två månader långa resa genom nordvästra Frankrike som han därefter företog sig. Med cykel som färdmedel och utrustad med regnkappa, skissblock, blyertspennor, akvarellfärger och en kamera gav han sig iväg den 20 juni. För säkerhets skull, utifall ”några fientligheter skulle uppstå”, var han dessutom beväpnad med såväl en kniv som en revolver. Det bör i detta sammanhang poängteras, att cykeln som färdmedel vid denna tid var något nytt och ytterst modernt. Säkerhetscykeln – med sina lika stora hjul både fram och bak och luftfyllda däck – hade gjort sitt intåg endast några år tidigare.²⁷⁵

Med en Baedeker-resehandbok och rekommendationer från vänner som vägvisare cyklade Torulf från Paris, söderut till Poitiers, vände av mot nordväst mot Angers, reste genom Bretagne och därefter utmed den normandiska kusten, för att till sist vika av österut mot Rouen och Beauvais och sannolikt cykla tillbaka mot Paris. Under resan intresserar han sig främst för kyrkor, katedraler, slott och borgar men även rådhus, stadsportar, förnäma privathus, museer, järnvägsstationer, vattentorn och trädgårdar, ägnas utrymme i anteckningarna och beskrivs av honom i varierande omfattning, liksom monument, möblemang och konstverk. Den franska landsbygdens gårdar och de franska städernas mer anspråkslösa träbebyggelse väcker även hans intresse och han avlägger också ett besök vid ett större kalksstenbrott som han skildrar uttömmande i sin resedagbok.

Av resedagboken framgår att Torulf intresserade sig för olika historiska stilar, byggnadskategorier och miljöer. Att han främst söker medeltiden och renässansen är dock uppenbart. Men allra främst tycks Torulf söka det ålderdomliga och historiska, det genuina och oförändrade. Av hans anteckningar märks också en tydlig skepsis gentemot de många samtida restaureringsarbeten som han stötte på under resan, vilka han visserligen emellanåt finner ”hyggligt” utförda, men oftast finner han ”moderniseringarna” alltför nitiska och omfattande. I allmänhet är Torulfs kommentarer och beskrivningar av den arkitektur han mötte korta. I bästa fall är de kärnfulla men i många fall tämligen intetsägande. Torulfs historieintresse framgår tydligt av anteckningarna. Kommentarer kring arkitektur blandas friskt med historiska anekdoter rörande de platser han besöker.

Av noteringar i resedagboken kan man utläsa vad Torulf i några av sina skisser, akvareller eller fotografier på vissa platser valde att avbilda. Återgivningarna innefattar både helheter och detaljer. Han ritade, målade eller fotograferade såväl hela vyer, byggnader och större fasadpartier, som enskilda dekorativa detaljer, torndelar, gavlar, portaler, trappor och tak. Han ägnar också interiörerna intresse och tycks även ha avbildat öppna spisar, möbler och hela rum. Numreringarna i resedagboken – som förvisso endast bör ha varit en av många anteckningsböcker – tyder på att Torulf producerade omkring 180 skisser, akvareller och fotografier bara under den första hälften av exkursionen i nordvästra Frankrike.

Resedagbokens anteckningar avbryts tvärt. Av den sista anteckningen framgår att Torulf är i staden Beauvais, norr om Paris. Det sannolika är att han kort därefter, troligtvis i mitten eller slutet av augusti, återvände till den franska huvudstaden, där han kanske mötte sin vän Ivar Tengbom, som

²⁷⁵ *Nordisk familjebok*, Uggleupplagan, band 31, Stockholm, 1921, Nordisk familjeboks förlags aktieföretag, sid. 1091.

ungefärligen vid samma tid tillsammans med akademikamraten Sigurd Westholm besökte världsutställningen.²⁷⁶

Vart Torulf tog vägen därefter vet vi inte. I en anteckning nedskrivna då han befann sig i Caen antyder han, att han då ämnade få till stånd ytterligare en resa ”genom England”, kanske för att fullgöra de uppgifter som ålagts honom genom Kommerskollegiums reseunderstöd.²⁷⁷ Senast vid årsskiftet 1901 bör han ha återvänt hem till Sverige.

I London och Oxfordshire

I London stannade enligt resedagboken Torulf endast i knappt två dagar och hann därför inte bese särskilt många byggnader. Han besökte hamnen, promenerade i Hyde Park, besökte St. Paulskatedralen och åkte hästdragen omnibus. Han avnjöt sin första middag utomlands i en restaurang inrymd i en medeltida sal med kungliga anor, med ett välvt trätak i gotik ”hållet i svart” vilket Torulf ansåg gjorde ett förvånansvärt lätt intryck. Minnet av Jack the Rippers härjningar levde fortfarande i 1890-talets London – och onekligen även bland svenskar. Då Torulf av misstag råkade ge sig in i Whitechapel, gick han raskt tillbaka samma väg. Mest tycks Torulf ha slagits av Londons enorma trafik och av ”engelsmännens kolossala vagnar samt dito hästar och den vackra fart med hvilken de färdas fram å gatorna”.

Via järnvägen tog sig därefter Torulf till Oxford, 8 mil nordväst om London. Med sig hade han även sin cykel. Under resan iakttog han det engelska landskapet, vilket gav ett intryck av ”ofantlig bördighet”. Oxford tycks ha gjort ett stort intryck på honom:

Genast efter ankomsten begav jag mig ut i staden som jag finner särdeles tilltalande. Storartade byggnader från gamla tider, utomordentligt vackra och väl bibehållna, hvillastäder alldeles förtjusande med byggnaderna inbäddade i grönska, och hvilka byggnader pittoreska och konstnärliga, vilken härlig grönska och hvilken myckenhet af blommor. Något av bullrande storstad förekommer ej och velocipeden hafva kommit till heders – i London syntes deremot icke många, men det måste vara ganska besvärligt att den taga sig fram med densamma anstades. Jag går till sängs med intrycken af att jag kommit till en förtjusande stad.

Figur 16. Vy över Oxford vid 1890-talets slut. Foto: Photoglob Zürich.

²⁷⁶ Bergström, Anders, *Inar Tengbom – byggnadskonst på klassisk grund*, sid. 31.

²⁷⁷ ”Här i Caen der jag [...] en del bref för p.r. fick jag meddelande dels hemifrån dels från Malm (?). Den senare släckande mitt hopp om att få honom som resesällskap genom England.” Ur resedagboken, sid. 111.

Efter att dagen efter sin ankomst ha lämnat ett paket till en miss Cross från ”Fröken Hahr”, den senare sannolikt en syster till arkitekten Erik Hahr, och därefter efter rekommendation av Ragnar Östberg funnit lämpligt boende, ägnade Torulf de följande tre veckorna åt att utforska grevskapet Oxfordshire. De utflykter han företog under dessa veckor finns inte beskrivna i resedagboken. Dagboksanteckningarna avslutas abrupt och blott namnen på de platser och de byggnader han sannolikt besökte finns noterade. Av dessa kan vi dock dra vissa slutsatser. De sett till antalet främsta besöksmålen var medeltida kyrkor, huvudsakligen uppförda under 1200- och 1300-talen. Torulf tycks ha besökt ett trettiotal av dem, såväl stora som små.

Till de främsta bör kyrkorna i Adderbury, Bloxham och Hanwell räknas. De tre kyrkorna, alla med ursprung i 1200-talet, utmärks främst genom sin omfattande och ovanligt rika skulpturala utsmyckning med reliefer och figurer vilken de erhöll vid mitten av 1300-talet. Avbildningar i sten av människor – allt från riddare och jungfrur till bönder och spelemän – djur, växter, sagofigurer och groteska monster pryder såväl kyrkornas exteriörer som själva kyrkorumen. Det antas att stenhuggarna som utförde de påkostade arbetena tillhörde samma skola, då likheterna mellan kyrkornas utsmyckning har så påfallande likheter.²⁷⁸ I Bloxham återfinns också sentida glasmålningar av William Morris och Philip Webb, Arts- and Crafts-rörelsens verkliga förgrundsgestalter, vilka bör ha intresserat Torulf. Några enstaka av de kyrkor Torulf besökte var av yngre ursprung, så som St. Marys Church i Banbury, som uppfördes under 1790-talet av arkitekten Samuel Pepys Cockerell.²⁷⁹

Figur 17. Stenfigurer från kyrkan i Adderbury. Foto: GreatEnglishChurches.

Utöver kyrkorna lär Torulf även ha besökt ett flertal slott och herrgårdar. Slotten Shirburn och Broughton var två av de slott han sannolikt besåg. Det första är en regelrätt 1300-talsborg i traditionell bemärkelse, medan det senare godset snarare kan beskrivas som en befäst herrgård i 1500-talskostym. Vidare besökte Torulf enligt sina noteringar godsens Burford Priory, Wroxton Abbey och Mapledurham House.

Samtliga av de tre är typiska engelska godsbyggnader uppförda decennierna omkring sekelskiftet 1600. Wroxton Abbey, det yngsta av godsena, är uppfört av sten och ljus tegel och har tydligt jakobinska drag men är mer känt för sin trädgård och de många pittoreska fåfångorna i nygotisk stil som tillkom under 1700-talet.²⁸⁰ Även det elisabetanska Mapledurham House, uppfört under 1580-talet i rött intrikat mönstermurat tegel, är känt för sin trädgård, vilken anlades under 1730-

²⁷⁸ Goodall, John, *A Study of the Grotesque 14th-Century Sculpture at Adderbury, Bloxhall and Hanwell in its Architectural Context*, 1995.

²⁷⁹ Historic England: Church of St. Mary, Banbury. Internetlänk: <https://historicengland.org.uk/listing/the-list/list-entry/1369519> (hämtad 11/07-2019)

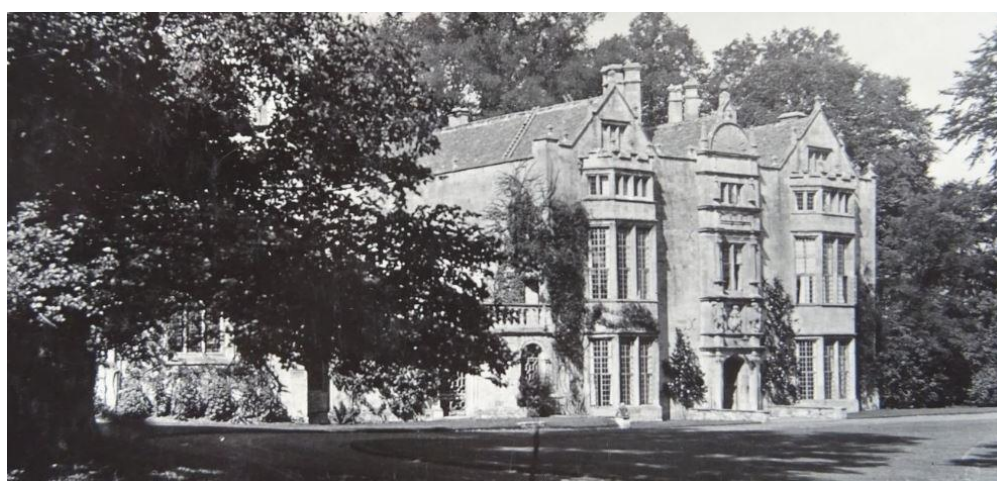
²⁸⁰ Historic England: Wroxton abbey. Internetlänk: <https://historicengland.org.uk/listing/the-list/list-entry/1000466> (hämtad 11/07-2019)

talet efter anvisningar av den kände landskapsarkitekten William Kent.²⁸¹ Burford Priory tillkom också under 1580-talet då det byggdes av kvadersten på grunderna av ett klosterhospital. Under 1630-talet omdanades huvudbyggnaden och gavs en än mer klassicistiskt betonad jakobinsk prägel. Vid tiden för Torulfs eventuella besök var dock Burford Priory övergivet sedan 1820-talet och stannat i ett allt mer tilltagande förfall. Det omfattande restaureringsarbetet kom att påbörjas först 1908.²⁸²

Figur 18. Wroxton Abbey, en av de större godsbyggnader Torulf tycks ha besökt. Foto: Wroxton Collage.

Enligt kommerskollegiums beviljade reseunderstöd skulle Torulf som ovan nämnts under sin resa i England ”studera de naturliga stenarternas rationella bearbetning och användning inom husbyggnadskonsten”. Torulfs tycks också nästintill uteslutande ha sökt upp äldre sten- och tegelarkitektur med i vissa fall betydande inslag av naturstensornamentik. Av de förmodade noteringarna om besöksmål att döma besökte han inte några kända exempel på samtida arkitektur under sin vistelse i Oxfordshire.

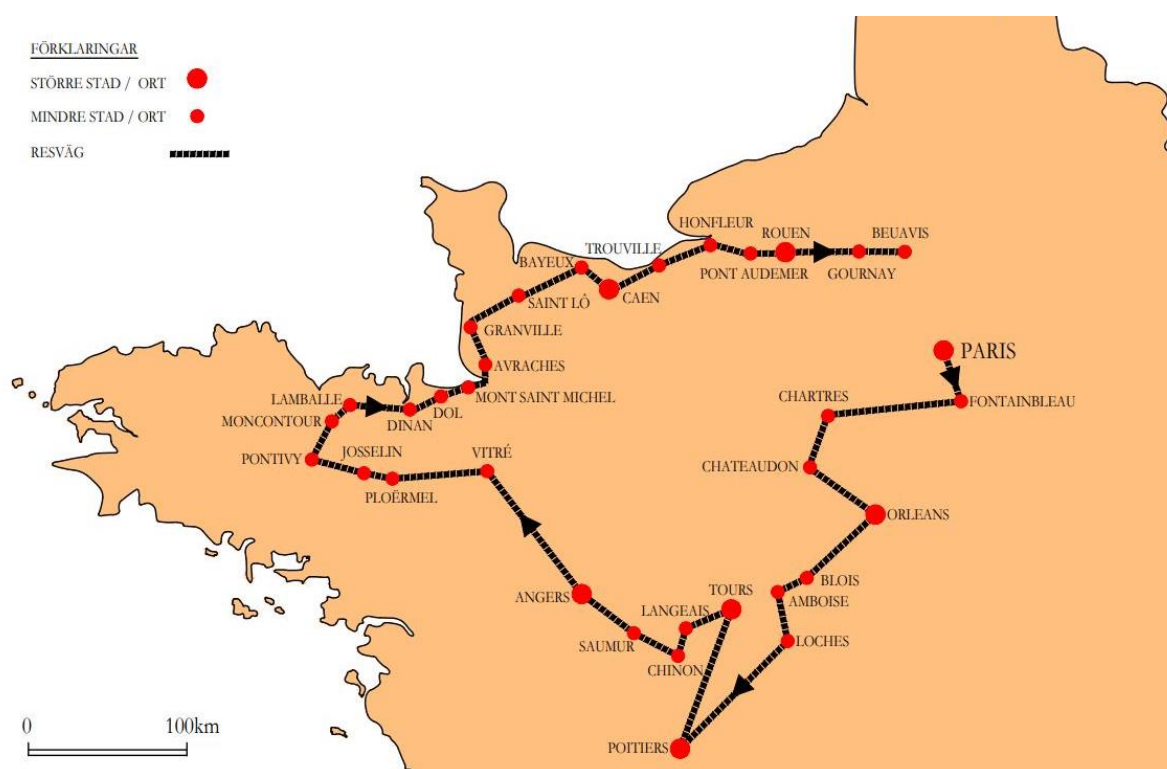

Figur 19. Burford Priory i istandsatt skick. Vykort i privat ägo.

²⁸¹ Historic England: Mapledurham House. Internetänk: <https://historicengland.org.uk/listing/the-list/list-entry/1368944> (hämtad 11/07-2019)

²⁸² Godfrey, Walter, *Burford Priory - (Read before the Society, February 8th, 1939)*, PDF-fil hämtad från webbsidan www.oxoniensia.org. (hämtad 11/07-2019)

På stålhäst runt Frankrike

Figur 20. Karta över Torulfs resväg under studieresan i Frankrike 1900. SW.

Torulfs första stopp var staden Fontainebleau strax sydöst om Paris. Det stora kungliga slottet med samma namn imponerade på Torulf, och särskilt då dess interiör.

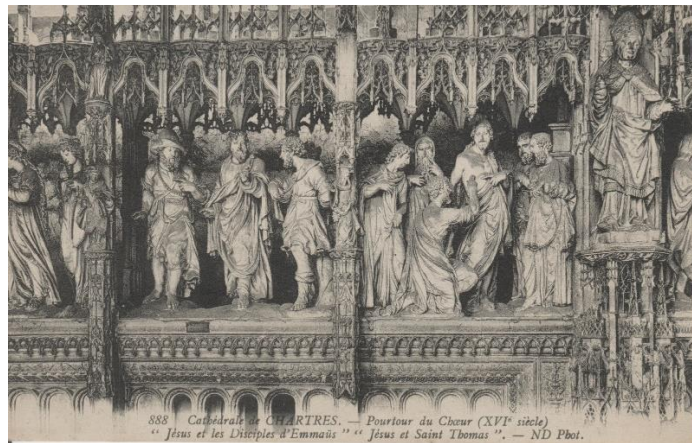
Ja det synes innehålla en hel del goda saker särdeles för arkitekter. Tak- och vägfyllningar i trä. Här ser man förebilderna till Operakällaren men man måste medge att originalet äro vida överlägsen. Här är mera guld i tak än på Opris men mindre av d:o på väggarna hvilket synes mig förträffligt. [...] Hvad som är väl behandlat är väggarnas paneleringar.

Den för slottet kända hästskoformade barocktrappan syntes för Torulf dock ”mera egendomlig än vacker”. Den omkringliggande Fontainebleauskogen gjorde också intryck på Torulf, och den ”herrliga” skogen liknande enligt honom ”våra svenska furuskogar”. Efter vistelsen i Fontainebleau besökte Torulf, under sin färd mot Chartres, slotten de la Bonde och de Farcheville samt kyrkan i den lilla småstaden Ètampes. De medeltida slotten noterades av Torulf som omdanade och ”utsatta” för restaurering under 1700-talet. Kyrkan ägnades endast en kortfattad kommentar, där särskilt det ”lustiga tornet med hörntureller i tre våningar” framhövdes.

Domen i Chartres kommenterades förhållandevis utförligt, och återigen var det interiören som särskilt väckte Torulfs beundran.

För att börja med vill jag hålla mig till det invändiga som till anläggning och hållning visar dels romanska dels gotiska former. Med till myckenhet kulörta fönster gör dörren ett dystert intryck som dock så småningom försvinner. I fråga om proportionering mellan höjd och längd, sidoskepp, hufvudskepp, transkepp synes katedralen mig som den mest lyckade jag hittills sett. En fullständig trifoliegång bidrager till det rika intrycket [...]. Hela koret är omgivet af ett åt koromgången vettande skulpturverk vid pass 5 a 6 m höjd. Det torde som skulptur och konst

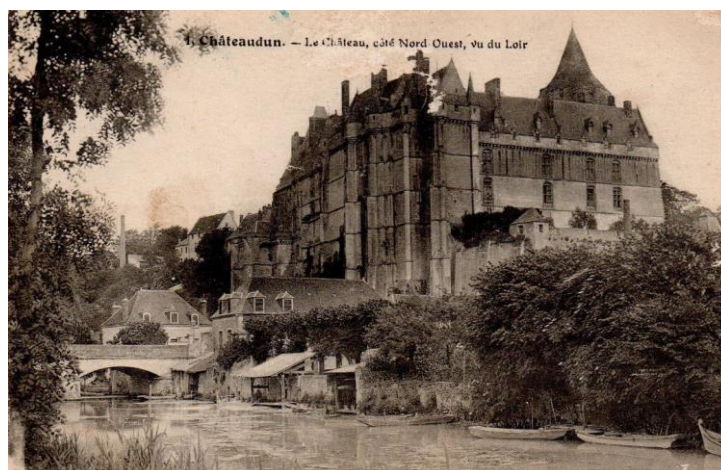
få anses som något enastående. Hållningen är att börja med gotisk men öfvergår sedermera till tidig renässans dock med bibehållande af indelningar och proportioner som af gotiska bestämdts. De fyllningar och arabesker som här presteras äro sant underbara. Utförd i en pygméskala med en detaljrikedom och en finhet som är otrolig. Bildverken framställande bilder ur Kristi historia äro på cirka 3 m höjd från marken, 1.10 i höjd samt öfverhvälda av baldaquiner som i rikedom och finess torde söka sin make.

Figur 21. Koromgången i Chartesdomen. Foto: Geneaet, Creative Commons.

I Chartres betraktade även Torulf stadens medeltida stadsport, ytterligare en kyrka, rådhuset, stadens vattentorn samt en ”magnifik trädgård” som dock inte ägnades några vidare beskrivningar.

Slottet Chateaudun strax nordväst om Orléans, som vid tillfället var obebott och i förfall, fann Torulf väl värt att ihågkomma. Främst på grund av den ståtliga berggrunden som slottet står på, trapporna ”i stil med Blois” samt den rikt utformade exteriören i gotikrenässans ”med sina öppna loggior och kapellet med sitt torn”, det sistnämnda klocktornet uppfört 1493. I staden Chateaudun besåg också Torulf ett monument över det fransk-tyska kriget (1870–1871), vilket han fann ganska tilltalande, samt en kyrkogårdsgrind i form av en fristående kyrkogavel.

Figur 22. Det medeltida slottet Chateaudun var enligt Torulf väl värt att ihågkomma. Foto: Geneaet, Creative Commons.

Katedralen i Orléans gjorde på Torulf ”just intet öfverväldigande intryck allra minst ur skönhetsynpunkt”:

Mitt första besök är katedralen som icke nu förfaller mig vackrare än igår. Invändigt är nog uttrycket bättre men det verkar kanske något enformigt att se alla hvalfbågarnas profiler gå från slutstenen ned till sockeln omkring 1m öfver golvet. En del fönster bjuder dock på en god indelning likom exteriört af kortsidan till är ganska tilltalande. Dock som helhet verkar icke domen som ett mesterverk.

Stadens rådhus, uppfört åren omkring sekelskiftet 1500 i gotikrenässans, föll något bättre i Torulfs smak, och särskilt då byggnadens interiör med dess vackra tak. I Orléans besökte Torulf även ett antal tavelgallerier och museer, bl.a. ett inriktat på stadens egen hjältinna Jeanne D'Arc, vilket han dock fann mest innehålla skräp. I staden sökte han även upp en konstnär vid namn Penchaud "till vilken jag fått introduktionskort" som visade honom stadens äldre bebyggelse och han gjorde även ett misslyckat försök att stifta bekantskap med ytterligare en lokal konstnär vid namn "Pétit á Bolouvier", en skulptör som sadlat om till lantbrukare.

Figur 23. Mittskeppet i katedralen i Orléans. Foto: Geneaet, Creative Commons.

På vägen mot staden Blois med dess berömda slott passerade Torulf ett gammalt duvslag i form av en stor rund furubyggnad som fångade hans intresse och vars vridbara mekanismer ägnades en beskrivning i resedagboken samt i Beugency resterna av ett gammalt slott och ett nyrestaurerat renässanshus, "bland de bättre jag sett." Blois, med sitt kända slott med sin i sin tur kända spiraltrappa, tycks ha gjort ett tämligen gott intryck på honom:

Den del [av slottet] som tilltalar mig mest är la galerie Louis XII utförd i tegel och sandsten. Herrligt ockra saker. Den fria trappan [...] eller rättare sagt trapptornet gör icke ett så fördelaktigt intryck som man kunde tro men öfver här finns utsökt vackra detaljer. För att icke tala om alla vackra saker invändigt. Staden Blois är en egendomligt hopkommen stad med krokiga gator som leder både upp och ned dock fann jag dem mest dammiga. Den hafva dock bibehållit sin gamla karakter och trappor och har det som gör det hela ett pittoreskt och angenämt intryck.

Figur 24. Slottet Blois, med Frans I:s kända spiraltrappa till vänster och Louis XII:s galleri till höger. Illustration: Geneaet, Creative Commons.

Från Blois gjorde Torulf en utflykt till ett antal närbelägna slott. Det massiva slottet Chambord, Loiredalens största, uppfört under 1500-talets första hälft som jaktstlott för den franske kungen Frans I i en svulstig fransk renässansskrud, framstod för Torulf som ”nog så storslaget men just icke vackert” – kanske främst på grund av slottets otaliga, överdådigt dekorerade skorstenar, som Torulf ansåg egendomliga. Slottets märkliga öppna dubbelspiraltrappa noterades särskilt av honom, och i synnerhet dess pilasterkapitel, som han tyckte var både omväxlande och ganska vackra. De välvda stentaken med sina kassetter noterade han också som något som hörde till slottets egenheter.

Figur 25. Kasetttaket i Chambords dubbelspiraltrappa. Foto: Chamborg.org.

Det förhållandevis sparsmakade 1600-talsslottet Cheverny imponerade, trots dess enligt Torulf moderna intryck:

En annan eftermiddagstur var en utflykt till Cheverny från XVII talet som till sitt yttre, jag vet ej hvarför, gör ett ytterst modernt intryck, men så mycket mera tilltalande är interiörerna med fina gamla målningar å tak och paneleringar, gobelenger, möbler etc. Ja som interiör torde det vara bland det bästa jag sett särskildt taken med sina målningar å balkar och mellanfält.

Slottet Beauregard fann Torulf ”restaurerad, ja, dvs. ombyggt och moderniserat” och Chaumont, beläget direkt intill floden Loire, ansågs av Torulf som ”ganska tilltalande men det tyckes av mig ganska hårt och jag kan icke frångå att annat än jag tycker det verkar något modernt.” Den vackert detaljerade gårdsinteriören var desto bättre men det bästa var slottets interiör ”der en del rum synes fått bibehålla sin gamla prägel”. Av slottet Chambon fann Torulf vid sitt besök ”endast spillror, några hörntorn, gamla murar etc. och midt bland allt detta reser sig en delvis förenadt med ett av

de gamla tornen en smaklös modern stenbyggnad.” Det välbevarade slottet Talcy, med anor från 1200-talet, gjorde däremot större intryck på honom:

Ja jag hade beredt mig på att här finna ett gammalt slott helt och hållet orördt av moderniseringar och blef häller icke besviken. Den familj som här bebor slottet är icke en af de somliga som bebo slott utan utgöres af enkla fint bildade människor och att här icke en restaurering blifvit gjord på århundrade synes snart. Dock tidens tand fräter och så småningom blir man också här tvungen att restaurera för att det icke skall falla i ”kompakt ruin”. Slottet synes uppfört på 1200 talet men har sedermera under Ludvig den IV undergått en omdaning hufvudsakligen till det inre der de gotiska spisarna fått vika för modernare don. [...] En gammal brunn på gården med sin öfverbyggnad af 3ne stenkolonner bidrager att låta det hela verka gammalt ärevördigt. Så länge stället befinner sig i frökens Stapfers händer kommer ingenting att ändras utan att allt får blifva sådant det är. Ja, det torde inte finnas många slott om ens något i Frankrike som företar så helt och hållet sitt gamla utseende med sina försvarstorn och gluggar.

Figur 26. Gårdsbrunnen vid slottet Talcy. Foto: Chateau-talcy.fr.

Från Blois gick färden längs med Loire till den lilla staden Amboise. Där besågs bl.a. stadens rådhus, dess romanska kyrka och slott, där slottskapellet framför allt väckte Torulfs intresse och då särskilt dess reliefprydda portal. Kapellet inrymmer också Leonardo da Vincis förmodade grav, vilket också uppmärksammas i resedagbokens anteckningar.

Figur 27. Portal vid Amboise slottskapell. Foto: Geneaet, Creative Commons.

1500-talsslottet Chenonceaux, byggt på en holme och en bro över floden Cher, ägnades ett besök innan färden gick vidare mot staden Loches. Det på landsidan belägna friliggande tornet gjorde på Torulf ett särskilt gott intryck, men han kan ”egentligen icke finna hvarför.”

Figur 28. Vattenslottet Chenonceaux. Foto: Geneaet, Creative Commons.

I Loches, en stad som han med sin gamla prägel fann pittoresk, stannade Torulf i tre dagar. Vid infarten till staden noterade han märkligt hopkommen bebyggelse, med hus till synes byggda i urgröpningar i den intilliggande bergväggen. ”Primitivt men på samma gång så naivt lustigt att man blir på gott humör bara man ser dessa hus”, noterar han i en anteckning. I Loches studerade Torulf utöver stadens slott också dess rådhus, som befanns vara hopbyggt med en av stadens portar, en kärntornsrudin, och ett flertal kyrkor. Han besökte också de underjordiska sandstensvälvd gångar som några år innan hade upptäckts inunder stadens befästningar och avlade även en visit i den intilliggande byn Beaulieu där han studerade resterna av en romansk kyrka. Torulf gjorde även en kortare utflykt till det då relativt nyrestaurerade slottet Montresor, där främst de många värdefulla skatterna slottet inrymde och det intilliggande kapellet verkar ha intresserat honom.

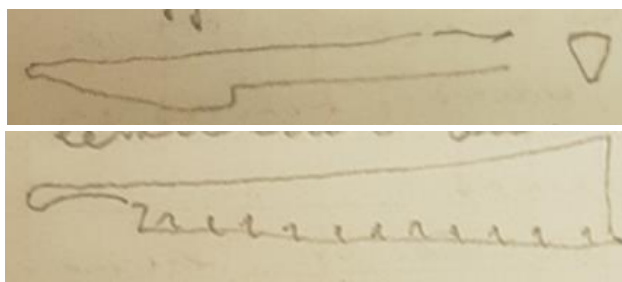
Poiters, söder om Loches, är så långt söderut Torulf under sin resa tog sig, då han därefter vände norrut mot Tours. Staden finner han ha en viss storstadsprägel över sig med stora butiker, eleganta

caféer och hotell samt ett nybyggt stadshus. De lokala studieobjekten utgjordes dock främst av ett stort antal romanska kyrkor som dock inte i någon högre grad föll Torulf i smaken. Inte heller katedralen, ”delvis i romansk delvis i gotisk stil med senare tillsaker af barock”, som han finner ”icke alls tilltalande”. Hôtel Fumée, ett av stadens privathus, framstod dock med sin vackra gotiska fasad i hans ögon som en verklig pärla.

Figur 29. Hôtel Fumées spröda gotiska fasad. Foto: Geneaet, Creative Commons.

Det som emellertid verkligen kom att engagera Torulf i Poitiers var det lokala kalkstensbrottet vid Migné vilket han ägnade hela fyra sidor att skildra. ”Ja det är i sanning en herrlig sten att bearbeta!” konstaterar han i inledningen av sin redogörelse i resedagboken. Han beskriver initierat hur arbetslaget vid stensbrottet arbetar, hur brytningen går till och hur stenen bearbetas. Han tecknar också små skisser över de verktyg som nyttjas, en såg och en stångspets. Torulfs uppenbara intresse för stensbrottet kan rimligen förklaras med hans egen uppväxt och hans erfarenheter vid faderns kalkbruk i Falbygden.

Figur 30. Torulfs teckningar av en såg och en stångspets. Ur resedagboken.

Till Tours anlände Torulf via tåg. ”Staden ska göra anspråk på storstad och är också ganska modern” konstaterade han vid sin ankomst. Den alldeles nyuppförda järnvägsstationen i svulstig jugendbarock, Gare de Tours, ritad av Beaux-arts arkitekten Victor Laloux bedömde Torulf som bra hopkommen och konstruktionen av järn och sten ganska tilltalande.

Figur 31. Järnvägsstationen i Tours, ett verk av den franske arkitekten Laloux. Ett av få moderna byggnadsverk som ägnas uppmärksamhet i Torulfs anteckningar. Foto: Geneaet, Creative Commons.

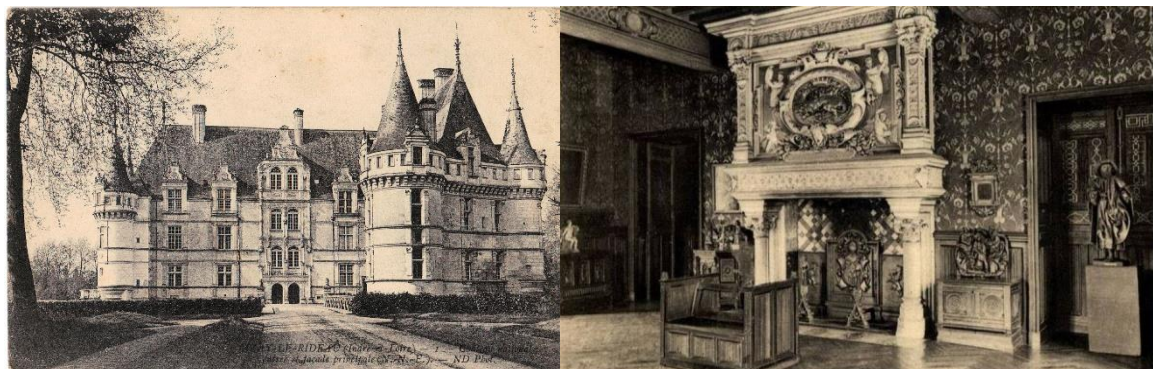
I Tours ägnade sig Torulf främst åt den medeltida domen, otaliga kyrkor samt ett antal privathus. Domens största förtjänster var dess vackra torn. I övrigt präglades katedralen i Torulfs mening av en form av renässans, där de gotiska motiven och formerna upptagits och stilarna på så vis smält samman med varandra, vilket han förefaller ha uppskattat. I närheten av domen fann han en klostergård med en vacker fritrappa samt ärkebiskopens palats, en byggnad som dock lämnade honom oberörd. Vad gäller den privata arkitekturen i staden fann han två hus värda att framhålla: Hôtel Goüin, ett 1400-talshus med smäckt dekorerad renässansfasad samt Tristan Eremitens hus, ett tegelhus med hörnkedjor i sten, trappgavel och en sirligt utformad portal.

Figur 32. Den gotiska nedre fasaden av Tristan Eremitens hus i Tours. Foto: Geneaet, Creative Commons.

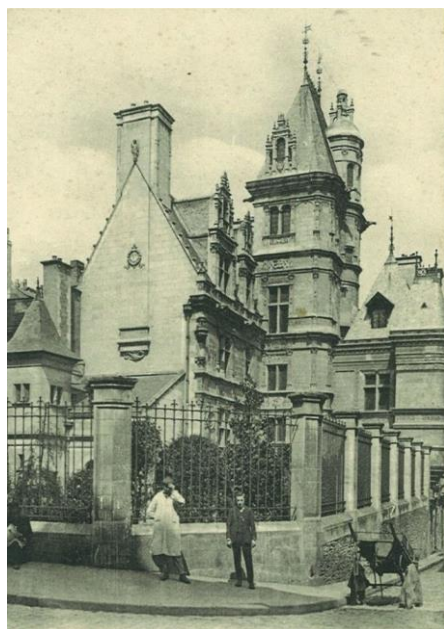
Efter vistelsen i Tours följde exkursioner till tre slott: Langeais, Rigny-Ussé och Azay-le-Rideau. Det medeltida Langeais framstår mer som en borg än ett slott och hade också enligt Torulf ett tilltalande yttre, främst genom sina kraftiga porttorn. Även interiören imponerade, då ägaren ”synes hafva gjordt allt för att bringa interiören i öfverensstämmelse med exteriören i fråga om arkitektur och tid.” Rigny-Ussé, som Torulf tidigare sett på fotografier och då avfärdat som hopradsat, gjorde ett mer fördelaktigt intryck i verkligheten. Gårdsfasaden, ett intilliggande kapell med vacker portal samt den fint utförda interiören fick särskilt beröm. Azay-le-Rideau, trots sin ringa storlek, väckte stor beundran hos Torulf:

Slottet är inte stort men bär en genomgående fin prägel och det är finhet som präglar alla detaljer det må så vara den yttre portalen med sin rika uppställning eller trappan invändigt med sina reliefer i hvarje kassett. Här finnes också bland de vackraste möbler och skåp som man kan leta upp. Det är en liten perla bland slott.

Figur 33. Slottet Azay-le-Rideau. Ett vanligt besöksmål för svenska arkitekter. Foton: Geneaet, Creative Commons.

Via småstaden Chinon, ”en stad utan all betydelse”, reste därpå Torulf till den något större staden Saumur och därefter vidare till Angers. I Saumur fanns utöver det förfallna slottet, rådhuset och ett smärre antal kyrkor inte mycket att beskåda. Angers, ”en stad med gamla anor men nu betydligt moderniserad”, hade något mer att bjuda på: slottet och dess bevarade murar, två förnäma och eleganta privathus vid namn Hôtel Pince och Hôtel d’Anjou, ett äldre trähus med lustiga skulpturer samt ett större monument över skulptören David d’Angers. Katedralen i Angers tilltalade emellertid honom inte och inte heller verkar stadens kyrkor ha lämnat några bestående avtryck hos honom.

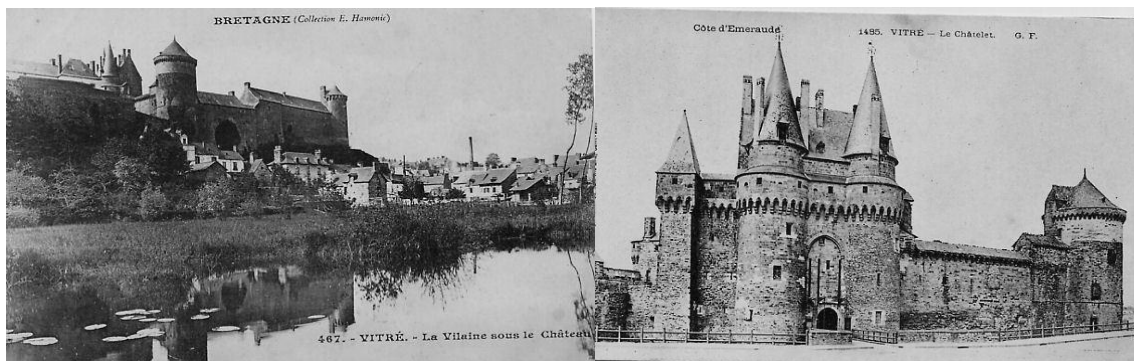

Figur 34. Hôtel Pince. Foto: Geneaet, Creative Commons.

Den välbevarade medeltida småstaden Vitré i östra Bretagne värderades högt av Torulf. ”Här har man hvad som bjudes å gamla Paris å gamla Stockholm i fria verkligheten och det ter sig något bättre ut”, konstaterar han vid sin ankomst. Stadens ”imposanta” slott var ett av de mer tilltalande han sett under sin resa, och det var i synnerhet de många kraftfulla, väldimensionerade tornen som

utmärkte det. Stadens äldre bebyggelse och de lokala byggnadstraditionerna intresserade också Torulf:

Här finnes godt om gamla hus som i bottenvåningarna åt gatan bestå sig med portik och öfver portiken varande delen af byggnaden uppbyren antingen af sten eller träpelare. Och hvarje öfvervarande våning kragar sig sedermera ut ytterligare medels till hjälp af antingen bjälklaget eller särskilda inlagda stockar.

Figur 35. Småstaden Vitre med sin äldre bebyggelse och medeltida slott. Foto: Geneaet, Creative Commons.

Även i Ploërmel, staden som Torulf besåg därefter, ägnade han tid åt att studera stadens mer anspråkslösa äldre bebyggelse. Han noterade särskilt ett medeltida försvarstorn som omdanats till bostad. Men det främsta studieobjektet i Ploërmel var stadens kyrka, St. Armel. Kyrkan är helt uppförd i granit och inte i den sedvanliga sandstenen eller kalkstenen, vilket också Torulf påpekar i sina anteckningar:

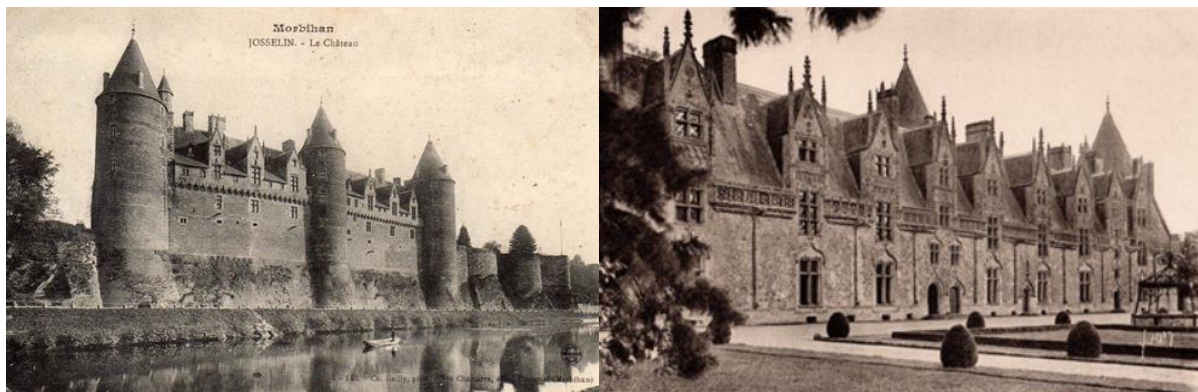
Det egendomliga med denna kyrka till skillnad från andra är att den är utförd delvis i granit och alltså fordrat en annan behandling af detaljerna. Här icke det djup i relieferna men här saknas visst icke detaljrikedom. Särskildt beaktansvärt är norra sidoingången som är ett rent mesterverk. Sträfpelarnas förtagning och sammandragning är också utförd på ett sätt som lemna föga öfrigt att önska.

Figur 36. Den av granit uppförda kyrkan St. Armel i Ploërmel. Foto: Geneaet, Creative Commons.

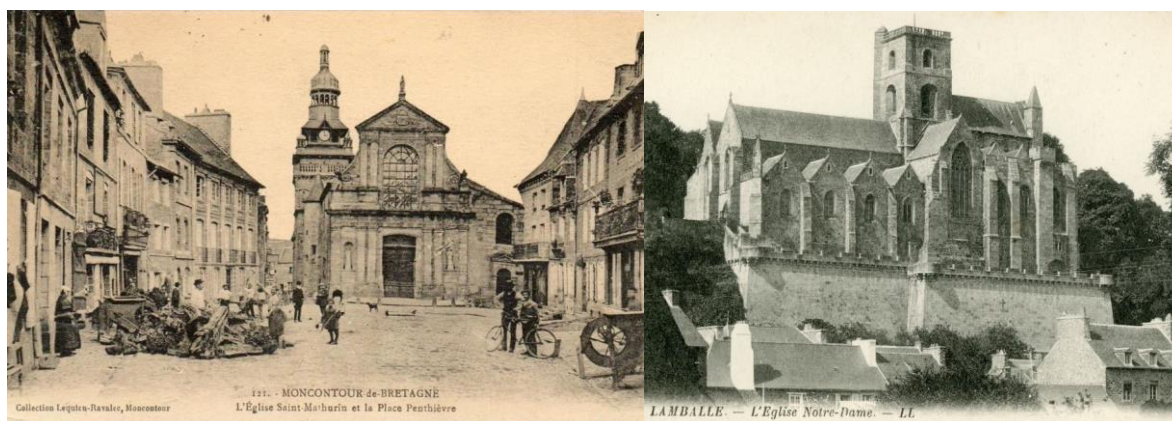
Bretagnes omväxlande landsbygd med sina kullar och dalar uppskattades av Torulf och ägnas åtskilliga beskrivningar i resedagboken, jämte skildringar av den lokala ortsbefolkningen, vars klädedräkt ingående beskrivs och kommenteras. Slottet Josselin, som besöktes efter Ploërmel, ansåg Torulf vara bland de vackraste han sett. Det av granit byggda slottet med en fasad i lågmäld renässans, beskriver han som ”på samma gång kraftigt som elegant.”

Fasaden åt ån är af ganska tidigt datum försedd med trenne försvarstorn och alla behöfliga försvarsanordningar då deremot fasaden åt gården till – av senare datum – är en bland de elegantaste fasader man kan velja se med sina spetsiga gafvlar d:o omfattningar. För att vara utfördt i en sådan hård stenart som granit är det verkligen ett mästerverk i fråga om fina och eleganta detaljer. Och vilken detaljrikedom sedan. Här är symmetri i behandling af fasaden men här torde icke kunna uppletas en enda detalj den ena lik den andra. [...] Man endast betraktar den krönande balustraden med sin mångfald av motiv torde densamma utgöra ett talande bevis på omvexlingen af detaljerna.

Figur 37. Slottet Josselin med sina tre bastanta försvarstorn och den yngre gårdsfasaden. Foto: Geneaet, Creative Commons.

Efter en snabbt avklarad visit i staden Pontivy, som han finner ”gammal och intressant, kyrkan visst icke vidare med”, samt staden Loudeac, besåg Torulf den vackert belägna lilla staden Moncontour. Den lokala kyrkan, St. Mathurin, med sin karaktäristiska renässansfasad, var och är främst känd för sina sex vackra målade 1500-talsfönster, som av Torulf beskrivs som underbara. Även själva kyrkobyggnaden, där det romanska, det gotiska och renässansens stildrag förenats ”i behaglig omvexling”, skattas högt av honom.

Figur 38. Kyrkan St. Mathurin i Moncontour samt den befästningslika kyrkan i Lamballe. Foto: Geneaet, Creative Commons.

Via staden Lamballe, ”med anmärkningsvärd kyrka, gjord främst för försvarsändamål”, nådde därefter Torulf staden Dinan. Väl där besöktes två kyrkor i flamboyant sengotisk stil, Saint-Sauveur och St. Malo samt rådhusets 45 meter höga klocktorn.

Figur 39. Kyrkan Saint-Sauveur och rådhuset i Dinan med sitt enorma, högresta klocktorn. Foto: Geneaet, Creative Commons.

Utanför den ena kyrkan hölls det möbelmarknad, och Torulf antecknade i resedagboken en bild av vad som var till salu:

Utanför [...] fanns uppradadt en massa gamla skräp och roliga möbler som alla ska föreställa gamla. De flesta äro dock ganska vackra visande att man äfven med förhållandevis ganska små resurser och enkla medel kan åstadkomma god verkan. Ett [...] användande af små balustrar den ena alldeles intill den andra gör sig onekligen ganska bra äfven hopsatt i rund form som spinnrockahjul. Här förekomma en del figurframställningar i fyllningarna men det omgivande ramverket är i allmänhet orneradt i någon bladform dock mycket enkel gjord. Jag promenerar mig en stund för att beskåda herrligheten – man kunde önska sig att ha fickan full av penningar!

Figur 40. Möbelmarknad i Dinan vid 1800-talets slut. Kanske var det liknande möbler Torulf besåg utanför kyrkan i samma stad? Foto: Geneaet, Creative Commons.

På vägen till Mont-Saint-Michel, ett givet resmål för medeltidsvurmande arkitekter, besökte Torulf även staden Dol och dess katedral. Katedralen, med sin eklektiska stilblandning och sitt ofullbordade norra torn, kommenteras inte vidare av honom i dagboken. Han anmärker endast

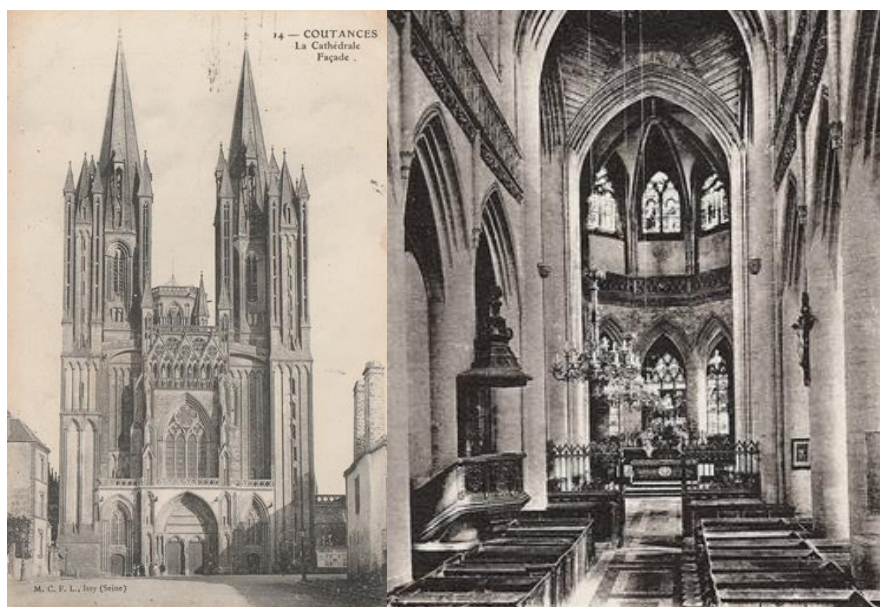
efter besöket att han kände sig ”högeligen bedragen i sina förväntningar”. I Mont-Saint-Michel stannade Torulf omkring två dagar och tycka ha ägnat sig åt omfattande skissarbete. Han besåg klosteranläggningen med dess kyrka och den intima klostergården med ”sina 220 kolonnetter i slipad granit”. Turismen till platsen tycks ha varit omfattande redan då med flera museer och åtskilliga krafssäljande souvenirbutiker, som lämnade Torulf föga imponerad.

Figur 41. Mont. St Michel, ett givet resmål för samtida medeltisvurmmande arkitekter. Till höger klostergårdens kolonnad. Foto: Geneaet, Creative Commons.

Via Avranches och badorten Granville besökte Torulf sedermera Coutances där han studerade stadens katedral, som dock inte gjorde något större intryck på honom. Den väldiga byggnaden uppfattade han med sina högt uppdragna trapporn som skev. Kyrkan var dessutom för låg, vilket var en negativ egenskap Torulf menade att flera kyrkor i området besatt. Kyrkan St. Pierre, i samma stad, gjorde ett mer positivt intryck med sina släta, kapitällösa pelare:

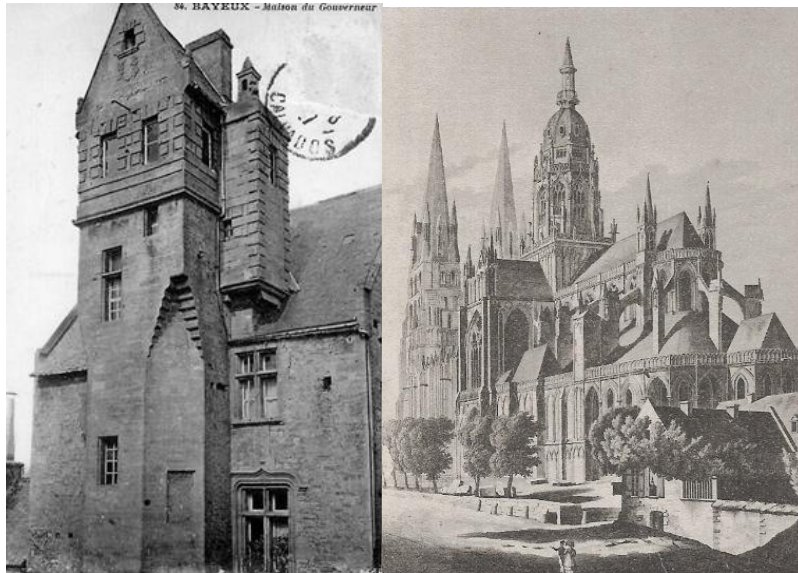
Interiören är rätt bra, något låg men kolonnerna äro icke här sönderdelade som i allmänhet i gotiska kyrkor. Mig förefaller dessa runda kolonner från hvilka hvalfvstrålar och hvalfbågar utlöpa utan kapital ganska tilltalande. Ty det är en viss kraft hos dem som annars totalt saknas.

Figur 42. Katedralen i Coutances jämte en interiörbild av kyrkan St. Pierre, vars kapitällösa pelare imponerade på Torulf. Foto: Geneaet, Creative Commons.

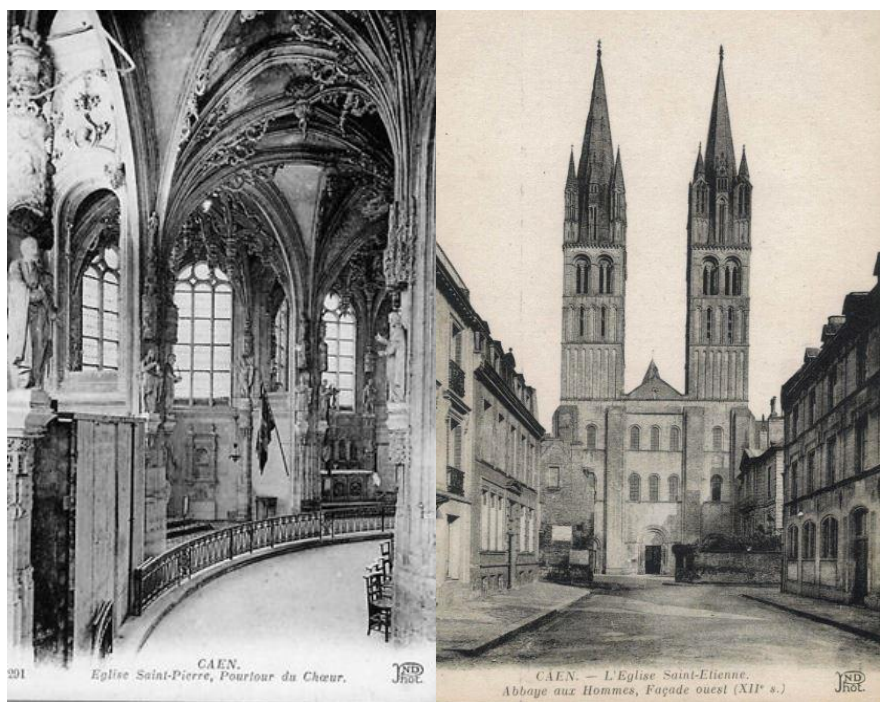
På vägen mot Caen besökte Torulf även städerna St. Lô, och Bayeux. Katedralen Notre Dame i St. Lô, som sedermera kom att sönderbombas under slaget om Normandie under andra världskriget,

bedömdes som sevärd på grund av sina glasfönster och sin tornfasad. I Bayeux, ”en rolig gammal håla”, studerade Torulf utöver den kända tapeten stadens katedral, dess äldre trähusbebyggelse samt den så kallade guvernörsbostaden. Det sistnämnda senmedeltida stenhuset utmärkte sig främst genom ett trapphus med en ovanligt kraftfull tornavslutning. Katedralen, som enligt Torulf ägde en viss ryktbarhet, lämnade honom svalt oberörd. Kupolen över ”korsskeppet” dvs. tornuppbyggnaden över tvärskeppet, ansåg han orolig och disharmonisk, även om han medgav att katedralens interiör ägde en viss elegans och rymlighet.

Figur 43. Guvernörsbostaden med sin kraftfulla tornavslutning jämte katedralen i Bayeux, vars tornuppbyggnad av Torulf uppfattades som orolig och disharmonisk. Foto: Geneaet, Creative Commons.

Det var kyrkorna som främst präglade Caen. Torulf besökte, visserligen plågad av en rejäl förkylning, åtminstone sex av dem. De som tycks ha gjort bäst intryck på honom var St. Pierre och St. Etienne. Den förstnämnda med en interiör som var bland de bästa Torulf sett, inte minst tack vare koravslutningen i gotiskt präglad renässans, Den beskrevs av han som underbar och som ett rent mästerverk. St. Etienne har en kraftig, odekorerad tornfasad samt tornavslutningar med olika utformning, vilket förlänande kyrkan ”ett visst behag”, vilket Torulf dessvärre inte ansåg bli återspeglat i dess interiör.

Figur 44. Koravslutningen i kyrkan St.Pierre i Caen samt kyrkan St. Etiennes odecorerade tornfasad i samma stad.
Foto: Geneaet, Creative Commons.

Från Caen reste därefter Torulf längs kusten och passerade flera kända badorter: Villers-sur-Mer, Benerville-sur-mer, Deuville, Villerville och Trouville. Den senare orten var snygg och hygglig, enligt Torulf, även om han tänkt den något snyggare. Från Villerville gjorde han en exkursion till den närbelägna hamnstaden Honfleur. Där besåg han två ovanliga kyrkobyggnader, den ena helt utförd i trä, den andra, stadens äldsta kyrka, uppförd av krita, flinta och kalksten och krönt med ett spånbeklätt träorn. Den första kyrkan, den stora 1400-talskyrkan St. Catherine, sägs ha byggts av båtbyggande timmermän och hade vid Torulfs besök en praktfull gavelfasad i form av en grekisk tempelgavel, som vid en senare restaurering ersattes av en betydligt enklare förhall i normandisk stil.

Figur 45. Träkyrkan Eglise Saint Catherine i Honfleur. Foto: Geneaet, Creative Commons.

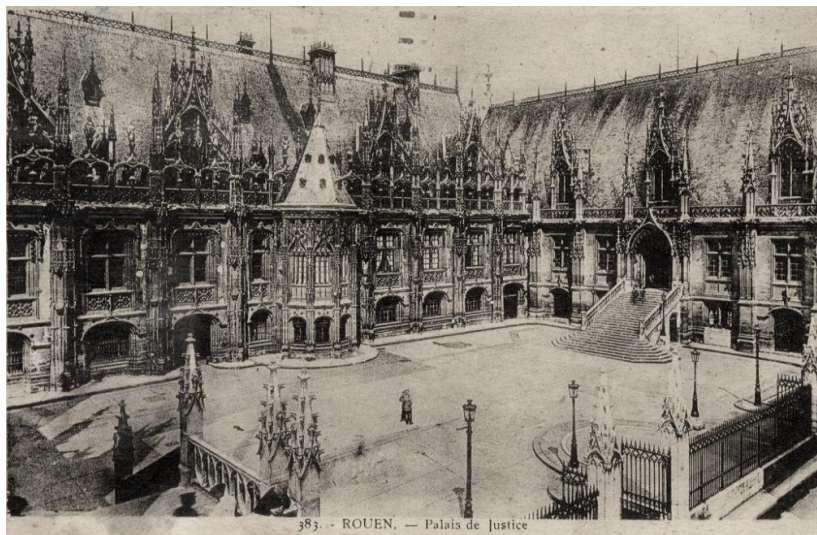
Före den vidare färden österut mot Rouen gör Torulf en kortare utläggning i sin resedagbok angående det byggnadskap som präglade de franska bondgårdar han under sin cykelresa sett:

Ja jag skulle medan jag kommer ihåg det vilja säga några ord om franska bondgårdar ty i dessa trakter äro verkligen bondgårdar och byggnader utmed vägarna ganska tilltalande, vanligen utförda i korsverk med putsade ytor mellan stolparna. De ge ett mycket snyggt och trefvligt

intryck. Trappan är i allmänhet förlagd fri vid ena kortsidan dock med utspringande tak öfver densamma. Detta bidrager också till att ge byggnaderna ett pittoreskt utseende. Bretagnebondgårdarna hade ett mycket stabilare yttre vanligen uppförda i sten med rustikkedjor i hörn och som fönsteromfattningar. Dock är deras utseende mycket mera tilltalande än de byggnader man ser mellan Chartres och Orléans der tillgången på sten synes vara knapp ty der har leran fått ersätta stenar i såväl uthus som boningshus. Ja, det var väl något om franska bondgårdar.

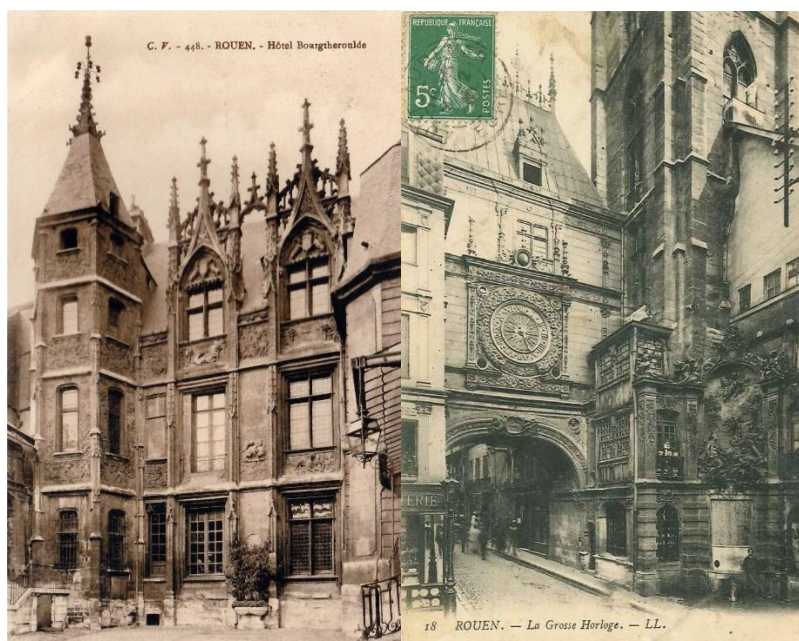
Via Pont-Audemer nådde Torulf därpå Rouen. Stadens katedral rönt inte stor uppskattning, även om sidopartiernas portal ansågs beundransvärda och några av katedralens gravmonument var rena ”under av detaljrikedom och detaljfinhet”. Stadens enorma Palais de Justice, ett gotiskt mastodontbygge uppfört åren omkring sekelskiftet 1500, väckte däremot Torulfs stora beundran:

Hvad som i arkitektoniskt hänseende tager största uppmärksamheten i anspråk är ovillkorligen numera Palais de Justice en byggnad uppförd i gotik och ursprungligen afsedd för parlamentet i Normandie. [...] Gårdsfasaden närmast briljerar med detaljer af yttersta finhet och här är en slösande rikedom av skulpturer. Fönsteruppställningar som i rikedom söka sin make. Fria väldiga trappor af utomordentlig rikedom. Ja, det intill en ganska god fäbless för att kunna skapa alla dessa detaljer utförda med förvånansvärd finhet.

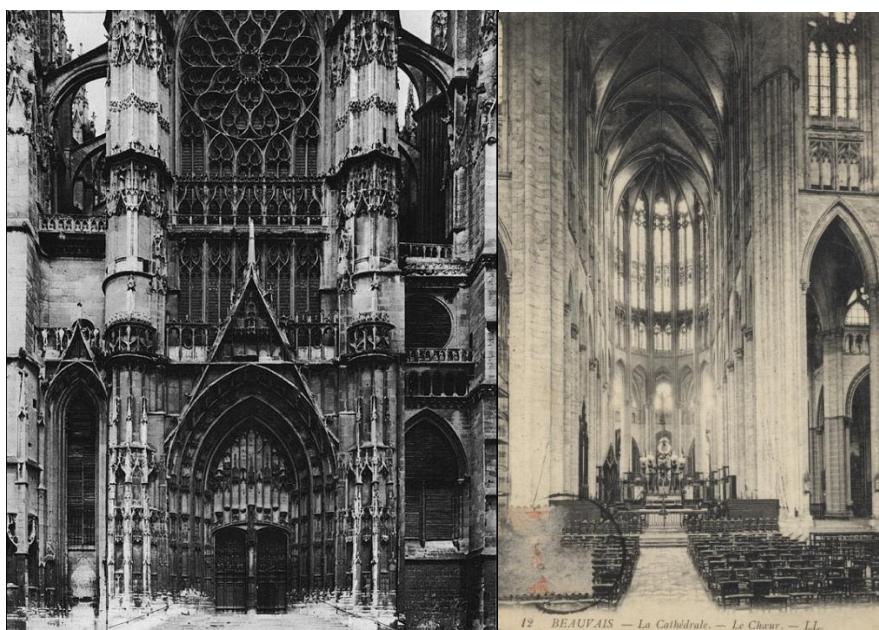
Figur 46. Det gotiska mästerverket Palais de Justice i Rouen. Foto: Geneaet, Creative Commons.

Utöver ett antal kyrkor studerade Torulf i Rouen även stadens klocktorn, byggt ovanpå ett portvalv, och en intilliggande fontän i barockstil utformad av Jean-Pierre Defrance och uppförd 1731, som uttryckte sig ”för en viss finhet i detaljer”. Därutöver besåg han även privathuset Hotel Bourgtheroulde med sin rikt skulpterade fasad i smäcker fransk renässans, som dessvärre ”tidens tand” gått hårt åt samt en ryttarstaty av Napoleon.

Figur 47. Hôtel Bourgheroulde jämte klocktornet i Rouen "La Grosse Horloge". Foto: Geneaet, Creative Commons.

Den sista stad vi av resedagboken kan utläsa att Torulf under sin resa besökte är Beauvais, belägen direkt öster om Rouen och rakt norr om Paris. Utöver stadens äldre trähus, en kyrka samt stadens Palais de Justice som var försedd med en vacker gårdsfasad, var det stadens tornlösa katedral som var det huvudsakliga studieobjektet. Den olycksdrabbade katedralen, vars valv under uppförandet bröt samman 1573 och vars 153 meter höga torn kollapsade, benämndes av Torulf som ett konstverk av första rang, både vad gäller konstruktion och detaljbehandling. Katedralens mittskepp med sina helt uppglasade partier tillhör de mest fulländade och djärva gotiska konstruktioner som överhuvudtaget uppfördes under medeltiden. De hyllades av Eugène Viollet-le-Duc som "den franska gotikens Parthenon" och gjorde även på Ernst Torulf ett "mäktigt intryck".

Figur 48. "Den franska gotikens Parthenon": katedralen i Beauvais. Foto: Geneaet, Creative Commons.

Ytterligare en sevärdhet som Torulf besåg var den gamla gobelängfabriken som under 1700-talet tillverkade exklusiva, vävda tapeter åt den dåtida franska societeten. Vad han såg där och vad han ansåg om det hela vet vi inte – resedagbokens anteckningar slutar som nämnts mycket tvärt.

Över Jylland, Fyn och Själland – Danmarksresan sommaren 1903

Dryga två och ett halvt år efter den stora studieresan i Europa gjorde Ernst Torulf tillsammans med Ivar Tengbom och Sigurd Westholm sommaren 1903 en resa till Danmark där de också sedermera deltog i det andra nordiska arkitektmötet.²⁸³ Resan företogs likt Torulfs tidigare exkursioner på cykel och gick över Jylland, Fyn och Själland.

Danmark hade inte länge varit ett självklart resmål när det kom till arkitekturstudier. Men vid sekelskiftet 1900 hade den moderna danska byggnadskonsten blivit alltmer uppmärksammad, särskilt i Sverige. Entusiasmen hade sina rötter i arkitekten Martin Nyrops stora rådhusbygge i den danska huvudstaden. Nyrops rådhus, som inte stod färdigt förrän 1905, blev den nya danska arkitekturens verkliga portalverk och kom som förebild för en ny, modern byggnadskonst att tjäna som inspiration för otaliga svenska arkitekter. I den danska byggnadskonsten fann man en arkitektur som man upplevde förenade den ärlighet – i material och i konstruktion – som man länge inom den svenska arkitektsfären vurmat för med ett traditionellt, men gentemot de historiska förebilderna fritt hållet formspråk.²⁸⁴

Figur 49. Rådhuset i Köpenhamn av Martin Nyrop. Den nordiska nationalromantikens portalverk. Foto: Steinwart.dk.

I sitt utförliga återgivande av arkitektmötet, publicerat i *Arkitektur och dekorativ konst* i september 1903, redogjorde Ivar Tengbom även för färden till mötet. De tre männen landsteg i Fredrikshamn, och for därefter vidare till bl.a. Ålborg, Randers och Århus. Redan vid landstigningen tycks den nya danska arkitekturen ha tagit de unga arkitekterna med storm, då de i Fredrikshamn besåg Bangsbostrands kyrka. Den flärdfritt utformade kyrkan med vitkalkade väggar hade färdigställts

²⁸³ Bergström, Anders, *Arkitekten Ivar Tengbom - byggnadskonst på klassisk grund*, sid. 35.

²⁸⁴ *Ibidem*.

året innan, enligt ritningar av den danske arkitekten Kristoffer Varming. Ivar Tengbom beskrev sina intryck av kyrkobyggnaden på följande vis:

En nybyggd liten lantkyrka, i de danska färgerna, vitkalkade väggar, där tegelkonstruktionen lyste igenom, och rött tegeltak även på den trubbiga tornhuven. Äkta material, sund hantverksmässighet, fri från den falska formgivning, som följde ritningskonst i spåren. Här växte allt så naturligt upp ur jorden.²⁸⁵

Figur 50. Bangsbostrands kyrka i Fredrikshamn, ritad av Kristoffer Varming och invigd 1902. Foto: *Arkitektur och dekorativ konst*, häfte 5, 1903.

I Ålborg och Århus studerades Hack Kampmanns två nya tullhus samt i den senare staden även stadsbiblioteket, också det ett alster av Kampmann. Enligt Tengbom var de alla rediga och gedigna byggnader – i tegel och granit. De små finesserna i form av byggnadsdetaljer sammanhölls genom en medveten strävan att underordna sig byggnadens mål eller funktion. Respekten för materialet och för uppgiften – det var det som främst kännetecknade den moderna danska byggnadskonsten, enligt Tengbom.²⁸⁶

Figur 51. Tullhuset i Århus, ritat av Hack Kampmann och färdigställt 1897. Foto: *Salomons konserveringslexikon*, band 4, bygningskonst.

²⁸⁵ Tengbom, Ivar, *Några minnen och intryck från arkitektmötet i Danmark*, i *Arkitektur och dekorativ konst – organ för Svenska Teknologföreningens Afd. för Husbyggnadskonst*. Häfte 5, 12/9-1903. Centraltryckeriet, Stockholm. 1903.

²⁸⁶ *Ibidem*.

Väl i Köpenhamn besökte Torulf, Tengbom och Westholm, förutom rådhuset, de nybyggda Hôtel Bristol och Köpenhamns badanstalt, båda tegelbyggnader, det förra med ett högt huvkrönt torn och den senare med en enkel ankarslutsprydd fasad. Därtill besågs bl.a. Abel Katrines stiftelse, även det ett tegelhus med släta diskreta murutor och en intimt gestaltad innergård, ritat av arkitekten Hermann Baagøe Storck, samt de nyromanska tegelkyrkorna Sankt Andreas av Martin Borch och Brorsons kyrka av Thorvald Jørgensen. Charlottenlund i Gentofte kommun, beläget strax utanför huvudstaden, tycks också ha fått besök, och där studerade man stadens nyuppförda rådhus av arkitekten Theijll, även det en högrest tegelbyggnad med dekorativa ankarslut och kilstenar av granit.

Figur 52. Hôtel Bristol (1901) och Abel Katrines stiftelses bostadshus (1886). Foto: Vykort i privat ägo, fotografi taget av F.T. Benzen, 1903.

Figur 53. Brorsons kyrka (1901) och Gentoftes rådhus (1903). Foto: Hovestadshistorie.dk.

Arkitektmötets exkursioner, vilket var självklara inslag i dylika sammankomster, gick nästintill uteslutande till äldre byggnadsverk, främst medeltida kyrkor och ”herreborgar” i tidig dansk renässans, däribland St. Bendts kyrka i Ringsted, Sörö klosteruin samt godsens Hesselagergaard och Rygaard. I Svendborg, på Fyn, kom emellertid även den moderna arkitekturen att fånga de församlade arkitekternas uppmärksamhet i form av två verk – Apoteket och Prästgården – av arkitekten Magdahl-Nielsen. Dessa två tegelhus var, enligt Ivar Tengbom, genom sin enkla och känsliga materialbehandling och formgivning belysande exempel på den moderna danska arkitekturen.²⁸⁷ Och det var just den omsorgsfulla materialbehandlingen de svenska arkitekterna tycks ha tagit störst intryck av i den danska samtida arkitekturen. Det handlade om hur neutrala

²⁸⁷ Ibidem.

murytor av enkelt tegel kunde behandlas så att de inte upplevdes som döda utan som levande och uttrycksfulla.²⁸⁸

Konklusioner

Hur påverkade då studieresorerna Torulfs arkitekturuppfattning? Blev de intryck han i sina resedagboksanteckningar redogör för på något vis avgörande för hans framtida gärning som arkitekt? Inspirerade de byggnader Torulf under studieresorerna i England, Frankrike och Danmark besåg hans egna framtida byggnadsverk? Några långtgående slutsatser går givetvis inte utifrån Torulfs tämligen lakoniska dagboksanteckningar att dra. Utifrån det förhållandevis begränsande källmaterialet – av de platser och byggnader han besökte och hans egna kommentarer – går det dock att göra några mer övergripande, generella konklusioner.

Det naturliga byggnadsmaterialet och den hantverksmässiga bearbetningen av detsamma stod i uppenbart centrum för Torulf under hans studieresor. I England sökte han den historiska tegel- och stenarkitekturen och tycks av notiserna att döma ha ägnat särskild uppmärksamhet åt de medeltida kyrkornas rika naturstensornamentik. I Frankrike förundrades han över de franska slotten och katedralernas detaljrikedom och deras ornerade fasader av såväl sand- och kalksten som granit. Det stora intresset för materialet understryks vidare av Torulfs besök vid ett franskt kalkbrott, vilket han ägnade en djupgående skildring i resedagboken.

I Danmark studerades den moderna danska tegelarkitekturen och det hantverksmässiga förhållningsättet till teglet som byggnadsmaterial och inte minst dess formbildande och massverkande kvaliteter. Den sistnämnda resan har av arkitekturhistorikern Björn Linn beskrivits som den viktigaste händelsen i Ivar Tengbom arkitektutbildning. Sannolikt var mötet med den samtida danska tegelarkitekturen mycket betydelsefullt även för Torulf. Tilltron till naturliga och hantverksmässigt behandlade material – i synnerhet tegel och granit – och den uppenbara vurmen för omsorgsfullt gestaltade ornamenterade fasadelement i just natursten löper som en röd tråd genom Torulfs hela yrkesgärning.

I och med studieresorerna, i synnerhet de i England och Frankrike, mötte också Torulf en anrik och traditionstung europeisk byggnadstradition i verkligheten. Det är en byggnadstradition som hela hans formella utbildning var stöpt och formad av. Den rent fysiska förankring som det mötet sannolikt innebar, skänkte den unge arkitekten en historisk medvetenhet som tycks ha präglat den arkitektur han under sin efterföljande karriär skapade. En vurm för det gamla och genuina, det historiskt karaktärsfulla och orörda, är tydligt utläsbar i hans anteckningar. En tilltro till traditionell enkelhet och hantverksmässighet samt en tydlig uppskattning av de gamla byggnadernas ”imposanta” men samtidigt ”eleganta” volym- och materialverkande egenskaper likaså.

Senmedeltiden och renässansens stilblandningar tycks också, i många fall, ha värderats högt av den unge arkitekten, i synnerhet då de olika stilarna smälts samman till en enhetlig helhet. Stilmässiga sammansmältningar, om än något lågmälda sådana, var också något som kom att känneteckna Torulf som arkitekt. De franska slottens exklusiva interiörer tycks också ha gjort ett mycket djup intryck på honom, vilket sannolikt även de engelska herresätena han besökte gjorde. Panelerade bröstningar, dekorerade kassettak, mönsterlagda stengolv, möblemang och trapphus synes Torulf

²⁸⁸ Hall, Thomas (red.), *Stenstadens arkitekter: sju studier över arkitekternas verksamhet och betydelse vid utbyggnaden av Stockholms innerstad 1850-1930*, sid. 159.

ha ägnat mycket intresse, och dessa tillhör också de gestaltningsuppgifter han senare under karriären tycks ha lagt stor omsorg vid.

Även om Torulf inte aktivt sökte det *moderna*, bör ändå samtidens strömningar ha påverkat honom. Parisutställningens Art-Nouveauarkitektur lär inte ha passerat obemärkt. Den engelska, visserligen tillbakablickande Arts- and Craftrörelsen bör också i någon mån ha berört honom. Sammantaget bör de studieresor Ernst Torulf företog ha stärkt den traditionsbundna arkitekturuppfattning som han tycks ha ägt. Det handlar om en övertygelse om att byggnadskonsten skulle vila på en klassisk grund och att en modern arkitektur kunde och borde skapas med traditionen som riktmedel.

Kapitel 4. Ernst Torulfs arkitektur – en verkpresentation

Introduktion

Om presentationens upplägg

Följande redogörelse är givetvis inte att betrakta som en fullständig och djupgående presentation av Ernst Torulfs arkitektur. Presentationen utgörs dock av ett förhoppningsvis representativt axplock ur Ernst Torulfs omfattande produktion. Byggnadsverken, deras tillkomsthistoria och deras arkitektur står i naturligt fokus. Något rum har inte funnits för några verkligt detaljerade framställningar, utan presentationen bör snarare betraktas som en första ordentlig översikt över Torulfs verk, vilken kan tjäna som en eventuell grund för vidare, mer detaljerade undersökningar i framtiden. Verkpresentationen är tematisk så till vida att den är indelad efter byggnadstyp, men byggnaderna och projekten inom respektive byggnadskategori presenteras och analyseras i kronologisk ordning.

Offentliga arbeten och byggnadsverk

Kommunaltekniska byggnader och diverse allmännyttiga anläggningar

Torulfs första kända betydande byggnadsverk är **Eksjö vattentorn**. Det uppfördes 1896 – under den tid då Torulf arbetade vid Eksjö stads arbeten – och stod färdigt 1897.²⁸⁹ De ursprungliga ritningarna till vattentornet signerades av Torulf och – märkligt nog – av arkitekten Georg A. Nilsson. Nilsson var vid denna tid fortfarande student vid Konstakademien; gissningsvis praktiserade han sommaren 1896 i Eksjö. Det 38 meter höga vattentorn som kom att uppföras stämmer emellertid inte överens med ursprungsritningarna.²⁹⁰ Huvuddragen är desamma men såväl fasaden som tornets avslutning skiljer sig åt markant. Enligt ursprungsritningarna skulle vattentornet få en fasad av tegel och ett turellprytt konformad plåttak. Det vattentorn som byggdes uppfördes istället i småländsk röd granit med endast sin översta del i tegel och gavs en medeltidsvurmande utformning med grovhuggen granitsockel och portal, dekorativa strävpelare, uppskjutna gavelrösten och skottgluggar som för tankarna till ett medeltida försvarstorn. Ursprungsritningens turellkrönte tak ersattes i verkligheten av en enklare tornspets.

Figur 54. Initiala ritningar över vattentornet i Eksjö upprättade av Torulf och Georg Nilsson. Erhållna via Paul Dunér.

²⁸⁹ Ohlsson, Eber & Persson, Kenneth M., *Svenska vattentorn*, sid. 18.

²⁹⁰ Ritningar erhållna av Paul Dunér, Eksjö.

Det är möjligt att även ritningarna till det intilliggande vatten- och elektricitetsverket upprättades av Torulf.²⁹¹ Denna stora tegelbyggnad utformades liksom vattentornet i en medeltidsinspirerad stil, med stora rundbågsfönster, upphöjd gavel och dekorativa murturn i hörnen. Den medeltida karaktären underströks vidare av en stiglucksliknande port och grova, murade lisener. Åren som närmast följde kom Torulf att rita ytterligare två vattentorn, i Skara och i Lidköping.²⁹²

Figur 55. Eksjö vattenverk och vattentorn. Det medeltida anslaget i byggnadernas gestaltning framträder tydligt.
Foto: Eksjö kommun.

Vattentornet i Skara uppfördes 1898. De ursprungliga konstruktionsritningarna hade upprättats av den välkände vattenbyggnadsingenjören Johan Gustaf Richert och fasadutformningen hade inledningsvis skisserats av Torulfs tidigare lärare vid Chalmers, arkitekten Hans Hedlund. Det blev emellertid den unge Torulf som i stadens tjänst kom att utföra de slutliga ritningarna. Han omarbetade kraftigt Hedlunds förslag och det 52 meter höga vattentornet fick liksom i Eksjö en fasad av i huvudsak grå och röd kalksten, istället för den planerade tegelfasaden.²⁹³

Precis som i Eksjö gavs tornet i Skara en riddarromantisk utformning med elegant mönstermurning, skottgluggsimiterande fönster och en massiv granitportal med kartuscher ovanpå. En avsevärd skillnad framgår emellertid av hanteringen av tornets vattencistern, som i Skara tydligt volymmässigt framhävdes, i kontrast till tornet i Eksjö, där cisternen tydligt inleddes i själva tornkroppen. Skara vattentorn är utformad som en pelare vilken bär upp den rundade cisternen. Kontrasten blir än starkare då cisterndelen getts en annan konstruktion och fasad än tornets skaft; cisterndelens ytterväggar utgörs av rabbitzputs inom ett fackverk av järnbalkar. Tornet avslutas av ett valmat tak med en krönande turell försedd med små fönster med spetsiga överstycken. Taket var ursprungligen täckt med mönsterlagda zinkplattor, men det har sedermera ersatts av ett enklare koppertak.²⁹⁴

Tornet, som kostade nära 52 000 kr att bygga, var i mångt och mycket ett lokalproducerat byggnadsverk. Den grå kalkstenen hämtades från Brandbergs stenhuggeri i Bjellum och Karlsro stensliperi medan den röda kalkstenen för tornets lister och friser hämtades från Kinnekulle. Vattencisternen tillverkades i Forsvik.²⁹⁵ Även i Skara uppfördes ett vatten- och elektricitetsverk i

²⁹¹ Eksjö kommun, *Planbeskrivning för Detaljplan för del av Storegården 1:1, Gamla Vattentornet*, 2003-01-02.

²⁹² Ohlsson, Eber & Persson, Kenneth M., *Svenska vattentorn*, sid. 83, 53.

²⁹³ Ohlsson, Eber & Persson, Kenneth M., *Svenska vattentorn*, sid. 18.

²⁹⁴ Länsstyrelsen i Skaraborgs län, *Beslut – Byggnadsminnesförklaring av Skara vattentorn*, 1995-08-30, dnr 221-665-92.

²⁹⁵ Skara Energi & Gatukontoret Skara kommun, *Ett sekel med Elektricitet och vatten i Skara*, 1998.

direkt anslutning till vattentornet. Det är en avlång, mönstermurad tegelbyggnad i en våning med upphöjt mittparti och med gavlar markerade sidopartier, med frontespiser, taklistsfris, små hörntorn och tornuppbyggnader vid takåsen samt uppmurade strävpelare längs med långsidan. Fasadteglet är rött i varierad färgskala, med detaljer av kalksten och grovhuggen granit. Vid tiden i Skara ritade Torulf även en byggnad av betydligt enklare karaktär, ett numera rivet avträde vid järnvägsstationen, en kvadratisk liten träbyggnad med fornnordiska drag; kraftfulla och utkragande frontespiser, nockprydnader och en plåtbeklädd ventilationshuv.

Figur 56. Likt en urnbärande pelare. Skara vattentorn, uppfört i granit, kalksten och järnbalkar vid 1800-talets slut.
Foto: G. Heurlin, 1920, Tekniska museet.

Torulfs tredje större kommunaltekniska arbetsuppgift blev **Lidköpings vattentorn**. Det stod färdigt 1902 efter tre års byggnadsarbete.²⁹⁶ Ritningarna utarbetades troligtvis av Torulf vårvintern 1899. I sin utformning ansluter Lidköpings vattentorn till de tidigare tornen av Torulf i Skara och Eksjö men fick ett än mer imponerande, borgaktigt yttre med en sockel och portal av granit, fasad av kvadersten och nubbssten av grå och röd kalksten med sandstensfriser, valv och långsträckta lodrädda skottgluggar och tornavslutning med prydnadsgavlar. Det romantiska intrycket förstärks ytterligare av att den bastanta sockeln pryds av fyra mindre hörntureller med kopparklädda tak. Kalkstensleveransen från Råbäcks stenhuggeri var dess största någonsin, och omfattade hela 920 ton kalkstenkvadersten, 670 kvadratmeter nubbssten, solbänkar, lister, friser, valvsten samt en del finare stenhuggeriarbeten i sandsten.²⁹⁷

Av de bevarade ritningarna framgår att Torulf utfärdade tydliga direktiv gällande såväl valen av material som behandlingen av dem, vilka ytor som skulle finbearbetas eller grovhuggas samt hur

²⁹⁶ Lidköpings kommun, *Gamla Vattentornet – en historik*, okänt år.

²⁹⁷ *Ibidem*.

fogarna skulle dras. I huvudsak kom byggnaden att utföras i enlighet med Torulfs ritningar, vissa dekorativa element, såsom prydnadsgavlarnas tureller, tycks dock ha strukits under uppförandet och sockelns hörntureller fick en annan, mindre smäcker takutformning.²⁹⁸

Figur 57. Det riddarromantiska vattentornet i Lidköping med sitt tillhörande maskinhus, även det påfallande medeltidsvurmande. Foto: Västergötlands museum.

Liksom i Eksjö och Skara byggdes intill vattentornet även ett tillhörande maskinhus som eventuellt kan tillräknas Torulf. I likhet med tornet tycks inspirationen till byggnaden ha kommit från medeltida borgar. Maskinhuset gestaltades som en sluten tegelborg, med ett kraftigt gaveltorn flankerat av hopbyggda lägre hörntorn, en fasad med listverk i kalksten och ett stort rundbågsfönster in mot maskinhallen. Torulfs tre vattentorn, hans första betydande verk, knyter tydligt an till rådande stilideal, med dess romanistiska rationalism och böjelse för naturliga, gedigna material som natursten. Någon rent personlig stil eller karaktär kan knappast skönjas. Firman Tengbom & Torulf kom sedermera att ansvara för utformningen av åtskilliga ytterligare vattentorn. Dessa tas emellertid inte upp i denna redogörelse, då huvuddelen av dem lär vara mer eller mindre självständiga verk av Ivar Tengbom.

I samma anda som vattentornen kom även Torulfs första varmbadhus att utformas. Under sin yrkesbana kom Torulf att rita åtminstone fem varmbadhus, varav det första, **varmbadhuset i Skara**, stod färdigt 1905. Detaljritningarna togs fram i maj 1904,²⁹⁹ men de första skisserna bör emellertid tagits fram åtminstone tre år dessförinnan.³⁰⁰

²⁹⁸ Lidköpings kommunarkiv, ritningar rörande Lidköpings vattentorn.

²⁹⁹ GSA: KR:402.

³⁰⁰ Skara kommun, *Temavandringar, storslaget i det lilla – del 3 Arkitekturstråket*, sid. 12.

Figur 58. Skara badhus. Äldre vykort i privat ägo.

Badhuset är beläget med sin långsida utmed en av de mer centrala gatorna i Skara. Det är en långsträckt tegelbyggnad i två våningar med kalkstenssockel, högresta gavelpartier och en bågvälvd ingång i två spann. Tegelfasaden är enkel, med slut-, kil- och anfangstenar av kalksten runt de välvda och mönstermurade fönsteromfattningarna samt spartanskt utformade blomsterornament vid takfoten. Det stora halvcirkelformade bassängrummet inrymdes i byggnadens ena hörn, och i anläggningen ingick förutom simbad även karbad och bastu för såväl herrar som damer. I byggnaden, som uppfördes av ett privat aktiebolag, rymdes också två avklädningsrum med varsin mindre bassäng på vardera sidan om den centralt placerade ingången. På den andra våningen, där kvinnornas karbad var lokaliserat, fanns också disponibla utrymmen som hyrdes ut för kontorsändamål, bl.a. till Västergötlands fornminnesförening.³⁰¹

Det andra badhuset Torulf kom att rita var den numera rivna **Renströmska badanstalten på Stampen** i Göteborg, vilken invigdes i september 1910. Bygget hade kostat 110 000 kronor och Torulf hade vid konstruktionen av de sanitära anläggningarna biståtts av ingenjören William Fagerström, som tycks ha varit en stadigvarande samarbetspartner under hela Torulfs karriär. Badhuset var två våningar högt, hade 68 omklädningsplatser och inrymde utöver den stora simbassängen finsk bastu samt karbad av andra och tredje klass för både kvinnor och män i två varmbadsrum, ett på bottenvåningen och ett en trappa upp.³⁰²

³⁰¹ Bygdeband, Skara Gille: *information om Skara badhus Västra Kungshusgatan 2*, internetlänk: <http://www.bygdeband.se/plats/2525038/sverige/vastra-gotalands-lan/skara/skara-domkyrkofors/skara/centrum/vastra-kungshusgatan/vastra-kungshusgatan/> (hämtad 17/7-2019)

³⁰² Göteborgs Aftonblad, 29/8-1910.

Figur 59. Den Renströmska badanstalten på Stampen i Göteborg. Foto: GSM.

Den stora bassängen upptog två våningar och var centralt placerad i byggnadens övre mitt, under en utkragad frontespis med brutet tak, i direkt anslutning till ett större omklädningsrum, och erhöll ljus genom ett stort rundbågsfönster som upptog nästintill hela väggen. Badhusets inskjutna huvudingång var lokaliserad till det ena hörnet och täcktes av ett eget tegelklätt tak. Badhusets utformning skiljde sig markant från det tidigare ritade badhuset i Skara och det är i detta fall möjligt att urskilja vissa arkitektoniska drag, som kan anses vara typiska för Torulf. Badhuset var en tung, sluten och något asymmetrisk byggnad av mörkt tegel med högt, brant tegelbeklätt tak med några enstaka flärdfritt utformade takkupor. Byggnaden var nästintill rektangulär och kubisk till sin form, med undantag för en å ena gaveln svängd utbyggnad i två våningar som rymde anläggningens två varmbadsrum. Fasaden var enkel, utöver den diskreta mönstermurningen och en enkel liten karnap uttryckte sig den främst genom sina fönster, placerade med hänsyn till byggnadens inre plan. Breda, välvda fönster på den nedre våningen, i huvudsak vettande in mot avklädningsrummen, småspröjsade kvadratiske fönster på den andra, vettande in mot de rum som sannolikt nyttjades som badkarlsbostad.

Det avskalade, om inte kärva formspråk som kännetecknade badhuset på Stampen utvecklade Torulf vidare i sitt nästa badhusprojekt, **Åmåls varmbadhus**, som stod färdigt 1913. Badhusbygget initierades av Åmåls stadsfullmäktige 1909 och Torulf lär ha anlitats året därpå.³⁰³ Badhuset är uppfört i ljust, rött tegel och är rektangulärt i sin grundform. Här finns ingen utsmyckning att tala om. Den släta murytan bryts endast upp av ett antal spetsbågiga fönster och ett par småspröjsade fönsterband målade i vitt samt den asymmetriskt belägna ingången. Det valmade, tegeltäckta sadeltaket pryds av en tornformad ventilationshuv samt på framsidan en ensam takkupa, placerad mellan badhusets två frontespiser, den ena med sadeltak, den andra med ett flackt pulpettak. Fasadens muryta är obruten och det förhöjda fasadlivet skiljs inte från de ovanliggande frontespiserna genom något listverk. Badhusets huvudbassäng, en mycket liten sådan, inryms i en utbyggnad mot norr, belyst av tre höga, spetsbågiga fönster. Interiörerna tycks ha varit enkla, med vitmålade väggar och mönsterlagda kakelgolv.³⁰⁴

³⁰³ Bergström, Lars, *Ågårdens kvarteret Sarven 1, Åmål*, kulturhistorisk utredning, VGR, 2008.

³⁰⁴ *Provinstidningen Dalsland*, 13/11-2014, sid. 9.

Figur 60. Åmåls varmbadhus. Foto: SW.

Dryga två år efter invigningen av varmbadhuset i Åmål stod **Falkenbergs varmbadhus** färdigt, även det ett verk av Torulf. Det uppfördes 1914-1915 av den lokala Sparbanken som sedermera skänkte badhuset till Falkenbergs stad. Badhuset innehöll den sedvanliga simbassängen, karbad och bastu men erbjöd även tvålmassage och elektriska ljusbad.³⁰⁵ Badhuset uppfördes på en hörntomt och den bakomliggande parken med en platsbildning med tillhörande fontän intill badhuset fick också en föreslagen utformning av Torulf.³⁰⁶

Figur 61. Torulf skiss över den bakom Falkenbergs varmbadhus belägna så kallade Varmbadhusplatsen och dess fontän. GSA: KR 404:14.

Byggnaden uppvisar påtagliga likheter med badhuset i Åmål. Byggnadens och badanläggningens grundplan är snudd på identisk, fönstertyperna och dess placeringar liknande. Det branta, valmade sadeltaket återfinns även här och liksom i Åmål kröns takåsen av en tornimiterande ventilationshuv. Badhuset i Falkenberg ter sig dock mer symmetriskt och mindre kärvt än det i Åmål, kanske främst på grund av de två badhusens olika fasadbehandling. I Falkenberg har tegelfasaden putsats med en vit, mycket grov puts. Badhuset har därtill två kraftfulla frontespiser med sadeltak och oxögon upp

³⁰⁵ Enligt Torulfs planritningar, GSA: KR 404.

³⁰⁶ Se skiss av Torulf GSA: KR 404: 1,3 och 14.

mot takfoten och däremellan en mindre, volutformad prydnadsgavel, symmetriskt placerad ovanför ingången. Den symmetriska fasaden och det höga valmade taket skänker byggnaden en nästan karolinsk karaktär.

Figur 62. Falkenbergs ljusputsade varmbadhus. Foto: Järnvägsmuseet.

Det kom att dröja nästan tjugo år innan Torulf återigen tog sig an en badhusprojektering. I **Säffle** kombinerades vid början av 1930-talet bygget av en **polis- och brandstation** med uppförandet av ett nytt **varmbadhus**. De två byggnaderna planerades som ett komplex och förlades intill varandra i en backe ned mot Byälven och stod båda färdiga 1934. Polis- och brandstationen förlades högst upp medan badhuset placerades nedanför, i sluttningen ned mot ån och fick därför en suterränguppbyggnad med ingång från innergården. De två byggnaderna förevigades av Torulf genom två kolteckningar, vilka ger oss en god bild av den helhetsverkan han sökte skapa med byggnadskomplexet.³⁰⁷ Byggnaderna har ett enhetligt, sammanhållande formspråk. De är slutna, linjerena och kubartade byggnader med tunt putsade tegelväggar och flacka, valmade sadeltak. Skorstenar, fönster och takkupor är symmetriskt placerade. Badhusets nedervåning har valvbågsfönster medan våningen ovanför har moderna tvåluftsfönster. Skorstenarna är kopparinklädda, takkuporna prydda med överstycken i form av små trekantsgavlar. Högt ovanför byggnaderna reser sig brandstationens strama, kvadratiska slangtorn, utformat likt en kampanil med krönande spira, likt den som pryder Naturhistoriska museets stora trapptorn i Göteborg.

³⁰⁷ GSA: RSO: 510:25-26.

Figur 63. Torulfs perspektivteckning över varmbadhuset och polis- och brandstationen i Säffle. Vy med byälven i förgrunden. GSA: ROS 510:25.

De två byggnaderna utgör goda exempel på hur Torulf under den senare delen av sin karriär förhöll sig till funktionalismens genombrott. I det av Värmlands museum framtagna kulturmiljöprogrammet för Säffle stadskärna beskrivs Polis- och brandstationen som ”uppförd under den tidiga svenska funktionalismens tid, men med sin medvetna arkitektur snarare hemmahörande i en äldre arkitekturtradition.” Av samma program framgår också att varmbadhuset är rivet.³⁰⁸

Inom kategorin kommunaltekniska byggnader finner vi även **Olskrokens understation** i Göteborg, som uppfördes efter ritningar av Torulf av Göteborgs stads elektricitetsverk till en totalkostnad av 335 795 kronor och sattes i drift 1914.³⁰⁹ Understationen är uppförd på en hörntomt och består av två byggnadskroppar ovan en slät granitgrund, sammanbundna av en lägre förbindelsebyggnad, där även ingången förlagts bakom kraftiga granitstolpar. Den ena byggnaden utgjorde sannolikt bostad åt verkmästaren och är lägre än den större byggnaden intill, som rymde själva understationen och dess två generatorer. Formspråket är i nationalromantisk anda avskalat och flärdfritt. De två byggnaderna har branta tegelklädda sadeltak, men fasaderna av tegel har inte lämnats nakna utan täckts med ljus spritputs. Bostadshuset med ingång från gården är utformad som en villa med småspröjsade fönster, en enkelt profilerad taklist och en mindre frontespis. Understationshuset består i sin tur av en högre gatubyggnad och en lägre byggnadsdel med flackt sadeltak förlagd in mot gården. Denna har ett trapporn som avslutas med ett brutet, tegelklätt tak, som medvetet höjer sig bakom förbindelsebyggnaden och syns från gatan. Gatuhuset har stora ljusinsläpp i form av valvbågsfönster mot gatan och mindre, småspröjsade fönster i våningen ovanför. Det branta taket har en låg, centralt placerad lanternin.

³⁰⁸ Värmlands museum, kulturmiljöprogram för Säffle stadskärna, 2014, sid. 48.

³⁰⁹ *Göteborgs stads elektricitetsverk: årsberättelse 1927*, Göteborg 1928, sid. 18

Figur 64. Den nationalromantiskt flärdfria understationen i Olskroken. Foto: GSM.

Ernst Torulf var ingen järnvägsarkitekt. Utöver Lärje stationshus – ett litet, rödfärgat och anspråkslöst trähus – kom Torulf endast att rita en större, mer betydande, järnvägsrelaterad byggnad, **Västgötabanans stationshus** i Göteborg, vilket färdigställdes 1931. Stationsbyggnaden uppfördes i anslutning till Göteborgs centralstation, endast ett stenkast från det av Torulf ritade Centralposthuset, som hade färdigställts 1925.³¹⁰ Sannolikt påbörjade Torulf projekteringen av byggnaden vid slutet av 1920-talet och stationshuset är ytterligare ett bra exempel på hur Torulf förhöll sig och även i viss mån anpassade sig till de snabba stilskiftena inom den dåtida arkitekturen, då 1920-talets nyklassicism höll på att ersättas av modernism och funktionalism.

Figur 65. Vy över Västgötabanans stationshus från Centralposthusets gårdsterass. Foto: Järnvägsmuseet, 1930.

Västgötabanans stationshus har en helt symmetrisk grunduppbyggnad likt ett italienskt renässanspalazzo och har sin huvudfasad med entré vänd mot Drottningtorget. Det fyra våningar höga huset står på en grund av granit och hade ursprungligen en u-formad plan som inneslöt en gård som sedermera har byggts in. Vissa av de karaktärsdrag som Torulf hade gett posthuset återanvändes och överfördes direkt till stationshuset; bl.a. det gula teglet, de kopparklädda takkuporna och den skiffer som lades på stationshuset flacka sadeltak. Den klassicistiskt präglade dekor som pryder posthuset återfinns även på stationshuset, om än i en än mer arkaisk och sparsmakad form. Utsmyckningen har också främst fokuserats kring byggnadens entrépartier i

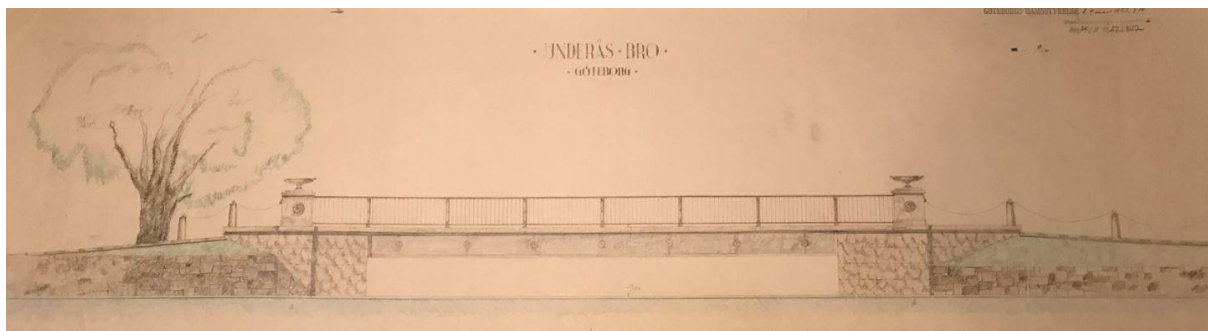
³¹⁰ Lönnroth, Gudrun (red.), *Kulturbistoriskt värdefull bebyggelse i Göteborg: ett program för bevarande*. D. 1, Stadsbyggnadskontoret, Göteborg, 1999, sid. 52.

form av kraftigt stiliserade portaler i huggen mörk, nästan svart granit, ett kopparklätt kassettak med tandsnittsfris och gallergrindar i smide. Därtill har de två enkelt murade listverken som löper längs med fasaden täckts med koppar.

Figur 66. Dekorativt fasadelement i granit i form av SJ:s bevingade hjul. Foto: SW.

Stationshuset är sett till sin enkla disposition och sitt linjerena formspråk en byggnad som ligger väl i linje med de funktionalistiska ideal som vid slutet av 1920-talet vunnit alltmer mark, samtidigt som den också i grunden är en traditionell byggnad, där klassicistisk utsmyckning i stram nationalromantisk anda kombinerats med användningen av gedigna, äkta material och hantverksmässigt utförande.

Figur 67. Torulfs färglagda teckning av Underås bro. GSA: Hamnen 280:2.

Torulf ritade även ett antal broar. Det skedde företrädesvis under den senare delen av hans karriär. Den enda som med säkerhet uppfördes var emellertid **Underåsbron** i Göteborg, vilken kom på plats 1927. Det är en järnbalksbro med landfästen av huggen rusticerad granit, ett smäckert staket av smidesjärn och postament ovan brofästena vilka enligt en kritteckning signerad av Torulf var tänkta att bära upp dekorativa urnor.³¹¹ Granitpostamenten är prydda med medaljonger: ett motiv som går igen i balkbrons listverk med medaljonger inneslutande blommor. Bland de övriga broprojekten finner vi bl.a. ett förslag från 1922 till ny bro av armerad betong över Gullbergsån i Göteborg. Den föreslagna bron skulle uppföras i tre spann: ett stort valv och två mindre vid vardera sidan. Brons övre sidor var tänkta att smyckas med ett geometriskt mönster av trianglar och halvcirklar. Förslaget innehöll också en tilltänkt utformning av till bron tillhörande armaturer och pollare.³¹²

³¹¹ GSA: Hamnen, 2080:2.

³¹² GSA: A7897.

Bank-, post- och telegrafhus

Bankhus och posthus var några av de mest frekventa byggnadsuppgifterna vid det Torulfska arkitektkontoret, i synnerhet under de första åren av 1920-talet. Utöver det stora posthusbygget i Göteborg var Torulf vid den tiden sysselsatt med ett flertal bankhus och postbyggnader runtom i Västsverige, varav de flesta gestaltades i mindre skala och i en lågmäld klassicism. Det första bankhuset av Torulfs hand är emellertid **Skaraborgs läns sparbank i Skara**, som invigdes 1905.³¹³ Det är ett symmetriskt trevåningshus med hörnuppbyggnader och flankerande karnaper, sockelvåning med valv, klädd med grovhuggen kalksten och fasader putsade i gult med band och väl tilltagna omfattningar i kalksten. Ovanför den centralt placerade ingången är fasaden smyckad med en plakett i kalksten med blomsterornament och två puttifigurer bärandes en krönt kartusch med Skaraborgs vapen. Vid invigningen inrymde byggnaden två banker: Skaraborgs läns enskilda bank och Skaraborgs läns sparbank. Dessa disponerade nästintill identiska lokaler på första våningen med stora fönster ut mot gatan. Den övre våningen utgjordes av lägenheter medan bottenvåningens affärslokaler bl.a. hyrdes ut till ett apotek. Bankhusets arkitektoniska stil kan med sina mjukt rundade karnaper, blomsterdekoren och de klassiska jugendfönstren med spröjsad övre båge, karakteriseras som internationellt präglad jugend.³¹⁴

Figur 68. Skaraborgs läns sparbank i Skara. Foto: Wikimedia Commons.

Tillsammans med Tengbom deltog Torulf även i tävlingen om nybyggnad av **Halmstads sparbank** 1912. Tengbom & Torulfs förslag vann och kom också att genomföras av Tengbom på egen hand efter kontorets upplösning samma år. Den genomförda byggnaden, tre våningar hög med branta tegeltak, sträcker sig längs med ett helt kvarter och reser sig med en hög gavel mot Halmstads torg. Karaktären är gedigen och medeltidsanknuten. Fasaderna är av rött Slättsmölla-tegel och socklar och portaler av granit.³¹⁵

De första bankhus som framstår som tydligt självständiga verk av Torulfs hand är Falkenbergs och Ulricehamns sparbanker, båda ritade och uppförda ungefär samtidigt vid början av 1920-talet.

Falkenbergs sparbank stod färdig 1921 och gavs en återhållsam klassicistisk prägel.³¹⁶ Det är två våningar högt med fasad av mörkrött tegel med avslutande enkelt utformad taklist under ett brutet

³¹³ Andersson, Henrik O. & Bedoire, Fredric, *Bankbyggnade i Sverige*, LiberFörlag, Stockholm, 1981, sid. 410.

³¹⁴ Andersson, Henrik O. & Bedoire, Fredric, *Svensk arkitektur: ritningar: 1640-1970*, Byggförl. i samarbete med Arkitekturmuseet, Stockholm, 1986, sid. 202.

³¹⁵ Andersson, Henrik O. & Bedoire, Fredric, *Bankbyggnade i Sverige*, sid. 340.

³¹⁶ *Ibidem*, 320.

tegeltak. Ingången är försedd med en granitportal med doriska kolonner. Taket har fyra symmetriskt placerade takkupor med överstycken i form av kolonnburna segmentbågar med krönande urnor. Entréportalen, belägen vid huvudfasadens ena sida, har en kartusch ovan sig samt byggår i form av smidda ankarslutur. Mot gården återfinns en karnap med dekorerad huv. I första våningen mot gatan inrymdes banksalen med kassa och expeditionsdisk, upplyst från gata och gård av sex stora bågformade fönster. I källaren låg depositionsvalvet, som nåddes från banksalen ovanför. I en länga in mot gården låg bankens styrelserum, och i byggnadens andra våning samt på dess vind inrymdes lägenheter.³¹⁷

Figur 69. Falkenbergs sparbank. Foto: SW.

Ulricehamns sparbank invigdes 1922 men Torulfs projektering bör ha påbörjats redan fyra år dessförinnan och arbetet med bl.a. byggnadens inredning tycks ha fortsatt även under åren 1923 och 1924.³¹⁸ Bankhuset uppfördes med sin gavel i fonden av ett sluttande torg och erhöll precis som sparbanken i Falkenberg en lågmäld klassicistisk utformning.³¹⁹ Det är en tegelbyggnad byggd i suterräng med en våning mot den ovanliggande järnväggsgatan och två ned mot järnvägsstorget. I nedervåningen mot torget, bakom fem kraftfulla rundbågsvalv med dekorativa slutstenar, återfanns postens lokaler med expeditionssal och rum åt postmästare och brevbärare. Rakt ovanför på den första våningen låg banksalen, upplyst av fyra åt torget och två åt gatan vettande höga, tiorutiga fönster. Banksalen, som nåddes via en trappa från gatusidans huvudentré, hade en elegant exteriör med dörrar och paneler av ek och mönsterlagda marmor- och kalkstensgolv. På samma våning som banksalen återfanns också kassa- och depositionsvalven och mot gatan låg direktörsrum, styrelserum och samtalsrum. Även postens expeditionssal på nedervåningen gavs en påkostad utformning; vid ingångens valv återfinns fortfarande takmålningar.

³¹⁷ GSA: KR 344: 5-10.

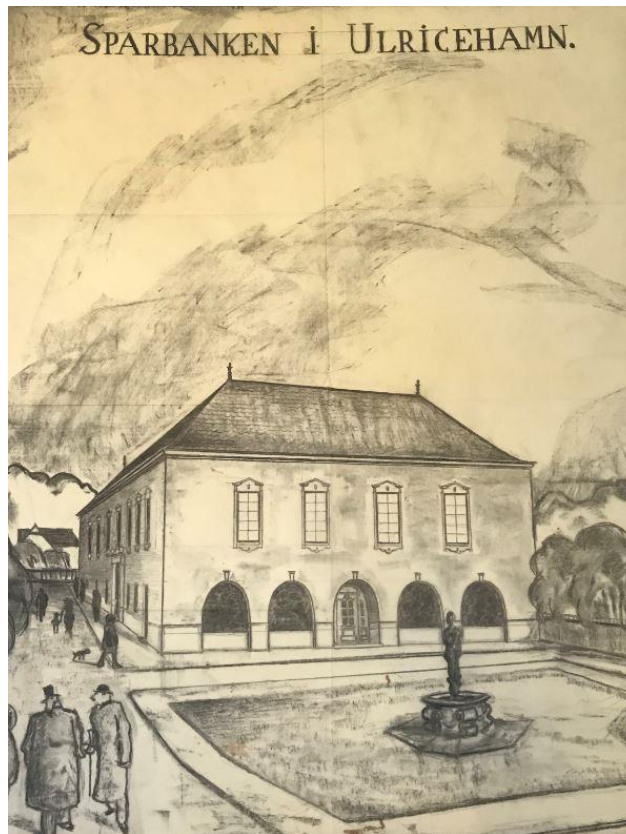
³¹⁸ GSA: KR 413.

³¹⁹ Andersson, Henrik O. & Bedoire, Fredric, *Bankbyggnade i Sverige*, sid. 472.

Liksom Falkenbergs sparbank har bankhuset i Ulricehamn en fasad av mörkrött tegel i varierad färgskala som avslutas av en enkelt profilerad taklist. Det flacka sadeltaket har svagt svängda avslutningar och pryds av kopparklädda takkupor med frontoner och oxögon med urnor på. Exteriörens utsmyckning är för Torulf ovanligt omfattande men helt fokuserad kring byggnadens entré- och fönsterpartier. Fönstren har omfattningar och överstycken i form av frontoner av granit och även dekorativa, stiliserade festonger inunder sig, som ter sig som bevingade medaljonger. Bankhusets huvudentré har en mycket praktfull portal av granit, med doriska kolonner, en fris med festonger och fruktfylla ymnighetshorn och där ovan urnor dekorerade med snäckskal. Snäckskalsmotivet går även igen i fönstrens överstycken samt i ett staket vid bankhusets gatugavel, där de murade pelarna också bär upp snäckskalsdekorerade urnor liknande huvudportalens. Sammantaget framstår Ulricehamns bankhus som en byggnad, där stor vikt lagts den yttre gestaltningen, och där varje enskild byggnadsdel ägnats uppmärksamhet, såsom fasadens ventilationsöppningar, som med snedställda tegelstenar genom de skapta mellanrummen bildar formen av frimurarkors. Tillsammans med Sparbanken i Falköping utgör Ulricehamns sparbank ett av de främsta verken i 1920-talets nyklassicistiska stil som Torulf åstadkom.

Några år efter bankens färdigställande anlätades återigen Torulf, då för att gestalta den plats som skulle iordningställas framför banken. En ordnad plats vid bankens ena gavel, som en avslutning av det intilliggande Järnvägstorget, tycks ha varit tilltänkt av Torulf redan då bankhuset projekterades i början av 1920-talet. Av en bevarad kolteckning att döma, föreställande det påtänkta bankhuset, föreslogs platsen framför banken att gestaltas som öppen gräsyta, omgärdad av en kvadratisk stenlagd ram och prydd av en centralt placerad staty, sannolikt en fontän, då det ser ut som att människogestalten står i ett brunnskar, omgärdad av voluter.³²⁰

³²⁰ GSA: KR 273

Figur 70. Kolteckning av Torulf föreställande sparbanken i Ulricehamn. GSA: KR 273.

I det senare förslaget, tecknat av Torulf 1927, har platsens getts en annan utformning.³²¹ Istället för en öppen gräsyta föreslog Torulf då snarare en mindre stenlagd torgbildning med en balustrad i fonden med en fontän i dess mitt, som därefter avslutades med en spetsformad gräsyta med trädrader på vardera sidan. Balustradens balusterdockor skulle ges joniska kapitäl och granitfontänen utformas som ett stort snäckskal som fylldes med vatten av en vattenkastare med mansansikte. I stort sett kom den idé Torulf tecknade ned 1927 att förverkligas två år senare, med skillnaden att den föreslagna platsen med sin balustrad sköts bakåt och lades direkt an bankhusets gavel, bildande en terrass.

³²¹ GSA KR 413:29

Figur 71. Kolteckning av Torulf föreställande hans senare förslag till ordnande av platsen framför sparbanken i Ulricehamn. GSA: KR 413:29.

Den ovan nämnda **Falköpings sparbank**, blev Torulfs nästa bankprojekt efter Ulricehamn. Tack vare en utförlig minnesskrift utgiven i samband med bankens invigning 1928 är byggnadens tillkomsthistoria väldokumenterad och ger oss en värdefull inblick i hur en nybyggnadsprojektering kunde te sig.³²² Frågan om nybyggnad hade varit en långlivad historia i Falköping och hade väckts redan 1895, och därefter 1902 av den i Falköping bosatte och i sparbanksstyrelsen sittande fadern till Ivar Tengbom, kaptenen Justus Tengbom, emellertid utan framgång. Frågan förblev vilande fram till 1918, då ett förslag återigen lyftes om nybyggnad med syftet att tillskapa såväl bättre lokaler för den lokala sparbanken som för den växande småstaden välbehövliga affärslokaler och bostäder.³²³

Ett flertal centralt belägna tomter intill stadens storgata, nästintill ett helt kvarter, köptes in och avrevs för att ge plats åt det tilltänkta bankhuset.³²⁴ 1922 anlätades den ingenjörutbildade arkitekten Lars Kellman, en synnerligen produktiv och skicklig yrkesman med bas i Borås, för att rita det nya bankhuset. Året därpå, efter godkända skissritningar ingicks också slutligt avtal med Kellman, om att han mot ett arvode om 9 000 kr, skulle ta fram huvudritningar. Mitt under pågående ritningsarbete avled dock Kellman 1924, 67 år gammal.³²⁵ Det framarbetade ritningsmaterialet bedömdes som alltför ofullgånget för att kunna användas, varpå man från bankens sida beslöt att börja om från början. 1926 kallades därför Ernst Torulf in för att ta fram ett helt nytt förslag.

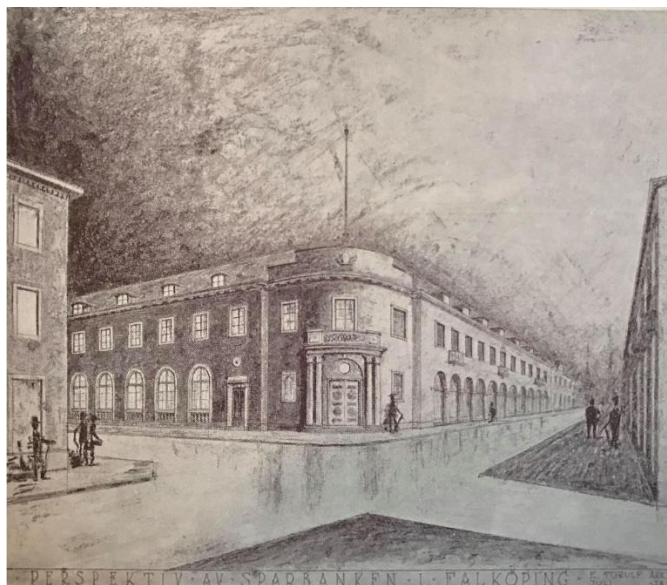
³²² *Sparbanken i Falköping 1860-1928: Historik och ekonomisk översikt: Minnesskrift, utarb. i anledning av invigningen av sparbankens nyuppförda fastighet*, Banken, Falköping, 1928.

³²³ *Sparbanken i Falköping 1860-1928: Historik och ekonomisk översikt: Minnesskrift, utarb. i anledning av invigningen av sparbankens nyuppförda fastighet*, Banken, Falköping, 1928, sid. 96.

³²⁴ *Ibidem*, sid. 97.

³²⁵ *Ibidem*, sid. 98.

Varför just Torulf anlätades kan eventuellt förklaras med Torulfs personliga koppling till Falbygden, samt möjligen med hans och den avlidne arkitektens gemensamma frimurarbakgrund.³²⁶

Figur 72. Perspektivteckning av Torulf av Falköpings sparbank. Ur *Sparbanken i Falköping 1860-1928*.

Torulfs skissritningar presenterades i november 1926 och i februari följande år var de fullständiga ritningarna färdiga. Torulf tog aktiv del i den praktiska projekteringen, då han efter anmodan av banken åtog sig att granska alla de inkomna anbuden för entreprenaden, som var uppdelad i fyra separata delar. Torulf granskade såväl anbuden som anbudsgivarna, ”ur teknisk och ekonomisk synpunkt”.³²⁷ Grunden till byggnaden lades vid en högtidlig ceremoni i juni 1927, då bl.a. Torulf deltog och då man dagen till ära och som traditionen påbjöd, lät mura in ett kopparskrin i byggnadens sydvästra hörn. I slutet av september 1928, drygt ett och halvt år senare, stod byggnaden färdig.³²⁸

Byggnaden kom att bli en i hög grad lokal eller åtminstone regionalt producerad byggnad. Enligt de upprättade kontrakten skulle byggnadsmaterialet i största möjliga mån hämtas ”från ortens hjälpkällor.”³²⁹ Murtegllet hämtades således från Korsberga tegelbruk utanför Hjo, kalkstenen från Hällekis, gruset till gjutning, murning och putsning från Torbjörntorp, finsnickerierna från stadsdelen Ranten i Falköping och ekparketten samt smideriarbetena från Jönköping. Byggnadsarbetet utfördes också i huvudsak av lokala grov- och yrkesarbetare. Bygget ska ha förlöpt ovanligt friktionsfritt och avslutades också i tid. För det praktiska kontrollantskapet vid bygget svarade Torulfs andreman, Mandus Mandelius.³³⁰ Den totala byggkostnaden bör ha uppgått till omkring 550 000 kronor.³³¹

³²⁶ Ekelöf, Lars Johan, *Lars Kellman: arkitekt (1857-1924)*, Billingsbygden 2008 (35), sid. 17-27.

³²⁷ *Sparbanken i Falköping 1860-1928*, sid. 100.

³²⁸ *Ibidem*, sid. 101.

³²⁹ *Ibidem*.

³³⁰ *Ibidem*, sid. 102.

³³¹ *Ibidem*, sid. 100.

Figur 73. Den förverkligande sparbanksbyggnaden. Vykort i privat ägo.

Det färdiga bankhuset är en lågmäld, långsträckt byggnad utmärkt av en elegant, nästan graciös klassicism och utgör med sina ljusputsade fasader ett förhållandevis ovanligt avsteg från Torulfs annars så påtagliga tegelvurm. Under ett tak av småländskt trä täckt med kopparplåt sträcker sig byggnaden längs med ett halvt kvarter utmed Storgatan och Landbogatan. Bankens lokaler förlades åt tvärgatan med själva banksalen belyst av fem bågformade fönster åt gatan och tre åt gården, och innanför banksalen placerades styrelse-, direktions- och kamrersrum, valv och personalrum. I längan utmed Storgatan byggdes sex butikslokaler och mot den andra tvärgatan återfanns en garagelänga. Den andra våningen och vinden inrymde lägenheter av olika storlek, nästan alla med kök, serveringsrum, jungfrukammare, badrum och hall.³³² Vindsvåningen belystes med hjälp av kopparklädda takkupor och ett antal av den andra våningens lägenheter hade också förlänats mindre balkonger.

Den exteriöra utsmyckningen är påkostad och omfattar bl.a. rejäla doriska kolonner i den mot Storgatan vettande butiksarkaden, en smäcker granitportik med parställda korintiska kolonner och en ovanpåliggande balkong med sirligt utformat smidesräcke och flankerande postament med blommedaljonger. Bankhusets port omges av ett blinderat valv med slutsten. Takfoten har en kraftfull tandsnittsfris och det ovan huvudingången förhöjda mittpartiet pryds av ett snäckformat ornament. Den annars rena fasaden har därtill smyckats med klassiska festonger och runda paterae-ornament. Inunder banksalens fönster återfinns också balustrader av granit.

Även bankhusets interiör med alla detaljer utformades av Torulfs kontor – allt från dörr- och fönsterbeslag till de olika rummens möblemang och golvbeläggning. Dessa detaljer producerades efter detaljritningar av firmor i Göteborg, Stockholm och Falköping. Av fotografier att döma var även interiören påkostad med mönsterlagda kalkstensgolv och expeditonsdiskar av ek. I sparbankens styrelserum syns på ett fotografi ett stort sammanträdesbord av ek med sin massiva bordskiva uppbytt av ett kraftigt ben i form av ett joniskt kapital, troligtvis utformat av Torulf.³³³

Efter bankhuset i Falköping kom Torulf endast att rita ytterligare ett, **Skaraborgs enskilda bank i Tibro**, vilken invigdes 1932.³³⁴ Det är ett mindre bankhus med enkelt, snudd på avskalat formspråk i funktionalistisk anda med huvudingången placerad vid huvudfasadens ena ände.

³³² ARKM: 1987-08-33.

³³³ *Sparbanken i Falköping 1860-1928*, sid. 105.

³³⁴ Andersson, Henrik O. & Bedoire, Fredric, *Bankbyggande i Sverige*, sid. 288.

Enkelheten hos de flärdfria, putsade fasaderna och det valmade sadeltaket bryts endast av genom klassicistisk ornamentering kring bankhusets ingång och inunder bottenvåningens fönster.

Torulf ritade åtminstone tre posthus. Posthuset i Uddevalla, som stod färdigt 1917, Centralposthuset i Göteborg, ett mastodontbygge som efter över tio års projektering invigdes 1925 samt det så kallade Rörbeckska huset i Falkenberg, som färdigställdes 1929 och förutom postkontor också inrymde telegrafverksamhet. Den typen av samordningslösning var vanligt förekommande. Även i Uddevalla hyrde telegrafverket in sig i postens nyuppförda byggnad och i Ulricehamn inhystes som tidigare redogjorts för ett postkontor i Sparbankens nybyggnad.

Figur 74. Uddevalla post- och telegrafhus. Foto: Lundbäck, Maria, Bohusläns museum.

Uddevallas post- och telegrafhus uppfördes 1916-1917 som en vinkelbyggnad på en hörntomt i centrala Uddevalla och gavs en påtagligt monumental prägel. Ovan en rusticerad sockel av grovhuggen granit – med runda stenblock instoppade här och var – reser sig en tre våningar hög byggnad med brant, valmat sadeltak klätt med tegel. De ljusst spritputsade fasaderna står helt odekorerade, undantaget en enkelt profilerad taklist, två behuvade karnaper på tvärgatufasaden och tre kronor i relief intill ingången. Byggnadens något längre huvudfasad har ett förhöjt fasadliv som avslutas med en låg frontespis med brant tak med tre höga bågformade fönster inunder. Bottenvåningen har kraftfulla valvbågsfönster och den tvåarmade ingången är belägen vid vinkelbyggnadens hörn inunder två valv. Den första våningen disponerades av Posten och den andra av Telegrafverket medan resterande ytor iordningställdes för affärs- och bostadsändamål.³³⁵

Bebyggandet av den Rörbeckska tomten i Falkenberg och det slutliga uppförandet av det **Rörbeckska huset** kom att sysselsätta Torulf i flera omgångar under åren 1921–1930. Bebyggandet av tomten, belägen på den norra sida av stadens torg, initierades av Falkenbergs drätselkammare och planerna för hur tomten skulle bebyggas avlöste varandra under ett antal år. Torulf anlätades 1921 för en första utredning och därefter återigen 1928, varefter huset också uppfördes 1929–1930 med pengar från en donation av en viss Oscar Rörbeck. Varför just Torulf

³³⁵ Eliasson, Lennart, Rasmussen, Leif, *Uddevallas postala historia och dess stämplat*, 1986.

valdes för uppdraget kan troligtvis förklaras med att han tidigare utfört arbeten åt Falkenbergs stad, bl.a. en om- och tillbyggnad av stadens gamla rådhus, utförd 1913.³³⁶

Torulfs ursprungliga plan för den Rörbeckska tomten utgjordes av långsträckt byggnad i två våningar som nästintill helt upptog torgets norra långsida och omslöt en stor innergård. Det handlade om en symmetrisk byggnad med bågformade fönster å bottenvåningen och kvadratiska, småspröjsade fönster en trappa upp. Med markerade mitt- och sidopartier gavs byggnaden en monumental prägel. Byggnadens mittparti med huvudingången inramades av fyra urnbärande kolonner eller pilastrar, som flankerades av enklare par vid huvudfasadens vardera sida. Byggnaden föreslogs i bottenvåningen mot torget husera bank- och postverksamhet och utmed Storgatan butiker, och i sin övervåning inrymma lokaler och kontor för Telegrafverket och stadens drätselkammare.³³⁷

Figur 75. Torulfs ursprungsförslag för den Rörbeckska fastigheten. ARKM.1987-08-05.

I Torulfs senare plan har såväl husets tilltänkta funktion som gestaltning förändrats. Det föreslagna huset skulle nu bl.a. rymma postkontor och butiker på nedervåningen, lokaler för Telegrafverket och en läkarmottagning på andra våningen samt på en tredje våning, bostäder. Utrymme för bankverksamhet fordrades inte längre, då den lokala sparbanken som ovan nämnts åren däremellan uppfört en separat byggnad för det ändamålet. Byggnaden hade nu av Torulf gjorts högre, men också kortare.

Torulf föreslog också uppförandet av en teaterbyggnad som en direkt tillbyggnad till det Rörbeckska huset västerut. Teaterbyggnaden var tänkt som en framtida mittbyggnad i ett tredelat byggnadskomplex, som skulle sträcka sig längs med torgets hela norrsida. Det föreslagna teaterhuset, sannolikt tänkt att förläna torget en mer monumental prägel, förlades med kortsida och entré mot torget och gestaltades i en nyklassicistisk stil med krönande tempelgavel, rusticerad bottenvåning, dekorativa fasadmedaljonger eller stora paterae och ett högt och uppstickande, väl synligt scenhus.³³⁸ Planerna förverkligades inte och ett helhelhetsgrepp kring torget i Falkenberg togs först vid slutet av 1950-talet i och med Lennart Thams stadshusbygge.

³³⁶ Byggnadsminnesförklaring, Länsstyrelsen i Hallands län, 2006-08-21, Dnr 432-11323-03.

³³⁷ 1921-års förslag, ARKM: 1987-08-05.

³³⁸ 1928-års förslag, ARKM: 1987-08-05.

Figur 76. Torulfs senare förslag till bebyggnad av Rörbeckska tomten, med centrerad teaterbyggnad. ARKM.1987-08-05.

Endast det Rörbeckska huset tillkom således till sist, på grundval av Torulfs skissförslag från 1928, vilket sedermera omarbetades och konkretiserades av honom. Det uppförda huset, invigt i oktober 1930, blev ett telegraf- och posthus med butiker och ovanpåliggande bostäder.³³⁹ Fasaden är av rött tegel i skiftande nyanser, från ljusrött till svart, och utsmyckningen återhållsam. Den inskränker sig främst till murade nischer, en grovt profilerad taklist och fönsteröverstycken i form av granitfrontoner. Fasaden mot Storgatan utgörs av en robust arkad av joniska granitkolonner, en gemensam arkitektonisk nämnare delad med Falköpings sparbank. Huset formgavs in i minsta detalj; även gården – allt från stensättning till planteringar – gestaltades av Torulfs arkitektkontor.

Figur 77. Det Rörbeckska huset, så som det byggdes. Vy från Rådhusorget. Foto: SW.

Det Rörbeckska huset i Falkenberg är intressant ur två perspektiv – dels ur ett processperspektiv, då det utgör ett tänkvärt exempel på vilka vägar ett projekt kan ta, innan det i bästa fall förverkligas och hur dess förutsättningar snabbt kan förändras i och med en beställares ändrade uppfattning eller ekonomiska möjligheter. Vidare är det Rörbeckska projektet intressant, då det teaterhus som Torulf 1928 föreslog är den enda teaterbyggnad han, av källmaterialet att döma, under sin karriär formgav – med undantag givetvis för den av arkitektkonsortiet Ares gemensamt ritade stadsteatern vid Götaplatsen.

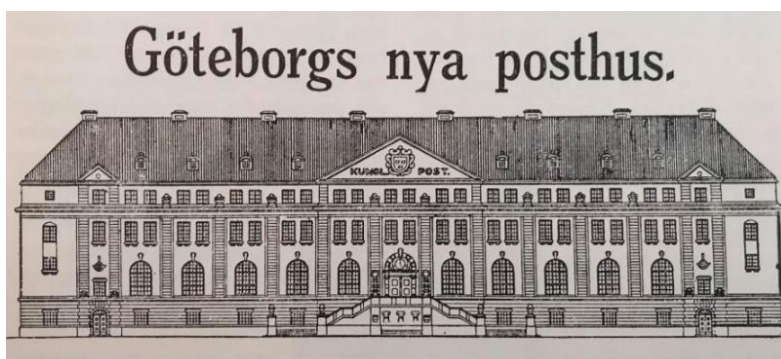
I över tio år, 1914–1925, var Torulf sysselsatt med en byggnad som då och även i våra dagar betraktas som ett av hans huvudverk, **Centralposthuset i Göteborg**. Diskussionerna kring ett nytt posthus i Göteborg hade pågått ända sedan seklets början. Det gamla Centralposthuset vid Packhusplatsen, uppfört 1870 efter ritningar av arkitekten J.A. Westerberg och senare under 1890-talet även om- och tillbyggt, befanns 1910 för litet. Det gamla posthusets lokaler ansågs dessutom

³³⁹ Byggnadsminnesförklaring, Länsstyrelsen i Hallands län.

otidsenliga och inte motsvarande de krav och förväntningar som såväl personalen som allmänheten hade.³⁴⁰ Den första, om än sannolikt högst tillfälliga vägen som utreddes, var ännu en ombyggnad. 1910 tycks Torulf ha engagerats av Generalpoststyrelsen för att ta fram ritningar till en ”genomgripande restaurering” av det gamla posthuset, vilket han också gjorde.³⁴¹ Den planerade ombyggnaden – vars ritningar inte påträffats – innefattade bl.a. en omdaning av postdirektörens våning till tjänstelokaler.³⁴² Huruvida ombyggnaden genomfördes har inte kunnat utrönas.

År 1913 fattades slutligen beslut om nybyggnad av nytt centralposthus på den så kallade Brackatomten vid Drottningtorget, en ur strategiskt synpunkt väl vald plats, belägen direkt intill stadens kommunikationscentrum, Centralstationen. Tomten, som skulle tillträdas i oktober 1915, köptes av Generalpoststyrelsen från Göteborgs stad i december 1913. I september året därpå ingick Generalpoststyrelsen kontrakt med Torulf, som i det åtog sig att upprätta ritningar till det tilltänkta nya posthuset.³⁴³ Huvudmannskapet för projektet kom sedermera att överflyttas till den nyinrättade Byggnadsstyrelsen. Redan i början av oktober 1914 överlämnades förslagsritningar och kostnadsförslag till Kungl. Maj:t och Överintendentensämbetet för granskning.³⁴⁴

Torulfs ursprungliga idé för byggnadens gestaltning skiljer sig markant från det hus som senare kom att uppföras. 1914 tänkte sig Torulf en byggnad med distinkta drag av svenskt 1700-tal. Den uppenbara förlagan tycks ha varit Bengt Wilhelm Carlbergs och Carl Härlemans Ostindiska hus vid Norra Hamngatan, färdigställt 1760. Det symmetriskt komponerade posthuset skulle stå på en rusticerad sockel, ha ett enkelt sadeltak och ett tydligt markerat mittparti med krönande triangelformad fronton över en portalförsedd ingång, som nåddes via en kraftig dubbelarmad fritrappa. Mittpartiets fronton skulle prydas med en gigantisk kartusch och flankeras av mindre frontoner vid byggnadens sidopartier. Fasaden, som med största sannolikhet skulle gestaltas i gult hårdbränt tegel, hade rusticerade lisener och en gedigen gördelgesims med urnor placerade ovan de underifrån anslutande lisenerna.³⁴⁵

Figur 78. Torulfs ursprungsförslag till Centralposthus från 1914. Ur P. Hjertbergs *Från "Bracka" till posthus*.

1914-års förslagsritningar godkändes av Kungl. Maj:t med vissa reservationer. Byggnaden fordrade två huvudingångar och takets utformning behövde ändras.³⁴⁶ I riksdagens andra kammare vållade

³⁴⁰ Hjertberg, Per, *Från "Bracka" till posthus*, Postfastigheter i Västra regionen, Göteborg, 1992, sid. 7.

³⁴¹ *Svenska Dagbladet*, 22/9-1910.

³⁴² *Göteborgs Aftonblad*, 21/9-1910.

³⁴³ Hjertberg, Per, *Från "Bracka" till posthus*, sid. 11.

³⁴⁴ *Göteborgs Aftonblad*, 10/10-1914.

³⁴⁵ Hjertberg, Per, *Från "Bracka" till posthus*, sid. 12.

³⁴⁶ *Ibidem*.

emellertid sedermera posthusbygget och Torulfs förslag stor debatt.³⁴⁷ Vid andra kammarens sammanträde onsdagen den 22 mars 1916, då det stora byggets finansiering diskuterades tycks ett antal olika förslag uppgjorda av Torulf också ha presenterats. Vilka förslag och hur de tedde sig har inte gått att utröna, men sannolikt uppvisades åtminstone det ursprungliga förslaget från 1914, ett reviderat förslag efter Kungl. Maj:t:s synpunkter (förmodligen det som i huvudsak kom att utföras) samt troligtvis ytterligare ett förslag där byggnaden gjorts betydligt mindre och där postens lokaler inrymts endast i en våning. De olika planlösningarnas fördelar och nackdelar diskuterades ingående av riksdagsledamöterna och även den tilltänkta byggnadens arkitektur. Riksdagsmannen August Nilsson var mycket kritisk till ett av förslagen. Vilket av dem han istället föredrog framgår dessvärre inte tydligt av de bevarade diskussionsredogörelserna:

Den byggnad, som Kungl. Maj:t föreslår och som vi här se uppritad på den nedersta planschen där på väggen, är i mitt och mångas tycke så himmelsskriande — herr talman, tillåt mig tala ren skånska — så himmelsskriande rälig, så att jag icke vill bidra till att sätta en sådan fläck på i den eljest så vackra staden vid Götaälv. En kännare på den arkitektoniska konstens område har sagt, att arkitektur är ingenting annat än konsten att slå hål på väggarna på det rätta sättet och på de rätta ställena. Men då man ser dessa fönsterrader, undrar man med skäl, om den arkitekt, som här slagit hål på väggarna, har någon aning om den konsten. [...] bör dock rättvisligen tillägga en upplysning, som jag fick, strax innan jag begärde ordet och som visar, att denne arkitekt dock icke tycks höra till de obildbara: det är samme arkitekt som senare ritat den byggnad, som vi se strax ovanför, och den är obestriddligen mycket vackrare än den förstnämnda.³⁴⁸

Vad Nilsson mer konkret hängde upp sin kritik på framgår inte av den vidare diskussionen men, han fick oavsett svar på tal av chefen för Civildepartementet, statsrådet Oscar von Sydow:

Det finns säkert många som uppskatta Kandinskys moderna konst, men jag tror icke att hans beundrare i denna kammare är synnerligen talrika. Jag vill nämna att det förslag, som underkastats en så omild kritik av herr Nilsson i Kabbarp, dock godkänts av en av våra främsta kännare på arkitekturens område, herr överintendenten [Carl Möller]. Jag vill å andra sidan meddela, att en lekman nyss förklarade för mig att det förslag som herr Nilsson i Kabbarp syntes föredraga, mera skulle lämpa sig för en fåbodstuga uppe i Dalarna än för ett centralposthus i Göteborg.³⁴⁹

En vidare utforskning av riksdagsdebatten och de olika förslag som vid mötet förelåg och vållade sådan debatt skulle sannolikt vara mycket givande men faller utanför denna uppsats ramar. Det man i varje fall kan konstatera är, att Torulf under åren som följde helt kom att omgestalta den tilltänkta byggnaden och ge den ett helt annorlunda uttryck än vad han ursprungligen avsåg. Av det Carlbergiska arvet, så påfallande närvarande i det första förslaget, återfinns förhållandevis litet - med undantag för det gula teglet - i den slutgiltiga byggnaden. I sitt omarbetade förslag, sannolikt upprättat omkring 1915, kom Torulf istället att på ett än mer personligt sätt anamma de dåtida neoklassicismiska strömningarna och den annalkande 1920-talsklassicismen.

³⁴⁷ Ibidem, sid. 16.

³⁴⁸ Sveriges riksdag, andra kammaren, protokoll nr 44, 22/3-1916.

³⁴⁹ Hjertberg, Per, *Från "Brucka" till posthus*, sid. 16.

Figur 79. Centralposthusets monumentalt hållna huvudfasad mot Drottningtorget. Foto: GSM.

De slutgiltiga ritningarna upprättades 1917 och byggnadsarbetet igångsattes 1918, då schaktnings- och pålningsarbeten påbörjades.³⁵⁰ Den enorma byggnaden, med sin bottenyta på över 6 200 kvadratmeter krävde till sin grundläggning över 6 000 granpålar med en medellängd av 16 meter. De förberedande arbetena avslutades i september 1919 och följdes av gjutningen av posthusets armerade betonggrund. Arbetet drog på grund av strejk och lockout ut på tiden och var färdigt först två år senare.³⁵¹ 1921 inleddes således byggnationen, detta efter att hela byggnadsprojektet nästan gått i stå på grund av osäkerheten kring dess finansiering. Totalkostnaden för bygget, som tidigare hade prognosticerats till 2,4 miljoner kronor, beräknades då till över 9 miljoner kronor. Den slutgiltiga summan blev omkring 8,4 miljoner kronor.³⁵²

Huvudentreprenör för byggnaden var byggnadsfirman Zetterberg AB i Stockholm. Under hela byggnationstiden planerades och leddes arbetet enligt uppgift å byggherrens vägnar av Torulf personligen.³⁵³ För det omfattande ritnings- och kontrollarbetet erhöll Torulfs arkitektkontor under åren drygt 350 000 kronor.³⁵⁴ Vad gäller de tekniska, postala anordningarna i huset var de ett resultat av ett nära samarbete mellan Torulf som arkitekt och postdirektören Wennqvist respektive postmästaren Nygren som representanter från Generalpoststyrelsen.³⁵⁵

Sommaren 1923 stod stommen uppförd och i mars 1925 var även inredningsarbetena i stort sett avslutade. Centralposthuset invigdes månaden därpå, den 30 maj. Vid invigningen, där bl.a. Byggnadsstyrelsens nytillträdde generaldirektör Ivar Tengbom talade, framhölls Posthuset som en av Europas största och mest modernt utrustade postbyggnader. Det var då också det i särklass dyraste husbygget i Sverige ditintills.³⁵⁶

³⁵⁰ *Göteborgs Aftonblad*, 15/10-1918.

³⁵¹ Hjertberg, Per, *Från "Bracka" till posthus*, sid. 18.

³⁵² *Ibidem*, sid 21, 121.

³⁵³ *Göteborgs Aftonblad*, 2/6-1925.

³⁵⁴ Hjertberg, Per, *Från "Bracka" till posthus*, sid. 121.

³⁵⁵ *Göteborgs Aftonblad*, 30/5-1925

³⁵⁶ Heyman, Eva, *Gamla Posthuset växer när det ska bli hotell*, Göteborgsposten, 26/12-2006.

Figur 80. Modell över Centralposthuset. Sannolikt originalmodell framtagen inför byggnationen. Foto: Postmuseum.

Centralposthuset var också med sina över 1000 rum verkligt gigantisk.³⁵⁷ Den uppförda byggnaden upptar ensam ett helt kvarter och utgjorde och utgör än idag som ensam solitär ett landmärke i ordets rätta bemärkelse. Det ursprungliga byggnadskomplexet bestod av en terrasserad huvudbyggnad på monumentalt vis vettande mot Drottningtorget med två flyglar utmed tvärgatorna och en på tre sidor omsluten gård avgränsad med staket. Den sistnämnda gården mot den så kallade Åkareplatsen, som bl.a. hade utskjutna bottenvåningar med arkadliknande fönstersättning och balustradprydda terrasser ovanpå, har i senare tid byggts över.

Byggnaden inrymde i sin huvudbyggnad och de två flygelbyggnaderna fyra respektive fem våningar med inredd vind. De tre nedre våningarna utgjordes främst av särskilt utformade lokaler för postens verksamhet. I den första våningen fann man den monumentala kassahallen med allmänhetens galleri och därbakom åtskilliga arbetshallar, bl.a. tidnings- och brevavdelningar samt brevbärarsalen. I bottenvåningen återfanns bl.a. paketinlämningslokaler, personalutrymmen, lastrum och garage. Posthusets övre våningar inreddes till kontor och lägenheter, bl.a. postdirektörens egen våning. Kontorslokalerna hyrdes till att börja med företrädesvis ut till statliga myndigheter såsom Statens Järnvägar, Tullverket och Telegrafverket.³⁵⁸ Den enorma byggnaden försörjdes av fyra huvudtrapphus med hiss, belägna i husets fyra hörn.³⁵⁹

Centralposthuset beskrevs av en dåtida kritiker som ett postalt palats. Beskrivningen rimmar väl. Arkitekturhistorikern Björn Linn beskrev också långt senare byggnaden som ”en officiell byggnad av stor värdighet” och tillskrev den en ”palatskaraktär”.³⁶⁰

Det väldiga huset med sina släta murar av gult Lommategel står på en granitsockel med terrasser mot Drottningtorget och har två symmetriskt placerade monumentala entréer med kraftfulla bronsportar. Var och en av dessa är flankerade av två par imposanta kolonner av Hunnebostrandsgranit, krönte av stiliserade, joniska kapital, vilka bär stora urnor med öron

³⁵⁷ Hjertberg, Per, *Från "Bracka" till posthus*, sid. 25.

³⁵⁸ *Svenska Dagbladet*, 16/5-1925.

³⁵⁹ Hjertberg, Per, *Från "Bracka" till posthus*, sid. 48.

³⁶⁰ Holmström, Sören, *Detaljplan för Hotell i Centralposthuset, Drottningtorget*, AKB Koncept, *Antikvarisk Konsekvensbeskrivning*, Samhällsbyggnadskontoret Göteborgs stad, 15/09-2008

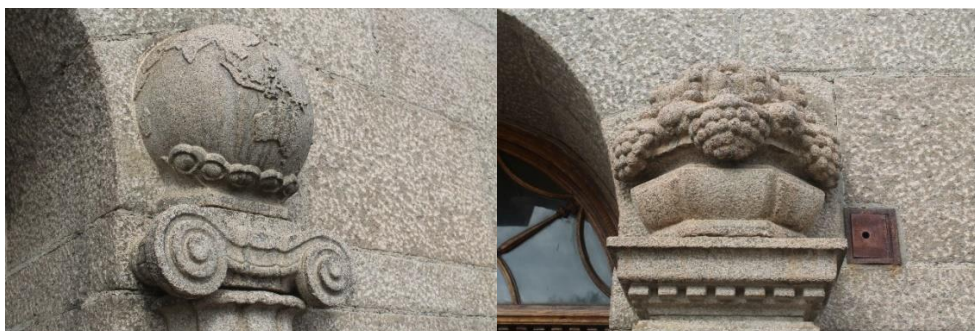
utformade som fiskar. De två ingångarna nås via två stora fritrappor med balusterräcken, helt utförda i granit. Byggnaden avslutas av ett smäckert mansardtak med svängt takfall täckt av skiffer från Grythyttan och prytt med kopparbeslag.

Den exteriöra utsmyckningen är utöver de massiva kolonnparen flärdfri och utgörs i huvudsak av byggnadens rustika hörnkedjor i reliefmurning samt diverse klassicistiskt präglade byggnadsdetaljer av granit. Dessa utgörs av bl.a. små dekorativa balustrader, takfotens tandsnittsfris, fönstergaller i smide, dekorativa fönsteröverstycken, takkupor klädda i koppar, portaler och dörromfattningar. De två flygelbyggnadernas bottenvåningar utgörs därtill av arkader, varav en del mot den intilliggande järnvägsstationen bärs upp av rejäla doriska kolonner. Byggnadens postala funktion understryks i byggnadens yttre gestaltning. Små posthornsornament kröner huvudfasadens stora valvbågsfönster och en av sidoringångarna flankeras av joniska kolonner bärandes jordglober. Vid de stora trappavsatsernas väggar mot Drottningtorget återfinns också uthuggna reliefer med posthistoriska motiv; man finner postiljoner till häst, till sjöss, på motorcykel, på skidor och till och med i ackja.

Figur 81. Trappavsatsernas reliefer med posthistoriska motiv. Foto: SW.

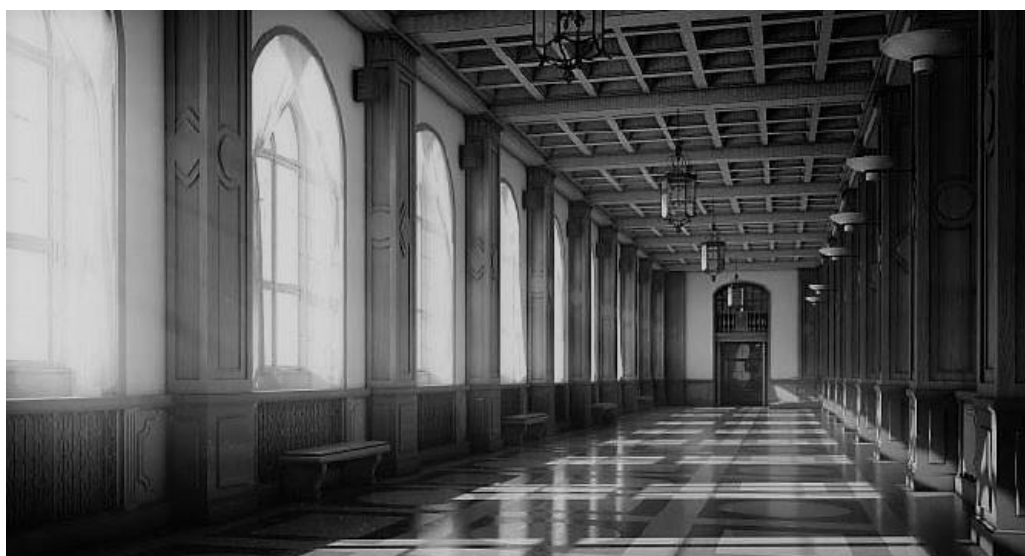
Byggnaden har getts något av en barockmässig bottentyngd, betonad av den massiva terrassen och kassahallens stora rundbågsfönster. Huvudfasaden mot Drottningtorget blir allt lättare ju närmre takfoten den når. Detta gäller även fönstren: först de stora rundbågsfönstren, därefter mindre rektangulära, sedan än mindre, helt kvadratiska fönster och till sist runda små kopparklädda fönsterkupor i det svängda takfallets nederkant. Centralposthuset är med sina flyglar format som bokstaven u eller en gigantisk hästsko, den södra flygeln mot Fattighusån är i linje med gatan snedställd och avslutas effektivt av en bågformad gavel, medan den norra flygeln är helt rak och har en trubbig avslutning. Även byggnadens gård gavs en omsorgsfull, om än enklare utformning. Sammantaget ger byggnadens hela monumentala exteriör i sin komposition och sitt material ett mycket samlat och gediget intryck med sin kraftfulla murverkan och betonade utsträckning.

Figur 82. Två av Centralposthusets klassicistiska byggnadsdetaljer. Ett jordglobsbärande joniskt kapital, jämte ett annat bärandes en fruktfylld skål. Foto: SW.

Centralposthusets interiör är till sin form tämligen anspråkslös men vad gäller material och hantverksmässigt utförande ovanligt exklusivt gestaltad. I självklart centrum står den första våningens stora pelarindelade kassahall – ett rektangulärt rum som för tankarna till de antika basilikornas långsmala mittskepp och som framstår som ett av Torulfs främsta verk.

Kassahallen har mönsterlagda golv av jämtländsk kalksten, bänkar av Fjäråsgnejs, eleganta ekboaseringar samt ett massivt kassettak av betong, vilket tog hantverkarna över två och ett halvt år att räffelmejsla för hand.³⁶¹ Kassettaket och det mönsterlagda kalkstengolvet har sina troliga förlagor i det antika templet Pantheon i Rom. Kassahallen belyses av huvudfasadens elva rundbågade fönster och i taket hängande ljuskronor av smide. De inre entréerna till rummet inramas av balusterräcken med väggur med smäckra kolonner i kalksten inunder. Kassahallens sofistikerade utformning gick igen i husets övriga interiörer, även om dessa utsmyckades mer sparsamt. Gedigna kalkstengolv, träpaneler och smidesdetaljer återfanns runtom i byggnadens olika lokaler.

Figur 83. Centralposthusets monumentala kassahall. Foto: Zynka.

Med Centralposthuset tog sig Torulf för första gången an de samtida alltmer tilltagande neoklassicistiska tendenserna i en monumental skala. Han grep sig an uppgiften på ett egenhändigt och odogmatiskt sätt genom att på ett fritt vis förena nationalromantikens murverkan och materialrealism med nyklassicismens formspråk till ett sammangjutet, personligt verk. Torulfs

³⁶¹ Hjertberg, Per, *Från "Brucka" till posthus*, sid. 42.

monumentala klassicism är inte lättsam utan präglas snarare av en barock tyngd. Arkitekturen tycks kraftfull och bestämd men samtidigt sober och värdig. Centralposthusets överordnat bestämmande drag är enligt Björn Linn dess disciplinering. Det stora huset har inordnats i en enhetlig kvartersvolym utan utsprång eller uppstickande partier. Det är en återhållsam, men samtidigt imponerande byggnad, som inordnar sig i stadsväven och agerar som avslutande fond åt det intilliggande Drottningtorget.

Sören Holmström har liknat byggnaden vid en tung befästning:

Mer avsedd att skydda sitt innehåll än att dominera sin omgivning. [...] Exteriörens solida tyngd ger uttryck för en skyddande inneslutning som symboliskt berättar om Statliga Postverkets självuppfattning som ett pålitligt samhällsföretag.³⁶²

Och det är kanske så byggnaden ska tolkas – som en kraftfull manifestation av en offentlig institutions samhällsbärande funktion. I Centralposthusets arkitektur byggde Torulf, allra främst genom materialvalet – det gula ”holländska” teglet – också vidare på Carlbergarnas arv och anslöt till en lokal byggnadstradition. Det var inte något han vanligtvis gjorde. Torulfs verk var ofta speciella och särskilt präglade av sitt specifika ändamål, men de var ytterst sällan lokalt präglade.

Det klassicistiska och antikiserade formspråket var givetvis inget nytt fenomen för Torulf. Hans utbildning hade i hög grad präglats av den klassiska traditionen. Han och Erik Hahrs vinnande förslag i tävlingen för Göteborgs högskola bar tydliga drag av akademisk klassicism och flera av hans verk under 1910-talet hade också gestaltats med klara klassicistiska anslag, inte minst i form av byggnadernas fasadutsmyckning. Men med Centralposthuset tog Torulf steget fullt ut och lät det nyantika formspråket ta monumental skepnad. Den antika vurmen tydliggörs än mer av det faktum att en rad av pyramidpopplar – det för Italien, Rom och antiken så klassiskt kännetecknande trädslaget – redan vid posthusets färdigställande 1925 tycks ha planterats framför dess huvudfasad mot Drottningtorget.

Efter gestaltningen av Centralposthuset kom Torulf att vidare utforska det klassicistiska formspråket i ett antal projekt. Först skedde detta i en mer gigantisk skala tillsammans med arkitektkonsortiet Ares i arbetet med jubileumsutställningen och Götaplatstävlingen, och därefter i en mer lågmäld skala genom bankhusen under 1920-talet. Men det är ändå Centralposthuset som framstår som hans främsta bidrag till den nordiska klassicism som sedermera fått namnet *Swedish grace*. Torulfs mer tyglade och strama klassicism står i tvär kontrast till den som exempelvis hans forna kompanjon Ivar Tengbom presterade i Stockholms konserthus snudd på överdådiga interiörer.

³⁶² Holmström, Sören, *Detaljplan för Hotell i Centralposthuset, Drottningtorget, Antikvarisk Konsekvensbeskrivning*.

Figur 84. Centralposthusets huvudfasad mot Drottningtorget. Av fotografiet att döma prövades ett antal utformningar för de gigantiska urnorna innan de slutligen sattes på plats på de monumentala kolonnerna. Foto: Postmuseum.

Hur mottogs då den nya posthusbyggnaden? I samtida tidningsartiklar framhövdes främst byggnadens oerhörda storlek och tekniska kapacitet. I vissa fall berördes arkitekturen mer konkret, då en artikelförfattare hänvisade till byggnadens ”enkla men storslagna vackra linjer” och kallade den en prydnad för Göteborg.³⁶³ Torulfs insats som arkitekt för byggnaden framhövdes också:

Arkitekt Torulf har här skapat ett verk som kommer att föra hans namn till generationer som komma långt efter oss, men som med samma beundran skola som vi skola betrakta det väldiga monumentalverket. Allt i allt vittnar byggnaden om svensk duglighet, snille och energi, som på ett berömvärdt sätt visar vad våra arkitekter, byggmästare och arbetare kunna åstadkomma. Det nya posthuset skall under decennier tala om för var och en som förstår att uppskatta skönheten i dess linjer och djärvheten i dess konstruktion.³⁶⁴

Axel Romdahl, mångårig intendent vid Göteborgs konstmuseum, värderade dock inte Centralposthuset särskilt högt:

Centralposthuset ligger fel, det kan icke arkitekten hjälpa. Det är torrt och dött i utformningen och prydes av kolonner, som höra till ledighetskommittén, med andra ord ingenting ha att bära och därför få balansera några meningslösa urnor. Arkitekten skulle kunna försvara sig med att byggnaden kom till under ett skede då nyklassicismen just avlöst den arkitektoniska nationalromantiken.³⁶⁵

Dessa ”sysslolösa” urnbärande kolonner var emellertid ett motiv som i juni 1916, sannolikt något år efter att Torulfs förslagsritningar presenterats, plockades upp av den unge Gunnar Asplund i ett av hans många förslag till omdaning av Göteborgs rådhus, i vilket den föreslagna nya huvudentrén mot Norra Hamngatan flankerades av fyra kolossala joniska kolonner bärandes stora urnor.³⁶⁶

³⁶³ *Göteborgs Aftonblad*, 2/6-1925.

³⁶⁴ *Göteborgs Aftonblad*, 27/7-1923.

³⁶⁵ Romdahl, Axel, *Som jag minns det del 3 Göteborgsåren*, sid. 47.

³⁶⁶ Adams, Nicholas, *Gunnar Asplund's Gothenburg: the transformation of public architecture in interwar Europe*, The Pennsylvania State University Press, University Park, Pennsylvania, 2014.

Figur 85. Graniten till Centralposthuset, inklusive de enorma urnorna, bröts och bearbetades i Hunnebostrand. Foto: Bohusläns museum.

2012 stod en omfattande om- och tillbyggnation av Centralposthuset klar. Byggnaden blev då omvandlad till hotell. Omdaningen sammanfattades på ett syrligt vis av arkitekten Peter Hallén i arkitekturtidsskriften *Kritik* på följande sätt:

I Göteborg finns förmodligen Sveriges allra finaste tillbyggnad. Asplund och Tessin. Förmodligen också nu en av landets sämsta tillbyggnader av ett byggnadsminne. Månsson och Torulf.³⁶⁷

Skolbyggnader

I sin avhandling om Ivar Tengbom påvisar arkitekturhistorikern Anders Bergström att det var Torulf, snarare än Tengbom, som i hög grad kom att utveckla den sociala arkitektroll som Tengbom som ung nybliven arkitekt hade skisserat, där arkitektkåren skulle utgöra en betydelsefull del av en samhällelig, social rörelse. Torulf kom inte minst under den senare delen av sin yrkesbana att bli en mycket produktiv skol- och sjukhusarkitekt. Torulfs mest betydande verk finner vi också inom just det offentliga fältet, snarare än inom det privata. När det kommer till skolbyggnader ritade Torulf åtminstone sju som med säkerhet uppfördes, till de främsta av dessa bör Göteborgs högskola, Hvitfeldtska läroverket och Trollhättans högre allmänna läroverk räknas. De tre för Torulfs arkitektur på skilda sätt representativa byggnadsverken uppfördes i början, mitten och slutet av Torulfs karriär. Det finns därutöver ett flertal bevarade skissförslag över skolbyggnader runtom i Västsverige, varav några kan ha uppförts.

Den första skolbyggnad Torulf ritade var emellertid **Falköpings folkskola**, som uppfördes 1901-1903. Ritningarna var färdiga i maj 1901, alltså inte långt efter Torulfs hemkomst från sin studieresa utomlands.³⁶⁸

³⁶⁷ Hallén, Peter, *Mer intressant än arkitekturen*, i *Arkitekturtidsskriften Kritik*, 14/9-2011.

³⁶⁸ Wagnér, Harald, *Falköping genom tiderna 4 Falköpings kommunala historia: 1865-1940*, [Drätselkammaren], [Falköping], 1940, sid. 193.

Figur 86. Falköpings folkskola. Foto: Falbygdens museum.

Skolhuset i Falköping är en tämligen enkel två våningar hög rektangulär byggnad med inredd vind och fasader av rött tegel med mönstermurad kransgesims och listverk av kalksten. Skolhusets gavelrösten i svängd trappstegform är dekorerade med mönstermurade detaljer och putsblinderingar, vilket även den centralt placerade frontespisen är. På huvudfasadens frontespis finns ett stort väggur, omslutet av en murad krans. Huvudingången, rakt nedanför, är prydd med en gotisk vimperg i kalksten med Falköpings stadsvapen och en inskription i form av ett bibliskt citat. Skolhuset rymde ursprungligen hela elva skolsalar, fördelade över skolhusets tre plan på vardera sidan om ett centralt placerat trapphus och belysta av stora korspostfönster. År 1926 tillkom ytterligare en folkskola, uppförd i direkt anslutning till den gamla. Denna nya folkskolebyggnad är sannolikt också ett verk av Torulf. Det vinkelbyggda skolhuset, något av en tegelkloss, har branta tak och som den gamla folkskolan upphöjda gavelpartier med mönstermurningar och putsblinderingar. Ingången, placerad i byggnadens mitt, flankeras av murade, urnbärande pilastrar.

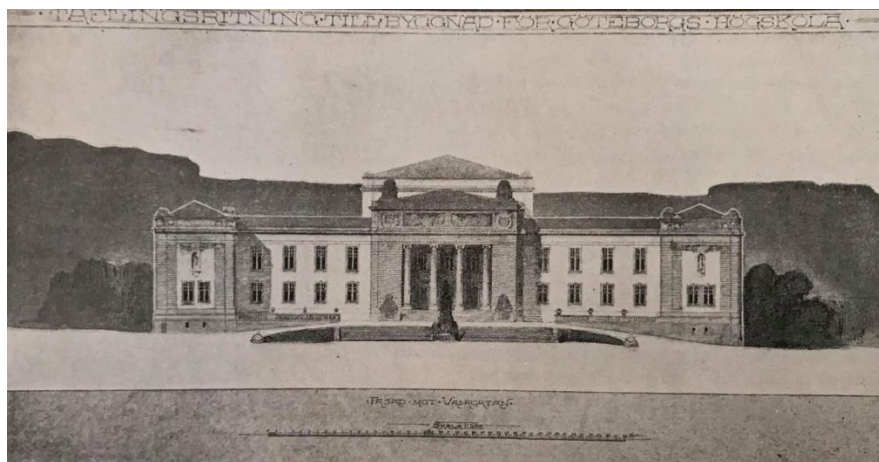
Figur 87. Folkskolans nybyggnad från 1926. Foto: Falbygdens museum.

Sommaren 1902, vid 29 års ålder, kom för Ernst Torulf det som måste betraktas som det verkliga professionella genombrottet: segern i arkitekttävlingen om nybyggnaden för **Göteborgs högskola**, byggnaden vi idag känner till som Göteborgs universitets huvudbyggnad. Grundstenen till högskolebyggnaden lades två år senare och invigdes sensommaren 1907.

Själva tävlingen för en ny byggnad för Göteborgs högskola i Vasaparken hade utlysts tidigt i mars 1902 efter långvarig och stundvis hätsk debatt kring platsens lämplighet. Torulf och Erik Hahr inkom med ett gemensamt utarbetat förslag med mottot "För vetenskap och konst". Av 23 inlämnade bidrag placerades deras främst – framför bland andra den framstående Axel Anderberg – trots att det bröt mot det förhållandevis fria tävlingsprogrammets enda regel gällande byggnadens

placering i Vasaparken. Hahr och Torulf inlämnade även ett ytterligare förslag, betitlat ”Strix”, som också det köptes in.³⁶⁹

Torulf och Hahrs vinnande förslag var en klassisk universitetsbyggnad med traditionell planlösning och symmetrisk uppbyggnad. Byggnadskroppen var långsträckt med huvudfasad mot Vasagatan, med ingång, vestibul och upphöjd aula i husets mittaxel och brukslokaler i utlöpande sidopartier. Fasaden präglades av en enkel, avskalad klassicism i 1700-talsanda med en betonad mittrisalit med tempelgavel och slanka joniska kolonner och sidorisaliter markerade med nischskulpturer. Fasaden beskrevs av prisnämnden som ”vek, men lugn och stämningsfull”.³⁷⁰ Framför byggnaden hade de två arkitekterna förlagt en elegant, bred svängd fritrappa med en centralt placerad fristaty, sannolik med inspiration från Uppsala. Förslagets ”eleganta dekorativa detaljer” beskrevs i ett tävlingsreferat som starkt influerande av Ferdinand Bobergs arkitektur.³⁷¹

Figur 88. Torulf och Hahrs vinnande tävlingsförslag till Göteborgs högskola med mottot ”för vetenskap och konst”.
Ur *Arkitektur och dekorativ konst*, 1902.

Av de inlämnade förslagen var det Torulfs och Hahrs förslag som tydligast knöt an till den akademiska traditionen. Universitetsbyggnaderna i Lund och Uppsala stod som uppenbara modeller, även om nyrenässansens formspråk av de unga arkitekterna här har ersatts av en mer nedtonad, sansad klassicism. Anderberg tänkte sig en universitetsbyggnad med liknande disposition som Hahr och Torulf, men i en säregen fransk-klassicistisk stil med en gigantisk förhall och trappanordning inuti samt en aula, påfallande lik en större teatersalong. Tredjepristagaren Emil Hagberg presenterade – i stark kontrast mot de övriga förslagen – en asymmetrisk och mycket bastant skapelse med influenser från medeltida tysk rådhusarkitektur.³⁷²

Den omkring två år långa processen efter tävlingsvinsten blev lång och snårig för de två unga arkitekterna och förslagsritningarna för såväl byggnadens fasad som plan kom att omarbetas i flera omgångar.³⁷³ Processen kring byggnadens tillkomst tillsammans med dess arkitektur beskrivs utförligt av konstvetaren Ira Tepfers i boken *Universitetsbyggnaden i Vasaparken* (1991).

³⁶⁹ Ibidem, sid. 38-41.

³⁷⁰ Tepfers, Ira, *Universitetsbyggnaden i Vasaparken*, sid. 41.

³⁷¹ *Svenska Dagbladet*, 11/9-1902.

³⁷² Ibidem, sid. 44.

³⁷³ Vilket också framgår av omfattade brevväxling mellan byggnadskommittén och Torulf och Hahr.

Krav på ökad monumentalitet från byggnadskommitténs sida ledde till att två nya förslag för byggnadens fasader utarbetades, ett med utgångspunkt från vinnarförslaget och ytterligare ett med Torulfs och Hahrs andra inköpta förslag, ”Strix”, som grund. Mottot Strix – med innebörden ugglor – anspelade likt vinnarförslagets motto på klassisk lärdom. Strixförslaget var i jämförelse med det vinnande förslaget asymmetriskt hopkommet och hade vissa fördelar, då det erbjöd goda utbyggnadsmöjligheter. Det betraktades dock som för dyrt.³⁷⁴

Det första vinnande förslaget utvecklades av Torulf och Hahr och gjordes än mer monumentalt. Klassicismen tonades ned och ett mer tydligt jugendanslag anlades. Fasadens puts ersattes av släta, murade tegelytor, de joniska kolonnerna omvandlades till fyrkantiga pelare med avrundade hörn, tempelgaveln ersattes av en balustrad, aulan förstorades, fönster breddades och trappanordningen gjordes än mer kolossal.³⁷⁵ Förslaget som utgick från ”Strix” hade av arkitekterna getts en väsensskild men intressant utformning - det liknande något av en Hårlemansinspirerad herrgård - och var dessutom billigare. Byggnadskommittén valde emellertid att gå vidare med det mer monumentalaste första alternativet.³⁷⁶

Figur 89. Torulfs och Hahrs första omarbetade förslag. Ur I. Teffers *Universitetsbyggnaden i Vasaparken*.

De gjorda förändringarna av ursprungsförslaget hade emellertid, naturligt nog, lett till avsevärda kostnadsökningar. Det hela blev helt enkelt för dyrt och arkitekterna ombads därför sent omsider, våren 1904, att göra ytterligare förändringar – nu för att istället sänka kostnaderna.³⁷⁷ Högskolans rektor, Johan Vising, som ansvarade för projektet från högskolans sida, redogör i sina memoarer för det därpå följande händelseförloppet:

Jag frågade då arkitekt Torulf (Hahr hade lämnat firman), om han icke kunde göra inskränkningar i sin ritning dels i fråga om storleken, dels i fråga om inredning och utsmyckning. Torulf svarade som en artist bör svara: 'Ett konstverk är en helgjuten skapelse som ej kan stympas eller sönderhackas.' Jag vände mig då till ett par arkitekter, mina vänner Krüger och Rasmussen, och frågade dem till råds. Det voro alldeles med på de inskränkningar, jag hade tänkt mig, och Krüger sade bland annat: 'En entré som denna kan passa för en opera i en huvudstad men icke för ett läroverkshus i en landsortsstad'. Genom inskränkningar menade de, att vi kunde spara in åtminstone tvåhundra tusen kronor, 'men', tillade de, 'säg ej Torulf, att vi uttalat oss detta; för oss har han ingen respekt, men tag ritningarna med till professor Clason, och om han säger detsamma, då får Torulf böja sig'.³⁷⁸

³⁷⁴ Teffers, Ira, *Universitetsbyggnaden i Vasaparken*, sid. 46.

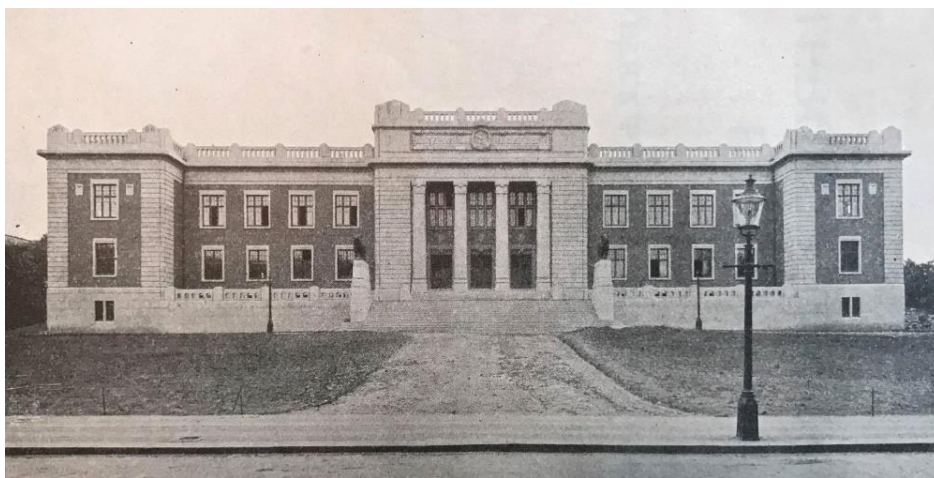
³⁷⁵ *Ibidem*, sid. 46-51.

³⁷⁶ *Ibidem*, sid. 46-47.

³⁷⁷ *Ibidem*, sid. 50.

³⁷⁸ Vising, Johan, *Minnesbilder*, sid. 139-140.

Rektor Vising och byggnadskommittén gjorde som rekommenderat, och vände sig till i Isak Gustaf Clason, som också varit en av prisnämndens ledamöter vid arkitekttävlingen. Clason föreslog, något motvilligt, ett antal konstnadsreducerande åtgärder, främst av volymminskande karaktär. När dessa presenterades för Torulf vid ett sammanträde med byggnadskommittén ska han ha blivit så upprörd att han hotade med att lämna detsamma. Förslaget kom dock slutligen av Torulf att storleksmässigt reduceras i enlighet med Clasons rekommendationer. Men för varje förändring som gjordes, stärkte samtidigt Torulf byggnadens tyngd och massivitet. När aulans höga mittresning övergavs lades istället all koncentration på byggnadens huvudentré med den massiva portiken, vilken gjordes till ett monument i sig, helt i granit. Det ursprungliga förslagets lejonbärande postament omvandlades istället till högresta pyloner.³⁷⁹ Tack vare ytterligare ekonomiska medel, skänkta under byggets gång från Högskolebyggets donator, konsul Oscar Ekman, kunde också inte minst de interiöra materialvalen göras än mer exklusiva än vad som ursprungligen var tänkt.³⁸⁰

Figur 90. Högskolan så som den uppfördes. Foto: ur Visings *Minnesbilder*.

Byggnadsarbetet påbörjades till sist i december 1904 och avslutades sommaren 1907. Den slutgiltiga byggkostnaden uppgick till 640 000 kronor.³⁸¹ Byggnadsarbetet leddes och samordnades av Torulf, som året dessförinnan av det skälet också flyttat ned från Stockholm till Göteborg.³⁸² Högskolan, som uppfördes i Vasaparken, var en modern men samtidigt traditionsbunden byggnad i rött handslaget Höganästegel på en hög sockel av liggande block av grovhuggen Bohusgranit.³⁸³ Byggnaden har en klassisk, symmetrisk t-formad grundplan. Torulf och Hahr förlade ingången, dess vestibul och aulan i byggnadens mittaxel och inhyste bruksdelarna i utlöpande sidopartier. Det var ett klassiskt förfarande, som knöt an till en gammal europeisk akademitradition beträffande just universitetsbyggnader.³⁸⁴ De publika utrymmena upptog hela två tredjedelar av byggnaden, varav endast den stora aulan ensam upptog en tredjedel. Bottenvåningen huserade främst administrativa lokaler, så som rektors- och lärarrum, men även studentrum och ett större rum för högskolans konsthistoriska samling. Den andra våningen inhyste undervisningslokalerna med föreläsningssalar

³⁷⁹ Tepfers, Ira, *Universitetsbyggnaden i Vasaparken*, sid. 51-54.

³⁸⁰ *Ibidem*, sid. 53.

³⁸¹ *Ibidem*, sid. 54.

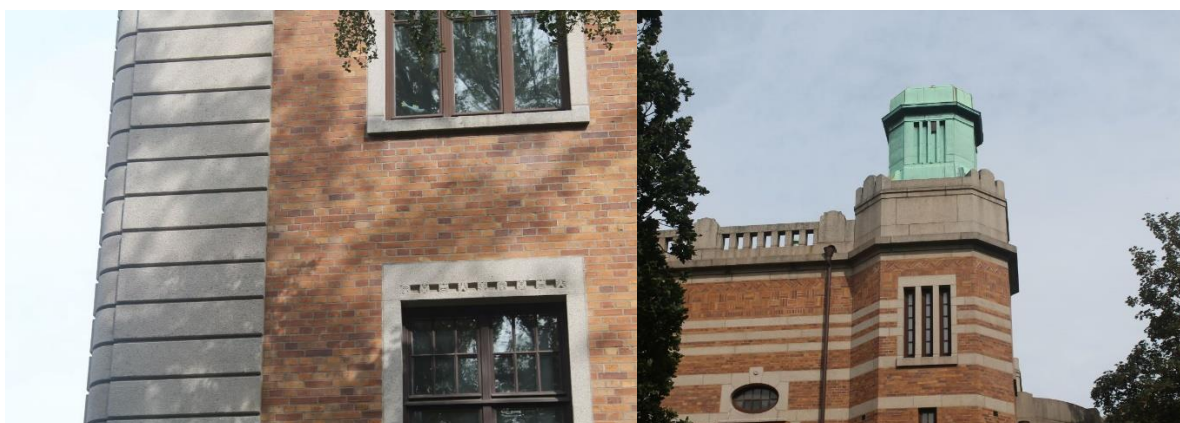
³⁸² Linde Bjur, Gunilla, *Arkitekter & fasader: Göteborg 1850-1920*, sid. 209.

³⁸³ Tepfers, Ira, *Universitetsbyggnaden i Vasaparken*, sid. 62-71.

³⁸⁴ *Ibidem*, sid. 63.

av olika storlek och typ, vilka försågs med större fönster än i bottenvåningen och gavs högre takhöjd. Källaren inrymde bl.a. två vaktmästarbostäder.³⁸⁵

Den tungt massiva, nästan stränga huvudfasaden mot Vasagatan är symmetrisk uppbyggd och accentueras av flankerande sidoralister på vardera sidan om huvudingångens framskjutna mittparti. Fasadens olika delar har av arkitekterna sammanbundits av en terrass med balusterräcke, som löper från byggnadens sidopartier och mynnar ut i byggnadens monumentala fritrappa, som bevakas av två bronslejon, stående på varsitt pylonpostament. Den släta tegelmuren, nästintill helt ostörd av listverk och mönstermurning, avslutas av en kraftig takbalustrad. Byggnadens tyngdpunkt är tydligt placerad vid huvudingången. Fyra kraftiga fyrkantiga monolitpelare i granit löper genom husets två våningar och inramar de tre huvudingångarna. De fyra pelarna bär upp ett bjälklag, som i sin tur bär upp en uppskjutande överbyggnad, rikt dekorerad i relief. De karaktäristiska, brunmålade jugendfönstren är stora, glest fördelade och fästa långt ut i fasadens murliv. Allt hålls samman och ramas in av just graniten. Mittrisaliten, de avrundade bandrusticerade hörnen, fönsteromfattningarna, balustraden, den monumentala trappan – allt sammanbinds av graniten och bildar en sammanhållen, organisk helhet. Fasaderna mot parken är visserligen något lättsammare och den absidformade aulautbyggnaden pryds av en trekantsgavel flankerad av två torn.

Figur 91. Tegel och granit i aktivt samspel. Till vänster Högskolans ena hörn mot Vasagatan, till höger aulautbyggnadens ena torn. Foto: SW.

Byggnaden står på en klassisk grund vad gäller såväl plan och form som fasad men präglas av en saklighet som inte kännetecknar de klassiska förlagorna. De stränga proportionerna och rätvinkligheten knyter an till den akademiska traditionen, men allt vad de unga arkitekterna betraktat som överflödigt och otidsenligt prål har medvetet skalats bort. Den symboliskt betingade utsmyckningen är starkt stiliserad, kraftfullt inspirerad av den tidens jugendströmmar med geometriska naturmotiv och är nästintill helt koncentrerad till husets mittuppbyggnad. Vapensköldar, blad- och fruktrankor, ugglor och lagerbladsgirlander – allt i en arkaisk utformning – löper som en röd tråd genom byggnaden. Högskolans monumentalitet erhålls således med andra medel än universitetsbyggnaderna i Lund och Uppsala. Här låter man det naturliga materialet och det gedigna hantverket få tala för sig självt. Byggnaden utstrålar tyngd, stränghet, soliditet och vilande, sobert allvar, snarare än glad festlighet – allt präglad av en förening av jugendstilens formspråk med ett nationalromantiskt utförande, där mass- och materialverkan står i den arkitektoniska förgrunden.

³⁸⁵ Ibidem.

Invändigt blir detta än mer tydligt, där grön kolmårdsmarmor, vit cararramarmor, bohusgranit, ek och furu bildar en okonstlad men ytterst elegant legering.³⁸⁶ Interiören i övrigt präglas av gedigen men omsorgsfull enkelhet. De flesta väggar är vitputsade, klädda med bröstpanel av ek och i övrigt sparsamt dekorerade. Interiörens främsta rum är vestibulen och aulan. Den kvadratiske vestibulen utgör en mycket stor del av byggnaden; den höjer sig genom husets två våningar och breder ut sig utmed dess sidopartier. Fyra gedigna hörnpelare bär upp den övre våningens omgång, som omgärdas av ett balustradräcke i marmor. Den inre vestibulens tak är välvt i kryss med fyra stora nedlöpande bågar. Golvet är klätt med marmor av olika slag och färg lagt i varierade mönster. I den övre våningens omgång har mot Vasaparken en enorm skulptur av huggen natursten placerats, föreställande byggnadens store donator, konsul Oscar Ekman. Den stora vestibulen, mer hall än vestibul, kan anses ha vissa rumsliga likheter med Otto Wagners Postsparkasse i Wien. Det är ett sobert men samtidigt mycket ljust rum med en klassisk, nästan sakral karaktär, och är tillsammans med kassahallen i Centralposthuset en av de allra främsta rumsbildningar som Torulf åstadkommit.

Figur 92. Den stora vestibulens övre omgång. Foto: ur *Idun*, 1907.

Aulan har en traditionell placering i förlängningen av byggnadens mittaxel. Den är rektangulärt uppbyggd med en avslutning i form av en välvd absid, tunnvälvt tak och läktare utmed långsidorna och den bakre kortsidan. Utmed långsidorna löper valvbågar, inneslutande höga fönster, ovan en sirligt snidad, ljus ekpanel med innefattade speglar. Rummet är praktfullt dekorerat med en monumentalmålning av Nils Asplund i absiden och väggmålningar av Filip Månsson. Månssons stiliserade målningar täcker nästintill alla tillgängliga väggytor och pryder även byggnadens stora vestibul och åtskilliga föreläsningssalar. Blomsterrankor blandas med geometriska arabesker och sammanstöps till en mosaik- eller textilartad helhet i mjuk färgskala. Målningarna för tankarna till rikt dekorerade moskéer, något som också uppmärksammades i en samtida tidningsartikel.³⁸⁷ Asplunds monumentalmålning föreställer eldguden Heimdall som kulturbringare i Norden, sittandes på en trädbeskuggad tron och skänkande människofolket den heliga elden.

³⁸⁶ Ibidem, sid. 72-83.

³⁸⁷ *Göteborgs Aftonblad*, 14/9-1907.

Figur 93. Högskolans aula, med Asplunds monumentalmålning i bakgrunden. Foto: ur *Idun*, 1907.

Högskolans nybyggnad togs emot väl av åtminstone den lokala pressen, där den ägnades ovanligt utförliga beskrivningar och av Göteborgs Aftonblad utnämndes till ett ”fullkomligt mästerverk.”³⁸⁸ Byggnaden tycks dock inte ha uppmärksammats i tidskriften *Arkitektur och dekorativ konst*, utöver ett tävlingsreferat från 1902. Ira Tepfers konstaterar i sin bok om högskolebyggnaden att den bör betraktas som Västsveriges första nationalromantiska byggnad och att den därför också bör ses som en milstolpe i den svenska arkitekturhistorien.³⁸⁹

Alldeles oavsett så är Göteborgs högskolebyggnad, eller Göteborgs universitets huvudbyggnad som den numera kallas, en ur flera perspektiv mycket intressant byggnad. Det är en av förhållandevis få universitets- eller högskolebyggnader som uppfördes under det allra tidigaste 1900-talet. Den tiden är en arkitektonisk uppbrottstid, där olika ideal och stilinflussor existerade, utvecklades men också ifrågasattes om vartannat. Göteborgs högskola kan genom sina motsägelser ses som ett portalverk för just den uppbrottstiden. Det är en klassisk men samtidigt nyskapande byggnad, kanske inte 1907, då byggnaden stod färdig, men väl 1902–1904, då den ritades. Den har tydligt internationella drag genom sitt akademiska anslag och sina jugendinflussor men betraktades samtidigt av samtiden som inhemskt grundad och ”svensk”, inte minst på grund av de valda materialerna.³⁹⁰ Det är alltså en byggnad som är kosmopolitisk och nationell på en och samma gång.

³⁸⁸ *Göteborgs Aftonblad*, 14/9-1907.

³⁸⁹ Tepfers, Ira, *Universitetsbyggnaden i Vasaparken*, sid. 89.

³⁹⁰ *Svenska Dagbladet*, 19/9-1907, ur rektor Visings invigningstal: ”Vi glädja oss åt att den är ett monument över svensk konstnärlighet och yrkesskicklighet och på samma gång ett vittnesbörd om vad vårt land kan erbjuda af ädelt material.”

Figur 94. En av högskolebyggnadens många arkaiskt gestaltade fasaddetaljer i granit, i detta fall ett lejon, samt detaljbild av den inre mosaikdekoren av Filip Månsson. Foto: ur I. Teffers *Universitetsbyggnaden i Vasaparken*.

I gestaltningen av högskolan sammangjöts konservativa, traditionella ideal med en ny syn på materialbehandling. En modern byggnad uppfördes – men på klassisk grund. För de två unga arkitekterna bör valet att förankra byggnaden i en akademisk tradition ha varit självklart. En universitetsbyggnad bar på ett så pass starkt symboliskt värde, att den helt enkelt krävde en sådan klassisk förankring. En byggnad som Göteborgs högskola var därtill, även om den inte var lokaliserad till huvudstaden, en av de mest prestigefyllda byggnadsuppgifter en arkitekt kunde erhålla och var också få arkitekter förunnad. Särskilt för Torulf, som utbildats vid Konstakademien, bör utmaningen ha varit konstnärligt eggande men samtidigt skrämmande. Här ställdes han i den verkliga världen utanför akademien inför just en sådan byggnadsuppgift, som han under studietiden kan ha utmanats med. Att helt bortse från de klassiska förlagorna och den akademiska traditionen var sannolikt för vare sig Torulf eller Hahr ett önskvärt alternativ och kanske inte heller ett alternativ som Göteborgs högskolas ledning skulle ha accepterat. Högskolan framstår ur detta perspektiv som något av ett verk i Isak Gustaf Clasons anda; han satt ju också i prisnämnden.

Figur 95. Influenserna från den österrikiska jugendstilen gör sig gällande i vestibulens gestaltning; här en av hörnpelarnas dekorerade kapitäl. Foto: SW.

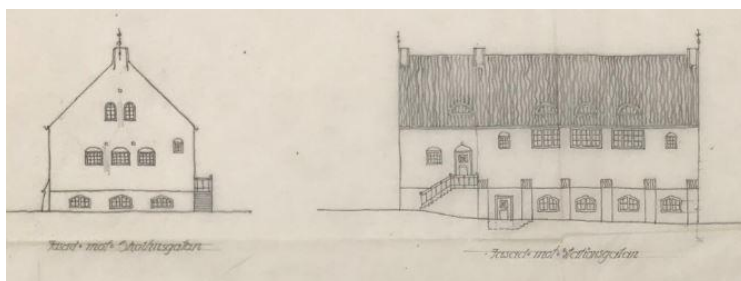
Men även den nya tidens strömningar plockades upp av de två arkitekterna – såväl den antågande Arts and Crafts- influerade nationalromantikens tilltro till mass- och materialverkan och traditionsbundet gediget hantverk som den internationella jugendstilens linjeföring och ornament. Puts och gips ersattes av svenskt handslaget tegel och huggen granit. ”Falska” material ersattes med ”äkta” material. Ursprungsförslagens mjuka, nedtonade klassicism gjordes efterhand mer kärv, tung och arkaisk med tydlig inspiration från Otto Wagners geometriska jugendstil men sannolikt även från det sedermera nationalromantiska framhävandet av det som ansågs som typiskt *svenskt*, med andra ord det enkelt kärva. Det nationalromantiska anslaget förstärktes vidare med den alltmer djärva stenarkitekturen med sitt uppfattat äkta och ärliga byggnadsmaterial i form av graniten och de släta murytorna, med sitt handslagna hantverksmässigt tillverkade tegel. Nationalromantikens former släpptes också lösa i Månssons dekorationsmålningar, inte minst i aulan. Att betrakta Göteborgs högskola som en av Västsveriges första byggnader med klara drag av nationalromantik, framstår inte som orimligt. Men den utgör också – genom sina tydliga jugendinflenser – ett värdefullt arkitekturhistoriskt exempel på den stilens genombrott i Sverige vid sekelskiftet 1900.

Göteborgs högskola utgör också ett betydelsefullt exempel på den i uppsatsens inledning nämnda realistiska konstnärsvärlden. Under det utdragna ritningsarbetet fick Hahr och Torulf upprepade gånger revidera sina förslag. När ekonomin bestämde ramen ställdes ekonomiska överväganden mot estetiska och arkitekterna tvingades åtskilliga gånger göra avkall på sina ursprungliga idéer, stympa, omarbeta och reducera verk som i deras ögon var estetiskt fullbordade. Representativa anspråk gick också tydligt före praktiska behov. När ytterligare donationsmedel inkom, användes de för att höja byggnadens estetiska och kvalitativa värden på bekostnad av praktiska och tekniska krav. Uppvärmningen i den färdiga byggnaden var bristfällig, akustiken i aulan välkänt dålig och de inre trappornas disposition opraktisk. På så vis var byggnaden ett verk format av kompromisser, vilket också nästintill all arkitektur på sätt och vis är.

Jugendstilen kom inte att utgöra någon betydelsefull inspirationskälla för Torulf i hans senare byggnadsverk. Nationalromantiken och dess värderingar blev däremot ett idégod, som kom att präglade hela hans vidare yrkesgärning. Det märks också tydligt av ett antal skisser, förvarade i Arkitekturmuseets samlingar, över ett par sannolikt aldrig förverkligade byggnader i Säffle.³⁹¹ Skisserna föreställer en **gymnastikbyggnad** och ett **skolhus med samlingsal**. Skissen över

³⁹¹ ARKM 1987-08-20, samt 1987-08-21.

gymnastikbyggnaden är daterad 1913 och sannolikt är de övriga skisserna ritade vid ungefärligen samma tid. Gymnastikbyggnaden, som förutom gymnastiksal skulle rymma slöjdsal, kök och matsal, utformades som ett medeltida hus med ålderdomligt sluten karaktär, kraftig grund uppstöttad av höga strävpelare, brant tak, och smårutiga fönster. Förslaget gestaltades i två varianter, en mer kubaktig och hög, och en lägre och längre, där gymnastiksalen tog båda våningarna i anspråk.

Figur 96. Torulfs förslagsskisser för gymnastikbyggnad i Säffle från 1913. ARKM: 1987-08-20.

Skisserna över skolhus- och samlingsalen uppvisar en stor, långsträckt byggnad, bestående av två hopbyggda byggnadskroppar i två våningar. Den ena mindre och kubformad, till synes uppförd i tegel eller natursten och inrymmandes slöjdsal i källaren och lektionssalar i två plan därovan. Den andra, utsträckta byggnadskroppen, av skissen att döma tänkt att uppföras i trä, var en salsbyggnad utformad likt en mindre kyrka. Salsbyggnaden, som upptog två våningar, inrymde inunder sig en hel gymnastikhall med en intilliggande lägenhet.

Figur 97. Torulfs förslagsskisser för skolhus- och samlingsal i Säffle. ARKM: 1987-08-20.

Samlingssalen, på ritningarna benämnd kyrksalen, rymde 450 personer och var utformad med såväl orgelläktare som altare och predikstol. De två byggnadskropparna bands samman av branta tak och småspröjsade fönster. Salsbyggnadens gavel gavs också en rent kyrklig utformning, med krönande torn och bred sammanhållen väggyta, endast bruten av en enkel fönsterrad och ett större fönster, likt Tengboms och Torulfs kyrka i Arvika, färdigställd 1911. Dess kraftiga sockel skulle, som den skisserade gymnastikbyggnaden, stöttas upp av strävpelare och fasaden även smyckas med medeltidsvurmande ankarslutur. Skolhus- och samlingsalen utfördes likt gymnastikbyggnaden i två varianter. Den andra varianten innebar att de två byggnadskropparna, istället för att vara förbundna i linje med varandra, skulle uppföras som två mer separata, vinkelbyggda byggnader.

Torulfs skisser från 1913 är intressanta, inte minst då de härrör från den tid, då han precis påbörjat arbetet med en av de större byggnadsuppgifter han under sin karriär kom att ta sig an: **Högre Latinläroverket** i Göteborg, en byggnad idag mer känd som **Hvitfeldtska gymnasiet**. I

gestaltningen av det Hvitfeldtska läroverket kom Torulf att återigen nyttja de medeltida motiven och utveckla en tung och sakligt modern nationalromantisk tegelarkitektur.

Processen som ledde fram till uppförandet av det Hvitfeldtska läroverkets nya skolhus var lång och snårig. Torulf hade involverats redan vintern 1912, då han deltagit i en inbjuden tävling om en om- och tillbyggnad av läroverkets befintliga lokaler. Av prisnämnden, bestående av Hans Hedlund, Albert Lilienberg och Charles Lindholm, sattes Torulfs förslag – som dessvärre inte återfunnits – i första rummet för sin ”prisbillighet och ändamålsenlighet”. Torulfs förslag, som hade som uttalat syfte att behålla den gamla läroverksbyggnaden så långt möjligt oförändrad, placerades framför förslagen från de äldre arkitekterna Otto Dymling och Yngve Rasmussen.³⁹² I juni 1913 beslöts emellertid att uppföra det nya skolhuset på en annan tomt, belägen på en höjd väster om Kungsportsavenyn.³⁹³ Bygglövsritningarna signerades i november 1914 och i maj 1915 utlystes entreprenad. Liksom vid de flesta andra större byggen åtog sig Torulf själv arbetsledningsansvaret. Ansvarig byggmästare kom att bli Lars Hansson från Arvika, som några år tidigare uppfört den av Tengbom och Torulf ritade kyrkan i Arvika.³⁹⁴ Bygget påbörjades sommaren 1915 men kom på grund av flera strejker och uppkomna svårigheter att anskaffa byggnadsmaterial att slutföras först 1919.³⁹⁵

Figur 98. Det Hvitfeldtska läroverket, huvudfasaden. Foto: GSM.

Det Hvitfeldtska läroverket tronar likt en medeltida befästning uppe på sin branta höjd. Med sina tunga volymer i handslaget, mörkrött tegel, uppstagade av stadiga strävpelare, framstår byggnaden som en uråldrig borg, vuxen ur berget den står på. Skolhuset består av tre byggnadskroppar: en bred huvudbyggnad, fyra våningar hög med två anslutande flyglar, vilka tillsammans på tre sidor omsluter en stor gård, på sin fjärde sida avgränsad av grovhuggna granitmurar. Gården pryddes ursprungligen, enligt bevarade ritningar, av pyramidpopplar. Byggnadskropparnas sadeltak är branta och täckta med enkupigt tegel. Vissa partier har brutna tak och svängda fall och är försedda med takkupor. Den östra flygeln har ett balkongkrönt burspråk och den västra en urtavla. Skolhusets fönster är av olika storlek och form men alla småspröjsade, målade i vitt och fästa i liv med yttermuren. Den släta murytan avbryts endast av en enkelt murad gesims, som skiljer

³⁹² *Göteborgs Aftonblad*, 4/1-1913.

³⁹³ *Göteborgs Aftonblad*, 3/6-1913.

³⁹⁴ *Göteborgs och Bohusläns porträttgalleri*, första delen, Göteborgs stad, 1935. sid. 340.

³⁹⁵ *Göteborgs Aftonblad*, 3/11-1917.

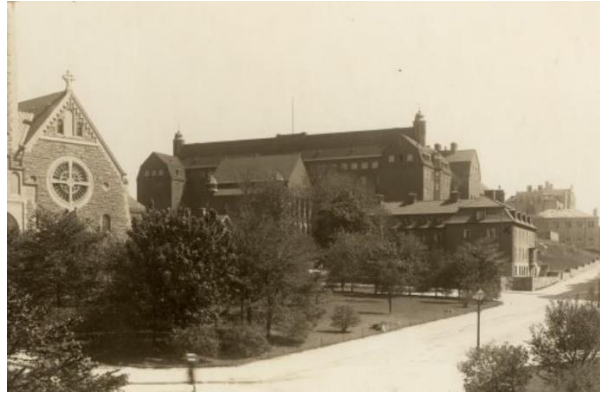
huvudbyggnadens översta våning från de andra. Huvudbyggnadens kraftiga tak avslutas av en upphöjd hjärtmur, som sträcker sig ovan hela takfoten. Huvudbyggnaden har två hörntorn på vardera sidan, placerade rakt ovanför skolhusets två trapphus. Hörntornen är högresta med avlånga murade valv och avslutas av mjukt formade huvar, klädda med koppar. Huvudbyggnaden har en tydligt deklarerad utbyggnad mot norr i två våningar, inrymmande den stora högtidssalen. Denna utskjutna byggnadskropp med sitt branta sadeltak och kraftiga strävpelare är av Torulf gestaltad som om en medeltida tronsal stått som förlaga. Den resliga aulan är två våningar hög och försedd med två huvuprydda hörntorn och belyses av höga, krysspröjsade fönster.

De estetiska uttrycksmedlen i form av rena utsmyckningar är helt koncentrerade till skolhusets entréparti. Huvudingångens två kopparklädda och mönstrade portar omgärdas av en rustikt gestaltad perspektivportal i tegel och granit. De bastanta portarna innesluts av ett tegelvalv, flankerat av två halvpelare av granit med trapetskapitäl översållade av frukt. De två granitpelarna kantas på sina inre sidor av ytterligare pilastrar, som bär upp valvbågens arkivolter, vilket skänker entrépartiet en känsla av ytterligare djup. Ovanför portarna återfinns ett överljusfönster, täckt med ett smidesgaller, och valvets slutsten pryds av en kartusch med Göteborgs stadsvapen. Det centrala entrépartiet betonas ytterligare av Torulf genom tre stickbågiga fönster, placerade rakt ovanför skolhusets portar, omgärdade av diskreta mönstermurningar och med funktionen att belysa den två våningar höga vestibulen innanför. Mittfönstret flankeras av ett nätt kolonettpar med spetsmönster och hela entrépartiet avslutas av en klocka, hängande i en smideskonstruktion på två kvadratisk huggna stenar. Klockan är placerad mellan fyra ankarlut, tillsammans formande året ”1917”, året då skolhuset stod uppfört men ännu inte var inrett.

Figur 99. Entréportalens ena trapetskapitäl i finhuggen granit. Foto: SW.

Skolbyggnadens inre disposition ordnade Torulf genom att lägga huvuddelen av undervisningssalarna söder om en korridor utmed huvudbyggnadens främre fasad och i flygelbyggnadernas norra delar. I källarvåningen, bakom en hög granitsockel, inhystes praktiska lokaler av en mängd olika slag, men även vaktmästar- och maskinistbostäder samt en slöjdsal. Den västra flygeln inrymde utöver bl.a. två lärosalar och ett frukostrum även en stor gymnastiksal med läktare upptagandes två våningar med tillhörande dusch, omklädningsrum och bassäng. I den östra flygeln placerade Torulf bl.a. en geografisk lärosal, en stor skrivsal, bibliotek och ett väl tilltaget lärarrum. Entrén och den innanförliggande hallen placerades i linje framför vestibulen och den stora högtidssalen. Denna utformades som en rektangel och förseddes med en stor läktare. Allt som allt fick omkring 800 personer plats i aulan.

Figur 100. Vy norrifrån mot det Hvitfeldtska läroverkets baksida. Till vänster ses Vasakyrkan, i mitten läroverkets aulautbyggnad, och till höger det Wijkska sjuksköterskehemmet. Det sistnämnda även det ett verk av Torulf. Foto: GSM.

Interiörerna präglas genomgående av en flärdfri men noggrann utformning i gedigna material. Det handlar om vitputsade, kryssvälvda tak och väggar, rena tegelväggar och mörka träpaneler i brösthöjd, kalkstensgolv och taklampor i svart smide. Särskild omsorg lades vid utformningen av högtidssalen, vars ena långsida utgörs av en arkad med fem kryssvalv, uppburna av enkla, vitmålade murpelare med granitkapitäl, som bär på en nästan klosterlik prägel. Den känslan förstärks ytterligare genom anspråkslöst utformade bänkrader av trä och till synes kyrkoinspirerad armatur i form av lampetter och takkronor; allt ritat av Torulf. Högtidssalen kännetecknas dock främst av Carl Larssons monumentalmålning ”Ute blåser sommarvind”, som hela salen i mångt och mycket byggdes kring. Den över femtio kvadratmeter stora målningen utfördes ursprungligen omkring tio år tidigare för bönsalen i läroverkets gamla hus men fick i det nya skollhuset en självklar plats.

I Hvitfeldtskas arkiv, förvarat i Landsarkivet i Göteborg, finns ett omfattande material från byggtiden bestående av allt från bygglovsritningar och översiktliga arbetsritningar till detaljritningar av enskilda byggnadsdelar och möblemang, snabbt hopkomna skisser och omsorgsfullt utformade teckningar.³⁹⁶ Materialet ger oss en värdefull inblick i det praktiska arkitektarbetet. Av de bevarade skisserna och teckningarna kan man tydligt utläsa hur arkitektoniska idéer och uppslag under arbetets gång skissades, prövades, omarbetades, fulländades eller förkastades. Av skisser och teckningar, ritade med blyerts, bläck och krita, framgår hur Torulf testade åtskilliga lösningar för byggnadens olika delar, innan han slutligen bestämde sig. I flera hänseenden skiljer sig också bygglovsritningarna från den uppförda byggnaden.

Figur 101. Torulfs skisser av den norra, bakre fasaden. GLA: Hvitfeldtska läroverkets kart- och ritsamling.

³⁹⁶ GLA: Hvitfeldtska högre allmänna Läroverkets arkiv, kart- och ritningssamlingen.

Aulabyggnaden ägnades av Torulf mycket tid och uppmärksamhet. Han prövade sig fram. Hur skulle aulans hörntorn utformas? Skulle de kanske ackompanjeras av underliggande, små balkonger? Eller skulle kanske byggnadskroppen rentutav förlängas med ytterligare en utskjutande del, i syfte att förlänga den inre högtidssalen? Han gjorde ett utkast men förkastade idén. Han färglägger aulabyggnadens övre murparti med en röd krita, för att fastställa en lämplig nyans. Aulans inre omarbetas också av honom och då särskilt pelargången och den bakomliggande läktaren. Skulle den kanske ha ett platt trätak, istället för ett murat kryssvalv? Skulle kanske pelarnas granitkapitäl få bära upp små statyetter? Uppslagen hamnade på pränt som skisser, men tycks ha avfärdats tämligen omgående.

Figur 102. Torulfs skisser av den utskjutande aulabyggnaden. GLA: Hvitfeldtska läroverkets kart- och ritsamling.

Gestaltningen av huvudbyggnadens två hörntorn gäcker också Torulf. Han prövar åtskilliga varianter av tornen och deras kopparhuvur: en högrest och sirligt spirformad, vilken syns på 1914 års bygglovsritningar, en svulstigt lökformad med murade små skottgluggar inunder och en med avlånga, smalt murade valv och en mjukt rundad, krönande huv. Valet föll till sist på det senare alternativet.

Även entrépartiet tycks ha omgestaltats ett antal gånger. En skiss uppvisar en spetsbågig ingång utan halvpelare, en annan där kolonetterna blivit undanskuffade av två stenfigurer och fönstren getts en annan storlek. En noggrant utförd teckning visar de två hörnpelarna utan kapitäl, där de istället bär på glober. Skisserna uppvisar alla en ingång där de två portarna är förenade intill varandra, medan bygglovsritningarnas entré har två portar tydligt skilda från varandra med en pelare.

Figur 103. Torulfs skisser av läroverkets huvudingång. GLA: Hvitfeldtska läroverkets kart- och ritsamling.

Torulf prövade också en alternativ utformning av den ena flygelbyggnadens norra gavel, där den i en skiss markeras med arkaiskt utformade hörnlisener. De inre trappordningarna ägnades också omfattande skissarbete, där Torulf i sina skisser varierar antalet valv i den övre trappomgången och provar ett kassetak i trappgången, istället för ett välvtt i kryss. Sammantaget belyser Torulfs skisser hur den arkitektoniska skapandeprocessen – med sitt ständiga prövande och förkastande av idéer – kunde te sig.³⁹⁷

Figur 104. Torulfs skisser över läroverkets trappuppgång jämte vestibulen. GLA: Hvitfeldtska läroverkets kart- och ritsamling.

Det Hvitfeldtska läroverket har ofta betraktats som ett av Torulfs mest betydande verk.³⁹⁸ Den framstår också som ett av hans mer personligt präglade byggnadsverk och utgör i hög grad ett för hans arkitektur representativt exempel. Det är en monumental byggnad på en höjd, uppförd i mörkt rött tegel med arkitektoniska accenter av granit. Det är stora sammanfogade byggnadsvolymer, som genom en tydlig uppdelning och varierat formspråk ändå ges något av en mänsklig, greppbar skala. Det handlar om en stark tilltro till naturliga, gedigna material och om omsorgsfullt hantverk. Arkitekturen är traditionsbejakande men samtidigt ytterst funktionell och tekniskt modern. Byggnaden är på så vis också ett verk helt och hållet stöpt i den samtida nationalromantiska formen.

Det är en byggnad präglad av sin kraftfulla men enkelt uppbyggda volym, sina massiva släta murytor och sina gedigna, hantverksmässigt behandlade material, likaså en byggnad till synes inspirerad av de gamla, svenska slottens monumentala enkelhet, av de engelska Arts and Crafts-idealerna som framhävde det goda och enkla traditionsbundna hantverket samt den danska arkitekturens intensiva tegelvurm. Arkitekturhistorikern Eva Eriksson har beskrivit den svenska nationalromantiken, och då särskilt Carl Westmans arkitektur som ett ställningstagande mot flyktighet. Westman och nationalromantikerna ville skapa en tidlös arkitektur, som skulle fungera som en sammanfattning av en lång tradition, som ett destillat av själva historien.³⁹⁹

På hantverkstraditionens grund skulle man alltså skapa modern arkitektur. Torulfs läroverk var också en påfallande modern byggnad. Dess många valv var visserligen tegelslagna på traditionellt

³⁹⁷ En process av Eva Rudberg beskriven som ”ett ständigt prövande och förkastande av idéer gentemot en ofta stark personlig känsla för ’vad som är rätt’ i förhållande till uppdraget, platsen, funktionen och formen.”, hämtat ur Ranby, Henrik, *Harald Boklund – Kosmopolitiskt, regionalt och nationalromantiskt i Skånes arkitektur 1890-1930*, sid. 16.

³⁹⁸ I bl.a. födelsedagsnotiser, nekrologer och summariskt skrivna lexikonartiklar.

³⁹⁹ Eriksson, Eva, *Den moderna stadens födelse: svensk arkitektur 1890-1920*, sid. 63.

vis, men bjälklagen var av betong och det tryckluftsdrivna ventilationssystemet bland de mest avancerade som gick att få. Sökandet efter det traditionsbundna men samtidigt tidlösa och ett påtagligt engagemang för de materiella, tekniska och funktionella aspekterna av byggandet är det som i mångt och mycket kännetecknar nationalromantiken, och också det som i hög grad tycks ha kännetecknat Torulf som arkitekt.

Ragnar Östbergs Östra realläroverk vid Karlavägen i Stockholm har av arkitekturhistorikern Fredric Bedoire pekats ut som ett föregångsverk i just denna nationalromantiska anda. Östbergs byggnad, färdigställd 1910, fick landsomfattande inflytande på läroverksarkitekturen och har påfallande likheter med Torulfs läroverk. Att Östbergs verk tjänade som inspirationskälla för den några år yngre Torulf är tydligt, vilket även påvisats av ovannämnde Bedoire i hans mastodontverk *Den svenska arkitekturens historia* (2015), i vilken förvisso den samtidigt verksamme Arvid Bjerke felaktigt anges som arkitekten bakom det Hvitfeldtska läroverket i Göteborg.⁴⁰⁰

Efter det Hvitfeldtska läroverkets färdigställande 1919 ritade Torulf under 1920-talet ett antal mindre skolor, bl.a. ett klassicistiskt präglat skolhus med kolossalpilastrar i Alafors samt den tidigare nämnda nya folkskolan i Falköping. Han tog även fram ett antal förslag till skolbyggnader, tänkta att uppföras bl.a. i Lerum, Surte, Vänersborg och Lilla Edet, alla enkla, vinkelbyggda byggnader, utförda i en avskalad, mer eller mindre funktionalistisk stil.⁴⁰¹

Figur 105. Torulfs förslagsskiss för kommunal mellanskola i Lilla Edet, sent 1920-tal eller tidigt 1930-tal. GSA: 488:1.

1929 ritade Torulf också **Säffle samrealskola**, som stod färdig 1931.⁴⁰² Ett högre och smalt vinkelbyggt skolhus i tre våningar gestaltat i försynt, stramt hållen klassicism med rustik granitsockel, putsad fasad och fritrappa samt markerat mittparti i form av en tempelgavel med pilastrar.

Figur 106. Säffle samrealskola. Vykort i privat ägo.

⁴⁰⁰ Bedoire, Fredric, *Den svenska arkitekturens historia 1800-2000*, Norstedts i samarbete med Stockholms byggnadsförening och Kungl. konsthögskolan, Stockholm, 2015, sid. 200.

⁴⁰¹ Se bl.a. GSA: ROS 488:1, ROS 484:1.

⁴⁰² Värmlands museum, kulturmiljöprogram för Säffle stadskärna, 2014, sid. 40.

Lektionssalarna ordnades i huvudsak i den ena byggnadskroppen utmed breda korridorer. I källaren inhystes två slöjdsalar. I den andra byggnadsdelen ordnades bl.a. en stor högtidssal en trappa upp och i bottenvåningen rum åt lärarna samt ett bibliotek.⁴⁰³

Några år senare, som ett av hans sista verk, kom Torulf även att rita **Trollhättans högre allmänna läroverk** – en nästintill funktionalistisk tegelbyggnad med klocktorn, som stod färdig i oktober 1936. Bygget föregicks av en utdragen process kring valet av tomtplats. Placeringen bestämdes slutligen till en tomt intill ett av stadens större torg, Drottningtorget. Torulf uppdrogs att rita det nya läroverket, detta efter att ha segrat i en sluten arkitektävling i början av 1930-talet, vid vilken emellertid tomtplatsen var en annan.⁴⁰⁴

Två förslags tycks ha arbetats fram av Torulf. En bevarad tillika odaterad kolteckning uppvisar en funktionalistisk hållen byggnad med klassicistisk utsmyckning under ett flackt sadeltak. Byggnaden har en vinkelbyggd, lägre flygel som på ena sidan omsluter skolgården. Flygelbyggnaden skulle inrymma skolhusets samlingshall och har på sin takås en takryttare med spira. Huvudbyggnaden har en gavel med högt fönsterparti tänkt att belysa korridorerna innanför. Det är uppbyggt av små kolonner med joniska kapitäl – ett uppslag eventuellt inspirerat av Asplunds Karl-Johansskola i Göteborg. Huvudbyggnadens trapphus har förlagts utanpå dess baksida och har försetts med en tornavslutning.⁴⁰⁵

Figur 107. Torulfs mer klassicistiskt präglade förslag till läroverksbyggnad i Trollhättan. GSA: ROS 498:12.

Det andra förslaget, som i huvudsak kom att genomföras, bestod av en mer rejäl, högre byggnad i fyra våningar med valmat sadeltak med en vinkelutbyggnad mot gårdssidan i samma höjd. Den symmetriskt komponerade fasaden mot Drottningtorget är väl uppglasad med tvåluftiga, sexdelade fönster. Av de ursprungliga skissritningarna att döma var byggnaden tänkt att kläs i en fasaddekor av klassicistiskt snitt med lunettfönster och stiliserade festonger.⁴⁰⁶ Denna utsmyckning skalades dock successivt bort och byggnaden fick ett mer renodlad funktionalistiskt, avskalat yttre.

Den funktionalistiska hållningen rubbas dock av det mot huvudfasaden uppförda klocktornet, som kom att utrustas med ett klockspel med fyra klockor. Bevarade skisser tyder på att Torulf prövade flera gestaltningslösningar, när det gällde just klocktornets utformning.⁴⁰⁷ En skiss visar på en klassicistisk tornavslutning och en annan på en närmast art-deco-inspirerad gestaltning med

⁴⁰³ GSA: ROS 512.

⁴⁰⁴ Hjortkap, Annika, *Trollhättans högre allmänna läroverk*, Trollhättan, 2016.

⁴⁰⁵ GSA: ROS 498: 12.

⁴⁰⁶ GSA: ROS 498: 72-75.

⁴⁰⁷ GSA: ROS 498: 84.

kraftiga, stiliserade, geometriska figurer. Det uppförda klocktornet är emellertid tydligt inspirerat av japansk arkitektur med sina pagodliknande murade takutsprång och olikt något annat Torulf tidigare ritat. Huven ovanför kläddes i koppar och det oktagonalt formade tornet pryddes med ekgaller med kvadratiska, förgyllda fält.⁴⁰⁸ Skolhuset uppfördes i ljusrött, nästan orangefärgat tegel. Entrépartierna erhöll omfattningar av granit och det flacka taket täcktes med skiffer. Interiörerna var genomgående ljusa, med milt målade väggar och golv och trappor i klinker och kalksten.⁴⁰⁹

Skolhuset rymde åtta lärosalar längs med en sidoställd korridor, fyra salar i första våningen och fyra i den andra. Bottenvåningen upptogs av folkskolan och inrymde bl.a. skolkök och slöjdsal. I den nedre våningen inrymdes också på sedvanligt vis vaktmästarbostad. I översta våningen inrymdes bland mycket annat en stor teckningssal och vid den södra gaveln fanns i en balkongliknande, kopparklädd utbyggnad en så kallad växtodlingsanstalt. I utbyggnaden mot gården inhyestes en gymnastiksal med tillhörande utrymmen och ovanför den, den stora samlingssalen med läktare och takmålningar utförda av dekorationsmålaren Yngve Lundström. Kostnaden för byggnaden landade till sist på omkring 520 000 kronor.⁴¹⁰ Emottagandet var, om man får tro den samtida, lokala pressen, gott:

Vi nu kunna inskränka oss till ett konstaterande av att byggnaden i fullt färdigt skick visade sig synnerligen vacker och tilltalande. Det monumentala läget och ståtliga yttre utförandet motsvaras i det inre av genomgående vackra och stilfulla anordningar, som skoltekniskt torde stå på höjden av modernitet.⁴¹¹

Figur 108. Trollhättans läroverk så som det uppfördes. Foto: Innovatum.

Den 3 oktober 1936 invigdes den nya skolbyggnaden. Det kom att bli Torulfs sista skolbyggnad, och ett av hans sista projekt överhuvudtaget. Genom sitt säregna formspråk, och då inte minst det Japan-inspirerade klocktornet, utgör Trollhättans läroverk ännu ett exempel på hur Torulf på ålderns höst på ett mycket personligt och fritt sätt förhöll sig till de ständigt förändrade stilidealerna och då i synnerhet den svenska funktionalismen, som vid denna tid brutit igenom med full kraft i Sverige. Skolhuset får betraktas som en värdig avslutning på Torulf långa arkitektkarriär.

⁴⁰⁸ GSA: ROS 498: 81.

⁴⁰⁹ Hjortkap, Annika, *Trollhättans högre allmänna läroverk*, 2016.

⁴¹⁰ *Ibidem*.

⁴¹¹ *Trollhättans tidning*, 28/8-1936.

Sjukhus

Det tidiga 1900-talet var en tid då den svenska sjukvården expanderade, en expansion som tagit verklig fart redan under 1800-talets sista decennier.⁴¹² I Göteborg tog sig denna expansion uttryck främst i utvecklingen av det Sahlgrenska sjukhuset, som successivt byggdes ut under 1900-talets första hälft men även i uppförandet av större sjukhusbyggnader i utkanten av staden. Torulf kom också under sin karriär i hög grad att verka som sjukhusarkitekt; sjukvårdsrelaterade projekt sysselsatte honom i varierad omfattning under nästintill hela hans tid i Göteborg.

Det första stora sjukhusprojektet som anförtroddes Torulf var uppförandet av den så kallade **Vanförestalten** i Änggården i Göteborg. Vanförestalten hade inrättats i Göteborg 1885 efter dansk modell och var en av landets första skolor och hem för rörelsehindrade. Syftet med den då banbrytande verksamheten var att hjälpa rörelsehindrade barn och unga och erbjuda dem såväl vård som traditionell yrkesutbildning, exempelvis inom bokbinderi, och således ge dem en väg in i ett yrkesliv som annars alltid varit stängd för dem. En vanförestalt var på så vis att betrakta som något av en blandning av skola, bostad och vårdinrättning.⁴¹³

Projekteringen av byggnaden påbörjades 1908 och stod färdig 1912. Den inrymde då en sjukhusavdelning för 56 patienter, verkstäder, lokaler för yrkesskolan samt ett elevhem för uppemot ett femtiotal elever. Ritningarna signerades med det gemensamma firmanamnet Tengbom och Torulf, men det var enligt uppgift Torulf som hade huvudansvaret för uppdraget. Byggkostnaden uppgick till omkring 450 000 kronor, varav huvuddelen kom från privata donationer. På grund av den polioepidemi som drabbade Sverige åren som följde, uppfördes 1916 också ett särskilt elevhem, eller ett sjuk- och skolhem, ett större trähus med plats för omkring trettio barn intill huvudbyggnaden. Även denna byggnad ritades av Torulf.⁴¹⁴

Figur 109. Vanförestalten, huvudfasaden. Foto: GSM.

Vanförestalten gavs av Torulf ett borgaktigt yttre och gestaltades i en saklig, nationalromantisk stil. Det är en stor och tung byggnad i mörkrött handslaget tegel, monumentalt uppförd i en sluttning med hög, kraftig sockel av grovhuggna granitblock och branta, valmade sadeltak klädda med tegel. Fasaden, murad i kryssförband med breda fogar, har två kraftiga frontespiser ovan utskjutna risalitpartier. Den släta muren står naken, utan ornamentik, och ges omväxling endast av

⁴¹² Johnsson, Ulf G., *Sju uppsatser i svensk arkitekturhistoria*, Tr: Weiland, Uppsala, 1970, sid. 64.

⁴¹³ *F.d. Vanförestalten med tillbyggnad Per Dubbsgatan 10-12, dokumentation och kulturhistorisk beskrivning, Sahlgrenska Sjukhuset/Medicinareberget del 1*, Lindholmen Restaurering AB. Johanna Lange och Anna Rodin, 2018, sid. 22-27.

⁴¹⁴ *Ibidem*, sid. 27.

två balkonger och två burspråk samt ett brant, fördubblat takfall klätt i tegel vilket löper nedanför byggnadens översta våning. Fönstersättningen är variationsrik med vita, småspröjsade fönster av olika typ, alla fästa i liv med tegelmuren. Taket är prytt med en tornhuv med kägeltak. Anstaltens huvudingång har av Torulf asymmetriskt placerats intill byggnadens ena hörn, och ter sig nästan som uthuggen ur granitsockeln. Ingången omsluts av ett valv i släthuggen granit med en rikt skulpterad slutsten i Bobergsk anda, föreställande duvor omgivna av grönska.

Figur 110. Detaljbild av dekorerad valvslutsten. Foto: Antiquums antikvariska utredning.

Den kraftiga sockeln förkroppas i en stor framför anstalten liggande terrass – som sockel uppförd på medeltidsromantiskt vis i rå, grovhuggen granit – med stödmurar och en inbyggd svängd trappa täckt av ett pyramidtak. Torulfs inspiration till den kolossala muren kom eventuellt från vännen Westman och hans villor, t.ex. från den Thulinska villan i Saltsjöbaden, ritad några år tidigare, vilken i sin tur hade tydliga amerikanska förebilder i form av Richardsons stilbildande stenarkitektur.⁴¹⁵

Vanförestalten uppfördes i en L-form i fyra och fem våningar, den massiva sockelvåningen inkluderad. Samtliga våningar fränsett källaren uppfördes enligt samma systematik med en huvudkorridor i byggnadens längdriktning och i vardera änden sammanlänkad med ett trapphus. Planlösningen utgick från denna korridor och i de tre huvudvåningarna ordnades verkstäder, sovsalar, vårdlokaler, matsalar, bostadsrum åt de anställda och andra för verksamheten nödvändiga lokaler. I källarvåningen inrymdes förutom anstaltens huvudentré ett flertal verkstäder samt tjänstebostad åt verkmästaren. Interiörerna gavs en gedigen och flärdfri utformning med vitmålade väggar, kalkstensgolv och bröstningar i mönstermurat, handslaget tegel.

Anstalten invigdes högtidligt den 11 november 1912.⁴¹⁶ I Svenska Dagbladet sammanfattade en artikelförfattare den svårighet arkitekten ställts inför: ”intet fick sparas i fråga om utrymme och praktiska, ändamålsenliga anordningar, men heller icke en krona slösas bort på lyx”, detta samtidigt som byggnadens exteriör fordrade en värdig gestaltning. Torulf hade enligt samma skribent klarat detta konststycke och skapat en byggnad, som med sina ”varma tegelytor” och ”klarröda takpartier” ingav ett lugnt och förnämt intryck. Ett trivsamt och ljust palats hade skapats för dem som behövde ”både kraftiga handtag och en smula sol och trevnad i sitt liv.”⁴¹⁷

Samtidigt som Vanförestalten påbörjade Tengbom och Torulf även projekteringen av ytterligare ett sjukvårdsrelaterat byggnadsprojekt av ännu större omfattning: **Källtorps lungsanatorium**, även känt som **Renströmska sjukhuset**. I detta projekt kom de arkitektoniska teman och den

⁴¹⁵ Palm, Bertil, *Arkitekten Carl Westman - 1866-1936*, sid. 104.

⁴¹⁶ *Svenska Dagbladet*, 12/11-1912.

⁴¹⁷ *Svenska Dagbladet*, 17/9-1912.

mass- och materialverkan som nyttjades i Vanföreanstalten att vidareutvecklas i en betydligt större skala. Tuberkulos var vid 1900-talets början vanligt förekommande och uppemot 10 000 människor avled varje år till följd av den aggressiva lungsjukdomen. 1903 anslog Göteborgs stadsfullmäktige 300 000 kronor för att uppföra ett lungsanatorium. Platsen blev Källtorp, ett kuperat skogsområde utanför staden. Här var luften frisk och omgivningarna natursköna, vilket sågs som föredömligt för just ett lungsjukhus. 1908 påbörjades projekteringen och i november 1913 stod det Renströmska sjukhuset färdigt. Under arbetet ska Torulf enligt uppgift ha biståtts av ingenjören Ernst Friman och arkitektkollegan Otto Dymling.⁴¹⁸

Sjukhuset bestod inte endast av en större sjukhusbyggnad utan utgjordes av ett helt komplex med såväl friliggande sjukvårdsbyggnader och ligghallar för patienterna som en portvaktarstuga, bostadshus för sjuksköterskor och syslömän, villor för läkare samt en likbod. I anslutning till sjukhuset uppfördes också ett 23 meter högt vattentorn, uppfört i trä. Alla byggnaderna uppfördes i ett staketomgärdat, parkliknande område och sammantaget erbjöd sjukhuset nära 200 sängplatser.⁴¹⁹

Den stora huvudbyggnaden är något egendomligt hopkommen med fyra i rad sammanfogade byggnadskroppar i tegel. En central symmetriskt uppbyggd del med frontespis, flankerad av två högre och utskjutna sidobyggnader, varav den högsta, även den försedd med en högrest, spetsig frontespis, är förlängd med ytterligare en mindre, kubiskt formad byggnad med ett litet burspråk. De olika byggnadskropparna stöptes samman av Torulf genom den enhetliga utformningen: fasader av ljusrött, handslaget tegel, väldiga branta tegelklädda tak, vita spröjsade fönster och ett taklandskap med takkupor och tornhuvar. Fasaden är kärvt murad, men har mönstermurats kring dörr- och fönsterpartier. Längs med den centrala mittbyggnaden löper en terrass, uppuren av doriska kolonner. Den höga, nästan tornliknande byggnaden, förbinds med den anslutna byggnadskroppen med ett burspråk i korsvirkesstil, ett särskilt traditionsbundet grepp, som inte förekommer i Torulfs övriga produktion.

Figur 111. Det Renströmska lungsjukhuset i Källtorp. Huvudbyggnaden med de tillhörande ligghallarna till höger.
Foto: GSM.

I källarvåningen förlades tekniska anläggningar och diverse ekonomitrymmen, såsom tvättinrättning och badrum. I bottenvåningen fanns utöver ett antal sjuksalar även matsal, dagrum och några mindre sjukrum. I de tre övre våningarna återfanns flera sjukavdelningar med tillhörande

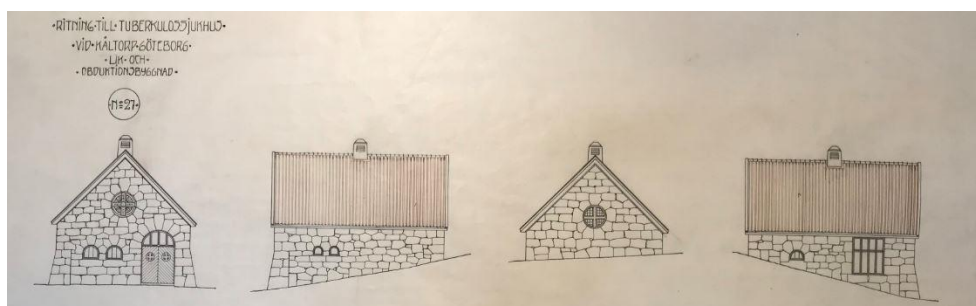
⁴¹⁸Antiquum, *Renströmska sjukhuset - Antikvarisk förundersökning av huvudbyggnaden Källtorp* 44:22, Göteborg, 2005, sid. 23.

⁴¹⁹Ibidem.

lokaler längs med en central korridor samt personalbostäder. Byggnadens interiör hölls enkel men gedigen: kalksten och granit i trappor och vestibuler, smidesräcken i trappuppgångarna, valvslagna tak och mönstermurade vangstycken.⁴²⁰

De till anläggningen hörande villorna uppfördes företrädesvis i trä i tidstypisk nationalromantisk stil med höga, branta tegeltak, frontespiser, locklistpanel, småspröjsade vita fönster, små burspråk och farstukvistar på rejäla, grovhuggna naturstensgrunder. Sjukhusets ligghallar låg i direkt anslutning till huvudbyggnaden, uppfördes i trä och gestaltades i en anspråkslös men samtidigt omsorgsfull stil med små tegelklädda takuppgångar och frontonprydda entrépartier.

Den ur arkitektoniskt hänseende kanske mest intressanta byggnaden inom sjukhusområdet är dock den allra minsta av dem: sjukhusets lik- och obduktionsbod. Denna bod, som gick under namnet ”kyrkan”, är en mycket liten, sluten byggnad delvis insprängd i berget och helt uppförd av huggna, kraftiga granitblock. Ett sadeltak täcker granitboden, vars ingång är sidoställd och har en enkel träport med överljusfönster. I övrigt belyses bodens inre i huvudsak av ett större fönster på dess västra långsida samt två runda fönster på vardera gaveln, varav det ena har ett spröjsverk i form av en stiliserad sol.⁴²¹ Bodens inre består av två rum, båda med dekorationsmålade tunnvalv i trä.⁴²² I all sin enkelhet och traditionsbundenhet, i såväl form som material, framstår den lilla granitboden som ett av Torulfs mest subtila verk. Byggnaden föreslogs 1938 bli tillbyggd, efter ritningar av R.O. Swensson och M.L. Mandelius, som då gemensamt tycks ha övertagit den då avlidne Torulfs verksamhet och slagit ihop sig som kompanjoner.⁴²³ Tillbyggnaden genomfördes emellertid inte och byggnaden är bevarad i sitt ursprungliga skick.

Figur 112. Ritningar över lik- och obduktionsboden vid det Renströmska sjukhuset. GSA: ROS 410:1.

En tillbyggnad som däremot blev verklighet två år tidigare var den som genomfördes på sjukhusets huvudbyggnad. Tillbyggnaden, som ritades av Torulf i början av 1930-talet och stod färdig 1936, är anmärkningsvärd, då den utgör ett funktionalistiskt senare tillägg till ett av hans egna, nationalromantiska verk. Av bevarade skisser kan man emellertid skönja att han åtminstone initialt var tveksam till ett rent funktionalistiskt förfarande. I oktober 1931 tar han fram två alternativa förslag till en omfattande, tredelad tillbyggnad i uppemot sju våningar till det gamla sjukhuset. Det ena förslaget var en något lägre byggnad utformad med sadeltak, markerade sidorisalter med en antydning till tandsnittsfriser och runda putsblinderingar. Det andra förslaget var rentav

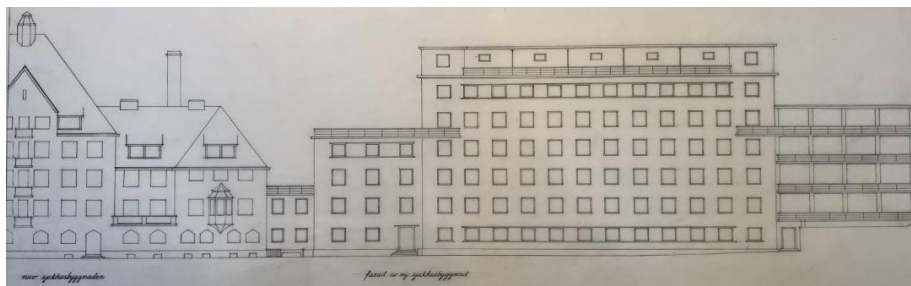
⁴²⁰ Ibidem, sid. 53.

⁴²¹ GSA: ROS 410:1.

⁴²² Antiquum, *Renströmska sjukhuset - Antikvarisk förundersökning av huvudbyggnaden Källtorp* 44:22, sid. 27.

⁴²³ GSA: ROS 410:7.

modernistiskt i sin hållning: en horisontalt betonad byggnad, högre än det första förslaget, med platta tak och två ytterligare rader av kvadratiska enluftsfnster.⁴²⁴

Figur 113. Torulfs funktionalistiska tillbyggnadsförslag av det Renströmska sjukhuset från 1931. GSA: ROS 415:1.

Inget av förslagen utfördes. Byggnaden som sedermera uppfördes blev en liten linjeren byggnad i två våningar med flackt kopparklätt tak och fasad av ljusrött tegel. I en nekrolog framhävdes emellertid just den ”radikala” tillbyggnaden till det egna gamla byggnadsverket som ett bevis för att Torulf inte led av en skräck för det nya, utan snarare ”visat sig mäktig en verklig utveckling”.⁴²⁵

Ytterligare en sjukvårdsrelaterad byggnadsuppgift som engagerade Torulf under 1910-talet var uppförandet av **Caroline Wijks sjuksköterskehem** i Göteborg, ett större representativt bostadshus ovanför Vasakyrkan, ämnat åt den då utsatta yrkesgruppen privatsjuksköterskor. Sjuksköterskehemmet uppfördes med donerade medel av den synnerligen välbeställda Caroline Wijk, med syftet att ”skapa ett ändamålsenligt och vackert hem för sjuksköterskor i Göteborg, där de under sin ansträngande och slitande yrkesutövning kunde komma i åtnjutande av välbehövlig lugn och trevnad.”⁴²⁶

År 1915 hade en för syftet lämplig tomt anskaffats och samma år anlätades Torulf för att ta fram ritningar för hemmet. På årsdagen efter donatorns död 1919 stod det klart för inflyttning. Sjuksköterskehemmet uppfördes i mörkrött tegel, i likhet med det samtidigt uppförda Hvitfeldtska läroverket, som ligger på berget strax ovanför hemmet. Det gestaltades av Torulf med trolig inspiration från äldre svensk herrgårdsarkitektur.⁴²⁷ Hemmet gavs ett brant säteritak, murade hörnkedjor, bruna spröjsade fönster i liv med yttermuren, en liten tornuppbyggnad vid ena hörnet, ett välvt burspråk mot gatan och en entréportal av granit med krönande kartusch. Murytan hölls av Torulf på sedvanligt vis ren, med undantag för enstaka blindingar och en infälld nisch ovan det rundade burspråket.

⁴²⁴ GSA: ROS 415: 1-2.

⁴²⁵ Nekrolog, okänd tidning, december 1936, i privat ägo.

⁴²⁶ *Hertha – tidskrift för den svenska kvinnorörelsen*, utgiven av Fredrika Bremer förbundet, redaktör Ellen Kleman, årgång 6, maj 1919, sid. 87

⁴²⁷ Vilket även framhävdes i ”*Hertha*”-artikeln: ”förande tanken till en gammal herrgård på landet.”

Figur 114. Caroline Wikjs sjuksköterskehem. Bakom skymtar det Hvitfeldtska läroverket. Foto: GSM.

Hemmet i två våningar jämte vind och källare står på en finhuggen granitsockel och är uppförd i L-form. I källaren återfanns diverse ekonomitrymmen samt jungfrukammare och vaktmästarbostad. I den första våningen förlades de gemensamma ytorna: hallen med den öppna spisen, samlingsrummet, matsal och rum åt hemmets föreståndarinna, medan övervåningen och vinden i huvudsak inrymde sovrum för de i hemmet boende systrarna. På vinden ordnades också en föreläsningssal; ambitionen var att delar av den dåtida sjuksköterskeutbildningen skulle förläggas till hemmet. Stor vikt lades vid den interiöra utformningen med syftet att motverka den ”fasansfulla känslan av inrättning”. De många sovrummen inreddes i olika färger ”på det att var och ens personliga smak ska kunna tillfredsställas” och de gemensamma lokalerna smyckades med väggmålningar i ”moderna mönster”. De särskilt djupa fönstersmygarna utgjorde pittoreska, små sittplatser.⁴²⁸ Intill hemmet anlades också en liten trädgård, omgärdad av en låg mur av grovhuggen natursten. Trädgården ritades av Torulf och försågs med terrass, loggia och en stenlagd pergola.

Bevarade perspektivskisser tycks bl.a. visa på att Torulf inledningsvis avsåg att förlägga en loggia även utmed byggnadens huvudfasad och ingång.⁴²⁹ Man planerade också att utvidga sjuksköterskehemmet vid ett flertal tillfällen, bl.a. 1928, då Torulf tog fram ritningar för en nybyggnad. Den var tänkt att placeras i direkt anslutning till det gamla sjuksköterskehemmet, förenad med denna genom en öppen passage.⁴³⁰ Den symmetriskt hopkomponerade nybyggnaden fick en avskalad klassicistisk prägel, med rusticerad bottenvåning, valmat sadeltak och portalomfattad ingång. Den kom dock aldrig att uppföras.

Figur 115. Torulfs perspektivskisser över alternativa utformningar av sjuksköterskehemmet. GSA: ROS 405:6,1.

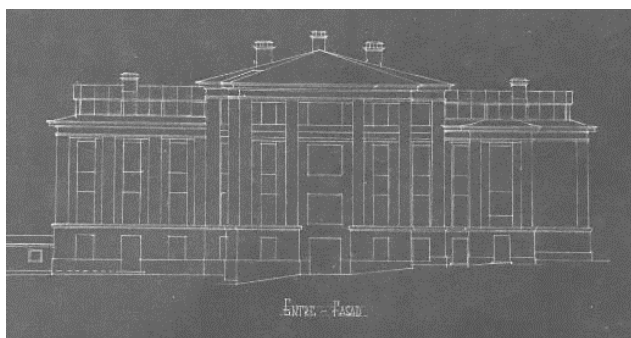
⁴²⁸ *Hertha – tidskrift för den svenska kvinnorörelsen*, majnumret, 1919, sid. 87.

⁴²⁹ GSA: KR 405: 11, 7, 9.

⁴³⁰ Bl.a. GSA KR 405: 26.

Samtidigt som Torulf arbetade med ritningarna för sjuksköterskehemmet, anlätades han även för att projektera ett **nytt sjukhus i Lundby** på Hisingen i Göteborg. Under åren 1915–1918 arbetade han i omgångar med ett förslag till ett helt sjukhuskomplex, som utöver själva sjukhusbyggnaderna och dess ekonomibyggnader även innefattade bostäder och ett kapell.⁴³¹ Uppdraget erhöll Torulf i konkurrens med arkitekten Rudolf Lange.⁴³² Vad gäller själva sjukhusbyggnaden har endast översiktliga situationsplaner påträffats, upprättade våren 1917, och dessa visar ett sjukhus tänkt att uppföras i enlighet med det så kallade korridorsystemet med en pittoresk placering i parkmiljö.⁴³³ Sjukhusbyggnaderna skulle enligt en notering av Torulf uppföras ”i sten med putsade fasader”⁴³⁴ och skulle rymma 125–150 platser.⁴³⁵ Den totala kostnaden uppskattades till strax över en miljon kronor. I beredningsarbetet ingick även studieresor, bl.a. till Malmö och Köpenhamn. I Malmö besåg byggnadsberedningen det allmänna sjukhuset och i den danska huvudstaden besöktes Bispebjergs hospital, Rigshospitalet, Sundby hospital och Balders hospital.⁴³⁶ Ytterligare ett sjukhus som åtminstone studerades ska ha varit länslasarettet i Halmstad.⁴³⁷ För 1917 års utredningsarbete bör Torulf ha erhållit ett sammantaget arvode på omkring 7 000 kronor,⁴³⁸ men något sjukhus i Lundby kom inte att uppföras.

Ett annat stort sjukvårdsprojekt som Torulf involverades i var den stora utbyggnaden av **Sahlgrenska sjukhuset**, ett projekt som kom att sysselsätta honom i nästintill ett helt decennium. År 1928 tog han fram ett långsiktigt generalförslag till utbyggnad med tillhörande förslagsritningar till bl.a. en ny huvudentré, flera nya sjukhusbyggnader, otaliga personalbostäder, ekonomibyggnader, en samlingsal och ett elevhem. Förslagets arkitektur var starkt präglad av 1920-talets nyklassicistiska strömningar och de föreslagna byggnaderna hade symmetriskt komponerade fasader, rusticerade bottenvåningar och flacka, valmade sadeltak. De var också försedda med såväl doriska kolonner som balustrader och medaljonger. Särskilt uppseendeväckande var Torulfs förslag till ny sjukhusbyggnad för ledtuberkulos, vars ingång täcktes av en gigantisk tempelportik.⁴³⁹

Figur 116. Torulfs förslag till ny sjukhusbyggnad för ledtuberkulos vid Sahlgrenska sjukhuset. GSA: A6336.

⁴³¹ GSA: A708-A7012.

⁴³² GSA: Beredningen för uppförande av nytt sjukhus i Lundby, protokoll 24/9-1915.

⁴³³ GSA: A7013.

⁴³⁴ GSA: Anteckning av Torulf, handling tillhörande beredningen, återfinns i dess samlade katalog.

⁴³⁵ GSA: Beredningen för uppförande av nytt sjukhus i Lundby, 26/9-1916.

⁴³⁶ GSA: Beredningen för uppförande av nytt sjukhus i Lundby, 12/10-1915.

⁴³⁷ Ritningar över länslasarettet återfinns i beredningens handlingar.

⁴³⁸ Enligt räkningar (februari och juni 1917) bilagda beredningens handlingar.

⁴³⁹ GSA: A6336.

Inga av de förslagsskisser Torulf tog fram 1928 tycks ha förverkligats. Samma år stod emellertid en annan byggnad färdig, vars utformning är påfallande lik de byggnader Torulf föreslog för Sahlgrenska, nämligen den **nya Vanförestalten**, som uppfördes intill den gamla anstalten på berget ovanför Per Dubbsgatan. Den gamla vanförestalten led av utrymmesbrist och 1923 fattades beslut om en utvidgning i form av en nybyggnad, som skulle rymma en sjukavdelning. Torulf stod för ritningarna och ansvarig byggmästare var Lars Hansson från Arvika, vilken Torulf som ovan nämnts tidigare hade arbetat med bl.a. under uppförandet av det Hvitfeldtska läroverket. Kostnaden för nybyggnaden uppgick till omkring en miljon kronor. Den nya byggnaden hade plats för cirka 90 patienter och innehöll utöver ett antal sjukvårdsavdelningar även en avdelning för bad och gymnastik, flera ortopediska verkstäder, bostäder för personalen samt på översta våningen en stor veranda, där barnen kunde vistas under sommaren.⁴⁴⁰

Figur 117. Den nya Vanförestalten. Foto: GSM.

Den nya anstalten med sina fem våningar och vind uppfördes i rödbrunt, handslaget Helsingborgstegel på en rusticerad putsad sockel ovan ett flackt säteritak täckt med tegel. Byggnaden framstår som en massiv tegelkub. Det arkitektoniska anslaget var stramt klassicistisk; fasaden är symmetriskt komponerad, de sexdelade fönstren regelbundet anordnade, huvudentrén centralt placerad. Torulfs valda gestaltning karaktäriseras av murens materialverkan och byggnadens påfallande volym. Utsmyckningen inskränker sig till diskreta mönstermurade partier och mindre inslag av granitelement, kopparklädda burspråk, tegelvälvda entréer, dekorativt bearbetad betong och diverse smidesdetaljer, såsom balkongernas smäckert utformade räcken. Interiören hölls formmässigt enkel men gestaltades med påkostade material. Trapphusens golv kläddes med grå och röd kalksten lagd i mönster och väggarna bröstades med grönbå kakelplattor.⁴⁴¹

Under 1930-talet fortsatte Torulfs arbete med den planerade utbyggnaden av **Sahlgrenska sjukhuset**. 1930 ritade han en tillbyggnad av sjukhusets dåvarande huvudbyggnad.⁴⁴² Tillbyggnaden är mycket lågmålt utformad men värd att nämna på grund av sitt enkelt murade valv i rött tegel. Det var ett intressant och pittoreskt inslag i en annars förhållandevis homogen och strängt funktionalistiskt linjärt formad miljö. 1933 fastställdes också den långsiktiga och mycket

⁴⁴⁰ F.d. Vanförestalten, ortopediska kliniken, dokumentation och kulturhistorisk beskrivning, Sahlgrenska Sjukhuset/Medicinareberget del 2, Lindholmen Restaurering AB, Johanna Lange och Anna Rodin, 2018, sid. 26.

⁴⁴¹ Ibidem, sid. 62.

⁴⁴² GSA: A6895:4.

omfattande utbyggnadsplanen för sjukhuset, vilken Torulf arbetat fram.⁴⁴³ Denna plan ledde till att flera byggnader inom de närmsta åren tillkom inom området, däribland ett sjuksköterske- och elevhem, en kvinnoklinik, även kallat barnbördshus, och den så kallade jubileumskliniken. Åtskilliga av de tillkommande byggnaderna stod färdiga eller uppfördes först efter Torulfs död.⁴⁴⁴ I flera fall stod då R.O. Swensson och Torulfs tidigare försteman Mandelius för de slutliga arbetsritningarna, men då ursprungskisserna utfördes av Torulf är de ändå delvis att betrakta som hans verk. De tillkommande husen var förhållandevis låga, fyra till sex våningar, fick en återhållsam utformning i rött tegel och placerades som solitärer i sjukhusområdet med park och planteringar anlagda runt om.

Figur 118. Torulfs perspektivskiss över förslaget till sjuksköterske- och elevhem. GSA: ROS 450:1.

Av de tillskott, som i enlighet med Torulfs utbyggnadsförslag uppfördes, bör även **ögon- och öronpolikliniken** särskilt nämnas. Den stod färdig 1938, två år efter Torulfs död, men uppfördes likväl enligt Torulfs ritningar.⁴⁴⁵ Det är en vinkelställd byggnad, som placerades framför sjukhusområdet och dess gamla huvudingång med syftet att tillsammans med ytterligare en intilliggande byggnad utgöra den nya entrén till sjukhuset. Den nya byggnaden rymde ett hundratal vårdplatser och inhyste såväl poliklinikavdelningar som operationsavdelningar. Den gavs av Torulf ett enkelt, tidstypiskt yttre med symmetrisk uppbyggnad och funktionell fönstersättning men gavs ett valmat sadeltak. Byggnaden uppfördes på sedvanligt vis med gedigna, hantverksmässigt behandlade material: fasader av handslaget rött tegel, en sockel täckt av gnejsskivor och kopparklädda takkupor. Mest slående är dock de – av äldre fotografier att döma – renodlat funktionalistiska interiörerna.⁴⁴⁶

Torulfs insats som sjukhusarkitekt var, liksom de samtida arkitekterna Salomon Sörensens och Carl Westmans arbeten inom området, betydande och vore väl värd att vidare utforska. Källmaterialet är omfattande – inte minst i form av bevarade ritningar – och ett mer djupgående studium av det skulle säkerligen ge en värdefull inblick i hur sjukhusplaneringens principer och sjukvårdsarkitekturen tedde sig och utvecklades från och med 1910-talet fram till 1930-talets slut.

⁴⁴³ *Norra porten, f.d. ögon- och öronkliniken med tillbyggnad samt bostadshus för sköterskor, dokumentation och kulturhistorisk beskrivning, Sahlgrenska sjukhuset/Medicinareberget del 4*, Lindholm Restaurering AB, Johanna Lange och Anna Rodin, 2018, sid. 24.

⁴⁴⁴ *Ibidem*.

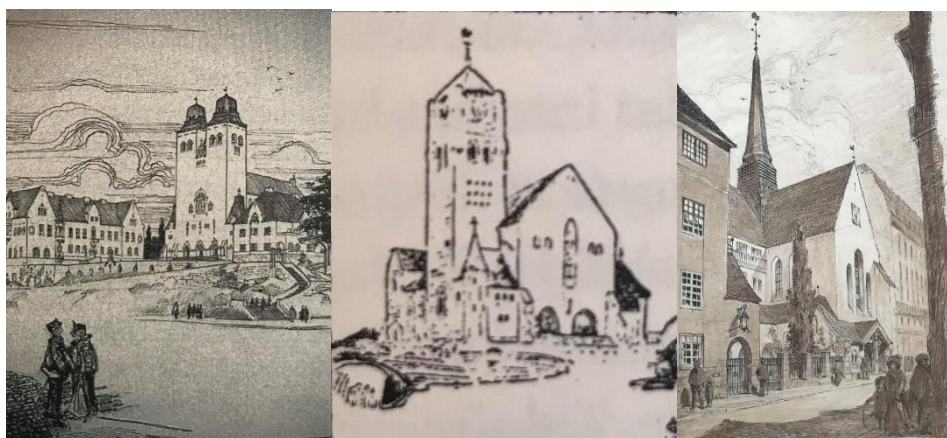
⁴⁴⁵ *Ibidem*, sid. 26.

⁴⁴⁶ *Ibidem*, sid. 30-36.

Kyrkor och samlingslokaler

Kyrkobyggnader var inte vanligt förekommande arbetsuppgifter vid Torulfs arkitektkontor. I det bevarade ritningsbeståndet har endast ett renodlat kyrkoprojekt återfunnits, tillsammans med ett antal mindre missionshus och kapell. De sistnämnda hör främst till hans sjukhusprojekt. Under sin tidiga karriär och under kompanjonskapet med Ivar Tengbom var emellertid just kyrkoprojekten ofta förekommande; tillsammans deltog de i fem arkitekttävlingar för nya kyrkobyggnader varav två förslag erhöll förstapris och kom att genomföras. De olika tävlingsprojekten och de två uppförda kyrkobyggnaderna, Arvika kyrka och Högalidskyrkan i Stockholm, är tidigare och i andra sammanhang utförligt beskrivna, varför de här endast kommer att behandlas ytterst summariskt. Trots att Torulf under sin tid som självständig arkitekt inte tycks ha ritat några kyrkor, är de kyrkliga motiven vanligt förekommande i hans produktion. Inte minst framträder de tydligt i de samlingslokaler av olika slag han formgav, och då i synnerhet de så kallade soldathemmen. Inom kategorin samlingslokaler återfinns även klubb- och ordenshus.

Tillsammans med Tengbom utformade Torulf, vilket tidigare konstaterats, fem förslag till kyrkobyggnader, varav två kom att uppföras. Deras förslag för Engelbrektskyrkan i Stockholm, belönat med andrapris, bestod av en långkyrka med små anslutande sidoskepp och med ett monumentalt västverk med dubbla torn. Dubbeltornmotiven kom Tengbom och Torulf att återanvända och förädla i arbetet med Borås rådhus och senare i synnerhet Tengbom i arbetet med Högalidskyrkan.⁴⁴⁷ De två dubbeltornen ledde till att västfasaden framstod som en ren, slät murskiva, även det ett arkitektoniskt motiv som utvecklades senare av de två arkitekterna i arbetet med Arvika kyrka. I tävlingen för Masthuggskyrkan i Göteborg presenterade man en verklig tegelkoloss till kyrka av påtaglig massa och volym med ett tungt, kastalliknande sidoställt torn. Förslaget erhöll andra pris. I tävlingen för ny svensk kyrka i Paris, erhöll de efter en omtävling tredjepris. Deras förslag, förlagt i och fantasifullt förhållande sig till den parisiska stadsmiljön, uppvisar en kyrka som tycks ha vuxit upp på platsen. Den ter sig genom otaliga fingerade om- och tillbyggnader som formad av historien. Mest anslående var förslagens väldiga, branta gavel, vänd mot gatan, dess kraftiga kontrefort samt det höga, spånklädda tillika spirkrönta tornet.⁴⁴⁸

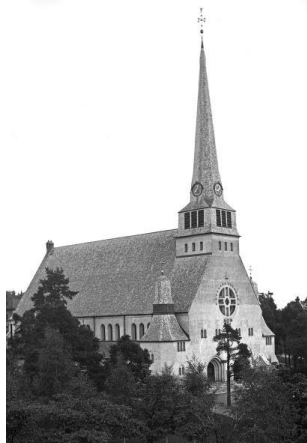

Figur 119. Torulfs och Tengboms tävlingsförslag till Engelbrektskyrkan i Stockholm, Masthuggskyrkan i Göteborg samt Svenska kyrkan i Paris. De två första illustrationerna tagna ur R. Wærns *Tävlingarnas tid*, den sista ur Arkitekturmuseets samlingar (1984-11-3570).

⁴⁴⁷ Wærn, Rasmus, *Tävlingarnas tid – arkitekttävlingens betydelse i borgerlighetens Sverige*, sid. 207.

⁴⁴⁸ ARKM.1984-11-3570.

Trefaldighetskyrkan i Arvika, uppförd 1909–1911, kännetecknas främst av sin vitputsade, mäktiga murskiva inunder ett väldigt torn, placerat i kyrkogavelns mitt, medan det Torulf-Tengbomska förslaget till Högalidskyrkan, som Tengbom sedermera efter tävlingsvinsten 1911 ensam kom att fullfölja, särskilt utmärks av den monumentala silhuett som tegelkyrkans dubbla högresta torn bildar.

Figur 120. Trefaldighetskyrkan i Arvika. Foto: Göransson, Birger, Värmlands museum.

Det enda helgjutna kyrkoprojekt som återfunnits bland Torulfs bevarade ritningsmaterial är en föreslagen kyrka, tänkt att uppföras i Torulfs barndomsstad Falköping, men som aldrig fullföljdes.⁴⁴⁹ Förslagsskisserna till **kyrkan i Falköping** är daterade januari 1928 och föreställer en enskeppig, rektangulär kyrka med utbyggd sakristia och sidoställt torn, till vilket också huvudingången förlagts. Klocktornet avslutas av en hög spira och har en delvis öppen konstruktion där kyrkklockan hänger i ett öppet valv. Ovanför den södra långsidans mindre ingång pryds taket av en rikt dekorerad turell. Långhusets fönster är små och stickbågiga, korets gavelfönster högt och långsmalt, medan den västra gaveln har ett stort runt fönster som Torulf byggt den inre orgelfasaden kring. Interiören är precis som exteriören tämligen enkelt hållen och traditionell med stengolv, långt nedsänkta ljuskronor ovanför två bänksektioner separerade av en mittgång. Den av skisserna att döma putsade kyrkan föreslogs bli kringgårdad av en mur med stiglucka.

Figur 121. Torulfs förslagsskiss till ny kyrkobyggnad i Falköping. GSA: ROS 487:1.

⁴⁴⁹ GSA: ROS 487: 1-4.

Torulf ritade även ett antal missionshus, däribland ett i Alafors, samt två förslag till kapellbyggnader vid Lundby sjukhus respektive Sahlgrenska sjukhuset. **Missionshuset i Alafors** ritades vid början av 1920-talet i flera varianter, alla gestaltade i en lågmäld träarkitektur. Den byggnad som sedermera tycks ha uppförts var en liten, rustik salsbyggnad med ljusblå upprätt locklistpanel, tegelklätt sadeltak och sidoställd frontespis, med par av korspostfönster och ovanliggande lunettfönster utmed långsidorna placerade mellan vitmålade lisener.⁴⁵⁰ Missionshusets stora sal gavs av Torulf en öppen takkonstruktion, med synliga takbjälkar. Torulf formgav även missionshusets armatur och ganska underliga ljuskronor i nytolkad barockstil.⁴⁵¹

Figur 122. Alafors missionshus, interiör och exteriör. Skissritning och skiss av Torulf. GSA: KR 281:7, 22.

Det tänkta **sjukhuskapellet i Lundby**, ritat 1917, var en liten men intimt gestaltad skapelse, en troligtvis ljusputsad byggnad med brutet sadeltak, välvd ingång med fritrappa och oxöga under takåsen. I källaren låg lik- och obduktionsrum, och på bottenvåningen inrymdes förhall och kapell, belyst från vardera långsidan av tre smala, högresta, bågformade fönster med krysspröjsning. Ingången är förlagd till kapellets gavel, som har kraftiga hörnlisener, och omgärdas på Torulfs förslagsskisser på ömse sidor av en hög mur och idylliskt lummig grönska.⁴⁵²

Figur 123. Torulfs förslag till sjukhuskapell vid det tilltänkta Lundby sjukhus. GSA: A7012.

Det föreslagna **kapellet vid Sahlgrenska sjukhuset**, ritat 1928, var av en annan karaktär och typ. Det var en låg, rektangulär byggnad som helt skulle integreras som en del av det hopbyggda sjukhussystemet via en ingång genom en sammanbindningsgång. Kapellet skulle rymma, med läktarens platser inkluderade, strax över 100 platser. Exteriören gavs en smäcker, klassicistisk prägel. Ena långsidan försågs med en uppställning av doriska kolonner, taket smyckades med en

⁴⁵⁰ GSA: KR 281:7.

⁴⁵¹ GSA: KR281:13-22.

⁴⁵² GSA: A7012.

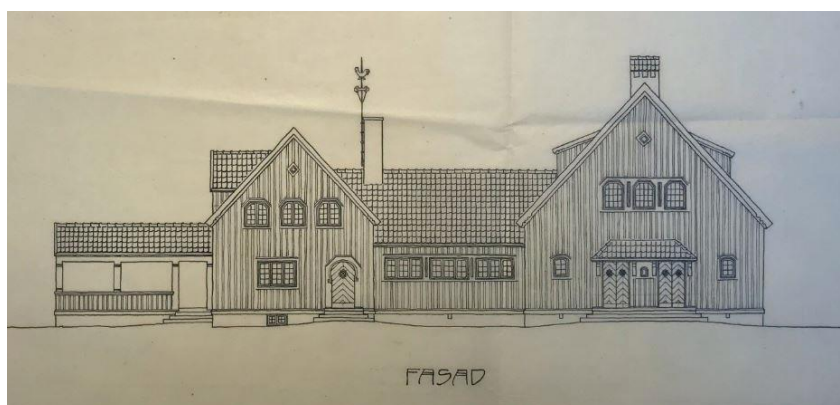
takryttare med spira, den andra långsidans fönster fick klassicistiska omfattningar samt flankerades av fasadmedaljonger.⁴⁵³

Figur 124. Torulfs förslag till sjukhuskapell vid Sahlgrenska sjukhuset. GSA: A6326.

Bland Torulfs mest personligt präglade verk finner vi hans soldathem. Soldathem började uppföras vid regementen runtom i Sverige under slutet av 1800-talet, ofta på privat initiativ med syftet att erbjuda de unga soldaterna en mer ombonad och hemlik miljö som en ”ersättning för föräldrahemmet”.⁴⁵⁴ Inspirationen lär ha kommit från England och Tyskland. I soldathemmen skulle soldaterna under sin fria tid ”i religiös och fosterländsk anda” erbjudas trevnad och förströelse i form av kamratlig gemenskap men även mer själslig stimulans i form av föredrag och gudstjänster. Oftast inreddes kaféer i soldathemmen och även stora sällskapsutrymmen, där soldaterna även fick tillgång till böcker och tidningar. Av de soldathem Torulf ritade förverkligades två: soldathemmen i Skövde och Karlsborg. Därutöver ritade han även två förslag till soldathemsbyggnader i Halmstad, vilka aldrig förverkligades.

Soldathemmet i Skövde invigdes 1917 och hade tillkommit på initiativ av regementspastorn tillika hovpredikanten Paul Nilsson. År 1914 anlätades Torulf, som hade varit skolkamrat med Nilsson i Skara, för att rita den tilltänkta byggnaden. Torulf utförde enligt uppgift arbetet utan ersättning. Den första skissen signerades i februari 1914, men byggnadsarbetet påbörjades först 1916, mitt under ett rasande världskrig.⁴⁵⁵ Bygget stod föreningen Västergötlands soldathem för och det finansierades främst via donationer och insamlingar.⁴⁵⁶

Figur 125. Skövde soldathem, ritning över huvudfasaden upprättad av Torulf 1914. GSA: 349:1.

Soldathemmet utgörs av två större byggnadskroppar i två våningar: en högre kyrksal och en mindre byggnad rymmande bl.a. kök, serveringsrum och lärum, sammanbundna av en lägre hall,

⁴⁵³ GSA: A6326.

⁴⁵⁴ Larsson, Bengt, *Skövde soldathem: 1917-2007 : en historik*, Skara stiftshistoriska sällskap, Skara, 2007, sid. 5.

⁴⁵⁵ GSA: KR 349.

⁴⁵⁶ Larsson, Bengt, *Skövde soldathem: 1917-2007 : en historik*, sid. 12-13.

kallad storstugan. Storstugan var soldathemmets hjärta och umgängesnav. Den mindre byggnaden hade även ursprungligen en öppen veranda, nyttjad som sommarrestaurang, och i dess övervåning inrymdes personalbostäder. Soldathemmet är genom sin ganska kärva, tydligt traditionsbundna träarkitektur en i grunden nationalromantisk byggnad. Det står på en grovhuggen granitgrund, har höga, branta sadeltak täckta av tegel, fasader klädda med faluröd upprest locklistpanel och vitmålade, småspröjsade fönster av olika storlek och form. Storstugan och kyrksalen belyses från sidorna genom horisontella fönsterband och försågs båda med dekorativa väggmålningar av konstnärerna Brocke Blücker och Olle Nordmark.⁴⁵⁷ Blücker hade studerat för Filip Månsson och målade i samma måleriska och medeltidsinspirerade anda.⁴⁵⁸ Ett annat exempel på Nordmark och Blückerts gemensamma verk finner vi i arkitekturhallens tak i Röhsska museet i Göteborg.

Figur 126. Skövde soldathem. Kyrksalen och storstugan. Foto: Västergötlands museum.

Kyrksalen har även läktare uppburna av enkelt utformade träpelare och altaret flankeras av arkaiskt huggna träkolonner med doriskt anslag. Kyrkorummet smyckades med en predikstol och en altartavla från 1600-talet, deponerade i soldathemmet av Stora Levene församling. Altartavlan återlämnades till församlingen 1936, och ersattes då av en ny, utförd efter Torulfs ursprungliga skisser.⁴⁵⁹ Torulf ansvarade även för formgivningen av hemmets möbler och armaturer och utformade även storstugans stora, öppna spis.⁴⁶⁰

Soldathemmet i Karlsborg stod färdigt fyra år efter det i Skövde, 1921, och uppfördes liksom i Skövde på initiativ av den lokale regementspastorn.⁴⁶¹ Karlsborgs soldathem, även kallat Drottning Victorias soldathem, ritades av Torulf i juli 1917 och gavs samma grunddisposition som soldathemmet i Skövde: en stor kyrksal och en allmän byggnadsdel med, kök, serveringslokal, läs- och skrivrum förenade av en centralt placerad storstuga. Den nationalromantiska, fria grupperingen av hemmets olika delar återfinns således även här, men hemmets yttre har av Torulf gestaltats i en mer klassicistisk stil och getts en betydligt mer ljus och lättsam karaktär än soldathemmet i Skövde.⁴⁶² Här har snarare det svenska 1700-talet tjänat som inspiration. I Karlsborg återfinns såväl en arkad av doriska kolonner längs med storstugans fasad med rundbågiga fönster bakom som kolonnflankerade entrépartier, klassicerande fönsteromfattningar och hörnlisener. Den stora kyrksalen har ett resligt säteritak täckt av tegel, med ljusinsläpp och ett mindre klocktorn med öppna

⁴⁵⁷ Skövde kommun, kulturmiljöprogram, Skövde soldathem, sid. 113.

⁴⁵⁸ *Svenska konstnärer: biografisk handbok*. Vänersborg: Väbo. 1987, sid. 68

⁴⁵⁹ Larsson, Bengt, *Skövde soldathem: 1917-2007 : en historik*, sid. 15.

⁴⁶⁰ Granstrand, Johan (red.), *Soldathemsrörelsen i Sverige: en krönika*, Svenska soldathemsförbundet, Skellefteå, 2015 samt GSA: KR 349:27.

⁴⁶¹ Granstrand, Johan (red.), *Soldathemsrörelsen i Sverige: en krönika*.

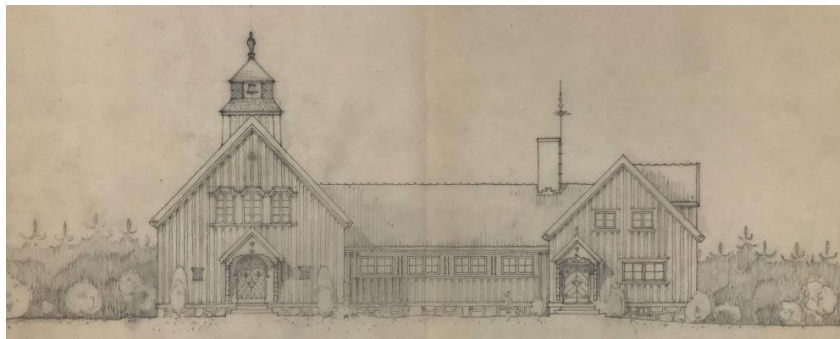
⁴⁶² GSA: KR 280.

valv, huv och tuppsspira. Den andra stora byggnaden, inrymmande bl.a. butik, har en spetsbågig fronton. Husets fasader är klädda med spröd stående lockläckt, klassiskt struken i gult med vita detaljer. Fönsterbågarna är strukna i mörkgrönt. Soldathemmen i Skövde och Karlsborg bör ur ett arkitektoniskt hänseende räknas bland de främsta i Sverige.⁴⁶³

Figur 127. Drottning Viktorias Soldathem i Karlsborg. Foto: Ritningen.se.

Som ovan nämnts ritade även Torulf två förslag till ett nytt **soldathem i Halmstad**. Dessa ritades 1915 respektive 1922.⁴⁶⁴ De båda förslagen har en identisk, planmässig disposition som Torulfs förverkligade soldathem med kyrksal, storstuga och byggnad för läs- och skrivrum, servering och bostad. 1915 års förslag utgjordes av en renodlat nationalromantisk byggnad med grov stående lockpanel, småspröjsade fönster, spåntäckt klocktorn ovan kyrksalen och sirligt utsnidade farstukvistar framför bastanta träportar – allt uppfört på en grund av natursten.

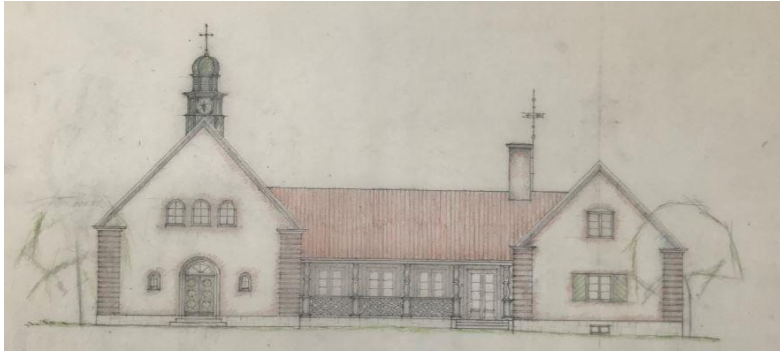

Figur 128. Torulfs förslag till soldathem i Halmstad, daterat 1915. ARKM: 1987-08-09.

1922 års förslagsskisser visar istället på en mer sluten, rödfärgad stenbyggnad med kraftfulla bandrusticerade hörnlisener och ett rejält klocktorn med kopparklädd huv. Liksom i Karlsborg har storstugan försetts med en arkad, som här dock fått sina kolonner ersatta av staplade balusterdockor.

⁴⁶³ Granstrand, Johan (red.), *Soldathemsrörelsen i Sverige: en krönika*, sid. 14.

⁴⁶⁴ ARKM: 1987-08-09.

Figur 129. Torulfs andra förslag till soldathem i Halmstad, upprättat 1922. ARKM: 1987-08-09.

Torulfs uppenbara vurm för soldathemmen kan rimligen förklaras med hans samtida engagemang i landstormen. En byggnad som har påfallande likheter med Torulfs soldathem och som också kan anknyta till hans intresse för det militära är den **skyttepaviljong** han ritade 1915 åt Göteborgs skyttegille i Högsbo utanför Göteborg. Vid dess invigning 1916 beskrevs dess inre planlösning utförligt av Aftonbladet:

Men i ett avseende står Göteborgsföreningen främst och det är i fråga om skjutpaviljong, ty en så ståtlig och präktig paviljong har icke någon förening i riket. Paviljongen är byggd av trä i två våningar. På framsidan är en ståtlig veranda, ej mindre än 54 meter lång. Från denna kan man följa skjutningen och har från denna tillträde till byggnadens olika avdelningar. Huset är, som man kan förstå, inrett med all hänsyn till sitt ändamål. Mest framträdande är den stora samlingsalen, hög och luftig med en präktig läktare. Den öppna härden ger en god bild av glädje och trevnad. Vidare finns ett särskilt rum för gevärsrengöring, mycket praktiskt anordnat. I samma rum förvaras vapen i väggfasta skåp. Styrelsen har sitt eget rum, därjämte finns ett särskilt rum upplåtet åt Landstormen. I byggnaden är en präktig bostad för vaktmästare och rum för servering av mat m.m. Källarvåningen är så ljus och stor att kammarskjutningar där med fördel kan bedrivas.⁴⁶⁵

Den sedan länge rivna paviljongen, uppförd helt i trä på en sockel av gråsten, bestod alltså av en central huvudbyggnad, inrymmande en stor samlingsal eller storstuga med från dess gavlar utlöpande lägre längor, som avslutades på vardera sidan av mindre sidobyggnader. Längs med hela dess ena långsida löpte en öppen gång uppuren av doriska kolonner. Paviljongen utformades i så kallad ”1600-talsstil”.⁴⁶⁶ Storstugan hade ett brant valmat sadeltak med krönande dekorativt nockgaller och uppstickande urnbärande skorstenar, medan sidobyggnadernas tak var valmade och brutna. Fasaden, klädd med ohyvlad stående lockpanel, hade klassicistiska dekorationselement som lisener, pilastrar och kolonnprydda ingångar. Föreningen hade begränsade ekonomiska resurser vilket märktes i materialvalen, som genomgående hölls enkla. Byggkostnaden uppgick i slutändan trots allt till hela 60 000 kronor.⁴⁶⁷ Vad Torulf erhöll i provision har inte kunnat utrönas; vi vet emellertid att han – vid banan och paviljongens invigning – av skyttegillet förärdades en minnesgåva i form av en dryckeskanna i silver.⁴⁶⁸

⁴⁶⁵ *Aftonbladet*, 15/10-1916.

⁴⁶⁶ *Göteborgs aftonblad*, 14/2-1916.

⁴⁶⁷ GSAF: Göteborgs skyttegilles handlingar, GSAF 3185-1, inkl. även bilagd. ritningar.

⁴⁶⁸ *Aftonbladet*, 9/10-1916.

Figur 130. Göteborgs skyttegilles skyttepaviljong i Högsbo. Vykort i privat ägo.

Åt ytterligare en klubb, närmare bestämt Göteborgs golfklubb, ritade också Torulf en ny klubbstuga, som uppfördes 1910.⁴⁶⁹ Den framstår genom sitt läge och sin arkitektur som ett av Torulfs mest säregna och unika verk i den nationalromantiska stilen. Klubbhuset uppfördes på en bergsknalle, ovan en sockel och källarvåning byggd av granitblock. Dess indragna bottenvåning är uppförd av liggande, grovt plank, och den utkragade ovanvåningen, som bärs upp av huggna träkonsoler och stockar, är klädd i bruntjärad träpanel på förvandring. Det av tegel täckta helvalmade sadeltaket är ovanligt brant, och prytt endast av enstaka, enkelt utformade takkupor. Klubbhusets fönster är småspröjsade och av olika storlek, varav de största är satta i band i liv med den panelerade fasaden. Mot golfbanan har ovanvåningen en loggia med utsikt över Askimsfjorden, uppuren av dekorativt snidade små träpelare.

Figur 131. Göteborgs golfklubbs klubbstuga i Hovås. Foto: Göteborgs golfklubb.

Klubbhuset ansågs troligtvis även av Torulf själv som ett av hans mest personligt präglade och lyckade verk, då det var ett av de verk – vid sidan av bl.a. Centralposthuset och det Naturhistoriska museet – han själv valde att presentera i det minnesalbum, som skänktes av honom och andra forna elever till läraren Hans Hedlund vid hans 75 års dag 1925.⁴⁷⁰

⁴⁶⁹ Sahlquist, Calle, *Historien om våra klubbhus och fastigheter, Tillbakablickar, en artikelserie*, Göteborgs golfklubb, Klubb Bladet 2, 2010, sid. 10-11.

⁴⁷⁰ Minnesalbumet, bestående av presentationer av valda verk utförda av Hedlunds otaliga elever, togs fram på initiativ av Torulf, Tengbom och Hedlunds ersättare vid Chalmers, Melchior Wernstedt. Förvaras i GSA, i arkitekt Melchior Wernstedts arkiv.

Figur 132. Frimurarhusets ikoniska fasad mot Södra Hamngatan, restaurerad av Torulf 1916-1918. Foto: Frimurarorden i Göteborg.

Inom kategorin samlingslokaler återfinns även den av Torulf ritade omfattande till- och ombyggnaden av **Frimurarhuset vid Södra Hamngatan** i Göteborg, vilken ritades 1915, påbörjades 1916 och slutligen stod färdig 1918. Det gamla husets nyklassiska fasad från 1806 – med sina karaktäristiska kannelerade monumentalpilastrar av kalksten med joniska kapital – återställdes ”med stor svårighet” av frimurarebrodern Torulf i samband med ombyggnaden,⁴⁷¹ men i övrigt omdanades i stort sett hela byggnaden – den gamla högtidssalen undantagen. Husets inre anordnades nästintill uteslutande för ordenssyften. Endast bottenvåningen mot Södra Hamngatan förblev efter ombyggnaden nyttjad som restauranglokal.⁴⁷² Husets nya gatufasad mot Drottninggatan gestaltades av Torulf med ljusputsad fasad, höga korspostfönster, oxögon, festonger och en krönande kransgesims i tandsnitt, allt ovan en fint rusticerad sockel i puts.

Rådhus, hotell, museibyggnader och övriga offentliga byggnadsverk

Museibyggnader, hotell och rådhus tillhörde en offentlig kategori av byggnadsverk som vid 1900-talets första decennier räknades till de mer prestigefyllda byggnadsuppgifter en arkitekt kunde erhålla. I detta avsnitt redogörs för några av de mer betydande projekt Torulf utförde vilka faller inom just den kategorin. De gemensamma projekten med Tengbom har tidigare utförligt behandlas av andra, varför de här endast kortfattat presenteras.

Sin första betydande framgång som ung arkitekt vann Torulf 1902 tillsammans med Erik Hahr i tävlingen för **nytt stadshotell i Piteå**, där de med sitt förslag erövrade andrapris.⁴⁷³ Stadshotellet tycks ha varit Torulfs första hotellprojekt, och det skulle följas av åtminstone ytterligare två under karriärens gång. Hahrs och Torulfs förslag med mottot ”Piteå vapen” var en kraftfull skapelse, utstrålade både internationell nybarock och jugend. Det var en stor, kubaktig men reslig hörnbyggnad i puts på en rusticerad bottenvåning och med brant, valmat och brutet tak, i vilken bl.a. högtidssalen inrymdes. Denna huvudbyggnad kantades av två, något lägre byggnadskroppar med hörntorn, förenade med huvudbyggnaden och uppförda i vinkel. Den välvda ingången placerades vid sidan av hörnbyggnaden, i huvudfasadens mitt och pryddes av ett burspråk med tornavslutning. Byggnadens fönster var stora och höga och av jugendsnitt.

⁴⁷¹ Fasaden ”räddades med stor svårighet”, ur nekrolog, november 1936, okänd tidning, i privat ägo.

⁴⁷² *Göteborgs aftonblad*, 9/11-1915.

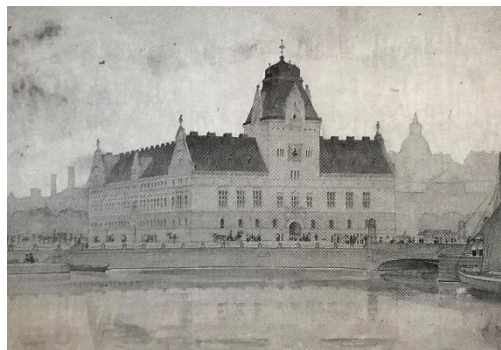
⁴⁷³ Wærn, Rasmus, *Tävlingarnas tid*, sid. 194.

Figur 133. Hahr och Torulfs belönade förslag till stadshotell i Piteå. Illustration ur R. Wærns *Tävlingarnas tid*.

Förslaget, i vilket det urbana stadsmotivet uppenbarligen vägt tyngre än en lokal prägel och anpassning, kritiserades i den lokala pressen för sin alltför pompösa fasad och slottsliknande karaktär, som inte ansågs passa i det lilla Piteå. Av ekonomiska skäl valdes emellertid Hahr och Torulfs förslag ändå till genomförande istället för vinnaren Per Lennart Håkanssons, men det omarbetades slutligen till oigenkännlighet av Piteåarkitekten Victor Åström.⁴⁷⁴

Med Tengbom som kompanjon tog sig Torulf an två rådhusprojekt, det första i Stockholm 1903–1904 och det andra i Borås 1906–1910. I den dubbla arkitektävlingen (dvs. den första tävlingsomgången var endast en kvalificeringsomgång till den andra) för **rådhus på Eldkvarnstomten** i Stockholm – det som sedermera utvecklades till stadshusprojektet – kom Tengbom och Torulf med sitt omtävlingsförslag på andra plats, besegrade av Ragnar Östberg.⁴⁷⁵ Den första tävlingsomgångens förslag bestod av en byggnad hållen i en återhållsam Vasarenässans, med putsade murar och en tungt formad, centralt placerad tornkropp. Av prisnämnden bedömdes den som något torr men ändå värdig.

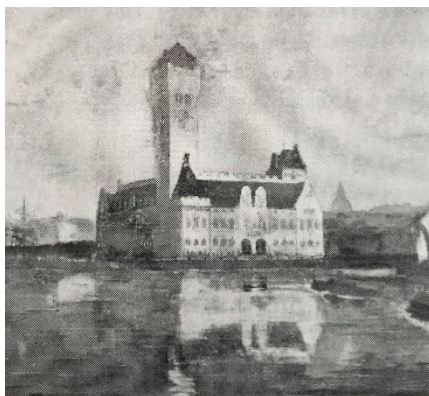
Figur 134. Tengbom och Torulfs förslag till rådhus på Eldkvarnstomten i Stockholm, med mottot "Lilla Putte". Illustration ur R. Wærns *Tävlingarnas tid*.

I omtävlingsförslaget omdanades byggnadens yttre och gavs av Tengbom och Torulf ett mer sydländskt medeltida anslag med fasad av ljus kalksten och ett mycket högt och slankt hörntorn med nästan venetianska drag. Den rationella planlösningen med sitt öppna gårdsrum – det första förslaget största tillgång – hölls dock intakt även i det andra förslaget. Den inre dispositionens fördelaktighet, tveklöst inspirerad av Nyrops rådhus i Köpenhamn, bekräftades av att den

⁴⁷⁴ *Norrbottens-Kuriren*, 10/11-2006.

⁴⁷⁵ Wærn, Rasmus, *Tävlingarnas tid*, sid. 198.

plockades upp av såväl Ragnar Östberg i omtävlingen som av Gunnar Asplund i tävlingen för Göteborgs rådhus, nio år senare.⁴⁷⁶

Figur 135. Tengbom och Torulfs förslag i andra omgången i tävlingen för nytt rådhus på Eldkvarnstomten i Stockholm. Illustration ur R. Wærns *Tävlingarnas tid*.

1906 vann Tengbom och Torulf tävlingen om ett nytt rådhus i Borås i konkurrens med 32 andra tävlande förslag och deras vinnande förslag antogs även till utförande.⁴⁷⁷ I **Borås rådhus** utvecklade Tengbom och Torulf en tegelarkitektur med uppenbar bevekelsegrund i den moderna byggnadskonst de själva hade besett i Danmark. Rådhuset, som stod klart 1910, beskrivs enklast som en massiv kub av rödbrunt, handslaget tegel med två låga, hörnställda torn med monumentalt entréparti och fönsterpartier med arkadmotiv under valmade takfall. Nyrops rådhus i Köpenhamn har återigen fått stå modell. Rådhuset uppfördes med huvudfasaden vänd mot stadens stora torg och utlöpande sidoflyglar utmed intilliggande sidogator, allt grupperat kring en innesluten gård.⁴⁷⁸ Det var Tengbom som hade huvudansvaret för rådhusprojektet, och det var även han som tog hand om huvuddelen av arbetet under byggnadstiden. Av Tengboms egen ritningsjournal framgår emellertid, att han kontinuerligt under byggets första år skickade ritningar till Torulf för avstämning.⁴⁷⁹

Figur 136. Borås rådhus. Foto: Borås stadsarkiv.

Rådhusprojektet medförde ytterligare uppdrag i Borås för Tengbom och Torulf. Parallellt med rådhusbygget utförde Torulf det så kallade Föreningshuset, sedermera känt som **Borås**

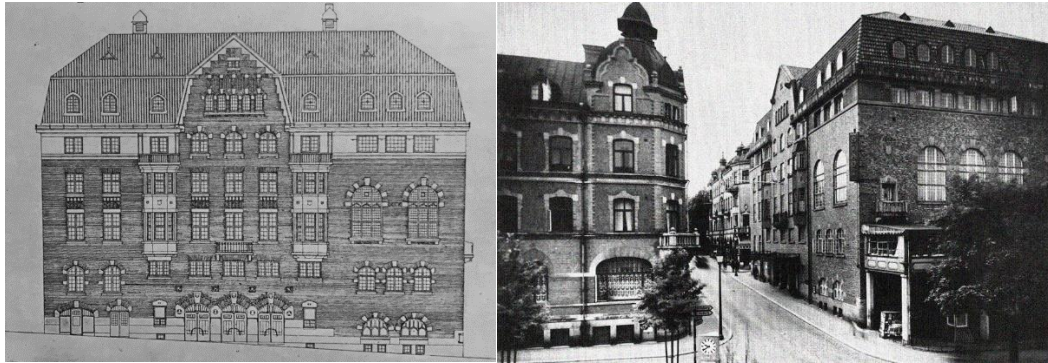
⁴⁷⁶ Wærn, Rasmus, *Tävlingarnas tid*, sid. 198-199.

⁴⁷⁷ Ibidem, sid. 208.

⁴⁷⁸ Bergström, Anders, *Ivar Tengbom – byggnadskonst på klassisk grund*, sid. 51-42.

⁴⁷⁹ ARKM 1984-11-019, ritningsjournal för firma Tengbom och Torulf, sid. 9-10.

stadshotell, vilket uppfördes 1907.⁴⁸⁰ Huset uppfördes i tegel och granit och förlades i vinkel kring en ljusbringande innergård på en hörntomt belägen några kvarter norr om rådhuset. Det var en fem våningar hög byggnad med inredd vindsvåning och inrymde utöver ett trettiotal hotellrum bl.a. en stor festsal i två våningar, tre matsalar av olika storlek varav en mot gatan sedermera utbyggd sommarrestaurang. Vidare inrymdes tre klubbrum, tre salonger varav en särskilt inredd för damer, två badrum samt en sessionssal för stadens handelskammare.⁴⁸¹

Figur 137. Föreningshuset eller stadshotellet i Borås. Ritning och foto: GLA respektive Borås stadsarkiv.

Torulf formade stadshotellets arkitektur kring två huvudmotiv: dess stora, monumentalt hållna entréparti och dess mot gatan vettande gavel, där stadshotellets festsal förlagts. Entrépartiet med sin tredelade ingång accentuerades med tre mönstermurade valv med betonade slut- och anfangstenar. Ovanför sköt en gruppering bestående av två burspråk med en liten balkong fäst emellan sig och under ett kraftfullt spetsbågat gavelröste med fönster i arkaduppställning. Festsalsgaveln var rytmiskt gestaltad med stora, rundbågade fönster med nygotisk spröjsning, vilka belyste bottenvåningens café och där ovan en fönsterrad i tre sektioner med mindre, spetsbåggiga, småspröjsade korspostfönster, som skänkte ljus åt den stora matsalen. Festsalen aviserades i gatufasaden med tre massiva, höga rundbågsfönster, som flankerades av två till synes Italieninspirerade balkonger, ytterligare framhävda genom stiliserade vapensköldar fästa i murlivet ovanför. Gavelfasaden avslutades med ytterligare en rad kvadratiska fönster och en tydligt framträdande, utkragad och genom fönstervåningen nedanför också upphöjd takfot. Det brutna och valmade taket var förhållandevis lågt men mycket brant och försett med rader av enkelt hållna takkupor.

Stadshotellet i Borås utmärker sig i Torulfs produktion främst genom sin ovanligt expressiva tegelfasad med invecklad mönstermurning och detaljerad stenuitsmyckning. Kännetecknande är även de uppenbara inspirationskällorna i form av inte bara den samtida danska tegelarkitekturen utan även den medeltida sten- och tegelarkitekturen, och det fria, egensinniga sätt på vilket Torulf komponerade byggnaden med dessa förebilder i åtanke. Den eklektiska gestaltningen underströks vidare i Torulfs hantering av interiören, och då i synnerhet det i källarvåningen belägna caféet, vars tak välldes och pryddes med rikt utformade dekorationsmålningar i Filip Månssons anda.

⁴⁸⁰ *Tekniska samsfundet i Göteborg 1882-1907*, Göteborg, 1907-1908. Hedlund, Hans, "Återblick öfver byggnadsverksamheten i Göteborg och omgifningar under åren 1882-1907" sid. 62.

⁴⁸¹ Borås föreningsarkiv, FAB 204-1: J1.

Figur 138. Stadshotellets välvda källarvåning med takmålningar. Foto: Borås stadsarkiv.

Det kom att dröja över tjugo år innan Torulf återigen grep sig an en hotellbyggnad. Omkring 1929 påbörjades emellertid projekteringen av **Falkenbergs stadshotell**, som invigdes 1931. Det är en högre, enkelt vitputsad byggnad – uppförd vid Ätrands strand i centrala Falkenberg – med valmat tak, prytt av sex prydnadsgavlar i trepassform med små loggior med balustradräcken och kolonner emellan sig samt kopparklädda takkupor. Det vinkelbyggda och symmetriskt komponerade hotellet har sin entré förlagd i byggnadens ena hörn och den helt runda vestibulen där innanför har ett kalkstensgolv lagt i stjärnmönster. Den obligatoriska festsalen förlades i bottenvåningen utmed hotellets huvudfasad mot Ätran.⁴⁸² Stadshotellet i Falkenberg utgör ytterligare ett exempel på Torulfs traditionsbundna men samtidig något vilsna förhållningsätt till den vid 1920-talets slut annalkande funktionalismen.

Figur 139. Falkenbergs stadshotell. Vykort i privat ägo.

I Falkenberg har som tidigare sagts Torulf utfört ett flertal arbeten, bl.a. stadens varmbadhus och sparbank. År 1913 hade han även anlitats för att utföra en om- och tillbyggnad för stadens rådhus. Ombyggnaden av **Falkenbergs rådhus** är värd att nämna i detta sammanhang på grund av Torulfs uppenbart försiktiga hållning när det gällde förändringar av det gamla rådhuset, uppfört 1826. I en notis i Göteborgs aftonblad framgår det, att Torulf i ett till ombyggnadsförslaget bifogat yttrande förordade ”minsta möjliga förändringar” vid en eventuell ombyggnad.⁴⁸³ Det efterföljande arbetet utfördes också pietetsfullt. Endast ett mindre trapphus förlagt till rådhusets baksida tycks ha tillkommit. Fyra år tidigare, 1909, hade Torulf tillsammans med Ivar Tengbom även ansvarat för en omfattande om- och nybyggnad av det **Sahlgrenska huset** i Göteborg, en av stadens mer förnåma 1700-talsbyggnader. Tengbom och Torulf projekterade den ombyggnad, som möjliggjorde drätselkammarens och byggnadsnämndens flytt in i det gamla huset, och som innebar

⁴⁸² ARKM 1987-08-08.

⁴⁸³ Göteborgs aftonblad, 18/2-1913.

att ett antal mindre flygelbyggnader fick lämna plats för nya samt att huvudentrén mot Norra Hamngatan erhöll en ny sandstensportal i fullödlig barockutformning.⁴⁸⁴

Ytterligare ett exempel på ett byggnadsverk av offentlig karaktär utgör **Billerud AB:s huvudkontor i Säffle**, ritat och uppfört 1916–1918, ungefär samtidigt som Caroline Wijks sjuksköterskehem.⁴⁸⁵ Liksom sjuksköterskehemmet i Göteborg bär huvudkontorsbyggnaden på klara formmässiga drag av traditionell svensk herrgårdsarkitektur. Byggnaden är två våningar hög, har symmetriskt anlagda axlar av spröjsade fönster och utskjutna sidopartier under ett valmat och brant takfall klätt med grönglaserat tegel. Fasaden är slätputsad och odekorerad, med undantag för några enstaka ankarslutur och dekorativt präglade burspråk i trä. Ornamenteringen har annars av Torulf på sedvanligt vis koncentrerats kring huvudingången, som omfattas av en portal med doriska kolonner uppbärande ett tandsnittsprytt bjälklag och en balkong med smidesräcke. Taket har en centralt placerad takryttare i form av en knubbig tornhuv med ur, omgärdad av takkupor i klassicistiskt utformning.

Figur 140. Billerud AB:s huvudkontor i Säffle. Foto: Värmlands museum.

Vid sidan av Göteborgs högskola och Centralposthuset brukar **Naturhistoriska museet i Slottsskogen** i Göteborg framhävas som ett av Torulfs mest betydande verk. Det var också ett av de mest tidsödande – sammantaget kom Torulf att arbeta med museibygget i över elva år. Processen, som till sist ledde fram till museets uppförande var lång och snårig, men kan – tack vare bevarade protokoll – klargöras.

Vid början av 1910-talet hade Göteborgs museum, beläget i det Ostindiska huset vid Norra Hamngatan, länge varit hopplöst trångbott. Såväl museets konstavdelning som dess naturhistoriska samlingar behövde större utrymmen och helst egna byggnader. Åtskilliga utredningar hade genomförts med syftet att lösa lokalproblematiken. År 1909 hade också en nybyggnad av ett naturhistoriskt museum föreslagits, förlagd till Lorensbergssområdet och platån söder om Kungsporsavenyn, d.v.s. nuvarande Götaplatsen. Den föreslagna nybyggnaden bedömdes emellertid som för dyr och i november 1911 fick en utsedd byggnadsberedning i uppdrag att dels ta fram ett mindre kostsamt förslag för ett nytt naturhistoriskt museum, dels ta fram ett förslag för om- och tillbyggnad av det befintliga museihuset vid Norra Hamngatan i form av en överbyggnad av museets inre gård. Beredningens förslag tycks ha utarbetats av arkitekten Ernst Krüger.⁴⁸⁶

⁴⁸⁴ Karlinder, P-O, *Byggnadsminnen: kulturbyggnader i Göteborgs kommun* (2. uppl.). Göteborg: Göteborgs fastighetskontor, 1987, sid. 45.

⁴⁸⁵ Värmlands museum, kulturmiljöprogram för Säffle stadskärna, 2014, sid. 49.

⁴⁸⁶ GSA: Göteborgs museum, styrelseprotokoll 18/11-1911.

I maj 1912 hanterades de framarbetade förslagen från beredningen, som förordade en om- och tillbyggnad, av museistyrelsen. Vid sammanträdet beslöt styrelsen dock om ytterligare en utredning, för att garantera ”frågans allsidiga prövning” och byggnadsberedningen fick i uppdrag att ta fram förslagsritningar med tillhörande kostnadsberäkning för en nybyggnad för museets konstsamling.⁴⁸⁷ Byggnadsberedningen anlidade därefter Ernst Torulf för att utföra skiss- och utredningsarbetet.⁴⁸⁸ Den bestämda tomtplatsen blev en höjd intill Södra vägen vid Johannebergs landeri. I september presenterades Torulfs förslag och kostnadsberäkningar för en ny konstmuseibygnad för styrelsen. Vid samma sammanträde anhöll intendenten för de naturhistoriska samlingarna, Leonard Jägerskiöld, att även ett mer utförligt förslag till nytt naturhistoriskt museum borde tas fram, och för rättvisans skull, också utföras av samma arkitekt.⁴⁸⁹ Förslaget bifölls och en månad senare presenterade Torulf två skissförslag: det ena med de naturhistoriska samlingarna inrymd i en enda byggnad, det andra ordnat i ett paviljongsystem med flera byggnader, båda uppförda på samma tomt som det tänkta konstmuseet, på höjden vid Johannebergs landeri.

I oktober 1912 presenterade alltså byggnadsberedningen tre möjliga vägar framåt: en nybyggnad för de naturhistoriska samlingarna, en nybyggnad för konstsamlingen eller en ombyggnad av det befintliga museihuset. I styrelsen rådde oenighet kring vägen framåt – men man äskade likväl om en anseelig summa pengar ur den Renströmska fonden från Göteborgs stadsfullmäktige för att finansiera ett nybyggnadsprojekt. Stadsfullmäktige gav sedermera i mars 1913 i sin tur museistyrelsen i uppdrag att inkomma med ett mer konkret och komplett förslag till hur byggnadsfrågan kunde lösas.⁴⁹⁰ Äskandet från museet beviljades alltså, men stadsfullmäktige förbehöll sig rätten att avgöra om det var konsten eller naturhistorien som skulle rymmas i den nya byggnaden.⁴⁹¹

Mot denna bakgrund tillsattes ytterligare en byggnadsberedning av museistyrelsen för vidare arbete och Torulf anlidades återigen för fortsatt rit- och utredningsarbete.⁴⁹² Under ett och ett halvt år utvecklades och justerades respektive förslag. Det tänkta naturhistoriska museet fick bl.a. en ny placering på Ekebacken i Slottsskogen istället för på Johannebergshöjden. Ytterligare ett uppslag prövades också, ett kombinerat konst- och kulturhistoriskt museum, men det tycks ha förkastats förhållandevis omgående. I oktober 1914 presenterades således till sist två genomarbetade förslag för stadsfullmäktige: ett konstmuseum vid Johannebergs landeri och ett naturhistoriskt museum i Slottsskogen. Byggnadsberedningen och museistyrelsen förordade det naturhistoriska alternativet och med 46 röster mot 8 blev det också stadsfullmäktiges beslut.⁴⁹³

Innan vi går vidare med det segrande förslaget och den byggnad som sedermera kom att utföras, är det värt att ägna Torulfs aldrig genomförda planer till konstmuseum och konst- och kulturhistoriskt museum viss uppmärksamhet. Torulfs ursprungliga förslag till **konstmuseum i Johanneberg** utfördes alltså våren 1912 och Torulf vidtog främst vissa inre

⁴⁸⁷ GSA: Göteborgs museum, styrelseprotokoll 29/5-1912.

⁴⁸⁸ GSA: Göteborgs museum, byggnadsberedningens protokoll, 18/6-1912.

⁴⁸⁹ GSA: Göteborgs museum, styrelseprotokoll 25/9-1912.

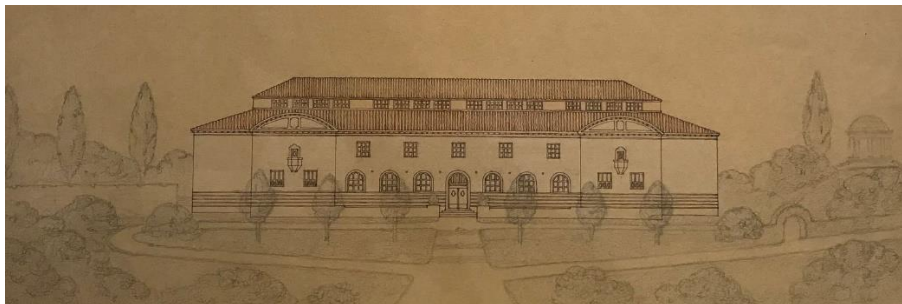
⁴⁹⁰ Jägerskiöld, Leonard A, *Naturhistoriska museet i Slottsskogen: dess historia, byggnad, inredning och invigning*, Göteborg, 1924, sid. 4.

⁴⁹¹ Jägerskiöld, Leonard A., *Upplevt och uppnått: ur minne, brev och loggböcker*, Stockholm, 1943, sid. 334.

⁴⁹² GSA: Göteborgs museum, styrelseprotokoll 6/6-1913.

⁴⁹³ Jägerskiöld, Leonard A, *Naturhistoriska museet i Slottsskogen: dess historia, byggnad, inredning och invigning*, sid. 4.

dispositionsförändringar före stadsfullmäktiges beslut 1914.⁴⁹⁴ Konstmuseiförslaget togs fram av Torulf i samarbete med intendenten för konstsamlingarna, den tidigare nämnde Axel Romdahl. Förslaget, som utfördes under sommaren 1912 och för vilket Torulf erhöll 1 200 kronor i arvode, utarbetades på grundval av ett program som Romdahl tagit fram efter en studieresa till konstmuseer i Köpenhamn, Bremen, Hamburg och Berlin.⁴⁹⁵

Figur 141. Torulfs förslag till konstmuseibygnad vid Johannebergs landeri, huvudfasaden. GSA: A16130:1.

Torulfs förslagsskisser finns bevarade och skildrar en museibygnad med en nästan antik sinnesstämning. Som ett romersk villakomplex ligger museibygnadens olika volymer på höjden ovan Södra vägen, utspridda bland pyramidpopplar, grusade stigar och terassmurar. Den antika utstrålningen stärks på Torulf skisser av ett litet rundtempel, tänkt att placeras på en liten kulle norr om det föreslagna konstmuseet. Museets huvudbyggnad utgörs av en kraftfull, långsträckt byggnad i två våningar med flackt säteritak, en centralt placerad ingång ovanför en präktig stenterrass, utskjutande sidorisaliter med segmentsbågsavslutning och en fasad genombruten av stora rundbågsfönster nedtill och kvadratiska, småspröjsade fönster upptill.⁴⁹⁶ Under sidorisaliternas frontoner har små balkonger fästs, men utöver dessa – den med listverk markerade sockeln och takfotens kransgesims i tandsnitt – står fasaden ren och ohöljd.

Bakom den monumentala huvudbyggnaden återfinns två ytterligare byggnadskroppar utformade i samma spartanska anda – förenade med varandra genom en mittlänga – och ansluten till huvudbyggnadens andra, övre våning. Torulf tänkte sig således ett konstmuseum i två våningar med två tillhörande mindre annexbyggnader. Museibygnaden var symmetriskt och klassiskt disponerad. Den första våningen innefattade främst den stora, breda vestibulen som utformats som en skulpturhall. Genom denna tog man sig via en monumental trappanordning upp dels till den andra våningen, dels till husets första annexbyggnad, den så kallade Hasselbergssalen, tänkt att inrymma skulptören Per Hasselbergs verk. Den andra våningen med sitt ljusbringande säteritak innehöll traditionellt och tematiskt uppradade utställningsrum, huserande museets omfattande tavelsamling.

⁴⁹⁴ GSA: Göteborgs museum, styrelseprotokoll 6/6-1913.

⁴⁹⁵ GSA: Göteborgs museum, byggnadsberedningens protokoll 7/6-1912 samt 18/6-1912.

⁴⁹⁶ GSA: A16130.

Figur 142. Torulfs förslag till konstmuseibygnad vid Johannebergs landeri, vy från sidan. Till vänster det Fürstenbergiska galleriet. GSA: A16130:2.

Från Hasselbergssalen nådde man även genom en passage med två små kabinett det så kallade Fürstenbergiska galleriet, som av Torulf förlagts i en helt egen, mer solitärt placerad byggnad. Denna byggnad var klossaktig och rustik med hög sockel, en antydning till säteritak och med en fasad uppbruten endast av en mittarkad med små, rundbågiga fönstergluggar. Dess inre var indelat i fyra rum: två överljussalar på vardera sidan om en vågrätt lagd rektangulär utställningssal med framförliggande galleri, upplyst genom fönsterarkaden. Den centrala utställningssalen benämndes som Carl Larssons sal och inrymde sannolikt verk av denne så som triptyken *Rokoko-Renässans-Nutida konst*. Torulfs föreslagna konstmuseibygnad beskrevs ingående av konstnären Richard Bergh i en skrivelse författad i februari 1914, i vilken han berömmar den ”sällsynt lyckliga nybyggnadsplanen” och beskriver dess grundform som en av de mest rationella och tilltalande han sett. De ”lockande perspektiven” vid museets entré och vestibul lovordades särskilt av Bergh.⁴⁹⁷

Torulfs förslag är intressant då det även visar påtagliga likheter med Sigfrid Ericsons senare fasadskisser till ett konstmuseum på samma plats, sannolikt upprättade omkring 1916. Säteritaket, sidorisaliterna och de tätspröjsade kvadratiske fönstren återfinns även på Ericsons skisser; Torulfs kraftfulla rundbågsfönster har av Ericson förhöjts och omvandlats till ett antal imposanta valv. Ericsons tidiga skisser bär tydliga drag av det konstmuseum som sedermera kom att uppföras vid Götaplatsen, enligt planer framarbetade av arkitektgruppen Ares – i vilken såväl Ericson som Torulf ingick.⁴⁹⁸

Förslagsritningarna för ett **konst- och kulturhistorisk museum** fick Torulf av byggnadsberedningen i uppdrag att ta fram i juni 1913.⁴⁹⁹ Den tilltänkta byggnaden skulle husera såväl museets konstsamlingar som dess historiska samlingar, vilket även inkluderade ett betydande myntkabinett och en omfattande kyrkohistorisk samling. Torulf tänkte sig museibygnaden som ett medeltida hus eller som en stram magasinsbyggnad från 1600-talet. Det rektangulärt uppbyggda huset gavs fasader av tegel, ett kraftigt sluttande sadeltak och symmetriskt fästa, småspröjsade tvåluftsfönster. Den skisserade huvudfasaden har på sin ena sida ett trekantigt burspråk med en mjukt formad tornhuv och på den andra ett kraftigt utkragat trapphus med spetsig prydnadsgavel med en taklist med antydning till volutmönster. Till trapphuset har museets välvda ingång förlagts. Det inre nås genom en bastant träport kantad av en portal med två grova kolonner på postament. Mellan trapphuset och burspråket finns utmed det branta takfallet en serie av små, svängda

⁴⁹⁷ GSA: Göteborgs museums byggnadsberedning, bilaga, skrivelse från Richard Berg, 9/2-1914.

⁴⁹⁸ För att se Ericsons skisser; se Hagelqvist, Stina, *Från Tempel till fabrik. Göteborgs konstmuseum som kongruens- och konfliktyta*, Skiascope, Göteborgs konstmuseums skriftserie, 2015.

⁴⁹⁹ GSA: Göteborgs museum, byggnadsberedningens protokoll 6/6-1913.

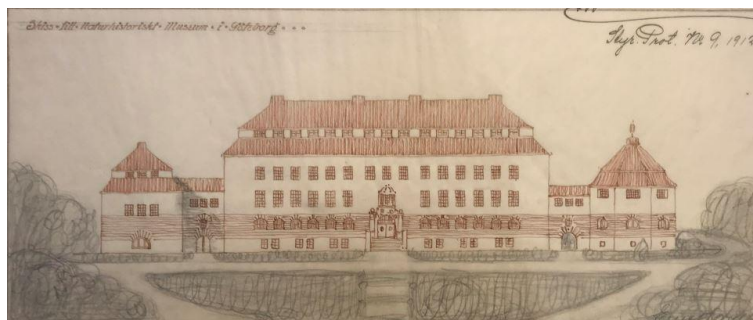
prydnadsgavlar, och ovanför dessa sticker två dekorerade skorstenar upp ur det sannolikt tegelklädda taket.⁵⁰⁰

Figur 143. Torulfs skissförslag till konst- och kulturhistorist museum. GSA: A16132:1.

Det tänkta museihuset skulle ha två våningar med inredd vind och källare. De omfattande samlingarna fick trängas ordentligt i byggnaden där nästintill varje yta utnyttjades för utställningsändamål; i trapphuset visades på två våningar exempelvis museets vapensamling. För att möta ett ökande utrymmesbehov skissade Torulf även på en tillbyggnad i form av en rund kupolklädd byggnadskropp. Bevarade skisser visar även på att Torulf experimenterade med ett antal lösningar vad gällde såväl museihusets takutformning som dess fönstersättning.⁵⁰¹

Torulfs arbete med förslagsritningar till ett eventuellt **naturhistoriska museum** hade som ovan nämnts inletts sensommaren 1912. I slutet av oktober presenterade Torulf ett antal skisser, upprättade i samråd med intendenten för de naturhistoriska samlingarna, Leonard Jägerskiöld. För skissarbetet erhöll han 780 kronor i arvode.⁵⁰² Torulfs skisser visade på två möjliga alternativ: antingen en museibygnad samlad i en enda byggnadskropp eller ett museikomplex uppfört i flera olika byggnadsvolymer i ett paviljongsystem. Den tänkta tomten för de båda alternativen var densamma som för det föreslagna konstmuseet, intill Johannebergs landeri, men de placerades på skilda vis.

Figur 144. Torulfs skissförslag till samlat Naturhistoriskt museum på Johannebergshöjden, upprättat i oktober 1912. GSA: A16131:1.

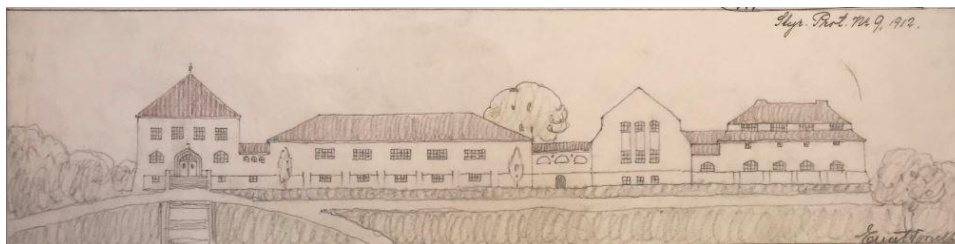
Det första alternativet, den samlade museibygnaden, utformade Torulf som ett nationalromantiskt nybarockt slott. Det var en tung, symmetriskt komponerad byggnad med högt säteritak, småspröjsade fönsteraxlar och ett entréparti framhävt av en rejäl portal, stående på en rusticerad sockelvåning. Huvudbyggnaden föreslogs av Torulf att förses med två hopbyggda mindre flyglar,

⁵⁰⁰ GSA: A16132:1-2.

⁵⁰¹ GSA: A16132: 3-12.

⁵⁰² GSA: Göteborgs museum, styrelseprotokoll 21/10-1912.

den ena förlagd i linje med huvudbyggnaden och den andra något framskjuten. Den framskjutna byggnadskroppen med säteritak var ett valhus, tänkt att husera museets kända blåvalshanne, den så kallade Malmska valen. Den andra kupolkrönta flygelbyggnaden skulle inrymma bl.a. museets botaniska avdelning. Förslaget utformades i två alternativ. I det andra alternativet var huvudbyggnaden och valhusets säteritak ovalmade. Museihuset var tänkt att uppföras i tre våningar med källare och vind. De olika våningarna nåddes via en centralt belägen vestibul och trappuppgång. Den stora däggdjurssalen hade förlagts till den översta våningen, säkerligen tänkt som något av en museipedagogisk och arkitektonisk kulmen, medan personalutrymmena inrymts i bottenvåningens ena sidoparti.⁵⁰³

Figur 145. Torulfs skissförslag till naturhistoriskt museum uppfört på samma plats men enligt paviljongsystem. GSA: 16131:8.

Det andra alternativet, en museibygnad utförd i ett paviljongsystem, kom att bli det skissförslag som de slutgiltiga ritningarna till sist kom att baseras på. 1912 års förslag bestod i grova drag av ett antal rektangulära, relativt låga byggnadskroppar uppförda kring en innesluten, triangulärt formad gård.⁵⁰⁴ Under tiden, som följde fram till stadsfullmäktiges beslut 1914, kom förslaget att utvecklas och omvandlas i flera omgångar och dessutom få en ny placering i Slottsskogen. En eventuell placering i Slottsskogen var ett förslag som hade lyfts i bygnadsberedningen redan i januari 1912, av arkitekten Ernst Krüger, som också tidigt förordade en museibygnad uppförd enligt just ett paviljongsystem.⁵⁰⁵

Under de dryga två åren som följde prövade Torulf ett antal olika koncept. Det bärande motivet var alltså den omslutna gården. Dispositionen av de olika byggnadskropparna varierade kraftigt men gårdsmotivet var den ständiga gemensamma nämnaren. På vissa skisser från oktober 1913 omgärdar de olika byggnaderna en fyrkantig innergård, medan den på andra skisser är triangelformad. I ett antal skisser prövar Torulf att mer symmetriskt anordna byggnadsvolymer kring inte bara en utan två innergårdar, varav den ena utformades som ett stort och avlångt atrium.⁵⁰⁶ I sin uppbyggnad har ytterligare ett alternativ, där den stora innergården tagits bort, betydande likheter vad gäller plan och disposition med den byggnad som sedermera kom att uppföras.⁵⁰⁷

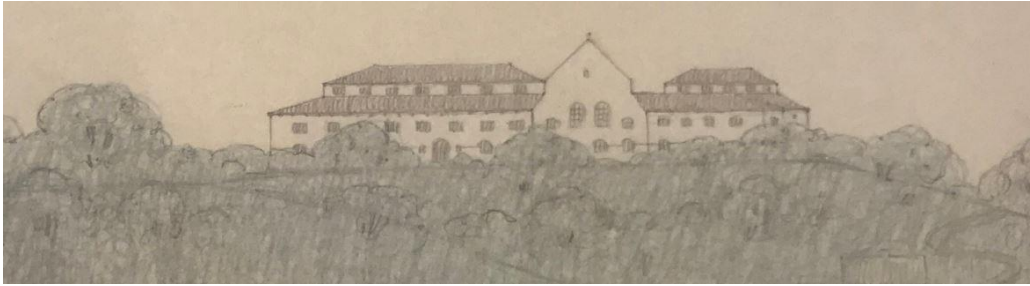
⁵⁰³ GSA: A16131:1-7.

⁵⁰⁴ GSA: A16131:8-12.

⁵⁰⁵ GSA: Göteborgs museum, bygnadsberedningens protokoll 8/1-1912 samt 15/1-1912.

⁵⁰⁶ GSA: A16131:8-12.

⁵⁰⁷ GSA: A16133:1-5, A6134:1-10.

Figur 146. Skissförslag av Torulf till Naturhistoriskt museum på Ekebacken i Slottsskogen, upprättat 1913. GSA: 16134:1.

Museibyggnadens planmässiga huvuddrag fastställdes alltså hösten 1913. Den yttre gestaltningen kom emellertid inte att ändras i någon väsentlig grad jämfört med skisserna från året dessförinnan: slutna, låga och utsträckta byggnadsvolymer med tvärt sluttande takfall, säteritak, portaler och småspröjsade fönster.

Sommaren 1914, inför stadsfullmäktiges avgörande beslut, skulle de slutgiltiga förslagsritningarna utarbetas. Samarbetet mellan Torulf och intendenten Jägerskiöld kom att bli ovanligt idealiskt. Tack vare Jägerskiölds memoarer får vi en intressant inblick i byggnadsprocessen och även den dåtida arkitektrollen. Jägerskiöld skildrade bl.a. deras samarbets arbetsmetodik:

Det var högsommaren 1914 som skissritningarna till det nya museet skulle utföras. Torulf kom ut till vår sommarbostad på Skaftölandet. Där arbetade vi ostörda i en dryg vecka. Han satt vid ett bord, jag vid ett annat. Jag sammanställde alla beräkningar om behövliga hyllmeter och andra måttuppgifter. Han gjorde utkasten till salarnas och galleriernas inbördes läge m.m. som berörde besökarnas cirkulation, arbetsrummens och laboratoriernas fördelning och allt dylikt. När veckan var slut, hade vi enats om planen, eller rättare sagt planerna. Ty det skulle vara två stycken. En skulle uppta utställningsutrymmen för alla djurgrupper och dessutom magasin. Den blev ungefär sådan som museet nu står där. Den andra skulle endast medge utställning av ryggradsdjur och magasin för alla ryggradslösa. Vi hoppades att den skulle bli billigare och senare kunna utbyggas med utställningsutrymmen även för insekter, havsdjur och andra lägre varelser.⁵⁰⁸ [...] När vi började rita sade jag åt Torulf: 'I allt vad som rör husets skönhet, är det du som bestämmer. Men beträffande cirkulation och planlösning vill jag ha ett ord med i laget och rörande samlingarnas systematiska fördelning och allt det medför, vill jag vara helt avgörande.' När han sedan kom med förslag rörande den sista punkten, och jag nekade, fick jag alltid höra: 'Ja, det f—e systemet, det skall då alltid krångla!⁵⁰⁹

Jägerskiöld skildrade vidare hur den nya tänkta tomten, på Ekebacken i Slottsskogen, införskaffades och hur de exakta avgränsningarna bestämdes:

Vi hade begärt tomten av Slottsskogsparkens styrelse. En dag kom ett telegram från dess ordförande till mig, medan Torulf var ute hos oss och ritade. Det lydde 'tomten beviljad till telefonstolpen'. Det var ungefär tio meter kortare utrymme än vad vi behövde. Jag svor till och menade det är ju detsamma som ett nej. Torulf sade lugnt: 'Kom så gå vi och bada före middagen'. Hela vägen ned till badstället sade jag min oförgripliga mening om styrelsens intelligens eller rättare brist därpå i mycket oförblommerade ordalag, som ej lämpa sig för tryck. Min vän arkitekten gick där oberörd och log. Till sist kom det stillsamt: 'Du förstår ju, att när stolpen väl är borta, så vet ingen var den *har stått*'. I mitt förmörkade förstånd gick det

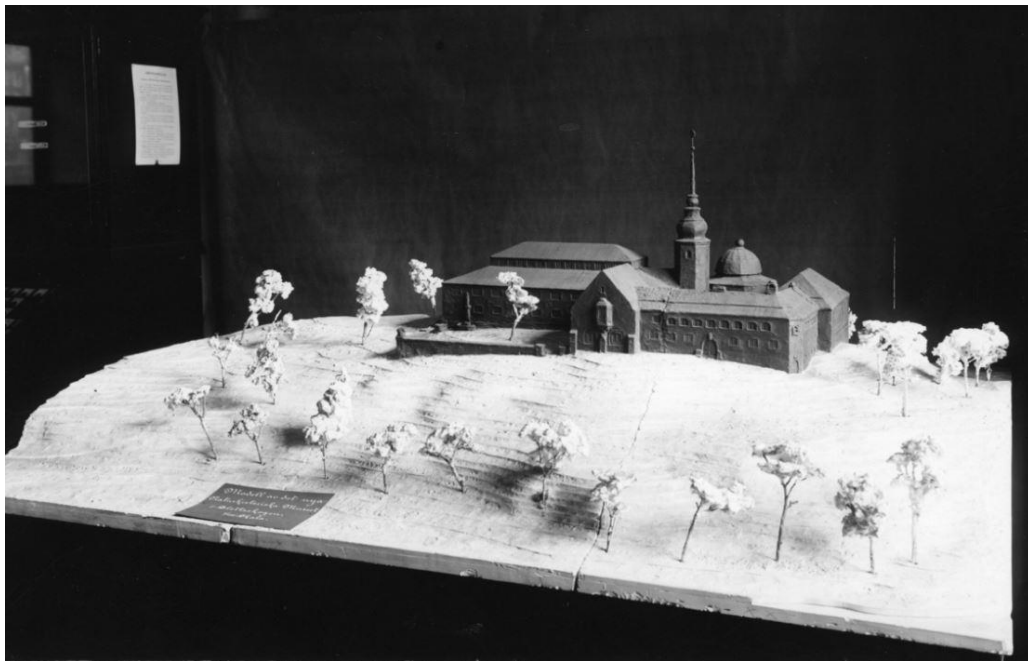
⁵⁰⁸ Jägerskiöld, Leonard A, *Upplevt och uppnått*, sid. 333.

⁵⁰⁹ *Ibidem*, sid. 337.

upp ett ljus, och jag fattade vilken stor makt en arkitekt kan utöva i ett kritiskt läge, om han vill och vågar.⁵¹⁰

Efter att det blivit fastställt, att det var de naturhistoriska samlingarna som skulle förlänas en egen museibyggnad, påbörjades raskt arbetet med att ta fram slutgiltiga detalj- och arbetsritningar. I november 1914 åkte Torulf och Jägerskiöld på gemensamma studieresor till Stockholm och Oslo för att inhämta inspiration. Resor till andra länder så som England och Tyskland omöjliggjordes av det nyss inledda världskriget. Axel Anderbergs naturhistoriska riksmuseum i Stockholm, vid tiden inte ännu helt färdigställt, imponerade föga, det Nordiska museet av Clason desto mer. I Oslo besåg man bl.a. friluftsmuseet på Bygdøy, ett besök som enligt Jägerskiöld var givande.⁵¹¹ Väl tillbaka i Göteborg inreddes ett försöksrum med skåpanordningar och fönster i den så kallade Brackabyggnaden vid Drottningtorget, där sedermera Torulfs posthus kom att uppföras, detta för att garantera goda ljusförhållanden i den tilltänkta byggnaden. Med inspiration från Nordiska museet prövades högt sittande fönster, vilket möjliggjorde utökade utställningsutrymmen. Därefter, när ritningarna var nästintill färdiga, uppfördes en modell av museibyggnaden. Syftet var att avgöra huruvida byggnaden skulle förses med ett torn – ett grepp som i tidigare skisser inte förekommit – eller inte:

Händelsevis var Torulfs nära vän och min gamle skolkamrat Carl Westman, Röhsska museets arkitekt, nere på besök i staden. Och han var med om provet. Vi satte dit och togo bort tornet. Det blev torn. Hörnet med föreläsningssalen vändes och vreds tills det fick den form och det läge det har. När vi gingo sa Calle Westman: 'Det är f—t roligt att arbeta med modell – hos andra'. Men att ha fått hans gillande av husets yttre glädde mig. Nu voro två erkända konstnärer eniga.⁵¹²

Figur 147. Modell över den planerade Naturhistoriska museibyggnaden i Slottskogen. Foto: GNM.

⁵¹⁰ Jägerskiöld, Leonard A, *Upplevt och uppnått*, sid. 333-334

⁵¹¹ *Ibidem*, sid. 336.

⁵¹² *Ibidem*, sid. 337.

Även det fortsatta samarbetet under byggnadstiden tycks, av Jägerskiöld att döma, ha varit lyckat:

Med aldrig svikande intresse har han [Torulf] deltagit i [...] överhuvud varje fråga, stor eller liten. Aldrig har intendenten förgäves vädjat till hans säkra omdöme när det gällt en skönhets- eller smakfråga.⁵¹³ [...] Torulf gjorde oändligt mycket mer än en vanlig arkitekt är skyldig eller brukar göra. Alltid hade han tid, alltid fann han på råd. Intet av det som kunde inverka på skönhetsintrycken har beslutats eller utförts utan hans hörande och gillande. Men så har också Naturhistoriska museet blivit hans mest helgjutna, vackraste verk.⁵¹⁴

I Naturhistoriska museets egna samlingar finns en värdefull samling bestående av allt ifrån skisser och ritningsjournaler till anteckningar, beräkningar och korrespondens mellan såväl Torulf och Jägerskiöld som mellan Torulf och diverse entreprenörer.⁵¹⁵ Denna samling utgör en omistlig källa till kunskap om museets tillkomst och är värd än mer studium.

I början av januari 1916 var till sist de fullständiga arbetsritningarna klara och i juni 1916 påbörjades till sist byggnadsarbetet. Uppförandet av byggnaden kom dock att bli allt annat än idealiskt: det beskrevs tvärtom av Torulf som ”ett litet sött helvete.”⁵¹⁶ Byggnadsföretaget mötte många motigheter – inte minst på grund av första världskriget – och byggnadstiden kom att präglas av ständig penningbrist, strejker, lockouter och svårigheter att anskaffa byggnadsmaterial. Byggnaden stod helt och hållet färdig först 1923, då den invigdes lagom till stadens Jubileumsutställning. Hela elva år efter att Torulf först presenterat sina tidiga skisser och till en kostnad av strax över en och halv miljon kronor.⁵¹⁷

Figur 148. Vy över den fullbordade museibyggnaden i Slottsskogen från Linnéplatsen. Foto: GNM.

⁵¹³ Jägerskiöld, Leonard A., *Naturhistoriska museet i Slottsskogen: dess historia, byggnad, inredning och invigning*, sid. 9.

⁵¹⁴ Göteborgs museum, *årstryck*, 1936, sid. 27-28.

⁵¹⁵ GNM: Handlingar rörande nybyggnaden, 1912-1923.

⁵¹⁶ Jägerskiöld, Leonard A., *Upplagt och uppnått*, sid. 340.

⁵¹⁷ Jägerskiöld, Leonard A., *Naturhistoriska museet i Slottsskogen: dess historia, byggnad, inredning och invigning*, sid. 8.

Den uppförda byggnaden är dramatiskt placerad på Ekebackshöjden i Slottsskogen, tronande ovanför Linnéplatsen nedanför. Vissa har liknat byggnaden vid en borg eller en slottsanläggning, men museet andas snarare medeltida kloster. Museet är uppbyggt av olika längor och byggnadskroppar, hopbyggda med varandra och grupperade kring en omsluten och ombonad kvadratisk gård: det stora museihuset, trapphuset, dioramahuset, valhuset, laboratorielängan (rymmande personal- och arbetsutrymmen) samt den botaniska avdelningen med en ovanförliggande föreläsningssal.

Det stora museihuset har ett kraftigt säteritak och lanternin, det centralt placerade trapphuset ett högre spirkrönt torn med välvd kopparklädd huv, dioramahuset en kupol, föreläsningssalen ett brant sadeltak och ett monumentalt burspråk och laboratorielängans norra ände pryds av ett litet, lanterninliknande torn. Takfallen pryds på några enstaka ställen av rundade, kopparklädda takkupor.

Museets byggnadskroppar vilar alla på samma kraftiga granitsockel och är uppförda av rött, rustikt handslaget tegel från Slottsmöllan i Halmstad, murat med rödfärgade fogar.⁵¹⁸ De rena, släta murytorna bryts av på vissa ställen genom mindre mönstermurade partier, ett burspråk, byggnadernas vitmålade småspröjsade fönster, ett antal ankarslutar samt bastanta detaljer av granit i form av strävpelare, fönsteromfattningar, överstycken och portaler. Huvudentréns huggna granitportal har getts en rejäl men ändå svällande och mjuk klassicistisk utformning, vilket påminner om det då rådande stilmässiga skiftet från nationalromantik till nyklassicism.

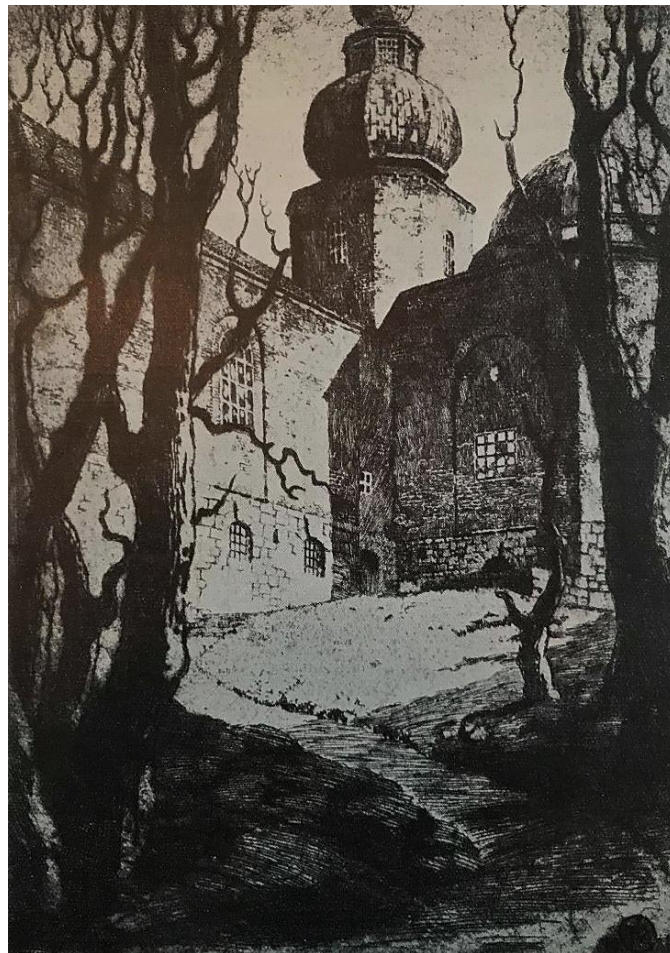

Figur 149. Huvudentréns klassicistiska portal. Den så kallade hängeken, skymtad till höger i bild, ansåg Torulf så vacker att han lät den stå kvar. Detta enligt en artikel i *Göteborgs Aftonblad*, publicerad 6/7-1923. Foto: ur Boklund, Harald, *100 blad svensk byggnadskonst I*.

⁵¹⁸ Hedqvist, Eric. *Arv och nation: Nationalromantik i ett naturhistoriskt museum*, Nordisk Museologi, 2003, 1, sid. 95-110.

Uppdelningen av museet i olika byggnadskroppar var en direkt följd av att byggnadens arkitektur och grundläggande plan tydligt underordnades dess praktiska funktion och innehåll. Den publika verksamheten skiljdes från det vetenskapliga, praktiska arbetet och det zoologiska systemet var rättesnöret, när utställningssalarna skulle grupperas och uppgöras. De publika funktionerna betonas i arkitekturen och genom den arkitektoniska bearbetningen lyckas alla de olika byggnadsdelarna trots allt sammanhållas och bilda en enhet.⁵¹⁹

Byggnaden har ett tydligt nationalromantiskt kynne, men av en betydligt mjukare karaktär än flera av Torulfs tidigare verk, såsom det Renströmska sjukhuset, Vanförestalten och inte minst det Hvitfeldtska läroverket. Just den asymmetriska uppbyggnaden, det förhållandevis lågmälda anslaget och de varierande formerna skapar något av en välkomnande känsla, som står i stark kontrast till många samtida museer bl.a. det samma år invigda konstmuseet vid Götaplatsen, som möter sin besökare med en imponerande fasad. Just denna lågmäldhet uppmärksammades av den dåtida pressen, och förklarades med byggnadens särskilt känsliga läge i den för göteborgarna så betydelsefulla och uppskattade Slottsskogen.⁵²⁰

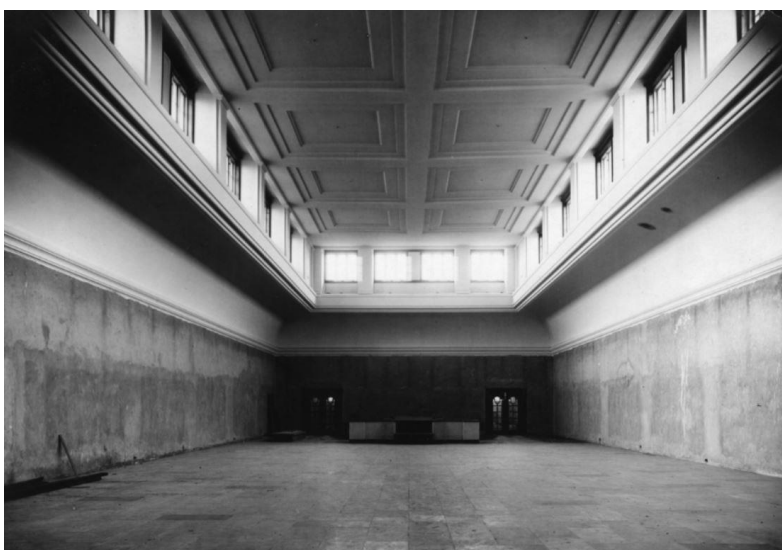

Figur 150. Etsning föreställande Naturhistoriska museet av Torulfs vän, arkitekten tillika etsaren Hjalmar Molin. Ur Jägerskiöld, Leonard A., *Naturhistoriska museet i Slottsskogen: dess historia, byggnad, inredning och invigning*.

⁵¹⁹ Hedqvist, Eric. *Varats och utvecklingens kedja - en naturhistorisk museutställning i Göteborg 1923-1968*. Diss. för kultur- och medievvetenskaper, Umeå universitet 2009. *Papers in Museology* 6, sid. 132.

⁵²⁰ *Göteborgs dagblad*, *Ernst Torulf 50-år*, 9/10-1922.

Även museets interiör utformades i sin helhet av Torulf. Den intimt och gediget utformade insidan speglar utsidan och domineras av material som ek, furu och jämtländsk kalksten. Enkelheten var påtaglig. Museets stora föreläsningssal försågs med bröstpanel och ett välvt innertak men förblev odekorerad, liksom museihusets innerväggar som står enkelt vitmålade. I stor utsträckning var enkelheten påtvingad Torulf. Av reviderade arbetsbeskrivningar framgår, hur Torulf under arbetets gång av kostnadsskäl tvingades välja enklare material än vad som ursprungligen var tänkt. Den tänkta förgyllningen av tornavslutningarna utgick, kalksten ersattes på sina ställen av enklare tegelplattor med friser av kalksten runtom, hänggrännorna utfördes i plåt istället för koppar, furu ersatte ek och cementgolv ersatte tegelgolv.⁵²¹ Museets otaliga skåp tillverkades också av kostnadsskäl i egen regi, i en egenhändigt upprättad snickerifabrik som inrymdes i byggnaden. Alla ledstänger och dörrvreden utfördes i järn istället för i den sedvanliga mässingen. Detta försvarades senare av Jägerskiöld med motiveringen, att huset uppfördes under en järnhård tid ”och där finnes ingen lyx!”⁵²²

Figur 151. Det stora museihusets centrala daggdjursal, fotograferad under byggnadstiden. Foto: GNM.

Lågmäldheten gjordes uppenbar även i husets inre: man möttes vid huvudingången, då förlagd i ett hörn mellan museihuset och den botaniska avdelningen, inte av en pompös trappa och vestibul, utan av en anspråkslöst gestaltad förhall, påminnande om ett vapenhus i en kyrka. I taket av denna förhall återfinns en målning av konstnären Gunnar Erik Ström, föreställande den bibliske Adam bland djuren i Edens lustgård. Denna Adamgestalt utfördes efter anmodan av intendenten Jägerskiöld som ett porträtt av museibygnadens arkitekt:

När vi avsynade konstverken, bad jag modellen ställa sig under bilden, tog av honom hatten och frågade hans unga medhjälpare (de s.k. snickarpojkar), som voro med, om de inte tyckte porträttet var lyckat? Alla fingo de ett gott skratt, ty ingen mer än jag och Ström visste om vårt skämt.⁵²³

⁵²¹ GNM: *Arbetsbeskrivning för nybyggnad av naturhistoriskt museum på Olivedalsböjden i Slottsskogen, Göteborg*, Ernst Torulf arkitektbyrå, Göteborg, 1915 (sedermera reviderad för hand), Elanders Boktryckeri AB.

⁵²² Jägerskiöld, Leonard A, *Upplävt och uppnått*, sid. 340.

⁵²³ *Ibidem*, sid. 340-341.

Figur 152. Förhallens takmålning föreställande Adam bland djuren i Edens lustgård. Enligt uppgift porträtterad med Torulf som förlaga. Foto: SW.

Gunnar Erik Ström stod ensam för det lilla dekorationsmåleri som förlänades museibygnadens interiörer och dekorerade förutom förhallen även trapphuset och ett antal mindre hallar. Skåpens färgsättning ansvarade emellertid konstnären Brocke Blücker för.⁵²⁴ Ström, en gemensam vän till Torulf och Jägerskiöld, hade av byggnadskommittén i omkring ett år fått nyttja den då färdigställda konservatorsverkstaden i museet som privatateljé och ett av arbetsrummen som bostad. Dekorationsarbetet utfördes alltså som hyra.⁵²⁵

Museets dioramor, inhysta i en kupolkrönt rund byggnad som av Torulf getts tydliga drag av Rudbecks *Gustavianium* i Uppsala, utfördes av djurmålaren och konservatorn Olof Gylling, och formgavs i samverkan med Torulf och Jägerskiöld.⁵²⁶ Museigården gestaltades omsorgsfullt av Torulf med planteringar och gångvägar och partier stensatta av gnejs, samt en centralt placerad fontän med en skulptur av svart granit, utförd av konstnärinnan Sigrid Fridman, föreställande tre pingviner.⁵²⁷ Det åttkantiga brunnskaret utformades av arkitektkollegan Sigfrid Ericson.⁵²⁸

Figur 153. Naturhistoriska museets innergård. Notera Sigrid Fridmans centralt placerade fontän och gårdsfasadens klassicistiskt utformade portal och fönsteröverstycke. Foto: GNM.

⁵²⁴ Jägerskiöld, Leonard A., *Naturhistoriska museet i Slottsskogen: dess historia, byggnad, inredning och invigning*, sid. 10.

⁵²⁵ *Ibidem*, sid. 340.

⁵²⁶ *Ibidem*, sid. 341.

⁵²⁷ GSA: Ritning över museigården upprättad av Ernst Torulf, daterad januari 1922. Bilaga till protokoll för byggnadsberedningen för naturhistorisk museibygnad, protokoll nr. 49.

⁵²⁸ Jägerskiöld, Leonard A., *Naturhistoriska museet i Slottsskogen: dess historia, byggnad, inredning och invigning*, sid. 9.

Under arbetet med det Naturhistoriska museet ska Torulf främst ha biståtts av de vid hans kontor anställda arkitekterna Arvid Fuhre, Gunnar Jonsson samt Hugo Jahnke, den sistnämnde med huvudansvar för byggnadens inredning.⁵²⁹

Ur ett svenskt arkitekturhistoriskt perspektiv utgör museibyggningen i Slottsskogen ett intressant verk. Det är vid sidan av Axel Anderbergs jugendbarocka naturhistoriska riksmuseum i Stockholm det enda betydande fristående naturhistoriska museum som återfinns i Sverige. Genom sin lågmälda framtoning och sin nationalromantiska materialverkan och rationella uppbyggnad framstår det också som en av Torulfs mest intressanta byggnader. Det utgör inte minst ett tydligt exempel på Torulfs benägenhet för arkitektonisk stilblandning; den i nationalromantik stöpta byggnaden utsmyckades av Torulf med rikt utformade klassicistiska fasadelement och byggnadsdetaljer. Fönsteröverstycken i form av volutformade frontoner, granitpilastrar bärandes urnor, dekorativa slutstenar, kapitäl med fascismotiv m.m. Denna smått lekfulla, stilmässigt legerade arkitektur kännetecknar i mångt och mycket Torulf och är också ett motiv han utvecklade i sina villabyggnader – och i synnerhet dem han under 1910-talet ritade i Lorensbergs villastad i Göteborg.

Det naturhistoriska museet uppmärksammades inte såvitt jag kunnat utröna i någon större utsträckning inom den dåtida arkitektfären och den ägnades inte heller en anmälan i tidskriften *Arkitektur*, något som visserligen ytterst få av Torulfs verk förärades. Arkitektkollegan Harald Boklund uppmärksammade emellertid museibyggningen i sin bok *100 blad svensk byggnadskonst I*, utgiven 1923.⁵³⁰ Kunskap om byggnadens arkitektur bör dock på något vis ändå ha spridits, då museets klassicistiska huvudportal med sina svulstiga pilastrar och krönande kartusch tjänade som uttalad inspiration för den amerikanske arkitekten Jens Fredrick Larson, när han vid slutet av 1940-talet ritade den portalförsedda ingången till församlingshemmet för Trinity Lutheran Church i Worcester i Massachusetts, U.S.A.⁵³¹

Bostadshus samt kommersiella och industrirelaterade byggnader

Villor, mangårdsbyggnader, arbetarbostäder och småhus

Villan ansågs vid 1900-talets början som en viktig arkitektuppgift och de flesta arkitekter ritade också villor, mycket ofta för vänner och bekanta och inte sällan även åt sig själva.⁵³² Torulf gjorde bådadera och kom under sin yrkesbana att bli en produktiv villaarkitekt. Hans villaproduktion uppvisar ett brett register. Inom det återfinns inte endast lyxbetonade villor, såsom Lorensbergsområdets monumentala tegelvillor i Göteborg, utan även arbetar- och tjänstemannabostäder av olika storlek och typ samt ett antal enklare småhus i form av sport- och sommarstugor. De vanliga uppdragsgivarna tillhörde emellertid företrädesvis det sociala skikt Torulf själv ingick i. Direktör och disponent räknas bland de frekventa titlarna hos uppdragsgivarna, flera av dem sannolikt personligt bekanta med Torulf.

⁵²⁹ Ibidem.

⁵³⁰ Boklund, Harald, *100 blad svensk byggnadskonst I*, 1923, sid. 66.

⁵³¹ Winquist, Alan Hanson, *Touring Swedish America: where to go and what to see*, Minnesota Historical Society Press, St. Paul, Minn., 2006.

⁵³² Stavenow-Hidemark, Elisabet, *Villabyggnad i Sverige 1900-1925: inflytande från utlandet, idéer, förverkligande*, Diss. Uppsala : Univ., Stockholm, 1971, sid. 105.

Som villaarkitekt verkade Torulf runtom i hela Västsverige. Större villor, mangårdsbyggnader och enklare småhus av honom återfinns bl.a. i Säffle, Varberg, Lerum, Alingsås, Falköping, Kungsbacka, Kungälv och Lysekil. Han var dessutom verksam som restaurerings- och inredningsarkitekt och utförde ombyggnader av flera större herrgårdar i regionen, däribland Storebergs säteri utanför Lidköping och Östra Bodarne sydväst om Alingsås. Arbetar- och tjänstemannabostäder utförde han främst vid familjens kalkbruk i Uddagården utanför Falköping samt i Alafors, för Alafors spinneri. Inom denna kategori återfinns även de många personalbostäder som uppfördes i anslutning till Torulfs sjukhusbyggnader, såsom de tidigare behandlade läkarvillorna vid det Renströmska sjukhuset i Kålltorp. Följande kronologiskt upplagda presentation är tänkt att illustrera Torulfs villaarkitektur genom att kortfattat behandla ett antal representativa exempel från hans över tre decennier långa arkitektgärning.

Den första villan som med säkerhet kan tillskrivas Torulf är **Villa Gullebo** i Falköping. Torulf ritade huset åt sin nygifte bror med familj och uppfördes 1903. Villan byggdes intill Torulfs familjehem och åtföljdes 1912 av ytterligare ett hus, den Torulfska villan, ritad av arkitekten för systemens och mosterns räkning.⁵³³ Trävillan Villa Gullebo beskrevs många år senare av Torulfs brorsdotter, Gunnel Beckman på följande sätt:

Farbror Ernst hade varit ute i Europa och studerat byggnadskonst och besökt den stora Parisutställningen och fått idéer. Det här huset skulle bli något helt annat än den murrigt bruna snickarglädjesvilla, där farfar Johan bodde på tomten intill. Det här skulle bli ett prov på den nya tiden. [...] Vitt och elegant skulle det bli, i två våningar med djärvt brutet tak [valmat] i skiffergrått tegel, stora fönster med många små rutor, burspråk i vardagsrummet på nedre botten, glasveranda åt söder för mammas alla krukväxter.⁵³⁴

Figur 154. Villa Gullebo i Falköping. Foto: G. Beckmans *På vandring i Falköping*.

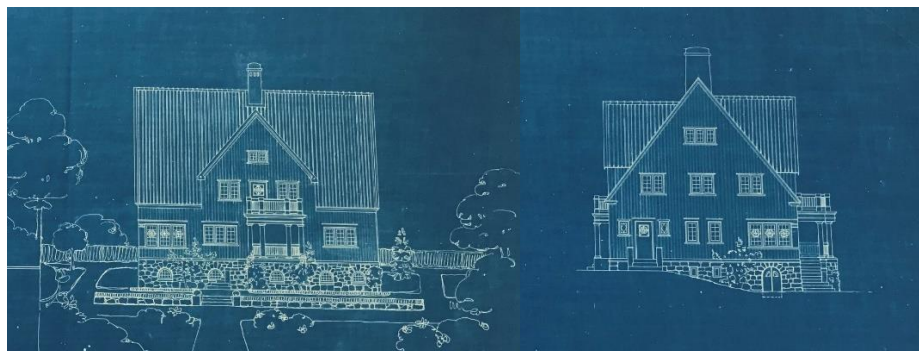
1909 ritade Torulf en större **villa för disponenten vid Göteborgs kexfabrik** i Kungälv med utsikt ned mot Nordre älv.⁵³⁵ Ritningarna visar en samlad och uppstramad villa i vad som kan betecknas som herrgårdsinspirerad stil. Villans plan har inordnats i en kvadratisk huskropp, uppförd på en naturstensgrund i suterräng och täckt med locklistpanel under ett brant sadeltak. Huset har en väl tilltagen frontespis, på båda sidor försedd med balkonger uppburna av doriska träkolonner. Ovanför frontespisen rider vid takåsen en skorsten, markerande husets inre knutpunkt. Fönstersättningen är regelbunden med fönster med smårutig spröjs placerade i grupper av två och tre. Vid byggnadens ena hörn har dock fönstren sammanförts till ett stort fönsterparti för att skänka

⁵³³ Beckman, Gunnel, *På vandring i Falköping - nu och då*, sid. 11.

⁵³⁴ *Ibidem*, sid. 5.

⁵³⁵ ARKM.1984-11-0242.

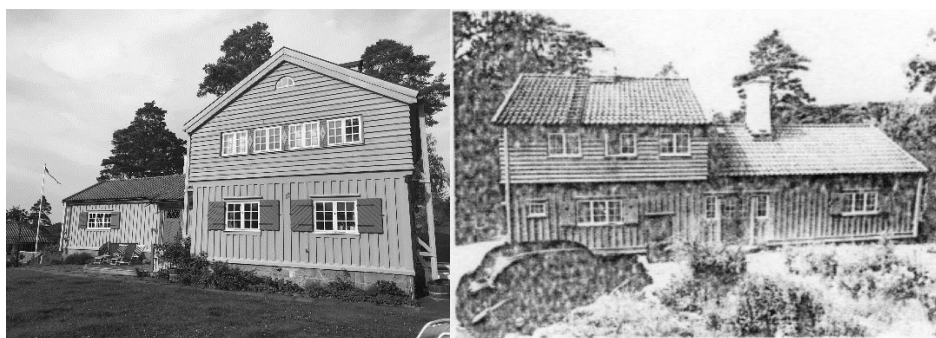
gott om ljus till blomsterrummet innanför. Vissa av fönstren tycks vara målade eller blyinfattade. Villans baksida har en öppen veranda under balkongen och en framförliggande stenterrass.

Figur 155. Blåkopior av ritningar till disponentvilla i Kungälv. ARKM: 1984-11-0242.

Villan är två våningar hög. I bottenvåningen möts man först av en öppen trapphall i två våningar och försedd med öppen spis, därefter av ett vardagsrum med ett stort soljusskänkande burspråk samt en matsal från vilken man även når den öppna verandan och villans blomsterum. I övervåningen har de mer personliga rummen inrymts: två sovrum, ett gästrum, en toalett samt en jungfrukammare. Det sistnämnda rummet har enligt ritningarna försetts med en egen trappa, genom vilken kök- och serveringsutrymmena, som förlagts till bottenvåningens ena hörn, kan nås.

Denna representativa villaarkitektur, som disponentbostaden i Kungälv är ett exempel på, kom Torulf att vidareutveckla under 1910-talet. Vid sidan av de mer förnämna bostäderna ritade han emellertid också mindre formellt uppbyggda hus, ofta fritidshus och sommarbostäder, präglade av en arkitektur med väsensskild karaktär. Två goda exempel är de sommarstugor som 1911 byggdes efter Torulfs ritningar i Norsesund utanför Alingsås. **Sommarstugorna i Norsesund** ter sig radikalt annorlunda i sina plan- och fasadlösningar och allmänna karaktär än de tidigare behandlade villorna och utgör tillsammans något av ett koncentrat av de nationalromantiska arkitekturidealerna.

Figur 156. De av Torulf ritade sommarstugorna i Norsesund utanför Alingsås. Foto: SW samt Norra Älvsborgs museiförening.

De är uppförda ett stenkast ifrån varandra på en höjd ovan sjön Sävelången. Den traditionella högloftsstugan har stått som modell för de två husen, som båda består av två hopbyggda byggnadskroppar under sadeltak klädda med enkupigt tegel: en låg ryggåsstuga vid gaveln förenad med ett högre lofthus i två våningar, båda stående på en grund av grovhuggen natursten. Bottenvåningarna har klätts med stående lockpanel, lofthusets övre våning med liggande panel på förvandring. Träpanelen var sannolikt tjär- eller brunmålad. Husens enlufts-fönster är små och har tät spröjs. De har förts samman till par om två och tre och på sina ställen bildar de små horisontella

band, placerade parvis och avskilda av dekorativa mellanstycken med rombmotiv. Så är fallet med det ena, vinkelbyggda huset, där lofthusets breda gavel med sitt fönsterband står vänd mot sjön. Fönstren har luckor fästa med smidesbeslag och husens vattenavrinning har ordnats med rännor och stuprör helt i trä. Stugornas inre nås genom gedigna bräddörrar med sirligt spröjsade överfönster. Den ena stugans ingång kantas av prydligt snidade pilastrar, dekorerade med kannelyrer, solfjädrar och guttaemotiv. Till sommarstugorna ritades också båthus, avträden och lekstugor.⁵³⁶ Stugornas interiörer utformades i hög grad utifrån dess eldhärdar, som i båda stugornas fall var två till antalet – en för varje byggnadskropp. Stugorna skulle utgöra en bas för friluftsliv och idrott och tillvaron i de ombonade stugorna skulle följaktligen vara enkel, med eldhärden i naturligt centrum. Husens plan och gestaltning ordnades också därefter.

Figur 157. Den ena stugans lofthus och entréparti. Foto: SW.

De två sommarstugorna i Norsesund är i hög grad representativa för flera av de småhus, sportstugor och sommarhus, som Torulf sedermera kom att utföra under sin senare karriär. Karaktärstragen vad gäller plan, material och allmän karaktär förblir desamma och kännetecknar även de småhus som utformas tjugo år senare. De är alla förhållandevis flärdfria trähus, bestående av hopbyggda byggnadskroppar med informella, vardagliga planlösningar och omsorgsfullt gestaltade i ett traditionsbundet formspråk. Ytterligare goda exempel är den sommarstuga Torulf ritade 1919 åt fabriksdisponenten Carl Oskar Smedmark i badorten Lyckorna i Ljungskile, den mindre villa som ritades vid början av 1920-talet åt intendenten Erland Berggren i Säffle samt den sportstuga Torulf ritade åt samme man 1932.

Figur 158. Torulfs ritning över Erland Berggrens sportstuga. ARKM: 1987-08-35.

Ritningarna till **Smedmarks sommarstuga** visar en låg ryggåsstuga i trä, byggd i suterräng och i vinkel på en hög stensockel. Fasaden är enkelt hållen och klädd med locklistpanel. Stugans plan är ordnad kring den centrala murstocken och dess två eldhärdar. Från ingången, placerad där de två vinkelställda byggnadskropparna möts, når man en central förstuga. Från denna når man stugans

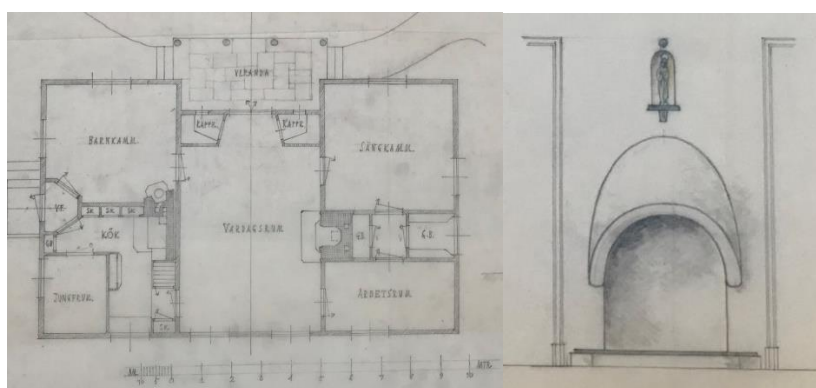
⁵³⁶ Norra Älvsborgs museiförening, *kulturbistorisk utredning nr. 4, Hemsjö*, 1971.

fyra rum; de tre sovrummen och storstugan med sin stora öppna spis. Storstugan får sitt ljus av två sidofönster och ett burspråk samt från den anslutande, inbyggda verandans smala fönsterparti. Berggrens sportstuga, ritad över tio år senare, är av samma okonstlade karaktär: ett trähus på naturstensgrund, farstukvist med utsnidade små pelare och par av tvåluftiga fönster under ett traditionellt sadeltak, av ritningarna att döma täckt med torv. Husets plan är inordnad i en rektangel, och husens rum – dess kök och sovrum – är förlagda på ömse sidor om ett stort vardagsrum med öppen spis.⁵³⁷

Figur 159. Torulfs skisser till storstugan i Smedmarks sommarstuga. GSA: KR 330:3, 2.

Denna typ av planlösning, informellt och modernt hållen, hade Torulf använt sig av tidigare, bl.a. när han 1924 ritade en **sommarbostad i Stockevik** åt vännen Jägerskiöld. Där ordnade Torulf stugans rum – barnkammare, sängkammare, arbetsrum samt kök och jungfrukammare – kring ett centralt beläget, mycket stort vardagsrum med öppen härd.⁵³⁸ De öppna härdarna är en gestaltungsuppgift Torulf överlag tycks ha ägnat mycket omsorg åt. I det bevarade ritningsmaterialet återfinns otaliga skisser över just öppna spisar, ofta vitkalkade och något kärvt skulpterade, men inte sällan också försedda med smäckra smidestöd och intagna nischer.⁵³⁹

Figur 160. Plan av Jägerskiölds sommarbostad i Stockevik, jämte skiss av eldstad i Villa Berggren. ARKM: 1987-08-36 samt GSA: KR 352:63.

⁵³⁷ ARKM.1987-08-35.

⁵³⁸ ARKM.1987-08-36.

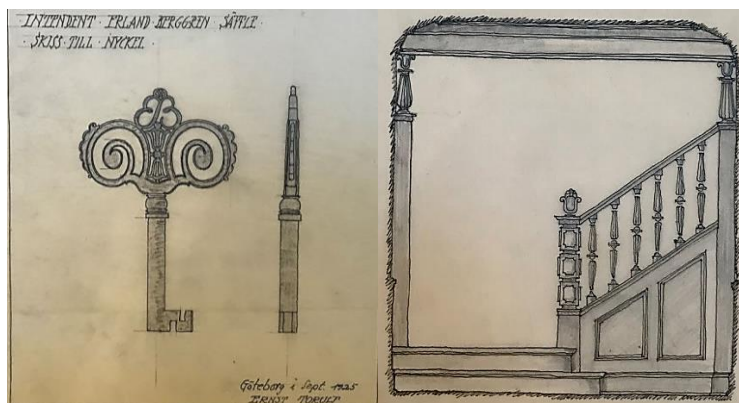
⁵³⁹ Exempelvis Torulfs skisser för de öppna spisarna i Smedmarks sommarstuga samt Erland Berggrens villa i Säffle.

Ritningarna till **Villa Berggren**, upprättade i början och mitten av 1920-talet, visar på en byggnad där sommarstugornas arkitektoniska grundidé och formspråk applicerats på en större byggnadsuppgift och följaktligen getts en större skala och mer representativ karaktär.

Figur 161. Ritning över Villa Berggren. KR: 310:1.

I Villa Berggrens fall har sommarstugans informella rum, såsom arbets- och lekrummet, kompletterats med mer formella som matsal, salong och serveringsutrymmen. Inte minst särskiljer sig Berggrens villa från de övriga behandlade husen genom sin ytterst påkostade interiör: boaseringar, eleganta dörrar, trappor med balustradräcken och mönsterlagda kalkstengolv. Hemmet i sin helhet, från plan ned till minsta detalj, formgavs av Torulfs kontor. Det bevarade ritningsmaterialet är rikt, och utgörs av detaljritningar av allt från initialpydda nycklar och nyckelskyltar till spjällhandtag och skrapjärn.⁵⁴⁰ Den yttre gestaltningen bär emellertid samma drag som de tidigare hanterade stugorna, om än i större skala: enhetligt sammanstöpta byggnadsvolymer i trä med okonstlade fasader av stående panel ovanpå rejäla grunder av natursten och under tegelklädda sadeltak.⁵⁴¹

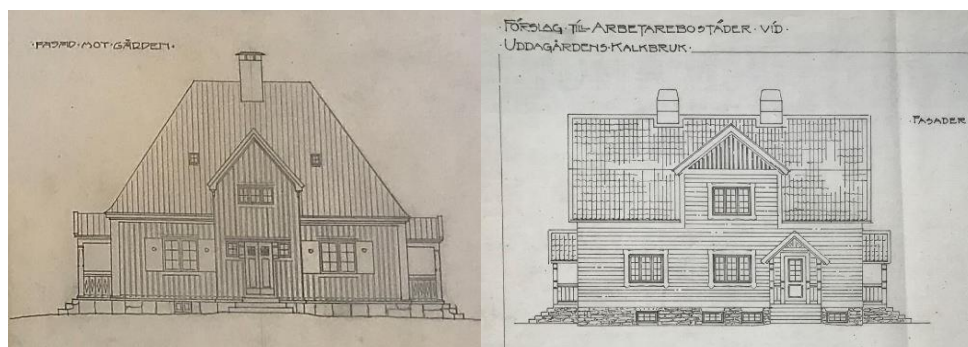
Figur 162. Skiss till nyckel samt trappräcke i Villa Berggren. GSA: KR 310:7, 352:40.

Det starkt nationalromantiska kynnet går igen även i de arbetar- och tjänstemannabostäder Torulf ritade vid början 1910-talet för **Uddagårdens kalkbruk** och **Ahlfors spinneri**, samt de tidigare nämnda personalbostäderna vid Renströmska sjukhuset. I fabriksamhällena ritade Torulf bostadshus av olika storlek och typ, från enfamiljshus till sexfamiljshus, alla regelbundet ordnade och med ett rum och kök per familj. I källarna rymdes allt som oftast gemensam tvättstuga, vedbod och skafferiutrymmen samt eventuellt en bakkammare. De gemensamma arkitektoniska nämnarna var flera: branta takfall med enkupigt tegel, brun- eller tjärmlade och oftast stående locklistpaneler,

⁵⁴⁰ GSA: KR 352.

⁵⁴¹ GSA: KR 310.

små fönster med tät spröjsning och fönsterluckor, grunder av granit eller kalksten, frontespiser och rejäla bräddörrar bakom pittoreska farstukvistar. Variationer förekom givetvis; vissa hus i Uddagården fordrades med liggande panel, andra gavs mansardtak, och ytterligare några erhöll valmade små s.k. boklundiska gavlar. Ett enfamiljshus i Uddagården uppfördes även i sten.⁵⁴²

Figur 163. Ritning till boningshus för tre familjer vid Alafors, samt förslagsritningar till arbetarbostäder vid Uddagården. GSA: KR 297:7 samt ARKM: 1987-08-26.

Torulf kom under det senare 1910-talet att rita ytterligare bostadshus i såväl Uddagården som i Alafors. I Uddagården ritade han 1916 bl.a. en ingenjörsbostad. Det arkitektoniska anslaget var då mer klassicistiskt: putsade fasader, sexdelade tvålufts-fönster och lunettfönster, mansardtak, takkupor i form av pilasteruppburna frontoner, hörnlisener, dekorativa fönstergaller i smide och smäckra balkonger. Vissa motiv återkom, som de dekorativa trästyckena med rombfigurer fästa mellan fönstren. Av skisser att döma gavs bostadens inre en omsorgsfull bearbetning, vilket givetvis anstod en tjänstemannabostad med öppen spis och platsbyggt möblemang. I Alafors fortsatte Torulf att verka in på 1920-talet. Som arkitekt för spinneriföretaget tycks Torulf ha haft ett huvudansvar för fabriksamhället i dess helhet. Uppgifterna inkluderade således – utöver personalbostäder – alltifrån utformningen av fabriksbyggnader, broar, vägvisare och staket till en skola, en handelsbod, flera lusthus, en lek- och idrottsstuga och ett antal butiker. Högt och lågt, med andra ord.

Figur 164. Fasadritning för ingenjörsbostad vid Uddagårdens kalkbruk, jämte perspektivskiss av den övre hallen i samma hus. ARKM: 1987-08-14.

Även i Alafors utvecklade Torulf under den senare delen av 1910-talet en mer klassicistiskt hållen stil, varpå ingenjörsbostaden, uppförd 1917, samt hans förslag till arbetarradhus från 1922 utgör goda exempel.⁵⁴³ I vissa fall tog sig arkitekturen lekfulla, nästan skojfriska uttryck, såsom i ett av de

⁵⁴² GSA: KR 412 och KR 297 samt ARKM: 1987-08-14.

⁵⁴³ GSA: KR 294:1 samt KR 298:98-99, 105.

lusthus Torulf ritade, vilket getts ett svängt, spånklätt kupoltak, krönt av en spira i form av en förgylld stjärna.⁵⁴⁴ Mycket egendomlig och uppsluppen till sin karaktär ter sig också Torulfs skisser till bokhållarbostad. Det lilla bostadshuset ritades av Torulf som en mycket liten kub med högt säteritak och det uppförda huset, använt som postkontor, kallas än idag för ”Kaffekvarnen”.⁵⁴⁵ Av de färglagda ritningarna framgår att husets fasad skulle kläs med stående lockpanel, hörnen markeras med lisener eller spröda pilastrar, de småspröjsade fönstren prydas av svängda frontonöverstycken och flankeras av dekorativa luckor och ingången omslutas av en farstukvist formad som ett nyckelhål. Huset föreslogs strykas i ljusa färger så som rött och blått, med vita och gröna detaljer och element.⁵⁴⁶

Figur 165. Torulfs färglagda skisser till bokhållarbostad i Alafors. GSA: KR 291:8-9.

Denna färgsättning blev allt vanligare förekommande i Torulfs villaproduktion från och med 1920-talets början. Den kubiska och säteritaksförsedda byggnadstypen nyttjades av Torulf även för ett enfamiljshus i fabriksområdet, med två rum och kök på bottenvåningen samt sovrum, garderob och WC förlagda till övervåningen.⁵⁴⁷ Värt att nämna i sammanhanget är också ett av de byggnadsverk av industriell beskaffenhet som utfördes av Torulfs kontor för Ahlafors spinneri; ett dammuppsamlingstorn ritat 1917, uppfört av tegel med ingång markerad av mönstermurning och spirkrönt tak med säteriuppbyggnad under ett uppglasat krysspröjsat överparti.⁵⁴⁸

Figur 166. Skiss av dammuppsamlingstorn vid Ahlafors fabriker. GSA: KR 300:1.

⁵⁴⁴ GSA: KR 284:1.

⁵⁴⁵ Ale kommun, *Mycket översiktlig Kulturhistorisk bebyggelseinventering*, prel. förslag, 2007, sid. 37.

⁵⁴⁶ GSA: KR 291:8-10.

⁵⁴⁷ GSA: KR 298:31-39.

⁵⁴⁸ GSA: KR 300:1-2.

Den mer representativa villaarkitekturen utvecklades av Torulf under 1910-talet och de främsta exemplen återfinns i Göteborg. Enligt Hans Hedlund ska Torulf ha ritat ett antal villor i staden (i ett område kallat Kullen) så tidigt som åren innan Göteborgs högskolas färdigställande 1907.⁵⁴⁹ Hedlunds påstående har inte av tillgängligt källmaterial kunnat bekräftas. De första representativa villorna han med all säkerhet ritade i Göteborg är emellertid Villa Löthman i Änggården och Villa Lembke i Lorensbergs villastad, som båda stod färdiga 1915. I det sistnämnda området kom Torulf inom de närmast följande åren att rita tre ytterligare exklusiva villor: Villa Sternhagen, numera mer känd som den Ågrenska villan, Villa Smedmark samt Torulfs egen bostad, Villa Torulf, i vilken hans arkitektkontor även inrymdes.

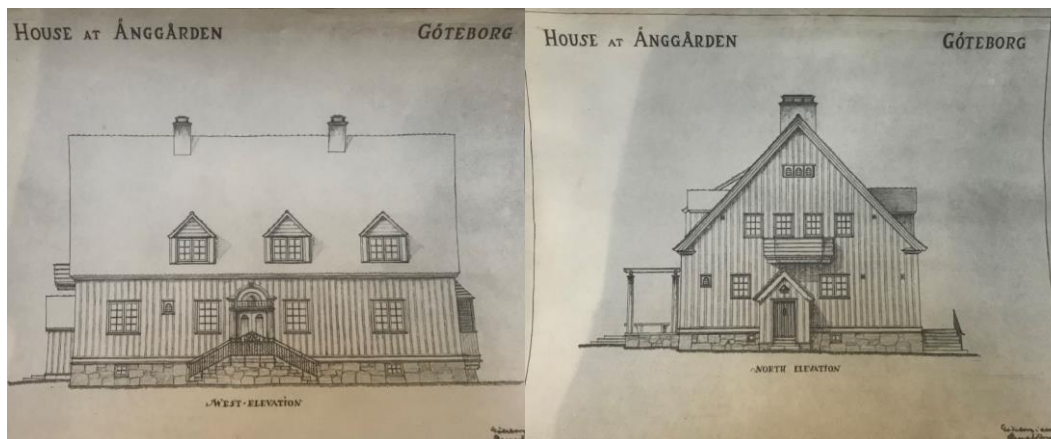

Figur 167. Villa Lembke i Lorensbergs villastad. Foto: SW.

Såväl Villa Löthman som Villa Lembke är trävillor, uppförda på rustika granitgrunder, och goda exempel på Torulfs förkärlek att klä nationalromantiskt formade byggnader i en lågmäld, klassicistisk skrud. **Villa Lembke** ritades av Torulf i mars 1915 åt nationalekonomen Johan ”Janne” Christopher Lembke. Det är en reslig villa uppförd i suterräng med ett brant, valmat sadeltak med svängt nedre takfall. Mittaxeln är accentuerad med en bred frontespis och kolonnuppbyggen balkong ovan en centralt placerad entré. Fasaden är klädd med lockläktpanel, struken i brunt, medan lister, omfattningar, räcken och dörrar strukits i grönt. Fönstersättningen är regelbunden, bågarna är vitmålade och spröjsen tät. Planen är kvadratisk och uppbyggd kring en central hall, som på bottenvåningen utgör navet i en serie av representativa sällskapsrum: salong, herrum och matsal med intilliggande kök- och serveringsutrymmen. Ovanvåningen inhyser på sedvanligt vis de mer privata rummen, såsom sovrum och badrum samt jungfrukammare med egen trappnedgång till bottenvåningens köksavdelning och källarens ekonomiutrymmen.⁵⁵⁰

⁵⁴⁹ *Tekniska samsfundet i Göteborg 1882-1907*, Göteborg, 1907-1908. Hedlund, Hans, ”Återblick öfver byggnadsverksamheten i Göteborg och omgifningar under åren 1882-1907”, sid. 59.

⁵⁵⁰ ARKM.1987-08-07.

Figur 168. Torulfs ritningar över Villa Löthman i Änggården. GSA: A15676:1,3.

Villa Löthman i Änggården ritades i maj 1915. De bevarade ritningarnas rumangivelser har av okänd anledning formulerats på engelska och villan presenteras med överskriften ”House at Änggården”.⁵⁵¹ Planen är rektangulär i två våningar och ordnad på sedvanligt vis med sällsamtalrummen – på ritningarna benämnda study, drawing room, och dining room – förlagda i bottenvåningen kring en central hall och med kök- och serveringsutrymmen intill, medan de mer privata boningsrummen, såsom badrum, WC och ett flertal sovrum, inhysts i övervåningen. Villan har fasader av grov, bruntjärad lockpanel under ett tegelklätt sadeltak med brant takfall försett med takkupor. Huvudingången är centralt belägen och nås via en fritrappa. Entréns grönstruktura dörrar flankeras av pilastrar med doriska kapitäl, bärandes urnor, har överljusfönster och ett segmentbågformat överstycke. Köksingången nås genom en stiglucksinspirerad farstukvist. Fönstren är tätspröjsade, några av dem bågformade, och mycket små. Den enkla panelfasaden bryts vidare upp av en balkong och ett burspråk med blyinfattade fönster och spåntäckt tak. Mot trädgårdsidan finns – ovanför en stenlagd terrass – en pergola, förlagd direkt utanför matsalen, som nås via ett par franska dörrar. Villan var en av två villor som Torulf valde att presentera i den tidigare nämnda minnesboken för Hans Hedlund.

De tre övriga villorna i Lorensbergssområdet uppfördes inte i trä utan i tegel. På grund av sin exklusivitet var tegel inte vanligt förekommande i det dåtida villabyggandet.⁵⁵² Tegel förekom nästintill uteslutande i större privatpalats och exklusiva patriciervillor. Det starkt kuperade området bebyggdes nästan uteslutande av större, monumentalt hållna tegelvillor, bebodda av burgna göteborgare och utgjorde något av en förnäm och penningstark enklav i det dåtida Göteborg.

⁵⁵¹ GSA: A15676:1-6.

⁵⁵² Stavenow-Hidemark, Elisabet, *Villabyggnad i Sverige 1900-1925: inflytande från utlandet, idéer, förverkligande*, sid. 158.

Figur 169. Vy över Villa Smedmark från Bengt Lidnersgatan jämte detaljbild av den hundliknande balkongkonsolfiguren. Foto: SW.

Villa Smedmark, uppförd 1916 utmed Bengt Lidnersgatan, ritades av Torulf åt fabriksdisponenten Carl Smedmark. Den två våningar höga villan placerades med sin gavel mot gatan och omges av en terrasserad mur i natursten, prydd av ett smidesräcke. Villan har fasader av handslaget ljusrött tegel under ett väl tilltaget säteritak täckt med enkupigt tegel, vilket skänker gavelfasaden en påtaglig höjd. Taket och fasaderna är symmetriskt arrangerande kring långsidans centrala ingång och den släta murytan accentueras av en mjukt rundad taklist, mönstermurningar ovan fönstren, dekorativa ankarlutar, en smäckert uppmurad gavelbalkong, ett burspråk och enskilda detaljer av granit. Mittpartiet och dess ingång har ägnats särskild omsorg. Entrén är inskjuten i en välvd nisch och inramas av två svulstiga, tredelade granitpilastrar. Den bastanta porten har ett välvt överljusfönster och det murade valvets stora slutsten pryds av en till synes medeltida mansfigur med pagefrisyr. Även gavelbalkongens granitkonsol har av Torulf getts ett dekorativ utförande och skulpterats till en hundliknande figur.

Figur 170. Vy från Högåsplatsen över Villa Sternhagen jämte detaljbild av entréportalens stiliserade joniska kapital och flankerande kopparlampett. Foto: SW.

Villa Sternhagen, numera mer känd som **Ågrenska villan**, uppfördes året därpå, intill villa Lembke. Villan ritades av Torulf åt skeppsredaren Fritz Sternhagen och hans familj. Den starkt kuperade tomten omsluts precis som villa Smedmark av kraftiga terrasserade naturstenmurar, på vissa platser prydda av urnor av granit. Villan uppfördes i mörkare rött tegel i skiftande nyanser och dess plan inordnades i en rektangulär plan under ett valmat sadeltak med antydning till säteriuppbyggnad. Huvudfasaden ges sin prägel av den kraftigt utskjutna mittrisaliten med sina murade hörnkedjor, sin tydligt markerade takfotslist och mjukt brutna tak. Till detta mittparti har även ingången förlagts, innesluten av en granitportal med tredelade pilastrar med joniska kapital, en robust dekorativ slutsten och en krönande kartusch. Den släta tegelfasaden bryts upp av mindre

granitdetaljer, ett smäckert klassicistiskt gestaltat burspråk i trä med blyinfattade fönster, en fransk balkong med slankt smidesräcke samt enkelt spröjsade fönster, placerade i liv med den murade fasaden. Det svagt sluttande taket har mot trädgårdssidan kopparklädda takkupor i form av oxögon. Trädgårdsfasaden har utmed den branta sluttningen också en stor terrass, förlagd ovan en så kallad sommarhall, uppbyggen av grova, doriska kolonner. Interiören gavs, i likhet med de övriga villorna i Lorensberg, en mycket påkostad och medveten inre utformning, såsom boaseringar, öppna spisar och trätak med dekorationsmålningar. Dekoren var tydligt symbolisk: entrédörrarna smyckades med snidade träpartier med skeppsmotiv, anspelade på byggherrens skeppsredarbakgrund.

Så till sist arkitektens egen bostad, **Villa Torulf**, som uppfördes 1918 vid Högåsplatsen, direkt ovanför villa Smedmark, omgiven av höga terrasserade murar och ansatser. Torulf formgav sin villa som en rektangulär tegelkloss med säteritak med elegant svängda takfall. Hållningen är stramt klassicistisk. Villan står på en putsad, rusticerad sockelvåning, där ingången symmetriskt förlagts till den ena långsidan. Det välvda entrépartiet är anspråkslöst, utsmyckat endast av en ovanliggande kartusch av finhuggen granit. Sockelvåningen har mot trädgården utdragits med en terrass, inunder vilken arkitektkontoret inrymdes, belyst av ett antal stora bågformade fönster.

Figur 171. Vy över Villa Torulf från Högåsplatsen. Foto: SW.

Fasadernas tegel är rött och bränt i olika toner. Murytan står ren och slät, smyckad endast av ett diskret murat listverk och avslutas av en putsad, profilerad takfot. Den regelbundna, symmetriska fasaden bryts upp enbart av de i liv fästa åtta- respektive fyrrutiga tvåluftsfönstren samt ett antal dekorativa element, bl.a. ett volutformat, urnbärande dörröverstycke, två franska balkonger uppbyggen av dekorativt huggna granitkonsoler i form av människoansikten samt en liten mönstermurad fördjupning, vid mitten av villans gavel mot Högåsplatsen. Denna mönstermurade fördjupning utformat med ett kors, inrymmer en keramikplatta med ett symboliskt motiv föreställande två munkliknande gestalter, utrustade med hammare och mejslar i full färd med bearbetningen av ett kolonnkapital. Den andra gavelfasaden, vettande mot villa Smedmark, har en präktig balkong ovan sockelvåningen med ett oxögefönster ovanför, ytterligare accentuerat av en stiliserad, omslutande festong.

Figur 172: Terrassens volutformade dörröverstycke mellan trädgårdsfasadens två balkongkonsolfigurer. Foto: SW.

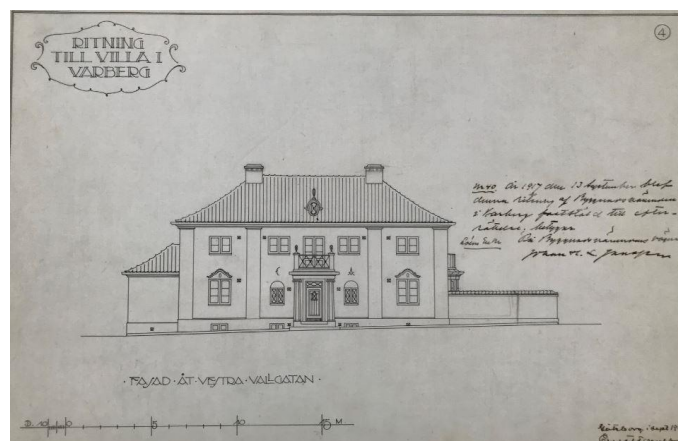
Villa Torulf hade tre inredda våningar med vind och omfattade utöver kök och tre tamburer på vardera våningen arkitektkontoret på bottenvåningen med tillhörande privatkontor. Vardagsrum, salong och matsal återfanns i plan två och sovrum, tre jungfrukammare och ett gästrum i villans tredje våning. På vinden återfanns ytterligare ett gästrum, med en stor öppen spis. Interiören hade en genomgående sparsmakad prägel med ljusa väggar och mörka trädetaljer. Bottenvåningens tambur är intimt gestaltad likt en förhall med innertak av trä och en trappuppgång med ett tak välvt i kryss. Den stora matsalen gavs i jämförelse med övriga rum en mycket exklusiv utformning med ett innertak prytt av dekorativa målningar med klassiska, antika motiv – eventuellt målade av konstnären Gunnar Erik Ström.⁵⁵³

Figur 173. Detalj av matsalens klassicistiska takmålning med antika motiv. Foto: SW.

Torulfs stora Lorensbergsvillor framstår – genom den genomgående omsorgsfulla och genomgripande gestaltningen, de mycket exklusiva materialen och den originella karaktären hos respektive villabostad – som några av de mer betydande villabyggnader han ritade under sin karriär.

⁵⁵³ Av målningarnas stil och utförande att döma. Ström var bekant med Torulf och utförde dekoreringsmålning i såväl Naturhistoriska museet som i Frimurarhuset vid Södra Hamngatan, projekt som pågick ungefärligen samtidigt som uppförandet av villa Torulf.

Figur 174. Fasadritningar till Claes Anderssons villa i Varberg. ARKM: 1987-08-10.

Torulf ritade även ett antal exklusiva villor utanför Göteborg. Åren 1917–1918 ritade han en klassicistisk **stadsvilla åt direktören Claes Andersson i Varberg**.⁵⁵⁴ Torulf gav villan ett svängt valmat tak, ett betonat mittparti med portalförsedd entré med joniska granitkolonner och ovanliggande balkong, putsad fasad med breda pilastrar med enkla doriska avslutningar. På baksidan byggdes en pergola i form av en loggia, ut mot den långsträckt, muromgärdade trädgården, som även den formgavs av Torulf.⁵⁵⁵

Figur 175. Torulfs tidiga uppslag till Villa Framnäs. ARKM: 1987-08.

Ett mer traditionellt grepp tog Torulf när han i Norsesund ritade **Villa Framnäs** åt bankdirektören Ragnar Andréen, vilken stod färdig omkring 1922. Villan, belägen intill sjön Sävelången, gestaltades av Torulf mer som en stor traditionellt hållen mangårdsbyggnad än som en regelrätt villa. Byggnaden uppfördes i trä, kläddes med gulstruken locklistpanel krönt av en enkel takfotsfris och gavs en bred, rejält uppdragen frontespis. Det finns otaliga skisser med anknytning till Villa Framnäs bevarade och av dessa framgår hur Torulf prövade åtskilliga lösningar gällande såväl byggnadens plan som dess fasad. För frontespisens utformning prövades flera alternativ, likaså för taket. Av de två tilltänka, med huvudbyggnaden hopbyggda flygelbyggnaderna, tillkom i slutändan endast en, inrymmande köks- och ekonomiutrymmen.⁵⁵⁶ Ett gott exempel på Torulfs klassicistiska villarkitektur utgör även villan **Lilla Aspehöjd**, vid Aspen i Lerum, vilken Torulf ritade åt Folke Nordström 1922–1924. Det är en låg och långsträckt trävilla i en våning med regelbunden fönstersättning och lockpanelerad fasad, gavelfästonger, kolonnförsedd entré, uppglasad veranda

⁵⁵⁴ ARKM.1987-08-10.

⁵⁵⁵ GSA: KR 331:27-28.

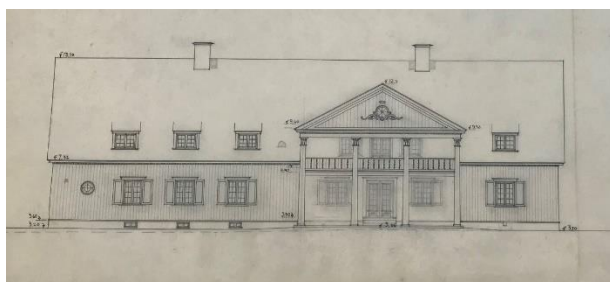
⁵⁵⁶ GSA: KR 318 och KR 407, samt ARKM: skisser sannolikt föreställande Framnäs i Arkitekturmuseets samlingar.

och lunettfönster under ett tämligen flackt sadeltak. Interiört smyckades villan med takmålningar av konstnären Brocke Blücker.⁵⁵⁷ Till villan ritade Torulf även ett avträde med vedbod, gestaltat som ett pittoreskt litet lusthus.⁵⁵⁸

Figur 176. Villa Lilla Aspehöjd med det tillhörande uthuset. Foto: Regionmuseum VGR.

Till samma kategori räknas även **Villa Jacobsson** i Onsala, ritad åt affärsmannen tillika militären Herbert Jacobsson, 1926–1928. Torulfs ritningar visar en långsträckt, rektangulär byggnadslänga i två våningar, klädd med lockpanel under ett brant sadeltak och en kraftig, sidoställd frontespis med en massiv tempelgavel med korintiska kolonner. Tympanonfältet är försett med ett oxöga, flankerat av ett par delfiner i relief och kröns av en enkel tandsnittsfris. Till villabostaden hörde också en paviljong, förenad med villan genom en pergola med joniska kolonner. Paviljongen utfördes i flera alternativ, en åttkantig variant med resligt pyramidtak av koppar, ett annat gestaltat som ett rektangulärt tempel med flackt sadeltak. Den föreslagna, ytterst representativa villan var ovanligt exklusiv med stora köks- och serveringsutrymmen på bottenvåningen, jämte en väl tilltagen matsal, ett galleri och ett rökrum ordnade kring en stor hall. Vid entrén rymdes förutom ett kapprum även ett ”bössrum” och i källaren föreslogs inte endast en vinkällare utan även en större simbassäng.⁵⁵⁹

Figur 177. Villa Jacobsson, ritningar till huvudfasad. GSA: KR 347:1.

För Jacobsson utförde Torulf 1936 även ritningar till en omfattande om- och nybyggnad av **Storebergs säteri** utanför Lidköping, där huvudbyggnaden – med en akvarell från 1778 av målaren Elias Martin som förlaga – omdanades i en ljusare 1700-talsinspirerad stil och en ny flygelbyggnad i samma anda tillkom.

⁵⁵⁷ *Kulturmiljöinventering, Stora Bråta, Lerums socken och kommun*, Kulturmiljöenheten, Regionmuseum Västra Götaland, 2010, sid. 22.

⁵⁵⁸ GSA: KR 403.

⁵⁵⁹ GSA: KR 347.

Figur 178. Storebergs säteri, huvudbyggnad och flankerande flygelbyggnader. Foto: Gods och gårdar.

I detta sammanhang bör även den genomgripande ombyggnad Torulf utförde vid **Östra Bodarne herrgård**, i slutet av 1910-talet. I projektet, som genomfördes åt skeppsredaren Dan Broström, visade Torulf i synnerhet prov på sin färdighet som inredningsarkitekt; bland ritningsmaterialet återfinns ritningar av allt från otaliga lampor och takkronor till handtag och skåp i spröd klassicism.⁵⁶⁰

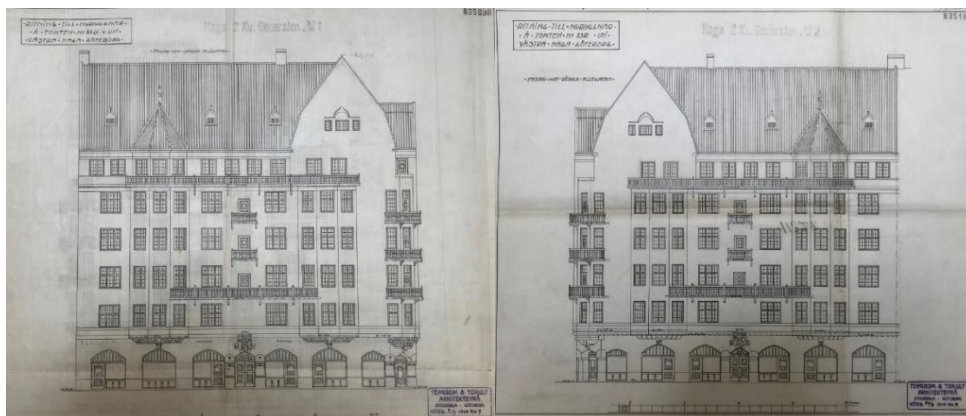

Figur 179. Torulfs detaljskisser för ljuskrona och skåp till Dan Broströms Östra Bodarne. GSA: KR 408:46, 40.

Flerbostadshus, affärs- och kontorshus samt övriga kommersiella byggnader

I motsats till villorna ansågs länge flerbostadshus som uppgifter som inte anstod en framstående, akademiutbildad arkitekt. Att rita hyreshus kallades följaktligen för buspraktik. Torulf ritade emellertid under sin karriär hyreshus på en relativt kontinuerlig basis, företrädesvis belägna i Göteborg, och även om de inte är en betydande del av hans samlade produktion så utgör de tillsammans goda exempel på hans arkitektur och dess utveckling. Främst utgör de av Torulf ritade flerbostadshusen så kallade affärs- och bostadshus, där affärslokaler inrymts i byggnadens bottenvåning, men han ritade även ett antal mer kommersiella affärs- och kontorshus. I det bevarade ritningsmaterialet lyser just kommersiella byggnader annars i stort sett med sin frånvaro med vissa enskilda undantag, såsom en föreslagen byggnad för ett systembolag i Halmstad, ritad i början av 1930-talet. Följande redogörelse är givetvis endast att betrakta som ett representativt mindre urval.

⁵⁶⁰ GSA: KR 408.

Figur 180. Bygglovsritningar till affärs- och bostadshus i Haga. GSA.

De första hyreshusen som med säkerhet kan tillskrivas Torulf uppfördes 1910 i Haga i Göteborg.⁵⁶¹ De fem våningar höga **affärs- och bostadshus vid Södra Allégatan**, som tillsammans upptar ett halvt kvarter, står båda på en rejäl bottenvåning och har rena, nästan helt odekorerade fasader av mörkrött handslaget tegel med nästan gråa toner och delvis putsade avslutningar. De två husen bildar en enhetlig och regelbunden fasad gentemot gatan framför, präglad och sammanhållen av de mycket höga, kraftigt utformade gavelröstena, de branta sadeltaken, de tätspröjsade vitmålade korspostfönstren samt de rejäla burspråken med sina tornavslutningar. Den exteriöra dekoren inskränker sig till den uppglasade sockelvåningens dörr- och fönsterpartier samt till burspråkens bottnar och bärande granitkonsoler, som fått en arkaiskt gestaltad dekorerad. Bostadsvåningarna är försedda med balkonger av förhållandevis enkel och tung karaktär. Bostädernas planlösning var traditionellt borgerlig, men i bottenvåningen inrymdes utöver butiks- och kafélokaler också en biograf. Den avskalade, uppenbart nationalromantiska arkitekturen tycks ha fallit i god jord i dåtida arkitekturkretsar. I sin tidigare nämnda redogörelse över byggnadsväsendet i Göteborg, författad 1913, framhöll August Brunius Torulfs hyreshus i Haga som landets främsta:

Det bästa hyreshus i Sverige ur den synpunkt att det verkligen är en anspråkslös typ, som kan efterbildas och påbyggas, icke ett från det normala avvikande lyxhus, finnes icke i Stockholm utan i Göteborg, och är byggt af arkitekten E. Torulf. Det är ett helt kvarter med enkla fasader av synligt tegel kring en planterad gård uppdelad i flera trädgårdsfält som kunna hyras av husets hyresgäster; allt är prydligt, gemytligt och allt annat än palatslikt.⁵⁶²

Figur 181. Hyreshus vid Aschebergsgatan 22. Foto: SW.

⁵⁶¹ GSA: Bygglovsritningar, Södra Allégatan 2 samt Västra Skansgatan 1.

⁵⁶² *Svenska Dagbladet*, 20/3-1913.

Den nationalromantiska karaktären och dess tunga, avskalade formspråk tog Torulf ännu ett steg längre i ett **hyreshus vid Aschebergsgatan** i Göteborg, byggt 1913. Det jämte vind fem våningar höga huset uppfördes på en hörntomt intill den så kallade Erik Dahlbergstrappan och Torulf tycks endast ha ansvarat för den exteriöra utsmyckningen medan ingenjören Alex Törnblom genom byggmästarfirman Törnblom och Junger stod för de traditionellt uppbyggda planlösningarna.⁵⁶³ Hyreshuset vid Aschebergsgatan har samma grundläggande fasadkomposition som de två husen i Haga; format genom stora, högresta frontespiser, mycket branta tegelklädda sadeltak, burspråk, och spröjsade fönster. Karaktären är dock kärvare, trots att det handslagna teglet här är i en ljusare, röd nyans, då den rena, avskalade murytan tillåts stå mer för sig själv. Den yttre utsmyckningen har begränsats helt till dekorativt uthuggna burspråkskonsoler av granit, utformade som monstruösa, fiskliknande figurer, samt mycket diskreta mönstermurningar och profileringar. Det arkitektoniska anslaget har således, i en nationalromantisk anda, nästan helt utgått från de släta fasadernas mur- och massverkan. Det kärva nationalromantiska kynnet, påtagligt inte bara i Torulfs hus utan även i de närmast liggande husen ritade av bl.a. Karl Bengtsson, understryks vidare av den omgivande terrassmuren av råhuggna granitblock. Sammantaget framstår Torulfs hyreshus vid Aschebergsgatan som ett av hans mest utpräglade nationalromantiska byggnadsverk.

Figur 182. Detaljbilder av konsolfigurer av granit. Foto: SW.

En betydligt mer ljus och lättsam karaktär utmärker emellertid de två affärs- och bostadshus som Torulf ritade några enstaka år senare och som uppfördes i anslutning till Södra vägen i Göteborg. De två **affärs- och bostadshusen vid Olof Wijksgatan** ritades 1915 respektive 1916 och är byggda direkt intill varandra på varsin hörntomt, och upptar således nästan ett halvt kvarter. Liksom hyreshuset vid Aschebergsgatan stod Torulf för ritningarna till fasaderna, medan planerna förefaller ha utformats av byggmästarfirman Nathan Persson.⁵⁶⁴

Figur 183. Affärs- och bostadshus vid Olof Wijksgatan. Södra vägen skymtar till höger i bakgrunden. Foto: SW.

⁵⁶³ GSA: Bygglovsritningar, Aschebergsgatan 33.

⁵⁶⁴ GSA: Bygglovsritningar, Olof Wijksgatan 1-3.

Byggnaderna, fyra våningar höga jämte vind och bottenvåning, har fasader av handslaget, nästintill orangefärgat tegel, ovan en murad rusticerad sockelvåning. De släta tegelytorna, avbrutna av regelbundet fästa burspråk, avslutas av en tandsnittsfris, varpå den avslutande vindsvåningen tar vid. Detta våningsband är klätt i koppar och mynnar ut i en profilerad list, som bär upp det valmade sadeltaket ovanför. Husen har av Torulf getts en klassicistisk utsmyckning som koncentrerats till dess dörr- och fönsterpartier: enstaka fönsteröverstycken i form av tempelfrontoner, välvda ingångar med portaler med murade halvpelare bärande graniturnor. Den ena entrén är omsluten av en båge i ett romerskt fascismotiv. Lägg därtill en kopparklädd karnap med oxögon, balkonger med smäckra smidesräcken med festongmotiv samt några dekorativa ankarslutur.

Figur 184. Dekorativa urnor i huggen granit – ett av Torulfs arkitektoniska kännetecken. Foto: SW.

Denna förhållandevis lågmälda klassicism begagnade sig Torulf vidare av under flera hyreshusprojekt, bl.a. i ett **flerbostadshus vid Pontus Wiknersgatan** i Johannebergssområdet i Göteborg, färdigställt 1929 men ritat omkring tre år tidigare, där formspråket dock uppstramats något.⁵⁶⁵ Huset, totalt sex våningar högt, står på en kraftig rusticerad sockelvåning, avgränsad gentemot den ovanliggande, mörkröda tegelfasaden av ett våningsband med dekorativa uppsättningar av balusterdockor. I övrigt har de estetiska uttrycksmedlen i form av ornament och dekor främst fokuserats kring byggnadens kantiga, frihängande burspråk samt dess balkonger. Burspråken har tandsnittsfriser i såväl överkant som nedkant och balkongerna har smidesräcken i en utformning som påminner om Art-deco. Fasadens samlade balkongparti pryds även av en segmentbågsformad skiva med klassicistiskt präglade ornament. Fönstren är enkla tvåluftsfönster och de förhållandevis branta sadeltaken valmade.

Figur 185. Flerbostadshus vid Pontus Wiknersgatan. Detaljbild av den sofistikerade men något arkaiskt utformade sockelvåningen med överliggande balustertrios. Foto: SW.

⁵⁶⁵ GSA: Bygglövsritningar, Pontus Wiknersgatan 1-4.

Radikalt annorlunda gentemot de tidigare presenterade byggnaderna ter sig det **affärs- och kontorshus vid Östra Hamngatan** som Torulf ritade 1930. Den numera rivna byggnaden beskrevs av samtiden som ett ”rent funktionalistiskt hus” och var också en av Göteborgs första byggnader med en tydligt modernistisk prägel.⁵⁶⁶ Huset bestod av två byggnadskroppar uppförda på en hörntomt: en låg och avlång del utmed sidogatan samt ett smalt och totalt åtta våningar högt ”höghus” vid hörnet mot Östra Hamngatan. Det grönmålade höghuset hade horisontella fönsterband och platt tak med en utkragad takfot och en indragen takvåning med en mindre kubisk byggnadskropp ovanpå. Byggnaden med sin avskalade arkitektur, som inte har någon egentlig motsvarighet i Torulfs övriga produktion, beskrevs i en nekrolog vid arkitektens död som ett ”djärvt grepp” taget i ”mogna år”.⁵⁶⁷

Figur 186. Det av Torulf ritade kontorshuset vid Östra Hamngatan i Göteborg. Foto: GSM.

I en liknande anda utformades även ett omfattande förslag till **nybyggnader av kontorshus, verkstadslokaler och bostadshus åt Göteborgs gas- och elektricitetsverk**. Förslaget togs fram av Torulfs kontor 1935–1936 och den planerade bebyggelsen var tänkt att förläggas intill Esperantoplatsen. Förslaget, som inte tycks ha blivit förverkligat, bestod av ett stort kontorskomplex av rektangulära klossar i uppemot sex våningar. Utformningen var stram och funktionalistiskt formad med linjerena horisontella fönsterband och sadeltak, så flacka att de nästintill var platta. Enhetligheten bröts av endast av ett stort uppskjutet trapphus med tornur och en stor, krönande bokstavsskylt formande orden ”gas” och ”elektricitet”.⁵⁶⁸

Bland de enstaka kommersiella byggnadsverk, som lämnat spår efter sig i det bevarade ritningsmaterialet, återfinns ett förslag till ett **systembolag i Halmstad**, daterat 1932.⁵⁶⁹ Förslagsskisserna och ritningarna visar en byggnad med påfallande likheter med Torulfs bankhus i Tibro, färdigställt samma år. Det är ett hus med enkel, kubisk uppbyggnad och volym med ett stramt formspråk i funktionalistisk anda men med en diskret och elegant utsmyckning i form av klassicistisk dekor inunder bottenvåningens stora kvadratiska butiksfönster. Mellanstyckena i den andra våningens fönsterband är sirligt dekorerade och kalkstensgolven i vestibulerna är mönsterlagda. Utöver lagerlokaler, upppackningsrum och kontor skulle den föreslagna systembolagsbyggnaden även rymma utminuteringslokal, flera matsalar samt ett antal bostäder.

⁵⁶⁶ Nekrolog i okänd tidning, december 1936, i privat ägo.

⁵⁶⁷ Ibidem.

⁵⁶⁸ GSA: ROS 478.

⁵⁶⁹ GSA: ROS 481.

Figur 187. Torulfs skisstreckning över den föreslagna Systembolagsbyggnaden i Halmstad. GSA: ROS 481.

Arkitektkonsortiet Ares – Götaplatsen och Jubileumsutställningen i Göteborg

Arkitektkonsortiet Ares bildades 1916 och upplöstes fem år senare, 1921. Konsortiet utgjordes av de fyra arkitekterna Sigfrid Ericson, Arvid Bjerke, Ragnar Ossian Swensson samt Ernst Torulf och tillsammans kom de att arbeta med två av de mest betydande projekten i det dåtida Göteborg: utformningen av Götaplatsen och stadens stora jubileumsutställning. Det gemensamma arbetet med Ares utgör en väsentlig del av Torulfs gärning som arkitekt, varför det vore olämpligt att inte redogöra för det i denna verkpresentation. Följande redogörelse kring Ares och det arbete de utförde är endast en mycket kortfattad och övergripande skildring, av mer kartläggande karaktär. Arkitekturhistorikern Rasmus Wærn har i en avhandling utförligt skildrat arkitekttävlingen om Götaplatsen, men tävlingens segrare, arkitektkonsortiet Ares, har såvitt jag kunnat utröna inte ägnats någon vidare studium. En sådan forskningsinsats – främst inriktad på de fyra arkitekternas lagarbete och hur det tedde sig i praktiken men även projektens arkitektur – skulle säkerligen visa sig mycket givande.

Figur 188. Arkitektkonsortiet Ares fyra medlemmar, Ericson, Bjerke, Torulf och Swensson, samlade framför deras tävlingsmodell av Götaplatsen. Fotografi sannolikt taget 1917. GSA: Arkitekt Arvid Bjerkes arkiv.

Götaplatsen och Jubileumsutställningen var två projekt helt avhängiga varandra. 1915 beslutade Göteborgs styrande att fira stadens 300 års jubileum med en stor utställning, en tanke som lyfts redan fyra år tidigare.⁵⁷⁰ En beredning tillsattes, vars första uppgift blev att bestämma en lämplig plats för utställningen. Utredningarna leddes av stadsingenjören Albert Lilienberg med stöd av arkitekterna Sigfrid Ericson och Arvid Bjerke. Av Bjerkes och Ericsons minnesskrift över jubileumsutställningen framgår, att det var Ernst Torulf, som under en diskussion med de övriga arkitekterna om förlägningsfrågan, presenterade förslaget om att man i samband med utställningen på samma gång kunde lösa den gamla frågan om Kungsportsavenyns avslutning. Detta skulle ske genom att förlägga utställningen på landeriet Lyckan och Johannebergsområdet och låta Kungsportsavenyns avslutning – alltså den blivande Götaplatsen – ingå i själva utställningen genom att göra den till dess huvudentré.⁵⁷¹ Denna monumentala avslutning kunde också med fördel utgöra en av utställningens permanenta anläggningar.⁵⁷²

Frågan om Kungsportsavenyns avslutning var välbekant för Torulf. Vid seklets början hade han, som tidigare nämnts, tillsammans med sin bror deltagit i stadens stora stadsplanetävling. De två brödernas inköpta förslag, med mottot ”Göteborg”, kommenterades kortfattat i en anmälan i Arkitektur och dekorativ konst:

[Förslaget] liknar ur trafiksynpunkt ganska mycket 2:a pristagarnas förslag [Gellerstedt och Grut] t.ex. bro öfver Landaladalen och uppfartsvägar till Gibraltar- bergen, men är ej så studerad i estetiskt hänseende, dock med undantag för Kungsportsavenyns fond, som är ganska tilltalande.⁵⁷³

Redan 1901 hade således Torulf handskats med den arkitektoniska utmaningen som Kungsportsavenyns avslutning utgjorde. Tävlingsförslaget har dessvärre inte påträffats. Sju år senare, 1908, engagerades Torulf av Lilienberg och stadens byggnadsnämnd för att bistå i revideringen av stadsplanen för trakten kring Lorensberg och nedre Johanneberg. En revidering uti vilken inte minst just Kungsportsavenyns avslutning och utformningen av de ovanliggande kvarteren var de centrala frågorna som behövde hanteras.⁵⁷⁴ År 1910 fastställdes Lilienbergs och Torulfs förslag. Det kom att reglera utbyggandet av stora delar av de södra delarna av staden. Principerna för Lorensbergs villastad fastställdes och platsen för det tillkommande Hvitfeldtska läroverket pekades ut. Genom planen erövrades bergshöjderna. Stadsplanens viktigaste och mest symbolladdade gärning var emellertid hanteringen av just Kungsportsavenyns monumentala avslutning. I Lilienbergs och Torulfs plan fastslogs hela den grundläggande dispositionen för den av Lilienberg benämnda ”storstilade fästplatsen”, senare känd som Götaplatsen. Genom planen slöts den offentliga platsens öppningar. En större offentlig byggnad föreslogs på bergshöjden, under vilken ett rektangulärt torg skulle anläggas, flankerat av två institutioner, förslagsvis ett konserthus och en teaterbyggnad, och nedanför en trafikplats av samma mått.⁵⁷⁵ Torulf spelade således en avgörande roll, när det gäller den grundläggande utformningen av Götaplatsens disposition, tio år innan han handgripligen kom att medverka till platsens slutliga gestaltning.

⁵⁷⁰ Wærn, Rasmus, *Tävlingarnas tid: arkitektävlingarnas betydelse i borgerlighetens Sverige*, sid. 112.

⁵⁷¹ Ericson, Sigfrid & Bjerke, Arvid, *Utställningens arkitektur*, Gen.-stab. lit. anst., Stockholm, 1930, sid. 11-12.

⁵⁷² Wærn, Rasmus, *Tävlingarnas tid: arkitektävlingarnas betydelse i borgerlighetens Sverige*, sid. 112.

⁵⁷³ *Arkitektur och dekorativ konst*, organ för Svenska Teknologföreningens Afd. för Husbyggnadskonst. Häfte 2, den 1 februari 1902.

⁵⁷⁴ Bjur, Hans, *Lilienbergs stad: Göteborg 1900-1930*, Första upplagan, Stockholm, 2018, sid. 77-81.

⁵⁷⁵ *Ibidem*.

Torulfs förslag kring utställningens lokalisering vann också gehör. 1916 inbjöds den drygt tio år äldre Torulf till Ericson och Bjerkes redan då existerande samarbete.⁵⁷⁶ Tillsammans utarbetade de tre arkitekterna ett första skissförslag till jubileumsutställningens disposition. Förslaget mottogs väl och Göteborgs stadsfullmäktige beslöt att förlägga utställningen till det av arkitekterna föreslagna området. Senare, 1919, erhöll Areskonsortiet uppdraget att utföra skissritningar till utställningens byggnader och året därpå slutgiltiga huvudritningar för utställningen i dess helhet. Beslutet att utan allmän tävling direkttilldela Ares uppdraget möttes av stor kritik, i synnerhet från den göteborgska arkitektkåren.⁵⁷⁷ Utställningens arkitektur – en variationsrik och lekfull blandning av såväl grekisk, romersk och pompejansk klassicism som empire och kinesiska stildrag – har tidigare i andra sammanhang och av andra presenterats utförligt och kommer därför inte att beskrivas vidare.⁵⁷⁸

Figur 189. Bjerke, Ericson och Torulfs skissförslag till jubileumsutställningens disposition, utarbetat 1916. GSA: FIVa 11, 10.

I de tre arkitekternas skissförslag över utställningen från våren 1916 föreslogs Götaplatsen utformas i enlighet med 1910 års stadsplan. Det handlade om en rektangulärt formad sluten längdplats i tre delar, omgiven i dess övre norra del på tre sidor av monumentalbyggnader: ett konserthus högst upp, flankerad av en teater på högra sidan och ett stort hotell på den vänstra.⁵⁷⁹ I slutet av samma år utlystes en allmän arkitekttävling för utformningen av Götaplatsen. I tävlingsprogrammet hade platsens bestämda utformning från 1910 års stadsplan ersatts av en mer generell disposition, men dess målsättning var densamma. I programmet angavs tävlingens övergripande uppgifter: placeringen och utformningen av platsen, samt placering och utformning av vid platsen liggande stadsteater och konserthus samt eventuellt även ett konstmuseum och en konsthall. I området ingick även ett större hotell och flertalet privata hyreshus, som skulle placeras och ordnas så att de samverkade med de offentliga byggnaderna.

⁵⁷⁶ *Svenska Dagbladet*, 23/5-1916.

⁵⁷⁷ *Aftonbladet*, 7/2-1920.

⁵⁷⁸ Bl.a. av Ericson och Bjerke i deras tidigare nämnda minnesskrift.

⁵⁷⁹ *Göteborgs aftonblad*, 19/5-1916 samt *Svenska Dagbladet*, 23/5-1916.

Området i sin helhet ägdes av staden och alla byggnader skulle bekostas av privata donationsmedel, vilket ingav en förhoppning om att samtliga byggnader skulle kunna förverkligas inom en förhållandevis snar framtid.⁵⁸⁰

Tävlingen om platsen, av Rasmus Wærn betitlad som det mest monumentala stadsbyggnadsprojektet i Sverige sedan Tessins plan för området kring Stockholms slott, fick ett entusiastiskt gensvar. Hela 26 förslag lämnades in. Tävlingsjuryn bestod bl.a. av de fyra arkitekterna Isak Gustaf Clason, Carl Möller, Lars Israel Wahlman och den lokalt verksamma Ernst Krüger samt stadsingenjören Albert Lilienberg. Torulf, Bjerke och Ericson inkom med ett förslag utarbetat tillsammans med Ragnar Ossian Swensson, Bjerkes kompanjon, som nu också ingick i konsortiet. Förslaget gavs namnet ”Ares” efter de begynnande bokstäverna i respektive arkitekts förnamn, och mottot blev också konsortiets formella namn.⁵⁸¹ Ares fick se sig besegrade av Ragnar Hjorth och Ture Ryberg och deras förslag ”Forum Artium”.

Det stod emellertid snart klart att ytterligare en tävlingsomgång skulle arrangeras, där Hjorth och Rybergs skulle möta andrapristagaren Ares. I denna andra omgång segrade Ares och efter vinsten tilldelades de också den slutgiltiga projekteringen av Götaplatsen och dess omgivning.⁵⁸² Samtidigt som Götaplatstävlingen deltog även tre av fyra Ares-arkitekter i tävlingen för ordnandet av Gustav Adolfs torg i samma stad. Hela Areskonsortiet hade inbjudits till tävlingen, men Torulf avböjde att medverka med hänvisning till hans tidigare mer formella engagemang kring området i fråga.⁵⁸³ Han hade dessutom tillsammans med stadsingenjören Lilienberg utformat själva tävlingsprogrammet. Torulf kom också, tillsammans med Ivar Tengbom och Lilienberg, att agera domare i tävlingen, uti vilken den unge Gunnar Asplund avgick med segern.⁵⁸⁴

Götaplatstävlingen sysselsatte de fyra arkitekterna periodvis under åren 1917–1918 och i Göteborgs stads- och regionarkiv finns betydande delar av deras gemensamma arbete bevarade, såväl de två tävlingsförslagen som det efterföljande arbetet med platsen och den omgivande bebyggelsen. Det rika materialet utgör en värdefull källa till ytterligare studier kring Götaplatsens tillkomsthistoria samt Areskonsortiets arkitektur.⁵⁸⁵ Av de bevarade planerna, modellerna, teckningarna och skisserna framgår, att de fyra arkitekterna i sitt första förslag hade utgått från 1916 års skissförslag över jubileumsutställningen och således också i förlängningen 1910-års stadsplan. Man föreslog en tredelad och sluten längdplats med en kraftfullt framhävd fondbyggnad vid platsens övre, södra del. Målsättningen var, enligt arkitekterna själva, att utgå från platsens naturliga förutsättningar och förstärka den stigande terrängen så att monumentaliteten successivt stegrades och nådde sin kulmen i fondbyggnaden.⁵⁸⁶

⁵⁸⁰ Wærn, Rasmus, *Tävlingarnas tid: arkitekttävlingarnas betydelse i borgerlighetens Sverige*, sid. 112-114.

⁵⁸¹ Ibidem, sid. 114-115.

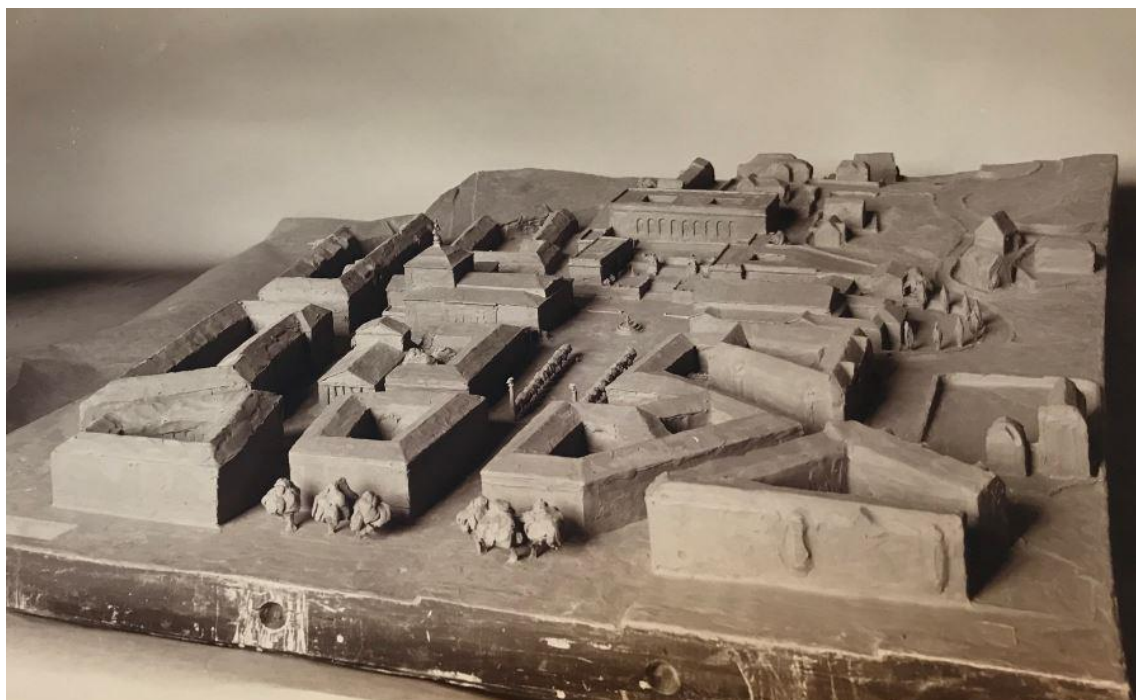
⁵⁸² Ericson, Sigfrid & Bjerke, Arvid, *Utställningens arkitektur*, sid. 12.

⁵⁸³ GSA: GSA_737-1, F1. 8A, 10: *Kommunfullmäktige beredning rörande Gustav Adolfs torg, 1912-1929*.

⁵⁸⁴ *Arkitektur*, årgång 48, häfte 9, september 1918.

⁵⁸⁵ GSA: 737-1 F1: 15, 15A. *Götaplatsberedningen 1917-1929*, GSA: 1196-1. F2. *Götaplatsberedningens och omtävlingsnämndens handlingar samt tryck 1917-1928*, GSA: 1322-1 *Arkitektkonsortiet Ares*, samt museets ritningssamling.

⁵⁸⁶ Se Ares-arkitekternas egen beskrivning, återfinns i GSA: 737-1 F1: 15, 15A.

Figur 190. Ares första tävlingsförslag för Götaplatsen i modellform. GSA: A136.

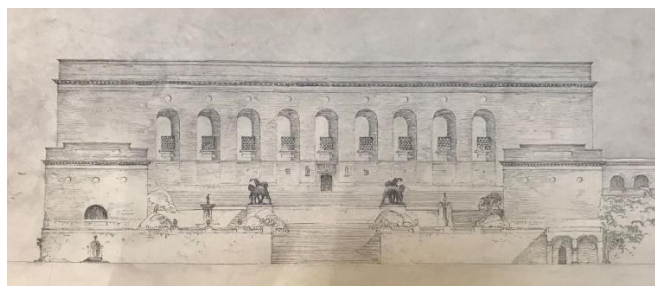
Denna uppbyggnad låg helt i linje med Lilienbergs gamla stadsplan, och trots att det inte framgick i tävlingsprogrammet, kom också i praktiken alla tävlingsförslag att bedömas med just 1910 års stadsplan som måttstock.⁵⁸⁷ För Ares var detta givetvis en avgörande fördel, särskilt med tanke på Torulfs tidigare delaktighet i framtagandet av nämnda stadsplan. Vid sidan av Götaplatsen, nedanför fondbyggnaden – ett konstmuseum – förlade Ares ett konserthus och en teater, på vardera sidan om en centralt placerad fontän. Förslagets kraftfulla och monumentala klassicistiska arkitektur beskrevs av tävlingsjuryn som ”god och utpräglat göteborgsk”.⁵⁸⁸

Det föreslagna konstmuseet var en rentav imponerande tegelbyggnad av romersk karaktär, bred och hög, helt uppbyggd kring en akveduktliknande serie av gigantiska valv, uppbärande ett massivt bjälklag. Inspirationen till fasadens jättelika valvbågar hade – av Torulfs anteckningar att döma – arkitekterna bl.a. funnit i Triumfbågen i Paris. I konstmuseet drogs triumfbågens motiv ut till en arkad. Denna skulle stå tom och oinredd, som Triumfbågens valv, enligt Torulf för att motverka uppkomsten av en kulissverkan. Den monumentala hållningen skulle vidare stärkas genom att fasaden hölls ren och stod utan fönster. Som avskräckande exempel angav Torulf arkitekten Friedrich Bürkleins fönsterprydda parlamentsbyggnad Maximilianium i München, uppförd 1874, och som konstmuseet tjänande som fondavslutning åt en större paradgata.⁵⁸⁹ Byggnaden skulle på sätt och vis utgöra mer av ett monument än en byggnad.

⁵⁸⁷ Wærn, Rasmus, *Tävlingarnas tid: arkitektävlingarnas betydelse i borgerlighetens Sverige*, sid. 116.

⁵⁸⁸ Ibidem, sid. 114.

⁵⁸⁹ GSA: Götaplatsberedningen, *Beskrivning av Götaplatsens ordnande, på uppdrag av stadsfullmäktiges beredning utarbetat på grundval av tävlingsförslaget Ares*, utkast med anteckningar sannolikt gjorda av Torulf, 1918.

Figur 191. Den av Ares föreslagna konstmuseibygnaden med de nedanförliggande konsthallarna. GSA: Aressamlingen, serie C.

De två lägre konsthallarna, belägna på vardera sidan direkt nedanför, gestaltades i samma kärva och släta antikiserade arkitektur. De föreslagna teater- och konserthusbyggnaderna utformades i en något lättare, lågmålt spröd och empireinspirerad klassicism med rusticerade sockelvåningar och framskjutna mittpartier med pilastrar med joniska kapitäl. Konserthuset föreslogs möta Götaplatsen med en tempelgavel, medan teatern, bakom en rak avslutning, försetts med ett enormt, högre fyrkantigt scenhus med spirkrönt tornuppbyggnad.⁵⁹⁰

Figur 192. Ares förslag till konserthus respektive stadsteater vid Götaplatsen. GSA: Aressamlingen, serie C.

I förslaget ingick inte endast byggnaderna runt om den övre, förnämsta delen av Götaplatsen utan även dess nedre, ”profana” del som av Ares föreslogs kantas av hyreshus och ett stort hotellkomplex. Denna nedre del gavs en boulevardliknande utformning med symmetriskt anlagda trädplanteringar och resliga pyloner. De omgärdande husen gestaltades enhetligt i samma klassicistiska anda, med rusticerade bottenvåningar och valmade sadeltak ovan mezzaninvåningar. Husen smyckades på klassiskt vis med breda pilastrar och kolonner med joniska kapitäl, med enorma urnor placerade på kolonner och på utkragade bjälklag. Särskilt omsorg lades vid den stora hotellbyggnaden, som ordnades i två kroppar vid sidan av en central, inskjuten gård, avskärmad mot gatan av murade valv.⁵⁹¹

I sitt omarbetade förslag, med vilket Ares segrade, förstärkte man inte minst det ursprungliga förslagets kärvhet och monumentalitet. Själva Götaplatsen gjordes kortare och mer sluten. Den slutna karaktären skulle vidare förstärkas av välvda pelargångar över de till platsen anslutande gatorna, uppförda bl.a. mellan de föreslagna teater- och hotellbyggnaderna. Ett än mer nyantikt anslag märks av i det andra förslagets gestaltning. Teaterns och konserthusets arkitektur hade omarbetats. Konserthuset hade bl.a. inunder sin tempelgavel erhållit en massiv portik av fyra högresta joniska kolonner. Teaterbyggnaden hade likaså fått en kolonnad av parställda kolonner, nedan ett kraftigt bjälklag krönt av en enorm kartusch.

⁵⁹⁰ Se bl.a. GSA: A179, A180 m.fl.

⁵⁹¹ GSA: C7076.

Figur 193: Konserthuset respektive stadsteatern enligt Ares omtävlingsförslag. GSA: Aressamlingen, serie C.

Även det föreslagna konstmuseet genomgick vissa förändringar. Museibyggnadens volymer ordnades nu kring en inre gård, vilken nåddes från Götaplatsen nedanför genom tre öppna valv i den tunna skärmbyggnaden. Utställningarna skulle i huvudsak ordnas i den bakomliggande huvudbyggnaden, vars ingång flankerades av två urnbärande kolonner, ett motiv som också återfanns i de omgärdande byggnadernas gårdsfasader.⁵⁹²

Figur 194. Konstmuseets gård, skärmbyggnadens baksida, enligt Ares omtävlingsförslag. GSA: Aressamlingen, serie C.

De fyra arkitekterna ville genom sin arkitektur förläna platsen en stämning av Göteborg, i synnerhet genom att tydligt koppla an till den lokala Carlbergiska nyklassicistiska byggnadstraditionen och då inte minst det holländskt gula fasadteget.⁵⁹³ Denna släta, tunga men samtidigt eleganta tegelarkitektur föll uppenbarligen i god jord. Rasmus Wærn har pekat på arkitekturens uppenbara samhörighet med Lorensbergsområdets stora redarvillor.⁵⁹⁴ Det handlar om ett arkitektoniskt släktskap som givetvis inte var en slump; tre av de fyra Ares-arkitekterna ritade åtskilliga villor i området.

Processen efter tävlingsvinsten blev lång och osedvanligt snårig. Tidens svåra ekonomiska klimat möjliggjorde endast – vid sidan av platsens terrasserade murar och terrasser – uppförandet av

⁵⁹² Se bl.a. GSA: C7081, C7082, C7073, C7075.

⁵⁹³ Ares-arkitekternas egen beskrivning, återfinns i GSA: 737-1 F1: 15, 15A.

⁵⁹⁴ Wærn, Rasmus, *Tävlingarnas tid: arkitekttävlningarnas betydelse i borgerlighetens Sverige*, sid. 115.

Konstmuseet och Konsthallen lagom till jubileumsutställningen 1923.⁵⁹⁵ Det var inte heller det samlade Areskonsortiet som ansvarade för uppförandet av platsen. Den 23 november 1921, omkring ett år efter att konsortiet presenterat såväl sitt slutgiltiga förslag till Götaplatsens ordnande som huvudritningarna till Jubileumsutställningen, upplöstes Ares.⁵⁹⁶ Det efterföljande arbets- och detaljritningsarbetet utfördes således på egen hand av Ericson och Bjerke. De två arkitekterna förklarade i sin minnesskrift, författad 1927, att uppbrottet föranleddes av att Torulf, tätt följd av Swensson, på grund av andra åtaganden nödsakades att träda tillbaka från det gemensamma arbetet. Uppbrottets bakomliggande orsaker tycks emellertid ha varit av betydligt mer personlig beskaffenhet, vilket vi snart återkommer till.

Efter jubileumsutställningen 1923 stod alltså Götaplatsen länge tom, öde och ofullbordad. Senare under 1920-talet påbörjades projekteringen av platsens stora fontän, utförd av Carl Milles och invigd först 1931. När väl de ekonomiska förutsättningarna vid början av 1930-talet hade förbättrats, hade emellertid också de arkitektoniska idealen förändrats. Tankarna om en arkitektoniskt enhetlig, sammanstöpt plats, hade då förbytts till motsatsen. Stadsteatern, ritad av Carl Bergsten och invigd 1934, samt Konserthuset, ritat av Nils Einar Eriksson och invigt året därpå, uppfördes som helt självständiga verk, och gavs givetvis helt andra utformningar än de ursprungligen föreslagna av Ares över tio år tidigare. Ares grundläggande vision om en sluten, stegrande och estetiskt helgjuten offentlig plats fullbordades således aldrig.⁵⁹⁷

Vid mitten av 1920-talet hade också Ares ursprungliga plan för Götaplatsen ifrågasatts och utmanats. Den stundtals hätska striden, som de tidigare Ares-arkitekterna tycks ha undvikit, kulminerade när Ragnar Östberg lanserade ett förslag, bestående av en enorm, katedralliknande kyrka tänkt att förläggas precis framför det då nyligen invigda konstmuseet.⁵⁹⁸ I januari 1925 beslöt också den beredning som stadsfullmäktige tidigare utsett för att hantera planeringen och anläggandet av Götaplatsen, den så kallade Götaplatsberedningen, att ett nytt helhetsgrepp om platsens disposition och utformning skulle tas.⁵⁹⁹ Beredningen fick också i uppdrag av stadsfullmäktige att ta fram ett reviderat förslag på fasadbildning för platsen och dess omkringliggande byggnader samt för platsens vidare ”konstnärliga utsmyckning.”⁶⁰⁰

Bäst lämpade för en sådan uppgift ansåg beredningen, att de forna Ares-kompanjonerna var. Götaplatsberedningen kallade därför de fyra arkitekterna till ett möte, vid vilket emellertid endast Swensson och Torulf deltog. Vid sammanträdet förklarade Torulf, ”med instämmande av arkitekten Swensson”, att

Arkitektkonsortiet var upplöst, och att ingen av dess tidigare medlemmar numera ägde rätt att ensam eller tillsammans med någon eller några av de övriga i konstnärligt eller annat avseende företräda konsortiet, varför numera ingen funnes, som vore berättigad att fullfölja konsortiets verksamhet i fråga om Götaplatsen.⁶⁰¹

⁵⁹⁵ 100 utmärkta hus i Göteborg, Göteborgs stadsmuseum i samarbete med Göteborgs-posten, Göteborg, 2001, sid. 136-137.

⁵⁹⁶ Ericson, Sigfrid & Bjerke, Arvid, *Utställningens arkitektur*, sid. 7.

⁵⁹⁷ Wærn, Rasmus, *Tävlingarnas tid: arkitekttävlingarnas betydelse i borgerlighetens Sverige*, sid. 142.

⁵⁹⁸ *Göteborgs-Posten*, 29/10-1924.

⁵⁹⁹ Göteborgs stadsfullmäktiges handlingar 1929, ärende no. 195, sid. 6.

⁶⁰⁰ *Ibidem*.

⁶⁰¹ GSA: Götaplatsberedningen, sammanträdesprotokoll 29/1-1925.

Det låg därför, enligt Torulf och Swensson, inom beredningens fulla rätt att anlita den eller de arkitekter som de önskade. Vidare avrådde de två arkitekterna, kanske något oblygt från ytterligare en allmän arkitekttävling utan rekommenderade istället att beredningen anlidade några ”för uppdraget lämpliga arkitekter”. Vid ett sammanträde i oktober beslöt beredningen emellertid efter votering att erbjuda Arvid Bjerke och Sigfrid Ericson uppdraget. Mot beslutet reserverade sig ledamöterna Melchior Wernstedt och Sven Steen, vilka istället ansåg att även Swensson och Torulf borde tillfrågas, var och en för sig.⁶⁰² Steen och Wernstedt ansåg vidare att Bjerke och Ericson vid upprepade tillfällen de föregående åren genom alltför detaljerade och oflexibla fasadscheman misslyckats med att åstadkomma en ekonomiskt realistisk och genomförbar lösning för platsen och området däromkring. De menade därtill att det vore en kränkning av arkitektens konstnärliga äganderätt om man helt bortsåg från två av de fyra arkitekterna bakom det ursprungliga Aresförslaget.⁶⁰³

Ericson och Bjerke meddelade dock i februari 1926 att de inte hade möjlighet att gemensamt ta sig an uppdraget, då Bjerke inom den närmsta tiden skulle vistas utomlands. Då frågade istället beredningen Ericson om han ensam kunde tänka sig att ta sig an uppgiften. Hans offert på 30 000 kronor, som även inkluderade en utredning för den tillkommande stadsteatern, betraktades emellertid som väl tilltagen, vilket ledde till att beredningen återigen vände sig till Torulf och Swensson, som då var beredda att ta sig an uppdraget. Samtidigt hade Carl Bergsten anlåtats för arbetet med Stadsteatern, vilket något reducerade uppdragets omfattning och ledde till att Torulfs och Swenssons offert landade på 6 000 kronor, alternativt 8 000 om flera alternativ ansågs motiverade under arbetets gång. Ericson återkom samtidigt till beredningen med en reviderad offert på 6 000 kronor.

Götaplatsberedningen gjorde till sist, i januari 1927, ett försök att återförening tre fjärdedelar av det forna konsortiet genom att fråga de tre arkitekterna, om de var villiga att tillsammans utföra uppdraget. Försöket misslyckades.⁶⁰⁴ Ericson var positivt inställd till en återförening, men konstaterade i ett brev till beredningen, att ”vid konferenser jag i detta syfte haft med arkitekten Torulf har det emellertid framgått, att de erforderliga förutsättningarna för ett sådant samarbete icke finnas”.⁶⁰⁵ R.O. Swensson meddelade också i ett kortfattat brev att något samarbete i annan utsträckning än vad han tidigare visat intresse för ”icke låter sig göras”.⁶⁰⁶ Torulf formulerade sig på följande vis:

Då jag ej tror, att det intima samarbete, som skulle vara en förutsättning för ett gott arbetsresultat, numera kan vinnas mellan i Göteborg kvarvarande arkitekter av arkitektkonsortiet ”Ares” anser jag mig ej kunna medverka till en lösning i af delegerade föreslagen riktning.⁶⁰⁷

Bakom de artigt och korrekt formulerade meningarna skönjer man spåren av en personlig konflikt, kanske den som hade lett till konsortiets upplösning. Vid ett sammanträde med Götaplatsberedningen i mars året dessförinnan hade ledamoten Malte Jacobsson upplyst

⁶⁰² GSA: Götaplatsberedningen, sammanträdesprotokoll 27/10-1926.

⁶⁰³ GSA: Götaplatsberedningen, protokollsbilaga A, reservation av M. Wernstedt och S. Steen, 6/11-1925.

⁶⁰⁴ Göteborgs stadsfullmäktiges handlingar 1929, ärende no. 195, sid. 6.

⁶⁰⁵ GSA: Götaplatsberedningen, protokollsbilaga O, brev från S. Ericson 1/2-1927.

⁶⁰⁶ GSA: Götaplatsberedningen, protokollsbilaga P, brev från R.O. Swensson 1/2-1927.

⁶⁰⁷ GSA: Götaplatsberedningen, protokollsbilaga Q, brev från E. Torulf 5/2-1927.

beredningen om att Sigfrid Ericson ”förklarar sig icke vara böjd att samarbeta med arkitekten R.O. Swensson.”⁶⁰⁸ Detta tyder rimligen på att det var emellan de två en eventuell spänning eller osämja rådde. Någon påtaglig ovänskap mellan Torulf och Ericson tycks inte ha förelegat, då de åtminstone några år tidigare hade umgåtts tillsammans med Ivar Tengbom under jubileumsutställningen 1923.⁶⁰⁹

De fruktlösa försöken att återförening de tre Ares-arkitekterna ledde slutligen till att Torulf och Swensson i april 1927 erhöi uppdraget, då beredningen ansåg det gamla konsortiet bättre representerad genom två arkitekter än endast genom en.⁶¹⁰ Uppdraget bestod i att presentera ett förslag till Götaplatsens utformning, det intilliggande områdes kvarters- och tomtindelning med tillhörande byggnadsbestämmelser, förslag på utsmyckning av platsen samt konstmuseets och konsthallens fasader. Förslaget skulle bestå av en planritning jämte modell samt skissritningar. De två arkitekterna arvoderades med 8 000 kronor och arbetet skulle vara slutfört den 9 oktober samma år. Utredningsarbetet kom dock att fortgå i perioder ända fram till 1929.⁶¹¹ Uppdraget föranleddes av ett uppenbart behov av att stärka den ekonomiska genomförbarheten i hela Götaplatsprojektet samt tillgodose ökade krav på trafikillgänglighet. I den tänkta Götaplatsens inbyggda slutenhet fanns redan från början en uppenbar motsägelse mellan det slutna rummet och behovet av en väl fungerande trafikplats.⁶¹²

Figur 195. Kolteckning över Swenssons och Torulfs förslag till Götaplatsens ordnande, 1929. Vy från Konstmuseet mot Kungsportsavenyn. GSA: A150.

⁶⁰⁸ GSA: Götaplatsberedningen, sammanträdesprotokoll 1/3-1926.

⁶⁰⁹ Tengboms besök i Göteborg har förevisats, ett fotografi föreställande familjen Tengbom, Ericson och Torulf, sittandes på trappan nedanför Villa Torulf återfinns i Anders Bergströms nämnda avhandling, sid. 16.

⁶¹⁰ GSA: Götaplatsberedningen, skrivelse till stadsfullmäktige 14/2-1927, sid. 5.

⁶¹¹ GSA: Götaplatsberedningen, avtal mellan beredningen och arkitekterna Torulf och Swensson, 26/4-1927.

⁶¹² Wærn, Rasmus, *Tävlingarnas tid: arkitekttävlingarnas betydelse i borgerlighetens Sverige*, sid. 113.

Torulf och Swensson tog under arbetets gång fram otaliga förslag i dialog med stadsteaterarkitekten Carl Bergsten. Det alternativ, som till sist accepterades av Götaplatsberedningen, formades i hög grad av det av beredningen framförda kravet på en breddning av de vid platsens centrala del anslutande tvärgatorna – för att tillfredsställa behovet av tillgänglighet för den tilltagande bil- och spårvagnstrafiken.⁶¹³ Torulfs och Swenssons förslag bestod av en mer konsekvent ordnad tredelad längdplats än tidigare förslag. Götaplatsen skulle bestå av en mer långsträckt nordlig del, helt omgiven av enskilda byggnader, vidare av ett avskilt mittparti med den centralt placerade Millesbrunnen flankerad av Stadsteatern och Konserthuset samt en sydlig krönande del med Konstmuseet och dess flyglar och terrasser som avslutande fond. Den nedersta, långsträckta delen, kallad den profana delen, skulle tjäna som något av en mindre monumentalt hållen förplats, förlängd och neddragen ända ned till Engelbrektsgatan. Den skulle ha ett stensatt mittparti med planteringar, eventuellt också en spegeldamm, kantad av trädrader av popplar och hängaskar. Den nedre, enskilda delen av Götaplatsen skulle avgränsas mot den centrala mittdelen genom två högresta, statybärande pyloner. De där anslutande tvärgatornas trottoarer föreslogs av Torulf och Swensson – för att mildra effekten av gatubreddningen – få utbyggda loggior.⁶¹⁴

Figur 196. Ytterligare en illustration av 1929 års förslag, detta föreställande den tänkta, ”profana” nedre norra delen av Götaplatsen. GSA: A151.

Monumentalbyggnaderna vid platsens centrala mittdel fick båda – i enlighet med Carl Bergstens ursprungliga idéer – svängda fasader och snedställdes också något, för att bättre möta Kungsporsavenyn. Terrassen framför Konstmuseet föreslogs bli kompletterat med vattenbassänger med omgärdande skulpturer, två stora flaggmast samt trädplanteringar. Dessas grönska skulle enligt Torulf och Swensson utgöra ett behagligt avbrott mot de omgivande kraftiga murarna. Denna trädplantering skulle också korrespondera med den nedre, norra delens

⁶¹³ GSA: Götaplatsberedningen, diskussionsreferat 9/1-1929.

⁶¹⁴ Göteborgs stadsfullmäktiges handlingar 1929, ärende no. 195, beskrivning av arkitekterna Ernst Torulf och R.O. Swensson, sid. 18-21.

trädplanterade mittparti, och på så vis bilda en mer organisk avslutning på Kungsportsavenyn. Byggnadsbestämmelserna för den nya bebyggelsen var förhållandevis generella men uttryckte en tydlig ambition om att arkitekturen skulle ha en stegrande effekt. Byggnader skulle ha en enklare hållning norrut och bli successivt mer monumentala och rikare utsmyckade ju högre upp och söderut man kom. De angivna byggnadsmaterialen var fasader av natursten eller ljusst tegel, undantagsfall puts, med tak av plåt eller skiffer.⁶¹⁵

Figur 197. Kolteckning föreställande 1929 års förslag till ordnande av Götaplatsen. Vy österifrån mot den profana delens avslutning mot den centrala, ”sakrala” mittdelen. De två högresta, statybärande pylonerna var enligt Torulf till för att markera denna övergång. GSA: A152.

Förslagets bärande idé var att öppna upp den slutna platsen. Detta motiverades av tre skäl. För det första innebar förslaget förbättrad trafiktillgänglighet. För det andra möjliggjorde det högre enskilda byggnader vid platsens nedre del vilket i sin tur förbättrade planens ekonomiska genomförbarhet. För det tredje skulle Götaplatsen på så vis bli en än mer naturlig och därtill synlig avslutning på den breda Kungsportsavenyn. Vidare skulle även Konstmuseets i många ögons alltför bombastiska fasad minska i skala.⁶¹⁶ Torulf beskrev själv Konstmuseet som ”famnande hela Götaplatsen” med ett famntag ”så kraftigt att andra byggnader och anläggningar hava svårt att komma till sin rätt”. Han menade att den föreslagna utvidgningen eller öppnandet av platsen skulle leda till att museet

⁶¹⁵ Ibidem.

⁶¹⁶ Bl.a. så ansåg Carl Westman att konstmuseets fasad var alltför ”hård”, ”stängande” och ”brutal.” Enligt intervju i tidningsklipp från okänd tidning, sannolikt lokal göteborgstidning publicerad 1924.

minskade i skala ”så att det bleve lättare att få fram andra faktorer”.⁶¹⁷ I ett diskussionsreferat från ett sammanträde med Götaplatsberedningen framgår Torulfs egna resonemang tydligt:

För den, som ofta passerar Götaplatsen, och då finner anledning att övertänka problemet, uppstår den känsla, att om man stänger in platsen med byggnader enligt gällande stadsplan [fastställd 1921], en hel del besvärligheter uppstå på grund av konstmuseets starkt monumentala hållning och förmåga att så att säga slå ihjäl allt i närheten. Icke blott offentliga byggnader vid platsen utan även för profanbyggnaderna erfordras därför enligt gällande stadsplan en kraftig, monumental hållning. Om man däremot öppnar platsen åt norr [...] får man ett längre perspektiv och flera byggnader att medverka. Bostadskvarteren kunna då lättare föras fram till monumentalbyggnaderna. Om området mellan Götaplatsen och Engelbrektsgatan och därmed större avstånd uppkommer mellan husraderna, kunna byggnaderna här givetvis byggas till högre höjd, utan att verka nedtryckande på de offentliga byggnaderna vid platsen. [...] Ur estetisk synpunkt är också en synnerlig fördel att få bort den nuvarande tråkiga brytningen i avenyn, som redan verkar störande och som kommer att kännas ännu kraftigare, då byggnaderna bliva uppförda. Enligt [...] förslaget avbrytes den långa gatan genom den horisontala planteringen, vilket korresponderar med terrasserna framför konstmuseet. Götaplatsen kan på grund av sitt läge aldrig bliva någon trafikpunkt, men det nya alternativet öppnar platsen för både kör- men framförallt gångtrafik till fördel för därvid belägna institutioner.⁶¹⁸

Torulf menade vidare att den största vinsten i hans och Swensson förslag var det ”stora perspektivet och friheten i anläggningen”.⁶¹⁹ Swensson instämde, och konstaterade att man genom en öppning av platsen kom ”vackrare fram” mot densamma.⁶²⁰ Swensson och Torulfs förslag illustrerades med såväl modeller som ett flertal stora kolteckningar, varav de sistnämnda finns bevarade i Göteborgs stads- och regionarkiv. Förslaget fick kraftig kritik, bl.a. av Malte Jacobsson, som menade att de två arkitekterna kapade platsen i två delar och förfuskade Götaplatsens slutna idé.⁶²¹ Beredningens förslag röstades slutligen ned i stadsfullmäktige i januari 1930, bland flera andra reviderade förslag, där ett jämkat, alternativt förslag av just Malte Jacobsson segrade.⁶²² Jacobssons alternativ skilde sig från Swenssons och Torulfs, då det inte inkluderade en utvidgning av platsen norrut utan i högre grad sökte bibehålla det ursprungliga förslagets slutenhet. Planeringen av platsen tycks ha fortsatt under 1930-talet, dock utan inblandning av varken Swensson eller Torulf. Med stadsfullmäktiges beslut i januari 1930 avslutades således Torulfs formella engagemang i Götaplatsfrågan, en fråga som sysselsatt honom av och till i över två decennier.

⁶¹⁷ GSA: Götaplatsberedningen, diskussionsreferat 21/12-1927.

⁶¹⁸ GSA: Götaplatsberedningen, diskussionsreferat 8/2-1928.

⁶¹⁹ GSA: Götaplatsberedningen, diskussionsreferat 21/12-1927.

⁶²⁰ *Ibidem*.

⁶²¹ Göteborgs stadsfullmäktiges handlingar 1929, ärende no. 195, reservation från M. Jacobsson, sid. 13-16.

⁶²² *Göteborgstidningen*, 31/1-1930.

Kapitel 5. Arkitekten Ernst Torulf – en sammanfattande diskussion

Denna uppsats har försökt besvara ett antal frågeställningar rörande arkitekten Ernst Torulf och hans yrkesgärning. Det övergripande syftet har varit att med dessa frågeställningar som utgångspunkt ta ett samlat grepp kring Torulf som arkitekt och skapa utökad kännedom om såväl hans verk som levnad. Frågeställningarna kretsar kring hans arkitektur, yrkesroll, ideologi och arkitekturhistoriska relevans. I denna avslutande del av uppsatsen görs ett försök att utifrån nämnda frågor och uppsatsens tidigare kapitel teckna en sammanfattande och så koncis bild som möjligt av Torulf.

Arkitekten

Torulfs arkitektur känns av utan och innan på det gedigna i material och hantverk. Gedigenhet var hans personlighets signatur.⁶²³

Ernst Torulfs arkitektproduktion var till sin karaktär bred och till sitt omfång omfattande. Torulfs gärning sträckte sig över såväl ett långt tidsspänn och ett förhållandevis stort geografiskt område som över många byggnadstyper. I hög grad var Torulf en arkitekt i allmänhetens tjänst. Det offentliga, i dess olika skepnader, var hans kontors flitigaste uppdragsgivare, men även de enskilda uppdragen var många. Genom ett ansenligt professionellt och socialt nätverk samt offentliga engagemang erhöll Torulf uppdrag inom vitt skilda områden. Hans verksamhet hade således en påtaglig bredd och den omfattande produktionen kom att inbegripa alltifrån större affärs- och bostadshus, villor och herrgårdar, egnahem och arbetarbostäder till allmänna byggnader som skolor, sjukhus, badhus, bankhus, hotell, stationshus, vattentorn, soldathem, polis- och brandstationer, museibygnader och posthus. Hans gestaltungsuppgifter inskränkte sig inte endast till fasader och planer utan innefattade även i otaliga fall omsorgsfulla utformningar av byggnaders interiörer med inredning och möblemang, vilket också tyder på ett uppriktigt och djupgående konstnärligt intresse hos honom.

De gemensamma dragen i Torulfs arkitektur är tydligt urskiljbara. Han rörde sig under sin 40 år långa yrkesbana smidigt men också personligt och fritt genom de olika stilskiftningarna – 1890-talets eklektiska medeltidsromantik, det tidiga 1900-talets jugend, den efterföljande nationalromantiken, 1920-talets nyklassicism och 1930-talets begynnande funktionalism – men de arkitektoniska grundegenskaperna förblev alljämt under hans karriär i stort sett desamma. Det var sobra, rationellt utformade byggnader, allt som oftast i tegel, i vilka den arkitektoniska tyngdpunkten lagts på byggnadernas kraftfulla, disciplinerade volymer och hantverksmässigt behandlade material. Det handlade om massiva sammanfogade byggnadsvolymer, ofta monumentalt hållna, vilka genom en bestämd gruppering och ett omväxlat formspråk likväl skänktes en greppbar skala. Det var en traditionsbejakande men samtidigt ytterst rationell och ur tekniskt hänseende också framåtsyftande arkitektur, kännetecknad av en stark tilltro till naturliga, gedigna material och omsorgsfullt hantverk. Tegel, granit, kalksten och trä var de byggnadsmaterial Torulf främst använde sig av. Den släta muren av handslaget tegel och de sparsmakat utformade huggna granitdetaljerna var hans arkitektoniska signum. Uttrycksfulla taklandskap med takkupor,

⁶²³ Romdahl, Axel L., *Som jag minns det del 3 Göteborgsåren*, sid. 47.

torn och huvar är också vanligt förekommande i hans byggnader och tjänade som motvikter till byggnadernas tunga nederdelar.

Torulfs byggnader präglas överlag av en stram och disciplinerad återhållsamhet. Några större arkitektoniska utsvävningar skönjs inte i hans produktion. Torulfs arkitektur framstår på så vis i hög grad som måttfull, enkel och tyglad. Torulf tvekade visserligen inte för att klä sina verk med fasadornament och smäckra detaljer – helst i granit. De dekorativa elementen är många och oftast klassicistiskt präglade. De antikiserande urnorna tycks ha varit ett särskilt omtyckt motiv och förekommer i otaliga av hans byggnadsverk. Det dekorativa anslaget ser vi också i byggnadernas detaljutformning och då inte minst i omsorgsfullt utformade portar, mönsterlagda kalkstensgolv och andra utförligt gestaltade detaljer. Det rent dekorativa tilläts emellertid aldrig ta överhanden. I förordet till den 1923 utgivna boken *100 blad av svensk byggnadskonst I* summerar arkitekten Harald Boklund den nationalromantiskt präglade ”nya tidens” byggnadsverk:

Se på våra byggnader från idag: enkla klara planer, fasaderna allvarliga och rena lika våra bergshällar som stupa rätt ned i våra levande vatten, en eller annan dekorativ detalj lik den lysande ljusgröna ängen mellan hållarna, inga söndertrasade silhuetter men en värdig, tillbakadragen, kanske något stel byggnadskropp, det hela övergjutet av en smula sträv medveten humor.⁶²⁴

Boklunds tidstypiskt formulerade karaktärisering rimmar väl med Torulfs arkitektur. I sin villaarkitektur uppvisar Torulf visserligen en större lekfullhet, men det rationella och ändamålsenliga, om än många gånger gestaltat med en elegant, sofistikerad och för tiden stilmässigt korrekt beklädnad, tycks alltid ha stått i fokus för honom. Hans verk utgör ofta karaktäristiska landmärken, men de underordnar sig dock ytterst sällan några lokala stilar eller byggnadstraditioner. De är alla i sin utformning speciella och bestämda av sina respektive ändamål – men ändå alla tydliga produkter av Torulfs konsekventa, arkitektoniska förhållningsätt: gedigen enkelhet och gedigna, hantverksmässigt bearbetade material.

Ideologin

Torulf var en tystlåten arkitekt. Han deltog inte, i motsats till många av hans samtida kollegor, i den allmänna debatten. Han tycks ha saknat en vilja att offentligt med ord och i skrift ge uttryck för sin arkitekturuppfattning. Den verkar han ha nöjt sig med att handgripligen uttrycka genom sina byggnader. Det är på så vis just främst genom hans byggnadsverk man kan utröna vad Torulfs arkitekturuppfattning – hans influenser, värderingar och idébakgrund – präglades av. Biografiska uppgifter om hans liv bidrar till att nyansera bilden och placera Torulf i ett sammanhang. Detta sammanhang utgörs också av den allmänna tidsandan – med alla dess influenser och ideal – som rådde under Torulfs liv och som givetvis i hög grad formade honom. Alla är ju, som bekant, barn av sin tid. Viss hjälp i analysen får man också genom korrespondens, minnesteckningar och inte minst Torulfs egen resedagbok från studieresan, vilka tillsammans ger oss en liten inblick i hans arkitekturideologi, åtminstone så som den tedde sig vid karriärens början.

Utbildningsåren med alla dess intryck och erfarenheter av den stilhistoriska akademitraditionen lär i hög grad ha påverkat Torulf och gett honom en gedigen förankring i 1800-talets arkitekturuppfattning och den europeiska byggnadstraditionen. Denna arkitekturhistoriska

⁶²⁴ Boklund, Harald, *100 blad svensk byggnadskonst I*, sid. 4.

medvetenhet tar sig uttryck dels i Torulfs egen arkitektur, dels i hans uppenbara vurm och respekt för det gamla och ursprungliga.⁶²⁵ Samtidigt tillhörde Torulf en yngre, mer radikal generation arkitekter, som vid 1800-talets slut vände sig mot den akademiska traditionen. Med inspiration från i synnerhet England, Tyskland och Danmark förkastade man de i deras ögon stelbenta stilhistoriska förhållningsätten och istället sökte man en nationellt präglad och rationell arkitektur. Man strävade efter en realistisk arkitektur uppförd i ”äkta” material och med ärligt redovisade konstruktioner, helt präglad av den egna tidens verklighet och krav. ”Nytt vin på nya flaskor”, som Torulfs vän Carl Westman uttryckte det.⁶²⁶

Denna moderna arkitektur var emellertid också i hög grad tillbakablickande, för det var på traditionens, och då i synnerhet hantverkstraditionens, grund som den skulle byggas. Den moderna arkitekturen var på så vis romantisk. Den var också nationellt betingad, då det var den svenska, historiska byggnadstraditionen som var den givna arkitektoniska utgångspunkten. Gamla Vasaslott, karolinska herrgårdar och bondstugor framhövdes genom sin ändamålsenlighet, rationalism och kärva ”svenskhet” som goda föredömen för en ny, tidlös, nationalromantisk arkitektur. Detta nationalromantiska sökande efter en samtida men samtidigt traditionsbunden arkitektur kännetecknar också merparten av Torulfs byggnader. Det nationalromantiska intresset för de tekniska, funktionella och inte minst materiella aspekterna av byggandet är också utmärkande för Torulf som arkitekt. Huvuddelen av Torulfs byggnadsverk kan vad gäller deras arkitektoniska grundegenskaper sägas vara produkter av ett nationalromantisk strävande att skapa en ny traditionsfylld och rationell arkitektur i naturliga material – företrädesvis i tegel och trä.

Att Torulf var en anhängare av den nya tidens strömningar och hade en tilltro till en uppstramad och mer sparsam arkitektur är tydligt, inte endast genom hans byggnadsverk utan även genom vissa anteckningar i hans resedagbok. När han 1899, innan han for till England, besökte Göteborg kommenterade han den samtida Göteborgsarkitekturen på följande vis:

Dess senare byggnader kunna i allmänhet betraktas som sorter af byggmästeri fastän byggmästeri där sparsamheten icke fått sätta sin prägel som insegel. Randigt och rutigt med profileringar och utsprång både här och där. Undantag gifves såsom Ggs [Göteborgs] bibliotek men fastän detsamma är enl. ritning af arkitekt H. [Hans Hedlund] tyckes han delvis hafva tagit intryck af den omgivning hvori han arbetar.⁶²⁷

Byggnaden Torulf hänvisar till är med största sannolikhet det Dicksonska folkbiblioteket i Haga, uppfört i tegel, granit och kalksten och gestaltat med uppenbar inspiration från Richardsons medeltidsvurmande stenarkitektur. Just materialet stod i tydligt centrum för Torulfs arkitekturuppfattning. Han byggde i mångt och mycket sin arkitektur kring just materialet och dess inneboende form- och massverkande förmåga. Tilltron till naturliga, ”äkta” och traditionellt, hantverksmässigt behandlade material – i synnerhet tegel och granit – löper som ovan konstaterats som en röd tråd genom Torulfs hela produktion.

Inspirationen till denna renodlade, materialrealistiska arkitektur lär åtminstone inte i huvudsak ha kommit från Sverige och den inhemska, traditionella byggenskapen utan från utlandet. De stora

⁶²⁵ I tävlingsprogrammet för tävlingen för Gustav Adolfs torg angav Torulf och Lilienberg bl.a. att ”största möjliga hänsyn till befintliga byggnader” skulle tas vid utformningen av tävlingsförslagen.

⁶²⁶ Eriksson, Eva, *Den moderna staden tar form*, sid. 151.

⁶²⁷ Ernst Torulfs resedagbok, sid. 1.

inspirationskällorna lär snarare ha funnits i Danmark, England och Frankrike. Englands äldre tegel- och stenarkitektur men även de av William Morris präglade Arts- and Craftsidealerna om hantverksprimitivism förefaller ha varit en betydande inspirationskälla. Den danska, samtida tegelarkitekturen, djärvt modern och nostalgiskt tillbakablickande på en och samma gång, bör också ha inspirerat. De franska slotten och katedralerna, där såväl deras detaljrikedom i form av rikt ornerade fasader av natursten som deras monumentala men samtidigt smakfulla volym- och materialverkande egenskaper, tycks också ha gjort ett stort intryck på Torulf under ungdomens studieresor och bör ha påverkat hans arkitektursyn. Under den tidiga karriären lär han också – av några av hans tidiga verk att döma – ha påverkats av den internationella jugendstilen, i synnerhet den österrikiska linjerena, geometriskt präglade varianten, främst representerad av arkitekten Otto Wagner. En annan, icke obetydlig inspirationskälla lär givetvis också ha varit Torulfs samtida svenska arkitektkollegors verk, och då i synnerhet Carl Westmans och Ragnar Östbergs alster.

Vid sidan av den uppenbara vurmen för gedigna material och den traditionsbundna, hantverksmässiga bearbetningen av desamma – ett intresse som säkerligen fötts redan under barndomen vid familjens kalkbruk utanför Falköping – tycks Torulf ha hyst ett intresse även för de rent tekniska aspekterna av byggandet.⁶²⁸ Det stora intresset för de praktiska delarna av arkitekturen, för material och konstruktion, hade säkerligen också en grund i den ingenjörpräglade utbildningen vid Chalmers i Göteborg, där Torulf genom Hans Hedlunds undervisning sannolikt blivit väl förtrogen med 1800-talets arkitekturtänkande och dess i grunden rationella syn på behandlingen av såväl byggnadernas material som dess konstruktion.

Under sin levnad var Torulf också känd som just en praktiskt sinnad arkitekt. Vid sin 60-årsdag 1932 framhövs han i en födelsedagsnotis som ”en eminent praktisk och kunnig husbyggare” och ingen ”himlastormare” utan en av de arkitekter som ”hålla på att ett kostnadsförslag ska stå sig och att ett hus är till för att både se på och att bo och arbeta i.”⁶²⁹ En annan notis konstaterade att ”Torulfs arbeten utmärka sig ej blott för skönhet, utan även i högsta grad för sina goda planlösningar och det fyndiga sätt på vilket de praktiska kraven beaktats”.⁶³⁰ Axel Romdahl beskrev också Torulf som en ”auktoritet inom praktiska byggnadsfrågor” men tycks också ha ansett att Torulf saknade större konstnärlig talang. Två schablonmässiga och förenklade arkitektideal ställs på så vis emot varandra: arkitekten som den praktiskt sinnade och byggnadstekniskt intresserade yrkesmannen, jämte arkitekten i rollen som den kreativa och nytänkande konstnären. I den ovan nämnda födelsedagsnotisen konstaterades också vidare:

En del av hans verk har förklarats vara konstnärligt torra men ingen har fränkänt dem att vara praktiska. Med en sådan läggning har arkitekt Torulf mycket ogjort ännu i en ålder när den skapande ungdomliga fantasin hos en arkitekt anses ha tunnats av.⁶³¹

Utan att göra en värdering av den inneboende konstnärliga kvaliteten hos Ernst Torulfs arkitektur kan man konstatera, att källmaterialet inte tyder på att Torulf var en arkitekt som saknade ett

⁶²⁸ Som ett intyg på Torulfs byggnadspraktiska kunnande kan nämnas Torulfs deltagande i den så kallade ”fukt-kommittén”, tillsatt av teaterbyggnadskommittén i Göteborg för att utreda tegelfasader med snedskurna stenar och fogar, en fasadutformning som föreslagits för teaterbyggnaden av dess arkitekt, Carl Bergsten. Se notis i *Aftonbladet*, 5/8-1931.

⁶²⁹ *Göteborgs-Tidningen*, 9/10-1932.

⁶³⁰ *Göteborgs handels- och sjöfartstidning*, 9/10-1932.

⁶³¹ *Ibidem*.

genuint konstnärligt intresse. Ur det bevarade materialet framträder snarare bilden av en ständigt ritande och skissande arkitekt, som ägnade stor möda, omsorg och mycket tid åt såväl de stora som små gestaltungsoppgifterna. Torulfs sparsmakade och rättfram arkitektur var troligen inte resultatet av en bristande konstnärlig förmåga utan snarare produkten av högst medvetna, arkitektoniska ställningstaganden, där äkthet i konstruktion och material samt en allmän ”sparsamhet” hade värden i sig själva. Ivar Tengbom talade, i ett föredrag hållet på Nordiska museet 1942, om två linjer inom svensk arkitektur: den ”logiska linjen” och den ”irrationella linjen”. Till den senare riktningen, som enligt Tengbom inte sällan åsidosatt faktorer som material, konstruktion och praktiska behov för konstnärligt effektsökande, räknade han svärmiska ”konstnärarkitekter” som Gunnar Asplund och Ragnar Östberg. En verklig arkitekturutveckling fordrade emellertid båda linjerna, menade Tengbom, som föga förvånande räknade sig till den förra linjen.⁶³² Även Torulf lär med stor sannolikhet ha ansett sig själv som tillhörande just denna logiska linje inom den samtida arkitekturen.

Som tidigare nämnts lyckades Torulf anpassa sig till det tidiga 1900-talets hastiga stilsiften inom arkitekturen. Under tiden i Göteborg ritade han såväl utpräglad nationalromantiska som nyklassicistiska byggnader och inte sällan stilmässiga hybrider av de två. Under det sena 1920-talet och det efterföljande 1930-talet tog han även till sig funktionalismens idéer och formspråk. Denna anpassning till rådande stilideal visar, att Torulf som arkitekt hade förmågan att tänka i nya banor, utan att för den delen försaka sin grundläggande tilltro till traditionell enkelhet, goda material och hantverksmässighet. Han hade övertygelsen om att skönhet åstadkoms bäst på rationell och traditionell grund. Denna i grunden nationalromantiska arkitekturuppfattning behöll han till synes yrkeslivet ut och den präglade nästintill alla hans byggnader, oavsett vilken stil de uppfördes i.

Nyklassicismen kunde Torulf utan svårighet anamma. Dess historiska formspråk låg honom genom akademiutbildning och studieresor varmt om hjärtat och var naturligt inetsad i honom. Han bar på den klassicistiska kunskapstraditionen och kunde lätt applicera dess systematik på nya byggnadsoppgifter. Nyklassicismens arkaiserade, renodlade stildrag och nästan tekniska rationalitet låg dessutom nära de nationalromantiska idealen om uppstramade, monumentalt hållna men enkla byggnadsvolymer. Även funktionalismen hade gemensamma nämnare med det nationalromantiska tankegodset. Det flärdfria och helgjutna formspråket, ”där sparsamheten tilläts sätta sin prägel som insegel” och det tydliga fokuset på byggnadens ändamålsenlighet och funktion, förenade på sätt och vis de två ideologierna.

Funktionalismen och modernismens uttalade förakt för traditionen lär dock för Torulf ha varit betydligt svårare att acceptera, liksom funktionalismens vurm för industri snarare än hantverk. Torulf var av allt att döma en arkitekt med en tydligt traditionsbunden arkitekturuppfattning. Den äldre arkitekturen skulle inte kopieras, men den skulle med friska ögon studeras och tjäna som inspiration för den nya tidens arkitektur. Erfarenheterna av den historiskt förankrade formen skulle tillvaratas. Den skulle inte efterapas, utan den skulle man på ett framåtsyftande sätt bygga vidare på. Historien, som av fullfjädrade modernister nästintill föraktades, lär Torulf ha värderat högt.⁶³³ Den övergripande samhällsliga utvecklingen och det tekniska framåtskridandet – vad gäller material och konstruktion – föranledde givetvis omvärderingar av arkitektens arbetsätt, men den nya

⁶³² Bergström, Anders, *Arkitekten Ivar Tengbom – byggnadskonst på klassisk grund*, sid. 329.

⁶³³ I en nekrolog framhövdes också hans ”utpräglad historiska sinne.” Nekrolog i okänd tidning, december 1936, i privat ägo.

arkitekturen behövde ändå förankras i den historiska traditionen. Om banden till denna bröts – och kontinuiteten helt upphörde – fanns ingen förutsättning att skapa långsiktigt bestående arkitektur.⁶³⁴

Icke desto mindre var Torulf upphovsman till flera betydande verk, inte minst i Göteborg, vilka räknas bland de första byggnaderna av tydligt om än inte fullt ut renodlad funktionalistisk karaktär. Torulfs förhållningsätt gentemot de nya trenderna inom arkitekturen uppmärksammades också vid hans bortgång. I en nekrolog stod följande att läsa:

Ernst Torulf hade icke försvurit sig åt modernismen, men å andra sidan var han mån om att tillgodogöra sig alla tekniska framsteg på byggnadsområdet. [...] Man känner sig frestad att tro att modernismen icke varit ett problem som satte Torulf i grubbel. Hans omfattande kunskaper och erfarenheter tilläto honom att taga upp de värdefullaste i de nya strömningarna utan att därför revolutionera sin stil. Kravet på en byggnads ändamålsenlighet var alltid levande hos honom.⁶³⁵

Kanske är det så Torulf och hans arkitekturuppfattning och ideologi också ska tolkas – traditionsbejakande men samtidigt progressiv, historiskt förankrad och konsekvent men samtidigt framåtsyftande och öppensinnad. Torulf hade en tveklös förmåga att förnya sig och att ta upp vad han ansåg som värdefulla grepp och motiv i de nya stilriktningarna utan att för den delen göra avkall på sin egna arkitektoniska övertygelse kring vad som var att betrakta som god arkitektur.

Yrkesrollen och praktiken

Av uppsatsens tidigare redogörelse kring Ernst Torulfs arkitektkontors organisation och antagna arbetsmetodik kan man dra slutsatsen, att Torulf – precis som kompanjonen Ivar Tengbom – kom att representera en ny och modern typ av arkitekt. Som innehavare av ett betydande kontor – Göteborgs största – rationellt organiserat med varierad personalstyrka och en bred, omfattande produktion utgör Torulf en av de arkitekter, verksamma under det tidiga 1900-talet, som tydligast intog rollen som självständigt projekterande konsultarkitekt. Genom sitt stora, obundna kontor och heltidsengagemang i detta skiljer han sig från många samtida arkitektkollegor, som ofta kombinerade det självständiga arkitektarbetet med ytterligare professionella bisysslor; arkitektarbete för offentliga myndigheter eller uppdrag, formellt obundna till arkitektyrket. Ett belysande exempel utgör Torulfs Ares-kompanjon Sigfrid Ericson, vars huvudsakliga sysselsättning under huvuddelen av yrkeslivet var en rektorsbefattning vid Slöjdföreningens skola i Göteborg. Det rena arkitektarbetet skötte han vid sidan om, oftast ensam och utan assisterande personal.

Torulf framstår som en firmaledare, som med tydlighet samordnade såväl det praktiska arbetet vid kontoret som byggnadsprocessens alla olika moment: kontakten med byggherren, med entreprenörer, enskilda hantverkare och konstnärer. Med bestämdhet tycks han även ha ansvarat för den övergripande arkitektoniska utformningen av kontorets alla projekt. Trots nödvändig delegering tycks inte Torulf ha släppt ansvaret för gestaltningsfrågorna utan förblev av allt att döma en i hög grad ritande, skissande och skapande arkitekt. Torulf var ingen ensidig administratör utan lär ha varit en arkitekt som i nationalromantisk anda både satt vid ritbordet och även handgripligen

⁶³⁴ Denna uppfattning hade Ivar Tengbom, och den kom att präglade hans förhållningsätt gentemot funktionalismen. Se Bergström, Anders, *Arkitekten Ivar Tengbom: byggnadskonst på klassisk grund*, sid. 327.

⁶³⁵ Nekrolog, okänd tidning, december 1936, i privat ägo.

engagerade sig i det praktiska förverkligandet av sina byggnadsverk. Ingenting tycks ha lämnats åt slumpen. Arkitektkontoret var ansvarigt för respektive byggnadsprojekt – från ax till limpa.

Torulf var verksam under en tid, som av arkitekturhistorikern Björn Linn har kallats för konsultens storhetstid, då arkitekten som projektör hade den absolut största möjligheten att bestämma en byggnads utförande, dels genom sitt omfattande kunnande i förhållande till byggherre och byggmästare, dels genom den omfattande samordnande funktion arkitekten ofta innehade. I takt med att såväl byggherrar som entreprenörer vuxit och blivit storföretag, och då begreppet totalentreprenad blivit alltmer vanligt förekommande, har en maktförskjutning idag skett.⁶³⁶ Ernst Torulf representerar på så vis en ovanligt inflytelserik arkitekttyp, som i vår tid i stort sett inte längre existerar.

Torulfs relevans – en arkitekturhistorisk positionsbestämning

Vilken relevans kan då Ernst Torulf som arkitekt tillskrivas ur ett nationellt, regionalt samt lokalt arkitekturhistoriskt perspektiv? Han kan ges och har också under årens lopp getts många epitet: nationalromantikern, göteborgsarkitekten, västgöten, traditionalisten, den tidige funktionalisten och den hyperproduktive.⁶³⁷ Alla dessa i vissa fall ensidiga epitet bär emellertid på perspektiv som betraktade tillsammans belyser Torulfs arkitektgärning på ett mångsidigt sätt.

Ur ett lokalt arkitekturhistoriskt perspektiv bör Torulf tillskrivas en obestridlig position som en av det tidiga 1900-talets förgrundsgestalter. I Göteborg intog han som innehavaren av ett av stadens största och mest produktiva arkitektkontor en dominerande roll i över tre decennier. Hans bidrag till Göteborgsarkitekturen var betydande och omfattande – huvuddelen av hans produktion återfinns i staden. Genom sitt breda, lokala engagemang lär han ha varit en tongivande maktfigur såväl inom lokala arkitektkretsar som inom det offentliga livet i staden. För förståelsen av Göteborgs arkitekturutveckling under 1900-talets tre första decennier är han inte oväsentlig. I en födelsedagsnotis skrevs följande om hans då nästan 30 år långa gärning i Göteborg:

Få om ens någon arkitekt har så bidragit till vår stads yttre bild som den vars namn läses här ovan. Man får nog gå tillbaka till Carlbergarna för att finna män, som i detta hänseende lämnat lika starka spår efter sig.⁶³⁸

Torulfs verksamhet var emellertid som bekant inte begränsad till Göteborg utan sträckte sig i stort sett över hela Västsverige.⁶³⁹ Kommunaltekniska byggnader, skolhus, samlingslokaler och bank-, post- och telegrafbyggnader tillhörde de ofta förekommande byggnadsuppgifterna vid Torulfs kontor. Sett ur ett regionalt perspektiv kan Torulf således också tillskrivas en inte obetydande roll. Torulfs kontors betydelse som plantskola för yngre arkitekter bör också framhållas. Många

⁶³⁶ *Tengboms: ett arkitektkontors utveckling sedan 1905*, sid. 7.

⁶³⁷ Epitetet hyperproduktiv erhöll Torulf av arkitekturskribenten Mark Isitt i en artikel med rubriken ”Stor plats in på topplistan”, publicerad i *Göteborgs-Posten* 22/6-2009.

⁶³⁸ *Göteborgs handels- och sjöfartstidning*, födelsedagsnotis 9/10-1932. I en födelsedagsnotis i *Göteborgs dagblad* 9/10-1922 konstaterades också att ”det har blivit få människor förunnat att i så eminent grad som dagens jubilar sätta sin egen personliga prägel på den stad där han har sitt medborgarskap”.

⁶³⁹ Den självständiga verksamheten tycks även ha inbegripit enstaka byggnadsuppgifter utanför Västsverige, så som kommunala byggnader vid Liljeholmen i Stockholm, till vilka ritningar upprättades åren omkring 1914. Se artikel i *Stockholms-Tidningen* 12/2-1915.

arkitekter, i synnerhet med Västsverige som verksamhetsbas, erhöll sin första yrkespraktik vid Torulfs kontor i Göteborg.

Genom just sin mycket betydande gärning och ställning, i såväl Göteborg som i Västsverige, bör Torulf rimligtvis kunna tillskrivas en arkitekturhistorisk betydelse även sett ur ett nationellt perspektiv. Ernst Torulf är ingen okänd arkitekt. Hans namn är förhållandevis väletablerat och under sin levnad framhövdes han också som ett av de främsta namnen inom den svenska arkitektkåren. I Hakon Ahlbergs kända presentationsverk över svensk, samtida arkitektur, *Swedish Architecture of the Twentieth century* från 1925, presenterades Torulfs byggnadsverk vid sidan av verk av kollegor som Ragnar Östberg, Carl Westman, Erik Lallerstedt, Lars Israel Wahlman, Ferdinand Boberg och Torben Grut.⁶⁴⁰ Någon bestående framskjuten position i svensk arkitekturhistoria har emellertid inte Torulf tilldelats. Hans namn passerar visserligen förhållandevis ofta förbi och ges ibland visst utrymme i olika översiktsverk men då som regel, när Göteborgs arkitektur presenteras på ett summariskt vis eller då han nämns som Ivar Tengboms kompanjon i samband med redogörelser kring dennes tidiga karriär.

Frågan kring varför Torulf inte erhållit en given plats i svensk arkitekturhistorieskrivning och i dess etablerade kanon har tidigare kortfattat berörts. I sin avhandling om arkitekten Harald Boklund resonerar Henrik Ranby kring hur en kanon konstrueras och etableras. Ranby konstaterar att man ur ett kritiskt, konsthistoriskt perspektiv kan hävda, att en kanon skapas av ett antal aktörer, alla med egna särskilda smakmässiga preferenser och intressen. Kritiker spelar då ofta en avgörande roll i denna kanons etablering. Centrala institutioner, hävdvunna maktstrukturer, kamratanda och rena kottierier betydde inte sällan lika mycket som, i detta fall, den behandlade arkitekturens värde och förtjänster.⁶⁴¹

Det är tveklöst som så, att tidskriften *Arkitektur* har haft en stor betydelse för den svenska arkitekturhistorieskrivningen. I hög grad har den bildat en avgörande utgångspunkt för forskningsinsatser och på så vis också medverkat till att skapa en mellansvensk arkitekturhistorisk kanon, en kanon där nästintill all betydelsefull arkitekturutveckling tillskrivs huvudstaden och de där verksamma arkitekterna. Detta har Bengt O.H. Johansson tydligt visat på.⁶⁴² De verk som tillägnats presentationer, så kallade anmälningar i *Arkitektur*, har i många fall bildat exempel i den svenska arkitekturhistoriska kanon. De ursprungliga urval, uppfattningar, analyser och värderingar som de dåtida kritikerna i *Arkitektur* gjorde och hade reproducerats än idag i den samtida arkitekturhistorieskrivningen.⁶⁴³ Detta är problematiskt, då redaktionen för tidskriften i huvudsak utgjordes av bemärkta och därtill offentligt högljudda arkitekter, företrädesvis verksamma i Stockholm och Mellansverige, vilka tillsammans representerade den dåtida svenska arkitekteliten. Att det kritiska arbetet i viss mån präglades av inbördes beundran och kottierifasoner förefaller förhållandevis uppenbart. Intresset för Västsverige och Skåne i den Stockholmsbaserade tidskriften *Arkitektur* var också påfallande svalt. Emellanåt tycks *Arkitekturs* förhållningsätt gentemot de två regionerna närmast ha präglats av ett rent ointresse eller till och med av ett medvetet avståndstagande.

⁶⁴⁰ Ahlberg, Hakon, *Swedish architecture of the twentieth century*, Benn, London, 1925.

⁶⁴¹ Ranby, Henrik, *Harald Boklund – kosmopolitiskt, regionalt och nationalromantiskt i Skånes arkitektur 1890-1930*, sid. 210.

⁶⁴² Johansson, Bengt O. H., *Svensk arkitekturpolitik under 1900-talets första decennium*, Uppsala, 1970.

⁶⁴³ Ranby, Henrik, *Harald Boklund – kosmopolitiskt, regionalt och nationalromantiskt i Skånes arkitektur 1890-1930*, sid. 210.

Torulf figurerade visserligen vid ett antal tillfällen i tidskriften. De tidiga gemensamma tävlingsbidragen med Hahr och Tengbom uppmärksammades, liksom tävlingen om Götaplatsen. Borås rådhus anmäldes, och även Lorensbergs villastad tillägnades en kortare artikel.⁶⁴⁴ Inga av Torulfs självständiga verk tycks emellertid ha uppmärksammats. Varken Naturhistoriska museet eller Centralposthuset, de verk som bör anses som hans mest betydande verk, förlänades en anmälan i tidskriften. Det är inte alls obefogat att anta, att några ytterligare publiceringar av hans självständiga byggnader i *Arkitektur*, med stor sannolikhet hade tillskansat Torulf en annan, mer framstående roll än den han har kommit att få.⁶⁴⁵

Vad var det då som ledde till att Torulf inte gavs mer uppmärksamhet, varken i den samtida kritiken eller i den senare arkitekturhistorieskrivningen? Många av de utmärkande dragen hos Torulf och i hans arkitektur borde ha bäddat för en plats i den svenska arkitekturhistorien. Han hade, ur ett kanon-perspektiv, en nästintill fullkomlig utbildningsbakgrund. Eventuellt hade en grundläggande arkitektutbildning vid Kungliga tekniska högskolan istället för den vid Chalmers gynnat honom mer. Torulf hade därtill ”rätt” arkitektoniska influenser och nationalromantiskt präglade ideal och tycks dessutom ha haft goda – och till och med i vissa fall rent vänskapliga – kontakter med flera av elitarkitekterna i Stockholm, vilket på papperet borde ha borgat för en framgångsrik, väl uppmärksammad karriär. Torulf kom dock att belastas med ett antal fel och kanonmässiga brister, som med stor sannolikhet missgynnade honom i både den dåtida kritiken och i senare historieskrivning. Så här skulle de skäl som missgynnat Torulf i en svensk arkitekturhistorisk kanon kunna sammanfattas:

- *Torulf var verksam i en från huvudstaden avlägsen region, som därtill var relativt ointressant för den etablerade facktidskriften Arkitektur.*⁶⁴⁶ *Genom sin etablering i Västsverige och Göteborg bryter Torulf tydligt mot den vedertagna kanon och har av den anledningen också getts – tillsammans med sina samtida kollegor i såväl Västsverige som Skåne – en betydligt mer undanskymd plats i den svenska arkitekturhistorien.*
- *Torulf innehade inte under sitt yrkesliv några nationella uppdrag, som en position vid Byggnadsstyrelsen, och skapade inte heller under sin karriär några byggnadsverk av rent formell, nationell betydelse – eventuellt med undantag för Centralposthuset i Göteborg.*
- *Torulf var en tystlåten arkitekt. Han deltog inte i den offentliga arkitekturdebatten och tycks inte heller aktivt ha lanserat sig själv som arkitekt eller på egen hand på olika vis framhävt sina verk.*
- *Ingen förde Torulfs namn vidare. Torulfs kontor arvevecklades hastigt efter hans död och hans efterlevande släktingar bidrog inte heller till att marknadsföra hans gärning genom att lämna in ritningar, skisser, modeller, resebrev och dylikt källmaterial till något arkiv. Hans bevarade arbete är på så vis i hög grad uppsplittrat och ofullständigt.*

Inom arkitekturhistorisk forskning är det av stor vikt, att man inte förutsätter att den hävdvunna kanon som tillskriver huvudstaden all betydelse är riktig utan snarare, som Henrik Ranby uttrycker

⁶⁴⁴ *Arkitektur*, häfte 8, augusti 1921.

⁶⁴⁵ Ett liknande resonemang för Henrik Ranby kring Harald Boklunds eftermäle.

⁶⁴⁶ *Ibidem*, sid. 203.

det, ”försöker se spelet mellan olika städers och regioners arkitekturutveckling.”⁶⁴⁷ Ernst Torulf är kanske inte att betrakta som en av de allra främsta banbrytarna inom den svenska arkitekturen under 1900-talets första hälft – men genom sin dominerande roll för och sitt betydande bidrag till arkitekturutvecklingen i rikets andra stad och även i viss grad Västsverige bör han ändå ha en naturlig plats i den svenska arkitekturhistorien som en av det tidiga 1900-talets mer betydande, svenska arkitekter.

Under sin fyra decennier långa karriär utförde Torulf flera framstående och representativa verk inom respektive stilmässiga inriktning och inom en mängd byggnadskategorier. Torulfs tre vattentorn med tillhörande maskinhus utgör alla goda exempel på 1890-talets medeltidsvurmmande och materialrealistiska arkitekturideal. Den av Torulf och Erik Hahr ritade Högskolan i Göteborg har genom sin geometriskt hållna naturornamentik i Wiener Sezession-anda och realistiska materialbehandling framhävts som såväl ett av de främsta exemplen på jugendarkitektur i Göteborg som ett av Västsveriges första byggnadsverk utformat med ett bestämt nationalromantiskt anslag. Torulf bidrog vidare till nationalromantikens genombrott vid 1900-talets början genom inte minst Borås rådhus, utfört tillsammans med Tengbom, men även genom Vanföreanstalten i Göteborg samt genom sina kärvt utformade badhus, i synnerhet det i Åmål. Den nationalromantiska tegelarkitekturen utvecklade Torulf ytterligare i Göteborg under 1910-talet i det kolossala Renströmska sjukhuset vid Källtorp samt inte minst i det monumentalt hållna Hvitfeldtska läroverket och det mer lågmälda Naturhistoriska museet. Torulfs bidrag till den svenska nationalromantiska arkitekturen har också tidigare framhållits, bl.a. av konsthistorikern Henrik Cornell, men inte djupare undersökts.

De nyklassicistiska tendenserna tog Torulf tidigt upp och han utvecklade en personligt präglad klassicistiskt arkitektur med en tydligt nationalromantisk förankring. Till den rent monumentala nyklassicismen bidrog han genom arbetet med Götaplatsen och Jubileumsutställningen 1923, utfört tillsammans med arkitektkonsortiet Ares, och allra främst genom det väldiga Centralposthuset vid Drottningtorget. En mer försynt och lättsam klassicism uttryckte Torulf i sin samtida villarkitektur och inte minst genom de många mindre bankbyggnader som han ritade i ett antal västsvenska städer under 1920-talet. Denna regionala insats som bankarkitekt har också noterats av Fredric Bedoire och Henrik O. Andersson i deras bok om svenskt bankbyggande.⁶⁴⁸ Torulfs bidrag till den nordiska klassicism, som sedermera fått namnet *Swedish grace*, tycks emellertid inte ha uppmärksamrats i någon större omfattning. Torulfs mer strama klassicism med tydliga drag av nationalromantikens material- och massverkan framstår som tämligen originell och står i stark kontrast till Asplunds lättare eller Tengboms stundom överdådiga anslag. I översiktsverk rörande ämnet, som designhistorikern Gunnela Ivanovs bok *Swedish Grace* (2017), nämns varken Torulf eller arkitektkonsortiet Ares.

Under den senare hälften av 1920-talet handskades Torulf även med de tilltagande, funktionalistiska strömningarna i Göteborg. Han spelade som arkitekt, domare i flera betydande och uppmärksammade arkitektävlingar samt ledamot av den lokala byggnadsnämnden en

⁶⁴⁷ Ranby, Henrik, *Harald Boklund – kosmopolitiskt, regionalt och nationalromantiskt i Skånes arkitektur 1890-1930*, sid. 204.

⁶⁴⁸ Andersson, Henrik O. & Bedoire, Fredric, *Bankbyggande i Sverige*, LiberFörlag, Stockholm, 1981.

inflytelserik roll i funktionalismens utbredning i staden.⁶⁴⁹ Torulfs funktionalistiskt hållna kontorshus vid Östra Hamngatan i Göteborg, uppfört 1930, var en av stadens allra första byggnader utformade med distinkt modernistiska drag. Hans personligt präglade insats som tidig funktionalist tycks emellertid inte heller tidigare ha utforskats eller framhållits. I Eva Erikssons redogörelse för funktionalismens genombrott i Göteborg i boken *Den moderna staden tar form* (2001) förekommer inte Torulfs namn.⁶⁵⁰ I synnerhet under den senare delen av hans yrkesbana kom Torulf också att göra betydelsefulla insatser inom den samtida sjukhusarkitekturen. Hans insats som sjukhusarkitekt framfördes av Bertil Palm i dennes avhandling om Carl Westman från 1954 men har inte vidare studerats.

Det är min förhoppning att föreliggande uppsats – genom sin inventering av Torulfs arkitektur – dels fyller en uppenbar lucka i svensk arkitekturhistoria, dels också rent konkret medverkar till att Torulfs bevarade arkitektur fortsättningsvis skyddas, vårdas och bevaras. Genom att belysa mannen bakom arkitekturen hoppas jag kunna bidra till att göra byggnadsverken mer levande för och uppskattade – både av gemene man och av inte minst ansvariga fastighetsägare. En ökad kännedom och uppskattning bland dem skulle förhoppningsvis leda till att Torulfs byggnader i framtiden kommer att hanteras med en större respekt för deras kulturhistoriska och arkitekturhistoriska värden. Det är också min förhoppning att uppsatsen på ett konkret sätt kommer att komma olika kulturvårdande myndigheter och aktörer till praktisk nytta. Häri ligger också denna arkitekturhistoriska uppsats direkta koppling till ämnet kulturvård. För kulturmiljövården hoppas jag att min forskning om Torulf kan tjäna dels som en betydelsefull kunskapskälla, dels som en grund för vidare forskningsinsatser.

Även om Torulf inte har erhållit en given plats i den hävdvunna svenska arkitekturhistorien står idag påfallande många av hans byggnadsverk ännu kvar och vittnar med sina gedigna material och hantverksmässiga behandling om konsekvent hög kvalitet. Mot denna bakgrund ser jag ett uppmärksammande av arkitekten Ernst Torulf och en vidare, fördjupad forskning kring hans verk som högst berättigade.

⁶⁴⁹ ”Att just denne arkitekt under de senare för byggnadsväsendets utveckling betydelsefulla åren haft säte och stämma i Göteborgs stads byggnadsnämnd har säkerligen varit av värde för den officiella meningen om de nya strömningarna.” Ur nekrolog i okänd tidning, december 1936, i privat ägo.

⁶⁵⁰ Eriksson, Eva, *Den moderna staden tar form*, sid. 491.

Verkförteckning

Förteckning över byggnadsprojekt och utförda byggnadsverk

Verkförteckningen är strukturerad efter olika typer av byggnader, där varje verk sedan är uppställt i kronologisk ordning: byggnad/projekt, plats, år. Med angivna årtal avses projektstart respektive i förekommande fall förmodat färdigställande. Förteckningen är inte att betrakta som fullständig utan utgörs av de byggnader och projekt som med säkerhet kan tillskrivas Ernst Torulf och som är kända av undertecknad. Mindre ombyggnationer och andra mindre betydande projekt har utelämnats. Symbolen * innebär ouppförd byggnad, troligen icke eller endast delvis genomfört projekt/förslag. I förteckningen ingår även en lista över de arkitektävlingar, där Ernst Torulf enligt uppgift deltog som bedömare.

Offentliga byggnadsverk och anläggningar

Kommunaltekniska byggnader och diverse allmännyttiga anläggningar

- Eksjö stads vattentorn, Eksjö, 1896-1897. [Med G.A. Nilsson]
- Skara stads vattentorn med tillhörande maskinhus, Skara, 1898.
- Järnvägsstationens avträdesbyggnad, Skara, 1899.
- Förslag till utvidgning av Sanda kyrkogård (Västra Kyrkogården) med tillhörande kapell, inspektorsboställe och krematorium, Göteborg, 1901. [Tävlingsförslag, 2:a pris, motto: ”Grift”]
- Lidköpings stads vattentorn med tillhörande maskinhus, Lidköping, 1902.
- Understation för elektricitetsverk, Olskroken, Göteborg, 1913-1914.
- Kommunala byggnader för Liljeholmens municipalsamhälle, Stockholm, 1914.
- Riddarebron (bro över Gullbergsån), Göteborg, 1922-1923.*
- Underås bro, Göteborg, 1927.
- Lärje stationshus, Göteborg, 1931.
- Västgötabanans stationshus, Göteborg, 1931.
- Nya Gamlestadsbron, 1932-1933.*
- Polis- och brandstation, Säffle, 1932-1934.
- Götaälvbron, Göteborg, sakkunnigt biträde, 1935-1936.

Bank-, telegraf- och posthus

- Skaraborgs läns sparbank, Skara, 1902-1905.
- Halmstads sparbank, 1912-1914. [Tävlingsförslag med I. Tengbom]
- Post- och telegrafhus, Uddevalla, 1914-1917.
- Falkenbergs sparbank, 1920-1921.
- Ulricehamns sparbank, 1918-1922. Även ordnande av platsen framför banken, 1927-1929.
- Centralposthuset, Göteborg, 1914-1925.
- Falköpings sparbank, 1926-1928.
- Rörbeckska huset, post- och telegrafhus, Falkenberg, 1921-1930.
- Skaraborgs enskilda bank, Tibro, 1931-1932.

Skolbyggnader

- Folkskola, Falköping, 1901-1903.
- Göteborgs högskola (sedermera Göteborgs universitets huvudbyggnad), Göteborg, 1902-1907. [Med E. Hahr, efter tävlingsvinst, Motto: "För Vetenskap och Konst". Deltog även med ytterligare ett gemensamt inköpt tävlingsförslag med mottot "Strix"]
- Gymnastikbyggnad, Säffle, 1913.*
- Skol- och samlingsal, Säffle, odaterad.*
- Mindre skola för Ahlafors nya spinneriaktiebolag, Alafors, 1917.*
- Hvitfeldtska läroverket, (Hvitfeldtska gymnasiet), Göteborg, 1912-1919.
- Skolbyggnad, Surte, 1922.*
- Folkskola, Ahlafors, 1921-1923, 1931.
- Folkskola, tillbyggnad, Falköping, 1926.
- Skolbyggnad, Lerum, 1928.*
- Samrealskola, Säffle, 1929-1931.
- Kommunal mellanskola, Lilla Edet, 1933.*
- Förslag till folkskola, Vänersborg, 1934.*
- Trollhättans högre allmänna läroverk, 1934-1936.

Badhus

- Varmbadhus, Skara, 1900-1905.
- Renströmska badanstalten på Stampen, Göteborg, 1909-1910.
- Varmbadhus, Åmål, 1910-1913.
- Varmbadhus, Falkenberg, 1913-1915.
- Varmbadhus, Säffle, 1932-1934.

Sjukhusbyggnader

- Vanförestalten, Göteborg, 1908-1912.
- Kålltorps sanatorium (sedermera Renströmska sjukhuset) med tillhörande sanatoriebyggnader, däribland ett vattentorn, likbod samt personalbostäder, bl.a. flera läkarvillor, Kålltorp, Göteborg, 1908-1913.
- Caroline Wijks sjuksköterskehem, Göteborg, 1915-1919.
- Carlanderska sjukhemmet, Göteborg, 1916.* [Tävlingsförslag]
- Sjuk- och skolhem vid Vanförestalten, Göteborg, 1916.
- Förslag till nytt sjukhus med tillhörande bostäder och kapell i Lundby, Göteborg, 1915-1918.*
- Nya Vanförestalten, Göteborg, 1926-1928.
- Caroline Wijks Sjuksköterskehem, förslag till utvidgning, Göteborg, 1928.*
- Sahlgrenska sjukhuset, generalförslag till utbyggnad, med ritningar för bl.a. ny huvudentré, bostadshus för assistenter, ekonomibygnad, sjukhusbyggnad, samlingsal, elevhem, radhus för underläkare och avdelning för ledtuberkulos, Göteborg, 1928.*
- Sahlgrenska sjukhusets huvudbyggnad, tillbyggnad, Göteborg, 1930.
- Apoteksbyggnad vid Sahlgrenska sjukhuset, Göteborg, 1931.
- Ekmanska sjukhuset, ombyggnad, Örgryte, Göteborg, 1931.
- Förslag till centraltvättinrättning vid Gibraltars fattigvårdsanstalt, Göteborg, 1932.*
- Älderdoms hem, Säffle, 1933.

- Sahlgrenska sjukhuset, generalförslag till utbyggnad med utredningar och förslagsritningar till bl.a. ny operationsavdelning och nytt barnbördshus, Göteborg, 1933-1936.*
- Centraltvätteri för Sahlgrenska sjukhuset, Göteborg, 1933-1936.*
- Förslag till Gustaf V:s Jubileumsklinik, Sahlgrenska sjukhuset, Göteborg, 1935-1936.*
- Medicinsk avdelning vid Gibraltars sjuk- och vårdhem, sedermera Vasa sjukhus, Göteborg, 1936.
- Ny sjukhusbyggnad vid Renströmska sjukhuset vid Källtorp, tillbyggnad, Göteborg, 1931-1937.
- Elev- och sköterskehem vid Sahlgrenska sjukhuset, Göteborg, 1936-1938.
- Ögon- och öronpoliklinik, Sahlgrenska sjukhuset, Göteborg, 1936-1938.

Rådhus, hotell, museibyggnader och övriga offentliga byggnadsverk

- Förslag till stadshotell, Piteå, 1902.* [Med E. Hahr, tävlingsförslag, 2-pris, motto: ”Piteå vapen”]
- Förslag till rådhus på Eldkvarnstromten (sedermera Stockholms stadshus), Stockholm, 1903-1904.* [Med I. Tengbom, tävlingsförslag i två omgångar, 2:a pris, motto: ”Lilla Putte”]
- Borås rådhus, 1906-1910. [Med I. Tengbom, efter tävlingsvinst, motto: ”Sueco”]
- Byggnad för Fastighetsbolaget Föreningen (Borås stadshotell), Borås, 1907.
- Sahlgrenska huset, om- och nybyggnad, Göteborg, 1909. [Med I. Tengbom]
- Göteborgs rådhus, utredning för om- och tillbyggnad, Göteborg, 1911.* [Med E. Thorburn]
- Göteborgs rådhus, om- och tillbyggnad, 1912.* [Med I. Tengbom, tävlingsförslag, okänt motto]
- Förslag till Naturhistoriskt museum, Johanneberg, Göteborg, 1912.*
- Falkenbergs rådhus, om- och tillbyggnad, 1913.
- Förslag till ombyggnad av Ostindiska huset (Göteborgs museum), 1912-1913.*
- Förslag till Konst- och kulturhistoriskt museum, Göteborg, 1913.*
- Förslag till Konstmuseum, Johanneberg, Göteborg, 1912-1914.*
- Billeruds huvudkontor, Säffle, 1916-1918. Även förslag till utvidgning av detsamma, 1936.*
- Naturhistoriska museet, Slottsskogen, Göteborg, 1912-1923.
- Rörbeckska tomten, skissförslag för bebyggande med framtida ev. teater, Falkenberg, 1928.*
- Falkenbergs stadshotell, 1929-1931.

Kyrkor och samlingslokaler

- Förslag till ny kyrka och församlingshus för Engelbrekts församling (Engelbrektskyrkan), Stockholm, 1905-1906.* [Med I. Tengbom, tävlingsförslag, 2:a pris]
- Förslag till ny kyrka för Masthuggs församling på Stigberget (Masthuggskyrkan), Göteborg, 1907-1908.* [Med I. Tengbom, tävlingsförslag, 2:a pris]
- Förslag till ny kyrka för svenska församlingen i Paris, Frankrike, 1909.* [Med I. Tengbom, tävlingsförslag samt omtävlingsförslag, 3:e pris, motto: ”Du Nord”]
- Klubbhus för Göteborgs golfklubb, Hovås, Göteborg, 1910.
- Trefaldighetskyrkan, Arvika, 1909-1911. [Med I. Tengbom]
- Förslag till ny kyrka för Maria Magdalena församling på Högalidsberget (Högalidskyrkan), Stockholm, 1911. [Med I. Tengbom, tävlingsförslag, 1:a pris]
- Soldathem, Skövde, 1914-1917.
- Soldathem, Halmstad, 1915.*

- Skyttepaviljong för Göteborgs skyttegille, Högsbo, Göteborg, 1915-1916.
- Trädgårdsföreningen, ombyggnad av lokaler, Göteborg, 1918.
- Frimurarlogens hus, om- och nybyggnad, Göteborg, 1915-1918.
- Samlingslokal, Nol, 1921.*
- Soldathem, Karlsborg, 1917-1921.
- Soldathem, Halmstad, 1922.*
- Missionshus, Alafors, 1918-1922.
- Kyrka, Falköping, 1928.*

Bostäder samt kommersiella och industriella byggnader

Flerbostadshus, affärs- och bostadshus, affärs- och kontorshus

- Affärs- och bostadshus (bl.a. inrymmande biograflokal), Södra Allégatan 2, Göteborg, 1910.
- Affärs- och bostadshus, Västra Skansgatan 1, Göteborg, 1910.
- Handelsbod, Uddagårdens kalkbruk, Falköping, 1911.
- Affärs- och bostadshus, Kungsportsavenyn 3, ombyggnad, Göteborg, 1913.
- Flerbostadshus, Aschebergsgatan 33, Göteborg, 1913.
- Affärs- och bostadshus, Olof Wijksgatan 3, Göteborg, 1915.
- Affärs- och bostadshus, Olof Wijksgatan 1, Göteborg, 1916.
- Restaurangbyggnad i Trädgårdsföreningen, Göteborg, 1916.*
- Flerbostadshus, Götabergsgatan 34, Göteborg, 1918.
- Flerbostadshus, Pontus Wiknersgatan 4-6, Göteborg, 1926-1929.
- Flerbostadshus, Kv. Tofsmesen, Göteborg, 1928.
- Affärs- och kontorshus, Östra Hamngatan 12, Göteborg, 1930.
- Flerbostadshus, Sylvestergatan 7, Göteborg, 1928-1931.
- Affärs- och bostadshus, Storgatan 26, Falkenberg, 1931.
- Systembolag, Halmstad, 1932.*
- Kontorshus, verkstadslokal och bostadshus för Göteborgs gas- och elektricitetsverk, Esperantoplatsen, Göteborg, 1935-1936.*

Mangårdsbyggnader, villor, småhus och arbetarbostäder

- Villa Gullebo, Mössebergsgatan 16, Falköping, 1903.
- Sommarhus vid Kullen, Göteborg, tidigt 1900-tal.
- Disponentbostad för Göteborgs kexfabrik, Kungälv, 1909.
- Arbetarbostäder (1-familj, 3-familj, 6-familjshus), Uddagårdens kalkbruk, Falköping, 1911.
- Sommarstuga för E. T.H. Sundin, Norsesund, 1911.
- Sommarstuga, Norsesund, 1911.
- Arbetarbostäder (4- och 3-familjshus), Ahlafors fabriksamhälle, 1911-1912.
- Torulfska villan, Mössebergsgatan 12, Falköping, 1912.
- Villa Löthman, Änggården, Göteborg, 1915.
- Villa Lembke, Högåsplatsen 4, Göteborg, 1915.
- Dicksonska villan, ombyggnad, Föreningsgatan 19, Göteborg, 1915.
- Villa Sternhagen (Ågrenska villan), Högåsplatsen 2, Göteborg, 1916.
- Villa Smedmark, Bengt Lidnersgatan 7, Göteborg, 1916.
- E. T.H. Sundins sommarstuga, tillbyggnad, Norsesund, 1916.*
- Kontor, ingenjör- och trädgårdsmästarebostäder, Uddagårdens kalkbruk, Falköping, 1916.

- Direktör Claes Anderssons villa med tillhörande trädgårdsanläggning, Västra Vallgatan 53, Varberg, 1917-1918.
- Tubbetorps Corps de logi, ombyggnad, Vårgårda, 1918.*
- Östra Bodarne herrgård, ombyggnad för Dan Broström, Alingsås, 1918.
- Villa Torulf, Högåsplatsen 3, Göteborg, 1918.
- Arbetarbostäder, Bagaregården, Göteborg, 1918.*
- Tjänstemannabostäder för Ahlafors Nya Spinneri Aktiebolag, Mölndal, Göteborg, 1919.
- Stuga för disponent Smedmark, Lyckorna, Ljungskile, 1919.
- Direktörsbostaden i Trädgårdsföreningen, ombyggnad, Göteborg, 1919.
- Villa Mellgren, inredningsarbeten, Högåsplatsen 6, Göteborg, 1921.
- Villa Framnäs, åt bankdirektör Andrén, Norsesund, Alingsås, 1919-1922.
- Villa för J. Thorman, Nol, 1922.
- Villa Nordström (Lilla Aspehöjd), Aspen, Lerum, 1922-1924.
- Sommarstuga för professor L. Jägerskiöld, annex till dennes sommarbostad vid Stockevik, Tjörn, 1924.
- Villa för intendent Berggren, Säffle, 1924-1925.
- Villa Jacobsson, Onsala, för affärsmannen Herbert Jacobsson, 1926-1928.
- Villa i Ulfvesund, Kungälv, 1929.
- Förslag till stugor, okänd plats, 1930.*
- Sunds säteri, ombyggnad, 1931-1935.
- Sportstuga för intendent E. Berggren, Säffle, 1932.
- Villa Baidara, ombyggnad, Marstrand, 1921-1922, 1935.
- Storebergs säteri, om- och nybyggnad, för affärsmannen Herbert Jacobsson, 1936-1938.

Industrirelaterade byggnader och projekt

- Ahlafors fabriksamhälle: fabriksbyggnader, arbetar- och tjänstemannabostäder, postkontor, skola, lärarinnebostad, missionshus, butik, bageri, lusthus, bro, handelsbod, m.m. 1912-1923.

Stadsplanearbeten

- Förslag till ny stadsplan för Göteborg, 1901.* [Med brodern Helge, inköpt tävlingsbidrag, motto: "Göteborg"]
- Förslag till ny hamnplan för Göteborg, 1904.* [Med brodern Helge, inköpt tävlingsbidrag, motto: "Sveriges Hamburg"]
- Förslag till ordnande av trakten kring Katarinaberget, Stockholm, 1909.* [Med A. Lilienberg och I. Tengbom, inköpt tävlingsförslag]
- Stadsplan för 14:e roten, trakten kring Lorensberg och nedre Johanneberg, Göteborg, 1908-1910. [Med A. Lilienberg]

Arkitektkonsortiet Ares: Götaplatsen och Jubileumsutställningen i Göteborg

- Tävlingsförslag till Götaplatsens ordnande, Göteborg, 1917. Motto "Ares". 2:a pris.
- Omtävlingsförslag till Götaplatsen och platsen närmast däromkring, Göteborg, 1917-1918. 1:a pris.
- Slutgiltigt förslag till Götaplatsens ordnande med tillhörande byggnader, Göteborg, 1918-1920.
- 1:a skissförslag till Jubileumsutställningen, Göteborg, 1916.
- 2:a skissförslag till Jubileumsutställningen, Göteborg, 1919.

- Huvudritningar till Jubileumsutställningen, Göteborg, 1920.
- Förslag till slutlig utformning av Götaplatsen, Göteborg, 1927-1929. [Med R.O. Swensson]

Förteckning över arkitekttävlingar där Ernst Torulf ingått som bedömare

- Tävlning för folkskolebyggnader för 2:a och 6:e skoldistriktet (Odinsskolan, Karl-Johanskolan), Göteborg, 1915.
- Tävlning för ordnandet av Gustaf Adolfs torg, Göteborg, 1917-1918.
- Pristävlan om förslag till lyktstolpar och upphängningsanordningar för gatubelysning, Göteborg, 1921.
- Tävlan om förslag till konstnärlig utsmyckning av Järntorget, Göteborg, 1924.
- Tävlan om förslagsritningar till nybyggnad av stadsteater, Göteborg, 1923-1924.
- Pristävling över ordnandet av Redbergsplatsen, Göteborg, 1926.
- Pristävlan för ordnande av begravningsplats å Kviberg, Göteborg, 1926-1927.
- Tävlning för Göteborgsstudenternas kårhus, Göteborg, 1930.
- Arkitektpristävling om nya hallar för Svenska Mässan, Göteborg, 1936.

Bilagor

- Bilaga 1. Ernst Torulfs resedagbok (transkriberad av SW)

Källor och litteratur

Arkivförteckning

Omfattar de arkiv som anförs i uppsatstexten samt tillhörande noter.

- Göteborgs stads- och regionarkiv (GSA)

Ritningssamlingen

Ritningar, skisser, teckningar, m.m. i flera serier

Göteborgs stadsfullmäktiges handlingar

Redogörelser, mötesprotokoll mm.

Styrelsen för Göteborgs stads allmänna begravningsplatser

Protokoll

Götaplatsberedningen 1917-1929

Protokoll, korrespondens, handlingar

Beredningen för uppförande av nytt sjukhus i Lundby

Protokoll, ritningar

Arkitekt Arvid Bjerkes arkiv

Fotografier av Ares

Arkitekt Melchior Wernstedts arkiv

Minnesbok åt Hans Hedlund vid hans 75-årsdag

Göteborgs kommun – museinämnden

Handlingar rörande museets nybyggnad, protokoll, korrespondens m.m.

Kommunfullmäktigeberedning rörande Gustav Adolfs torg

Handlingar, program, korrespondens m.m.

Götaplatsberedningens och omtävlingsnämndens handlingar samt tryck 1917-1928

Protokoll, handlingar, korrespondens m.m.

Arkitektkonsortiet Ares

Korrespondens m.m.

- Göteborgs föreningsarkiv

Göteborgs skyttegilles handlingar

Ritningar och handlingar rörande föreningens paviljongbyggnad

Bohusslöjd-Konstflitens samlingar

Protokoll, fotografier

- Landsarkivet i Göteborg (GLA)

Biblioteket

Adresskalendrar och taxeringskalendrar för Göteborg, åren 1903-1936

Chalmers tekniska högskolas arkiv

Handlingar rörande Ernst Torulfs studiegång

Göteborgs tekniska samfunds arkiv

Protokoll, minnesskrifter m.m.

Hvitfeldtska högre allmänna Läroverkets arkiv, kart- och ritningssamlingen

Ritningar, skisser m.m.

Göteborgs högskolas arkiv

Handlingar, protokoll, korrespondens

- Göteborgs stadsmuseum

Fotografier

- Naturhistoriska museets samlingar (GNM)

Handlingar rörande nybyggnaden, 1912-1923

- Konstakademiens arkiv

Elevmatrikel 1849-1900

- Arkitekturmuseet Arkdes (ARKM)

Ritningar, ritningsjournal m.m.

- Borås föreningsarkiv

Ritningar

- Borås stadsarkiv

Fotografier

- Bohusläns museum

Fotografier

- Falbygdens museum

Fotografier

- Postmuseet

Fotografier

- Lidköpings kommunarkiv

Ritningar

- Sveriges riksdags arkiv (Andra kammaren)

Protokoll

Tryckta källor och anförd litteratur

Inkluderar även signerade artiklar, uppsatser, rapporter m.m.

Adams, Nicholas, *Gunnar Asplund's Gothenburg: the transformation of public architecture in interwar Europe*, The Pennsylvania State University Press, University Park, Pennsylvania, 2014

Ahlberg, Hakon, *Swedish architecture of the twentieth century*, Benn, London, 1925

Andersson, Henrik O. & Bedoire, Fredric, *Svensk arkitektur: ritningar : 1640-1970 Swedish architecture : drawings : 1640-1970*, Byggförl. i samarbete med Arkitekturmuseet, Stockholm, 1986

Andersson, Henrik O. & Bedoire, Fredric, *Bankbyggnade i Sverige*, LiberFörlag, Stockholm, 1981

Antiquum, *Renströmska sjukhuset - Antikvarisk förundersökning av huvudbyggnaden Källtorp 44:22*, Göteborg, 2005

Adresskalender för 1903, Stockholms stad, Aktiebolaget Centraltryckeriet i Stockholm, Stockholms stadsmuseum, 1903

Ale kommun, *Mycket översiktlig Kulturbeskrivning bebyggelseinventering*, prel. förslag, 2007

Beckman, Gunnel, *På vandring i Falköping - nu och då*, Falköpings tidning, Falköping, 1992

Bedoire, Fredric, *Den svenska arkitekturens historia 1800-2000*, Norstedts i samarbete med Stockholms byggnadsförening och Kungl. konsthögskolan, Stockholm, 2015

Bedoire, Fredric, *En arkitekt och hans verksamhetsfält kring sekelskiftet: Gustaf Wickmans arbeten 1884-1916 = An architect and his field of practice at the turn of the century : the works of Gustaf Wickman 1884-1916*, [Fritztes hovbokh. distr.], Diss. Stockholm : Univ., Stockholm, 1974

Bergström, Anders, *Arkitekten Ivar Tengbom: byggnadskonst på klassisk grund*, Byggförl., Diss. Stockholm : Tekn. högsk., 2001, Stockholm, 2001

Bergström, Lars, *Ågården, kvarteret Sarven 1, Åmål, Åmål kulturbeskrivning utredning*, VGR, 2008.

Bodman, Gösta (red.), *Tekniska samfundet i Göteborg 1882-1932, minneskrift utgiven i anslutning till samfundets 50-åriga tillvaro*, Göteborg, 1932

Boklund, Harald, *100 blad svensk byggnadskonst I*, 1923

Bjerke, Arvid & Ericson, Sigfrid, *Utställningens arkitektur*, Gen.-stab. lit. anst., Stockholm, 1930

Bjur, Hans, *Lilienbergs stad: Göteborg 1900-1930*, Första upplagan, Balkong, Stockholm, 2018

Caldenby, Claes (red.), *Byggnader i Göteborg: [Buildings in Göteborg] : en guide till 1900-talsarkitektur*, Sektionen för arkitektur, Chalmers tekn. högsk., Göteborg, 1979

Caldenby, Claes, Linde Bjur, Gunilla & Ohlsson, Sven-Olof, *Guide till Göteborgs arkitektur*, Arkitektur i samarbete med Göteborgs stadsbyggnadskontor och Formas, Stockholm, 2006

Caldenby, Claes & Nygaard, Erik (red.), *Arkitekturteoriernas historia*, Formas, Stockholm, 2011

- Cornell, Henrik, *Den svenska konstens historia. D. 2, Från nyantikerna till Konstnärsklubben*, Aldus/Bonnier, Stockholm, 1970
- Eriksson, Eva, *Den moderna stadens födelse: svensk arkitektur 1890-1920*, 1. uppl., Ordfront, Stockholm, 1990
- Eriksson, Eva, *Den moderna staden tar form: arkitektur och debatt 1910-1935*, Ordfront, Stockholm, 2001
- Eliasson, Lennart, Rasmussen, Leif, *Uddevallas postala historia och dess stämplatser*, 1986.
- Ekberg, Micael, *Torben Grut: en arkitekt och hans ideal*, Acta Universitatis Gothoburgensis, Diss. Göteborg : Univ., 2001, Göteborg, 2000
- Eksjö kommun, planbeskrivning för Detaljplan för del av Storegården 1:1, Gamla Vattentornet, 2003-01-02
- Ekelöf, Lars Johan, *Lars Kellman: arkitekt (1857-1924)*, Billingsbygden 2008 (35)
- Grandien, Bo, *Drömmen om renässansen: Fredrik Wilhelm Scholander som arkitekt och mångfrestare = [A renaissance vision]: [Fredrik Wilhelm Scholander, architect and virtuoso]*, Nordiska mus., Stockholm, 1979
- Granstrand, Johan (red.), *Soldatbemsrörelsen i Sverige: en krönika*, Svenska soldathemsförbundet, Skellefteå, 2015
- Goodall, John, *A Study of the Grotesque 14th-Century Sculpture at Adderbury, Bloxhall and Hanwell in its Architectural Context*, 1995.
- Göteborgs kommunalkalender*, Stadskansliet, Göteborg, 1929-1997
- Göteborgs och Bohusläns porträttgalleri*, första delen, Göteborgs stad, 1935
- Göteborgs museum: *årstryck*, Göteborg, 1937
- Göteborgs stads elektricitetsverk: årsberättelse 1927*, Göteborg 1928
- 100 utmärkta hus i Göteborg*, Göteborgs stadsmuseum i samarbete med Göteborgs-Posten, Göteborg, 2001
- Hall, Thomas (red.), *Stenstadens arkitekter: sju studier över arkitekternas verksamhet och betydelse vid utbyggnaden av Stockholms innerstad 1850-1930*, Akademilitt., Stockholm, 1981
- Hallén, Peter, *Mer intressant än arkitekturen*, Arkitekturtidsskriften Kritik, den 14 september 2011
- Hagelqvist, Stina, *Arkitekttävlingen som föreställning: den svenska arkitekttävlingens ideologiska, institutionella och professionella villkor under 1900-talets första hälft*, Axl Books, Diss. Stockholm: Stockholms universitet, 2010, Stockholm, 2010
- Hagelqvist, Stina, *Från Tempel till fabrik. Göteborgs konstmuseum som kongruens- och konfliktyta*, Skiascope, Göteborgs konstmuseums skriftserie, 2015
- Hedqvist, Eric. *Varats och utvecklingens kedja - en naturhistorisk museiutställning i Göteborg 1923-1968*. Diss. Institutionen för kultur- och medievvetenskaper, Umeå universitet 2009. Papers in Museology 6
- Hellspong, Mats & Löfgren, Orvar, *Land och stad: svenska samhällstyper och linsformer från medeltid till nutid*, Gleerup, Lund, 1972

- Hedlund, Hans, *Återblick öfver byggnadsverksamheten i Göteborg och omgifningar under åren 1882-1907*, i *Tekniska samfundet i Göteborg 1882-1907*, Göteborg, 1907-1908
- Hedqvist, Eric. *Arv och nation: Nationalromantik i ett naturhistoriskt museum*, Nordisk Museologi 2003, 1
- Heyman, Eva, *Gamla Posthuset växer när det ska bli hotell*, Göteborgs-Posten, den 26 december 2006
- Hjertberg, Per, *Från "Bracka" till posthus*, Postfastigheter i Västra regionen, Göteborg, 1992
- Hjortkap, Annika, *Trollhättans högre allmänna läroverk*, Trollhättan, 2016
- Holmström, Sören, *Detaljplan för Hotell i Centralposthuset, Drottningtorget*, AKB Koncept, *Antikvarisk Konsekvensbeskrivning*, Samhällsbyggnadskontoret Göteborgs stad, 15/09-2008
- Isitt, Mark, "Stor plats in på topplistan", Göteborgs-Posten, den 22 juni 2009
- Ivanov, Gunnela, *Swedish grace*, MTM, Johanneshov, 2019
- Johnsson, Ulf G., *Sju uppsatser i svensk arkitekturhistoria*, Tr: Weiland, Uppsala, 1970
- Johansson, Bengt O. H., *Svensk arkitekturpolitik under 1900-talets första decennium*, Uppsala, 1970
- Johansson, Britt-Inger, *I tidens stil: arkitekten Agi Lindegrens liv och verk : 1858-1927*, Raster, Diss. Uppsala : Univ., Stockholm, 1997
- Jägerskiöld, Leonard A., *Naturhistoriska museet i Slottsskogen: dess historia, byggnad, inredning och invigning*, Göteborg, 1924
- Jägerskiöld, Leonard A., *Upplagt och uppnått: ur minne, brev och loggböcker*, Stockholm, 1943
- Karlinder, P-O, *Byggnadsminnen: kulturbyggnader i Göteborgs kommun* (2. uppl.). Göteborg: Göteborgs fastighetskontor, 1987
- Kulturmiljöinventering, Stora Bråta, Lerums socken och kommun*, Kulturmiljöenheten, Regionmuseum Västra Götaland, 2010
- Lange, Johanna, Rodin, Anna, *F.d. Vanförestalten med tillbyggnad Per Dubbsgatan 10-12, dokumentation och kulturhistorisk beskrivning, Sahlgrenska Sjukhuset/Medicinareberget del 1*, Lindholmen Restaurering AB, 2018
- Lange, Johanna, Rodin, Anna, *F.d. Vanförestalten, ortopediska kliniken, dokumentation och kulturhistorisk beskrivning, Sahlgrenska Sjukhuset/Medicinareberget del 2*, Lindholmen Restaurering AB, 2018
- Lange, Johanna, Rodin, Anna, *Norra porten, f.d. ögon- och öronkliniken med tillbyggnad samt bostadshus för sköterskor, dokumentation och kulturhistorisk beskrivning, Sahlgrenska sjukhuset/Medicinareberget del 4*, Lindholm Restaurering AB, 2018
- Larsson, Bengt, *Skövde soldathem: 1917-2007 : en historik*, Skara stiftshistoriska sällskap, Skara, 2007
- Lidköpings kommun, *Gamla Vattentornet – en historik*, okänt år
- Lindqvist, Håkan, *Göteborgsarkitekten Hans Hedlund: uppsatser, byggnadsbeskrivningar och verkförteckning*, Region- och stadsarkivet Göteborg, Göteborg, 2013
- Linde Bjur, Gunilla, *Arkitekter & fasader: Göteborg 1850-1920*, 1. uppl., Balkong, Stockholm, 2013

- Lindgren, Karin, Söderström, Göran & Söderberg, Rolf (red.), *De sköna konsternas akademi: Konstakademien 250 år*, 1. uppl., Allmänna förl., Stockholm, 1986
- Lönnroth, Gudrun (red.), *Kulturbistoriskt värdefull bebyggelse i Göteborg: ett program för bevarande*. D. 1, Stadsbyggnadskontoret, Göteborg, 1999
- Länsstyrelsen i Skaraborgs län, *Beslut – Byggnadsminnesförklaring av Skara vattentorn*, 995-08-30, dnr 221-665-92, 1992
- Länsstyrelsen i Hallands län, *Byggnadsminnesförklaring*, 2006-08-21, Dnr 432-11323-03
- Norra Älvsborgs museiförening, *kulturbistorisk utredning nr. 4, Hemsjö*, 1971
- Nordisk familjebok*, Uggleupplagan, band 31, Nordisk familjeboks förlags aktiebolag, Stockholm, 1921
- Ohlsson, Eber & Persson, Kenneth M., *Svenska vattentorn*, Ohlson & Winnfors, Örebro, 2004
- Ranby, Henrik, *Harald Boklund: kosmopolitiskt, regionalt och nationalromantiskt i Skånes arkitektur 1890-1930*, Arkitekturmuseet, Diss. Lund : Univ., 2002, Stockholm, 2002
- Roosval, Johnny & Lilja, Gösta (red.), *Svenskt konstnärslexikon: tiotusen svenska konstnärers liv och verk. 5, Sallinen-Övrabymästaren, Allhem*, Malmö, 1967
- Roland, Anders, *Nordiska arkitektmötet 1920: bilder och minnen sammanförda av Anders Roland* (minnesalbum, 1920)
- Romdahl, Axel L., *Som jag minns det, del 3 Göteborgsåren*, Rundqvists bokförlag, Stockholm, 1951
- Rudberg, Eva, '*Arkitektmonografen som arbetsmetod.*', *Tidskrift för arkitekturforskning.*, 1991 (4:4), s. 51-64, 1991
- Rörby, Martin, Georg A. Nilsson: arkitekt, Komm. för Stockholmsforskning, Stockholm, 1989
- Sahlqvist, Calle, *Tillbakablickar – Historien om våra klubbhus och fastigheter (Artikelserie)*, Göteborgs Golfklubb, Klubb Bladet, 2010
- Svenle, Ola, *Lära sig arkitektur av historien: Claes Grundströms Stora resa till Södern och dess inverkan på den svenska arkitekturundervisningen vid 1800-talets slut*, Lunds tekniska högskola, Lund, 2009
- Svenska konstnärer: biografisk handbok*. Vänersborg: Väbo. 1987
- Sveriges statskalender för år 1899, [Bihang: utdrag ur Norges statskalender], utgifven efter Kongl. Maj:ts nådigste förordnande af Dess Vetenskaps-Akademi, P. A. Norstedt & Söner, Stockholm 1898
- Skara Energi och Gatukontoret Skara kommun, *Ett sekel med Elektricitet och vatten i Skara*, 1998
- Skara kommun, *Temavandringar, storslaget i det lilla – del 3 Arkitekturstråket*
- Skövde kommun, kulturmiljöprogram
- Sjölin Magnusson, Kerstin, *Uddagårdens kalkbrukssambälle: människornas liv och traditioner*, K. Sjölin Magnusson, Tråvad, 2001
- Sparbanken i Falköping 1860-1928: Historik och ekonomisk översikt : Minnesskrift, utarb. i anledning av invigningen av sparbankens nyuppförda fastighet*, Banken, Falköping, 1928

- Olofsson, Barbro, Lundström, Inga, *Djäkneliv i Djäknestallet*, på uppdrag av Skaradjäknarnas förening, 2011
- Palm, Bertil, *Arkitekten Carl Westman 1866-1936*, CWK Gleerup, Diss. Lund : Univ.,Lund, 1954
- Stavenow-Hidemark, Elisabet, *Villabebyggelse i Sverige 1900-1925: inflytande från utlandet, idéer, förverkligande*, Diss. Uppsala : Univ.,Stockholm, 1971
- Prawitz, Gunnar (red.), *Vem är vem inom handel och industri?: 1944-1945*, Jonson & Winter, Stockholm, 1944
- Tepfers, Ira, *Universitetsbyggnaden i Vasaparken*, Informationsavd., Univ., Göteborg, 1991
- Tengbom, Ivar, *Några minnen och intryck från arkitektmötet i Danmark*, i *Arkitektur och dekorativ konst - organ för Svenska Teknologföreningens Afd. för Husbyggnadskonst*. Häfte 5, den 12 september 1903. Centraltryckeriet, Stockholm. 1903
- Tengboms: ett arkitektkontors utveckling sedan 1905*, Tengbomgruppen, Stockholm, 1991
- Teknisk tidskrift: väg- och vattenbyggnadskonst*, red. J.R. Alex Södergren, Norrköpings tidningars AB, 1938.
- Vem är det?* - Svensk biografisk handbok, Stockholm, P. A. Norstedt & Söners Förlag, 1925
- Vising, Johan, *Minnesbilder*, Bonnier, Stockholm, 1938
- Värmlands museum, kulturmiljöprogram för Säffle stadskärna, 2014
- Wagnér, Harald, *Falköping genom tiderna 4 Falköpings kommunala historia: 1865-1940*, [Drätselkammaren], [Falköping], 1940
- Wærn, Rasmus, *Tävlingarnas tid: arkitekttävlingarnas betydelse i borgerlighetens Sverige*, Arkitektur, Diss. Göteborg : Univ, Stockholm, 1996
- Wærn, Simon, *Arkitekturprofessionen vid det förra seklets början - om unga arkitekter; deras bakgrund, studiegång och verksamhet åren omkring sekelskiftet 1900*, uppsats i individuell kurs i kulturvård, institutionen för kulturvård, Göteborgs universitet, 2018.
- Wærn, Simon, *Från Friggeråker till Lorensberg – en första inblick i arkitekten Ernst Torulfs liv och gärning*, uppsats i individuell kurs i kulturvård, institutionen för kulturvård, Göteborgs universitet, 2018.
- Wærn, Simon, *Stadsingenjören – ett yrke speglat i S.E. Bengtsons liv och gärning*, kandidatuppsats, Göteborgs universitet, institutionen för Kulturvård, 2017
- Winqvist, Alan Hanson, *Touring Swedish America: where to go and what to see*, Minnesota Historical Society Press, St. Paul, Minn., 2006
- Zachrisson, Wald & Ericson, Sigfrid, *Bidrag till lösning af Göteborgs rådhusrådgåring*, Göteborg, 1905
- Zimdal, Helge, *En arkitekt minns*, Sektionen för arkitektur, Chalmers tekn. högsk. CTH, Göteborg, 1981

Tidskrifter och tidningar

Arkitektur och dekorativ konst

Arkitektur

Hvar 8 dag

Hertha – tidskrift för den svenska kvinnorörelsen

Provinstidningen Dalsland

Norrbottens-Kuriren

Idun – illustrerad tidning för kvinnan och hemmet

Artiklar från följande tidningar har erhållits genom Kungl. Bibliotekets digitala söktjänst:

Aftonbladet, Svenska Dagbladet, Post- och inrikes tidningar, Dagens Nyheter, Göteborgs handel- och sjöfartstidning, Göteborgs Aftonblad, Göteborgs morgonpost, Göteborgs-Tidningen, Göteborgs-Posten, Göteborgs dagblad, Trollhättans tidning, Stockholms-Tidningen.

Elektroniska källor

Riksarkivets söktjänst: 1880 års folkräkning

ArkivDigital: Ernst och Anna Torulfs bouppteckningar i Göteborg och Falköping, mantalsuppgifter från Göteborgs mantalskontor samt död- och begravningsbok för Johannebergs församling

Erik M Habr, Urn:sbl:13532, *Svenskt biografiskt lexikon* (art av Carine Lundberg)

J Fredrik Liljekvist, Urn:sbl:10389, *Svenskt biografiskt lexikon* (art av Henrik O Andersson Fredric Bedoire)

Historic England: Church of St. Mary, Banbury. Internetlänk: <https://historicengland.org.uk/listing/the-list/list-entry/1369519> (hämtad 2019-07-11)

Historic England: Wroxton abbey. Internetlänk: <https://historicengland.org.uk/listing/the-list/list-entry/1000466> (hämtad 2019-07-11)

Historic England: Mapledurham house. Internetlänk: <https://historicengland.org.uk/listing/the-list/list-entry/1368944> (hämtad 2019-07-11)

Godfrey, Walter, Burford Priory - (Read before the Society, February 8th, 1939), PDF-fil hämtad från webbsidan www.oxoniensia.org. (hämtad 2019-07-11)

Bygdeband, Skara Gille: *information om Skara badbus Västra Kungshusgatan 2*, internetlänk: <http://www.bygdeband.se/plats/2525038/sverige/vastra-gotalands-lan/skara/skara-domkyrkofors/skara/centrum/vastra-kungshusgatan/vastra-kungshusgatan/> (hämtad 17/7-2019)

Bygdeband, Skara Gille: *Järnvägstoaletten*, internetlänk: http://www.bygdeband.se/?post_type=attachment&p=2594050 (hämtad 2019-07-04)

Göteborgs byggnadstekniska förening, stiftelseprotokoll, 1929. Byggnadstekniska föreningens hemsida. Internetlänk: <https://www.btf.nu/om-btf/> (hämtad 2019-07-04)

”Landstormen mobiliserar i Göteborg 1914” Internetlänk: https://vartgoteborg.se/landstormen_mobiliserar_i_goteborg_1914 (hämtad 2019-07-04)

Övriga dokument

Ernst Torulfs resedagbok, 1899-1900. I privat ägo

Ritningar över Eksjö vattentorn, erhållna genom Paul Dunér

Matrikelinformation rörande Torulfs frimurarengagemang erhållen av Översekreteraren i Göta Provinsialloge i Göteborg

Nekrologer publicerade i okända tidningar, 1936. I privat ägo

Födelsedagsnotiser i diverse tidningar, 1922 och 1936. I privat ägo

Manuskript över minnestal av Leonora Torulf, 6/12-1936. I privat ägo

Muntliga källor

Informant 1: Ingar Beckman Hirschfeldt

Bildkällor

Illustration på titelsidan: stiliserad avbildning av en av Centralposthusets graniturnor. SW.

Fotografi på uppslaget före innehållsförteckningen: porträttfotografi av Ernst Torulf. Tillhör GNM.

Fotografi vid uppsatsens avslutning: detaljbild föreställande keramikplatta på Villa Torulfs södra gavel. Det symboliska motivet understryker Torulfs traditionsbejakande arkitekturuppfattning, där hantverket tillmättes stor betydelse. SW.

Övriga bilders ursprung anges i respektive bildtext. Signaturen SW anger fotografi taget av eller illustration gjord av författaren.

Bilaga 1. Ernst Torulfs resedagbok – transkriberad av SW

Text inom hård parentes är notering gjord av SW.

[Uppslag]

N.J Gumperts pappershandel. Kontorsboksfabrik och Typogr. Tryckeri. Göteborg.

[Resan till England]

Sid. 1.

19/7 Avena

Kl. 6 em. Den sista skymten af gamla Sverige synes försvinna bakom oss, men jag hoppas på ett angenämt återseende. När? Af en ej allt för svag bris gungas jag hän ut åt Nordsjön. Jag har lemnat Marstrand bakom mig och vinkat farväl åt lustseglande sommargäster. Nu aftecknar sig de hvita seglen svagt mot de tökniga bohusländska bergen. Ja, så långt har jag nu kommit efter ett par dagars vistelse i Göteborg som jag, arkitektoniskt sett, fann sig fortfarande lik. Dess senare byggnader kunna i allmänhet betraktas som sorter af byggmästeri fastän byggmästeri där sparsamheten icke fått sätta sin prägel som insegel. Randigt och rutigt med profileringar och utsprång både här och där. Undantag gifves såsom G.gs bibliotek men fastän detsamma är enl. ritning af arkitekt H. tyckes han delvis hafva tagit intryck af den omgivning hvori han arbetar.

Sid. 2.

Från Göteborg har jag medelst järnvägen till hjälp förflyttat mig till Uddevalla. Tåget från G-g var åtskilligt försenat hvarför kondukt. först sökte trösta mig med att Uddevalla. tåget nog icke skulle invänta min ankomst till Öxnered . I Öxnered såg jag en del bekantingar Knacken Dav. Sigurd. J Hely J m.fl. H.W.V.U. tåget var dock af den vänligheten att invänta min ankomst men så hade också konduktören på telegr omtalat min ankomst. Åt och sov godt i Uddevalla. Den goda Avena skulle afgå å kl. 10 men på den saken blev jag lurad ty kommen ut till båten höll den som bäst på att lasta in en hel del goda saker och skulle säkert icke afgå före tolf och så visst som två å min klocka kommer efter tolf kan jag intyga sanningsenligheten häraf. Denna väntan gav mig tid att bese staden samt taga mig ett svalkande bad. Kl 2 lägger båten ut men jag är ovanligt lugn trots det högtidliga ögonblicket då jag för första gången skulle lämna det gamla fosterlandet och styra hän mot mig okänd strand. Kapt. synes komma att blifva treflig

Sid. 3.

och språksam. Medpassagere har jag endast en, en kapten, men han följes en bit på vägen af tvenne brorssöner så den första middagen ombord afåts vid ganska god stämning och spåddes att det förtroliga – det vill säga – jag kanske kunde komma att till tillempe danskens uttryck om punschen ”Den var nock ganska lätt att få ned men att få den upp igen det var värre”. Men än så länge känner jag mig säker om att få behålla densamma. Ty endast en svag däfvenhet i huvudet för mig vanlig vid järnvägsresor gör sig för närvarande kännbar.

Då jag nu ser mig om äro berg och segel insvepta i dunkel och jag ser endast vatten och vatten och å vatten. Men som jag fortfarande sitter helomvänt i en stol som då jag för ett par timmar sedan hade land runtom mig tyckes detta för mig nya sakförhållande icke kunna göra något intryck men förhållandena kunna gestalta sig annorlunda dock hoppas jag att icke nattens dröm må komma

Sid. 4.

att gå i fullbordan för då vill jag minnas att jag ett tag så godt som hade golfvet i rätvinkel mot hvad det rättvisligen borde vara. För nästan rak motvind går vi emellertid framåt och Avena gungar lätt men som inga sidovagningar ännu existerar känner jag mig tämligen oberörd å min plats midskeps å kommandobryggan. Ett par segel synes förut, annars intet mänskligt rundtom. En hval har visat sig i vår omedelbara närhet och lärer det icke varit en av de mindre som här äro synliga.

[inrutad text på sid. 5 hänvisad med pil]

Skagen blir synlig och danska landet och som det nu börjar skymma påtändas fyrar, både blänkfyrar och andra som fångsla ögat för en stund särdeles mitt ovana öga. Genom kikaren har jag kunnat se de byggnader som å Skagen äro uppförda för badanstaltens räkning och tycktes de utgöra tvenne stora sammanbyggda byggnadskomplexer. Jag går till kojs kl en kvart över tio och blir förvånad att finna att min bädd som synts mig både kort och smal mycket väl rymmer min stoftshyddas så att jag till och med kan ligga rak.

20/7

Sömnen har varit förträfflig och klockan har blivit åtta innan jag kommit i kläderna. Ja, för dagen är inte mycket att tala om. Danska landet är tydligt men försvinner

Sid. 5.

snart ur vår åsyn. Vinden som på morgonen varit rätt så frisk mojnar av under dagens lopp för att på kvällen taga mycket tag. En och annan ångare går förbi och några möta eller korsa vår väg. Pack traveller ligga en hel del ute i Nordsjön och utgöra dessa av smärre ångbåtar som ligger ute så gott som året om och förses med proviant samt befrias från sin fångst av andra ångare som uteslutande hava detta som sin uppgift. Det får nog icke vara ömtåligt folk som skola kunna med dessa små båtar

Sid. 6.

rida ut Nordsjöns stormar. Dagen förflyter under stilla samspråk och åter kommer en natt.

21/7

Sömnen har nu liksom föregående natt varit god men på morgonen har jag varit vaken några gånger och haft känningar af att jag icke låg så alldeles säker i min bädd utan emellanåt undergick tunga förflyttningar från den ena sidan till den andra och när jag blifvit tillräckligt vaken för att titta ut kan jag se små hvita toppar på Nordsjöns böljor och som vinden nu kommer från sidan har båten en ganska god rullning. Dock, jag stiger upp och känner liksom en viss tillfredställelse

öfver att jag nu väl åtminstone bör kunna få utrönt huru pass mycket jag kan tåla – åtminstone delvis – af sjön. Nere i salongen der det visserligen kändes mindre af sjön kan jag inte vistas emedan luften kännes för qvaf men uppe på kommandobryggan

Sid. 7.

trifves jag gott och båtens rörelser äro märkvärdigt mjuka. Efter att hafva lapat litet havsluft smakar frukosten särdeles bra. Fram på dagen passera vi en skara fiskebåtar och närma oss alltså Englands kust som också fram på eftermiddagen blir synlig genom en ytterst disig luft så att man icke kan få någon uppfattning af mera än själfva konturen man ser. Man märker att man närmar sig ett centrum ty båtarnes antal ökas och särskilt tyckas de tomma kolbåtarnas antal vara stort, ~~och~~ De ligga högt så att vattnet yr om proppelrarna.

Vid sjutiden passera vi en välkänd ångare, ”Torsten” som nu är på väg mot Sverige. De båda båtarna hälsade varandra och mötet var snart förbi. Mörkret kom snart och fryskepp [oläsligt] lysbojar visa nu vägen. Lanternors antal växer och i samma minut kommandoorder från bryggan. Jag har under dagen

Sid. 8.

fått ett bekymmer och detta bekymmer är – min mage – som förmodligen på grund af det myckena stillasittandet kommit i olag. Af kapten får jag då först 4 piller och efter ett par timmar ytterligare 3 men hjälpen kom först sedan jag inmundigat 2 matskedar af den goda risinoljan. En lärdom erhöll jag dock som var ganska bra. Nämligen den, att vill man upphäfva smaken af oljan så bör den blandas med punsch. Jag blef alltså hulpen och lemnade båtar och annat åt sitt öde. Lite senare än vanligt kom jag nog också till kojs.

22/7

I natt kommo vi upp till Gravesend men måste vänta der i afvaktan på högre vatten. Då jag emellertid vaknade hör jag lotsens stämma – lotsen skulle komma ombord i Gravesend – och nyfiken att se hurdan the Temes [Thames] ser

Sid. 9.

ut knallar jag mig upp litet tidigare än vanligt. En dusch på morgonkulan har också bragt mig i bästa stämning. Det är just ingenting vackert som jag nu får skåda – en disig luft, gråa stränder – floden har ej ännu på några timmar inträdt, men som Avena icke är särdeles djupgående så behöfver hon ej invänta densamma i sin helhet ett smutsigt vatten – så smutsigt att det synes mig skola behöfvas världens renligaste nation för att kunna åstadkomma något dylikt. – samt en obehaglig lukt som blir vidrig i närheten af en del guanofabriker som äro belägna utmed stränderna. Här och hvar passera vi fabriker och småstäder och närma oss så småningom London. En och en annan ångare tyckes nu börja våga ge sig ut och vi tyckas vara bland de allra första bland de ingående.

Sid. 10.

Nu börjar en del af London synas och the Temes är kantat af lyftkranar stora med dussintals lyftkranar ligga ute i vattnet och spår leda ut till dessa å väldiga viadukter. Nu synes allt temligen fredligt men om ett par timmar försäkras mig kommer det att te sig på annat vis.

Vi är snart vid dockan och äro snart inslussade men medan detta pågår har jag tid att se på en hel del passagerarbåtar som nu gå ut – smäckra eleganta hjulbåtar nästan alla propfulla med passagerare. Inkomna i dockan dröjo det en god stund i väntan på tullen och efter en timma har jag mina saker klara att föra i land. Tulltjänstemannen var just ingen sträng herre och egnade endast hastig blick åt mina kappsäckar af hvilka den ena aldrig blef öppnad. Jag har beslutat mig för att

Sid. 11.

stanna i London äfven söndagen ty i annat fall kanske jag kunde få besvärligare att taga mig fram i Oxford på en sådan dag. Kapten Tegner har rekommenderat mig ett hotell och är välvillig nog att ~~laga mig fram~~ hjälpa mig till rätta med både jernvägen och ett som annat. Vi följas alltså åt först ut på väg till stationen och jag går mina första steg på Londons gator. Det första som förvåna mig är engelsmännens kolossala vagnar samt dito hästar och den vackra fart med hvilken de färdas fram å gatorna. Vi hafva emellertid icke många minuters väg till närmaste jernvägsstation och vi äro snart nog instufvade och på väg under Temsen – båten ligger i Kommercial Docks på södra Temes-stranden – Jag gör alltså mina första iakttagelser

Sid. 12.

angående jernvägarna i England men det torde vara för tidigt att nu yttra någonting ty för närvarande jag endast ser och undrar. Vi äro emellertid snart klara med jernvägsåknningen samt kort derpå är jag instufvad å hotellet The Three Nuns. Som jag ju ingenting har att göra blir jag kaptenen följaktlig upp på båtens kontor samt till tullhuset – der jag blef i tillfälle skåda en rätt anseelig hamn. Derpå besöka vi konsulatet der jag skulle få påskrift å mitt pass – men som både konsuln och v som vore ute för att ta sig lunch blefvo vi anmodade komma igen om en halftimme. Vi besluto därför följa exemplet och jag blef således i tillfälle pröfva det engelska köket för första gången. Det märkligaste var dock kanske själfva restauranten som lär hafva varit någon sal i ett af Englands kungliga

Sid. 13.

palats – taket var ett hvälfdt trätak i gotik och hållet i svart samt gjorde märkvärdigt nog icke något tungt intryck möjligen beroende på att rummets höjd var ganska anseelig. Maten smakar bra. Jag får mitt pass påskrivet och vid ett besök af ett kaffehus kan jag konstatera att engelsmännen icke kunna laga kaffe. Jag tar afsked av Kaptenen och är således hänvisad att hjälpa mig själv samt gå hvarjehanda missöde tillmötes. Att studera London kanske är mitt första göra och mitt andra blir att praktiskt utföra mina studier. Jag ger mig alltså ut på promenad med kartan i fickan, men som jag i verkligheten går i alldeles motsatt riktning mot hvad jag tror mig göra kan jag slutligen icke förstå mig på en sådan karta men upptäcker slutligen att

Sid. 14.

jag befinner mig i Whitechapel. Mina tankar föras in på Jack the Ripper och jag retirerar samma väg jag kommit. Något senare på qvällen gås emellertid ut och som mål har jag nu tagit St. Pauls som jag också finner men som jag endast ser från baksidan så att om densamma borde för denna gång intet vara att säga. Jag går hem till hotellet samt in på matsalen för att få mig litet mat och jag erhåller verkligen ett par lammkotletter med ärter ock icke tandpetare och andra goda saker. Jag går tidigt till sängs och min bädd är så bred att jag ogenerat kan ligga i hvilken riktning antingen längs med eller tvärs öfver som jag vill och behagar. Jag ligger för öppet fönster och tidningspojkar och andra försäljares gräserliga rop når alltför tydligt mitt öra. Jo-jo, ett sådant lif skulle få höras hemma hos oss i de större städerna. Å! så åskan behagade väsnas frampå natten.

Sid. 15.

Min första dag i England har alltså gått till ända och jag sofver lugnt med tanke på den kommande hvilodagen.

23/7

Jag vaknar och finner staden icke fullt så lugn som jag väntat. Alldeles utanför mina fönster har jag en kyrka och som denna är så gott som sammanväxt med hotellet är afståndet icke stort. Kl. ½ 11 börjar i kyrktornet ett klockspel som visserligen kunde vara vackert att höra på i några minuter (och på aftonen) men då det håller på oafbrutet i en half timmes tid är detta nog för bringa en stackare nära förtvivlan. Jag flyr också ut och som det äfven nu gällde att orientera sig styr jag vägen upp till Heyd park [Hyde park] jag går och går och tror jag gått miste eftersom jag aldrig finner målet men en blick på kartan visar mig att jag har bara att fortsätta och slutligen efter jag tror en och en halv timmes promenad är jag framme.

Sid. 16.

Något folklif är der nu icke och jag går håller icke många steg in i parken. En talare som håller på att bibringa sina medmänniskor den eller den övertygelsen – Gud hvete vilken – anstränger sig för att göra sig hörd men en flytande tunga tyckes han hafva och hans tal framsägas med kraft. För mig är hans tal som hebreiska. Jag förstår icke något af innehållet. Knappast ett ord. Jag är snart stadd på hemfärd men jag har icke lust at gå tillbaka hela vägen utan beslutar mig för att gå med en omnibuss. Bland de otaliga omnibussar som puttra förbi H.P skulle jag nog haft svårt att finna den rätta men under min promenad från ”The Three Nuns” hade jag studerat vilka omnibussar som der passera förbi och hvilka som sedermera gå upp till H.P Jag placerar mig alltså på taket af en buss trots an vädret är disigt och då och då kommer en regnskur fastän

Sid. 17.

under mild form. Detta är alltså min första resa å någon af dessa stora omnibussar som förut endast hägrat för ens öga. Pråktiga vagnar, dito hästar och gator är förklaringen öfver att två hästar verkligen kunna orka med en dylik koloss. Gatubeläggningen å de starkast trafikerade gatorna utgöres af asfalt och träkubb och stensättning låter knappast tänka sig ty då måste bullret å Londons gator blifva olidligt. Senare på qvällen studerar jag Londons gatulif och försöker

studera mig till både den ena och den andra sortens folk för att mitt öga icke skall blifva så lätt att bedraga.

24/7

I de engelska sängarna kan jag intyga att man sofver gott och jag blef ganska sen på morgonen. Som jag upptäckt att jag icke kunde få några penningar å mitt resekreditiv i Oxford måste jag alltså uppsöka en af

Sid. 18.

de tre banker i hvilken jag hade anvisning hos i London. Återstod alltså att skaffa mig deras adress och på hotellkontoret letades både länge och väl men några adresser för dessa banker fanns ej. Det måste alltså vara så välkända inrättningar att deras adresser är obehöfvlig. En polisman blef också den som fick gifva mig upplysning om hvar jag skulle träffa den närmaste af dem och den var icke långt borta. Jag kommer alltså in i en stor bankinrättning och ser mig om en stund innan jag kan få klart för mig hvarthän jag skall vända mig och efter en del missförstånd har jag lättat mitt kreditiv på 500 france. Jag äter en half, half kyckling och söker resonera med ~~kyparen~~ portiern hur bästa sättet för mig att komma till Paddington station och det var icke så lätt hvarken för honom eller mig. Han söker tala tyska men jag

Sid. 19.

afstå från försöket ty för mig blir det ett ord tyska och ett ord engelska och det kanske blifva ännu obegripligare. Att gå med The Metropolitan railen vore nog det billigaste för mig men som jag också måste köpa biljett för cykeln enas vi över att en Cub torde blifva ändamålsenligast och snart sitter jag också vederbörligen instufvad och på väg till the Paddington Station. Jag beundrar ordningen på Londons gator. Der passerar ju åkdon intill åkdon i ganska rask fart men sammanstötningar torde höra till sällsyntheterna. Der gatan är fri en liten bit för åkande köre Cuberna undan i hvinande fart, en fart som genast skulle inbringa en Stockholmsdroska en rapportering. Alla tyckas vara vana vid att se upp både på mig och andra och det är verklig

Sid. 20.

förvånande att se hvilken trafik som existerar. Jag kommer i god tid till tåget så att jag har tid kvar att sätt mig in uti det engelska systemet för resgodsinlämningen etc. Från Cubben tar en jernvägstjänsteman hand om bagaget och sedan biljetter är köpt märkas det ut den station dit det skall hän och instufvas och det blir sedermera endast att se till att det kommer utaf på rätt ställe. Jag hade valt ett mindre snabbgående tåg att göra min försöksresa och konduktören och jag försöka bibringa hvarandra en del engelska men förståelsen min blifva ganska dålig.

Ja, vi passera genom en del af england men jag får kanske dröja med att uttala mig det engelska landskapet till dess jag sett litet mera af detsamma och på närmare håll men det hela ger intryck af en ofantlig bördighet. Jag anländer efter nära tre timmars resa till Oxford men jag glömde nämna

Sid. 21.

att jernvägen större delen af vägen är dubbelspårig och emellanåt finnes der ännu fler spår. Den ovane förvånas när ett mötande tåg passerar förbi. Det är gjort i en handvändning och man hinner icke uppfatta mera än glas som skimmrar.

Som jernvägsstationen ligger en bit utom staden måste jag taga en Cubb för att få saker och ting med mig. Främst min velociped som drager särskild biljett och synes mig nog så dyrbar. Jag har studerat Baedekers för att finna hotell och har valt det första under "second class". Då jag säger adressen ser the Cubbman förvirrad ut och jag finner mig föranleden fråga "is it not god?" och får till svar "it is not for you, Sir". Hvarför jag finner mig föranlåten taga ett annat hotell, The Clarendon. Här ser trefvligt ut och tyckes vara lugnt och stilla och det här vanligaste tyckes blifva att gör mig för-

Sid. 22.

-stådd i matsalen hvilket deremot i London utföll bättre. Här får jag en sorts öl som jag inte finner så särdeles godt ty det är för sött. På hotellet i London fick jag tyskt öl och det var utmärkt. Genast efter ankomsten begav jag mig ut i staden som jag finner särdeles tilltalande. Storartade byggnader från gamla tider, utomordentligt vackra och väl bibehållna, hvillastäder alldeles förtjusande med byggnaderna inbäddade i grönska, och hvilka byggnader pittoreska och konstnärliga, vilken härlig grönska och hvilken myckenhet af blommor. Något av bullrande storstad förekommer ej och velocipeden hafva kommit till heders – i London syntes deremot icke många, men det måste vara ganska besvärligt att den taga sig fram med densamma anstädes. Jag går till sängs med intrycken af att jag kommit till en förtjusande stad.

Sid. 23.

25/7

Jag promenerar i staden för att orientera mig och detta är en ganska lätt sak ty man har endast tvenne korsande hufvudgator att utgå ifrån och jag kommer troligen icke att vidare behöfva karta ute på mina promenader. Ja, ja, skulle nu skaffa angenäm bostad och använde mina adresser. Jag går alltså först med min lilla paket från fröken Hahr till miss Priscilla Cross, Clarendon Villas Park Town. Redan förut var jag underrättad om att miss Cross nog icke skulle komma att stanna i Oxford hela sommaren och jag tänkte att hon redan måste vara rest ty för i nästan alla fönster i villan synes hvita gardiner. Miss Cross var emellertid hemma men kunde icke taga emot mig ty hon skulle resa till Schweiz i nästa vecka. Vi språkades vid och skämtade öfver att vi hade svårt att förstå varandra. Hon erbjöd mig

Sid. 24.

emellertid att någon – för närvarande för mig en hemlighet – skaffa mig adress till någon familj eller bording house der jag kunde finna passande sällskap och denna anvisning skulle jag erhålla imorgon. Jag väntar alltså med mitt besök hos mrs Parkford vars adress jag erhållit af ark Östberg. Genom miss Cross medling erhåller jag också en hel del adresser från någon kommissionsbyrå för feriekursbesökare och nu börjar gnoendet runt först att orientera sig och se huru vederbörande hus äro belägna och hurdant det möjligen kan vara. Så gäller det att taga mod

till sig och klifva in och på bruten engelska eller med den ringa kunskap man har i engelska språket söka göra sig förstådd. Men som man öfver allt mötas med den största artighet och otvetydigt uppjudande af all förmåga att förstå hvarandra går det rätt bra men att finna just en familj

Sid. 25.

som jag önskat eller tänkt mig har visat sig icke så lätt. Ett par fröknar som hafva flickskola men under sommarmånaderna mottaga inckorderingar är ett af de ställen som bäst synes passa mig men der är en olägenhet. Der kommer möjligen att bo en norska och jag har beslutat mig för att söka undvika att hvad skandinavier heter. Alltså fortsätter sökandet och på ett ställe sades mig att de hafva f.n en svensk dr boende hos oss en dr Ekstein från Uppsala och jag hade det nöjet göra hans bekantskap och äfven han hade som jag varit ute på spaning efter inackordering ty han kunde endast få bo öfver i familjen ett par dagar. Han ger mig några adresser och följande dag då jag uppledsen på sökandet beslutat mig för att taga in hos mina vänner skolfröknarna hvem möter jag icke på vägen

Sid. 26.

om icke dr Ekstein. Han hade nu beslutat sig för bostad och när saken närmare undersöktes är det just hos mina skolmamsäller han tagit in. Alltså äfven en svensk i huset. Nej ut på lufs igen men utan vidare resultat. Denna gång med en del adresser som dr E gifvit mig men på ett ställe var huset komplett [här infogas nästföljande sektion] på ett annat var frun vid kusten skulle först komma hem om 3 veckor.

Men på min fråga om de möjligen icke kände någon familj med [oläsligt] som möjligen kunde passa mig fick jag uppmaning att höra efter i sista huset å samma gata alltså Bardwell R30. Jag ringer på frågor efter miss B får vänta en god stund och så uppenbarar sig en mycket behaglig qvinnogestalt. Hon tror att de möjligen kunna taga emot mig. Huset är nemligen nu nästan tomt sedan en del gäster lemnat just dagen före. Jag blir presenterad för ytterligare 2 kl KD [?] och

Sid. 27.

en ung man Herr Talbot som han sedermera befanns heta. Jo det lönar icke att fundera länge jag bestämmer mig för ett af rummen som jag också tager i besittning. Samma qväll första middagen bli jag något förvånad – alla är så uppsnobb och jag ser någon klädd i frack – jag tror detta brukas i hvardagslag och känner mig mycket enkel som icke har någon frack med mig – men det befinnes istället vara främmande till middag. Bland andra två siameser och för deras skull serveras också en del ganska kryddade saker. Särskildt en sås men jag blifver då upplyst om att den är särdeles ”hott” och jag tänker den må än vara aldrig så hott så svalnar väl den snart. Men det är skillnad på hott och hott. Jag trodde att det skulle taga skinnet af tungan på mig och måste afstå från försöket att afsl.

[Längre sektion utriven ur resedagboken]

London – Berlin

”Karing Cross Station” if you please. Ja, jag lämnar nu Upper Bedford Place 8 – det boarding house der jag tillbragt nära tre veckor och rullar genom Londons smutsiga – ty det har tydligen regnat – gator för att med tåget kl 10.00 förflytta mig till Dover. Som jag redan i förväg tagit biljett hos Cook har jag nu bara att få inregistrerat mitt bagage och hade merkverdigt nog ingen öfvervigt att betala. Ja, nog kunde man önska sig bättre väder för en resa, ty jag hade inte väl lämnat London bakom mig förrän det började regna och regnet höll sedan i sig med korta mellanrum hela resan. Tåget gör intet uppehåll intill vi når Dover i hamnen och jag är snart förflyttad ombord på båten som

[Sektion utriven]

[Av Torulf listade ev. besöksmål i England]

✓ Burford Church	Burford
✓ Burford Priory	”
✓ Ducklington Church	Ducklington
✓ Whitney Church	Whitney
✓ Bampton Church	Bampton
✓ Standlake Church	Standlake
✓ Banbury Church	Banbury
Calthorpe House	“
✓ Henley on Thames Church	
✓ Adderbury Church	Adderbury
✓ Bloxham Church	Bloxham
✓ Broughton Castle	Oxon
✓ Broughton Church	
✓ Hanwell Castle	
✓ Wroxton Abbey	Oxon
✓ Hanwell Church	
✓ Chipping Norton Church	
✓ “ Court	
✓ Minster Lovel Church	Oxon
✓ Swinbrook Church	Oxon
✓ Shipton under wyshwood Church	
Great Remight Church	
Tayuton Church	
✓ Dorchester Church	
✓ Clifton Church near Dorchester	
✓ [Oläsligt] Church	

- ✓ Mapledurham House
- ✓ Goring Church
- ✓ Chinnon “
- ✓ Shirburn Castle Oxfordshire
- ✓ Middleton Stoney Ch Oxon
- ✓ Thame Ch
- ✓ Thame Chapel
- ✓ Stanton Harcourt Ch
- ✓ Yarnton Ch
- ✓ Ronsham Seat
- ✓ Blandon Church
- ✓ Cogger Church
- ✓ Beddington
- ✓ Eynsham
- ✓ Woodstock

Fontaine 41 ✓

Tours Katedralen
Framfasad 6 ✓

Midtportal 5 ✓

Tornspets 10 ✓

Trapporn intill katedral 13 ✓

Hotel Gouin 27 ✓

St Martin interiör 29 ✓

la Riche portal 45 ✓

x St Martin 38 ✓

x Hotel Tristan interiör

x ” portal

x en hanteu

x Maison de change fasad

La gare fasad

x Betyder litet format

Cheverny 181

183

186

187

189

Ambois fasad 59 ✓

Portal St Hubert 63 ✓

Chenonceaux 71 ✓

}

fasader	78 ✓	
spis	81 ✓, 82 ✓	
interiör	79 ✓	
Loches exteriör av slott o kyrka med port etc	} 117 ✓	
Portal i kyrkans tornrum. Kyrka		125 ✓
		126 ✓
<u>Chominont</u>		
Fasad	141 ✓	
Gårdsfasad	145 ✓	
Potal	146 ✓	
<u>Blois</u>		
Fasad Francois	148 ✓	
Louis	149 ✓	
Portal	150 ✓	
Trappa	151 ✓	
Gårdsfasad	152 ✓	
✓ Spis	160 ✓	
✓ ”	158 ✓	
”	162 ✓	
Cheruber de cath. de Medicis	168 ✓	
Spis	172 ✓	
<u>Chambord</u>		
Fasad	173 ✓	
Torndel	174 ✓	
<u>Chinon</u>		
Talalvy	84 ✓	
Fattas kyrkoportal i ett gotisk [oläsligt] d'Azay la Rideau		
Fasad	88 ✓	
”	93 ✓	
Ytter Trappa	94 ✓	
Portal detalj	96 ✓	
Gavel dito	99 ✓	
Herior stentak	104 ✓	
rum	107 ✓	
möbel	108 ✓	
” detalj	110 ✓	
” spis	112 ✓	
<u>Ussé</u>		
Fasad	130 ✓	

” 133 ✓

Kapell 134 ✓

Langeais

Fasad af stor port 135 ✓

” 137 ✓

” gård 139 ✓

[Vistelsen i Frankrike]

Sid. 1.

Paris – Fontainebleau

Det var nog icke utan en viss oro som jag emotsett stunden då jag skulle vara klar att lemna Paris och jag höll på i timmar att packa och packa om igen min väska som jag skulle bära med mig ty den rymmer nog icke särdeles mycket och nu upptäcktes det som ovillkorligen måste med än det som var ännu nödvändigare Det var också icke utan bekymmer som äfven mina gamla velocipedbyxor fingo stanna qvar i Pariserkoffertarna. Alltså om jag en gång blev genomblöt så har jag rakt ingenting att byta med – Sköra framtidsutsigter men man får leva på hoppet att man icke kommer i sjönöd. Alltså min packning består af kamera, väska samt i en paket på styrstången regnkappan. Kl. är strax 2 e.m då jag äntligen kan taga farväl af mina vänner i Paris och söka leta mig ut över stadens tullar. Det är sannerligen en

Sid. 2.

bra bit att färdas innan man hinner lemna Paris och så tager förstäderna vid med sina angenäma stenläggningar som just icke fröjda hjulmän. Ända långt utåt landet äro vägarna satta med stora fyrkantiga stenar och man känner en viss lättnad om vid sidan finnes en trafikabel trottoar.

Alltså passerar jag Villejeuif och befinner mig så småningom ute på landsbygden der cykeln rullar undan ganska lätt. Vägen är obehagligt rak men icke utan små backar. Jag passerar Corbeil som synes på afstånd och vid vägen som jag passerar äro resta tvenne monument af Ludwig den XV restaurerade av Napoleon den I:ste. Båda med kraftig hållning. Tog som hastigast en skiss men som vädret artade sig, lite regn så måste jag i väg, igen i Paris hade jag gått och inbillat mig att det var 50 kl.m till Fontainb. men fann det i verkligheten vara 60 kl.m. Passerar vid sidan af – [blankt] som synes på andra sidan Seine.

Sid. 3.

Snart nalkas jag också Fontainb. park men de sista 2ne kilometrarna voro nästan omöjliga att tillryggalägga på velociped på den stensatta beläggningen. Passerar en skogsvaktarstuga med anslag om att man kan få köpa mjölk – men på förfrågan befanns mjölken slut men kunde ersättas af lemonad eller annat. Jag tog en ½ a lemonad och passade på att höra mig för om hotellena och deras priser. Skogsvaktaren kom hem med en liten gökunge som såg högst kuriös och välfödd ut men som icke syntes förstå att uppskatta det sällskap i hvilken han nu var kommen.

Fortsätter så min väg genom den herrliga parken med sin saftiga grönska. Allt är så stilla herrligt men som vägen nu är bättre rullar jag snart genom Font. gator. Kl. är nu en quart öfver sju och magen börjar så gifv tillkänna att han icke längre är belåten med den déjeuner han fått. Får

Sid. 4.

ett rum a 2.50 å Kadrau Bleu och inom kort också en herrlig diner så bra att jag har icke fått dess make sedan jag lemnade England. Efter diner drifver jag omkring å stadens gator. Fontainebleu har visst 8.000 invånare samt elektr. spårväg med jordförbindelse genom hjulen till skenan ty

gnistor hoppa och spraka kring hjul och och rails. Alltså vardt av morgon och äfven den 1sta dagen och jag gångar mig till sängs. För att i tiden kunna göra en utfärd till Tours --- ute i parken

21/6

Vaknar med stärkta krafter bese Tour [Tour Denecourt] samt andra utsiktspunkter. Från Tour kan man med blotta ögat skönja som en mörk linje mot horisonten La Tour Eiffel. Några fransmän äro också ute för att se sig om liksom jag. Efter dejeuner är det jag som skyndsammerligen beger mig till slottet om jag skall hinna bese detsamma på dagen.

Sid. 5.

Ja det synes innehålla en hel del goda saker särdeles för arkitekter – tak och väggfyllningar i trä. Här ser man förebilderna till Operakällaren men man måste medge att originalet äro vida öfverlägsen. Här är mera guld i tak än på Opris men mindre av d:o på väggarna hvilket synes mig förträffligt. Den stora hästskotrappan synes mig mera egendomlig än vacker. Hvad som är väl behandladt är väggarnas paneleringar. Blef också i tilfälle att bese teatern för 500 personer samt med särskild tillåtelse se drottning Christinas våning der ~~på en tavla~~ vid 3dje fönstret finnes en tavla föreställande drottningen och den på hennes anstiftan till döden dömd [utelämnat ord – avser Gian Rinaldo Monaldesco] knäböjande och begärande nåd som dock icke beskärdas. Ett anslag på under taflan anger att just utanför detta fönster dödades på drottning Christinas af Sveriges befallning

Sid. 6.

Sedan det invändig af stället beses gör jag en tur kring slottet och slår mig ned med för att som minne afteckna en bit siluett men blef obehagligt störd af regnet, men för att trösta mig anlände militär msiker och spelar några nummer. Ja, det kännes herrligt att sitta i skuggan af en herrlig allé med vatten och Fontaine omkring sig ett slott i fonden, herrlig luft och dito musik. Ja, det är så mycket man gerna kan önska sig. Middagsstunden sakta nalkas och det är också en verkligt god middag som bestå [à cardrau blair] – sardiner, smör och bröd. Soppa, fisk, salat, kött, fruktkaka, jordgubbar och grädde. Efter middagen spelar militärmusiker i en liten park och som mörkret gör sitt inbrott medför hvarje musikant sin lykta på en käpp. Får mig en kopp kaffe samt idkar brefskrifvning.

Sid. 7.

Går tidigt till sängs för att anträda färden.

Fontainebleau – Chartres

Lemnar Font-eau kl. 8 f.m. trots att vinden synes vara ganska ogynnsam men orkar jag icke hela vägen så orkar jag väl en bit. Vägen går genom den herrliga Font-eau skogen åt detta håll på sina ställen liknande våra svenska furuskogar och på somliga ställen ser man stora vedstaplar. Skogen har icke åt denna sidan det tunga allvar som utmed vägen åt Paris. Långt öfver i svensk [oläsligt] sträcker sig skogen åt detta håll men försvinner i mitt tycke allt för snart ty nu kommer vinden åt att blåsa mig i ansigtet. På 17 kl. [kilometer] från Fontbleu ligger Milly [Milly-la-Forêt], en liten

stad utan märkvärdigheter. Ett gammalt medeltida slott synes nu omdanadt till [oläsligt] inrättning. Midtelpartiet finnes ännu bibehållet

Sid. 8.

och utgöres af 2ne försvarstorn och mellan dem dubbla utkragningar för att komma åt att kasta ned stenar den ena över den andra. Fortsätter min väg med Étamples [Etampes] som mål. Kl. 9.30 och som afståndet är 26 kl borde jag kunna hinna det till 12. Men den gången lempade det sig icke så - Landskapet som genomgående är omvexlande och behagligt ja det är kanske icke rätta ordet ty då omvexlingen också består i långa backar upp och sedan ner igen så ger man kartan all [oläsligt] verkar sig vägen något rakare. Innan jag når Etamples upptäcker jag emellertid ett gammalt slott som nu tydligen håller på att restaureras. Visserligen står anslag i allén att man icke har rätt att passera men jag klifver på. Här är tydligen ett mycket gammalt slott som dock också här mär

Sid. 9.

ker att hafva blifvit restaurerad under Louis XIV. Fönster och en tornafslutning tycker hafva blifvit utsatta likaså en trappanordning i parken. Slottet lär blifvit bygdt å 1200 talet och är omgifvet af stensatt löpgraf för vatten samt rundt om försett med genombrutna hvalfbågar för nedkastande af sten etc. Kapell saknas håller icke och veter med gafveln direkt mot löpgrafen der gafveln är krönt med ett kors. Tänkte lemna slottet efter att blott ögnat igenom detsamma men möter just en dam om 35 år som frågar om jag icke hade lust att gå rundt både ut och invändigt för att se på det gamla slottet. Hon synes icke frågelös – om jag är engelsman eller amerikan och jag är gift. Hvarifrån jag kommer etc. I hennes sällskap gör jag nu en grundligare tur rundt slottet och kapellet

Sid. 10.

med gamla målningar ännu i behåll. Hon låter snart aflösa sig af sin man och klockan blir 12 innan jag kommer i väg, så sakteliga i stadig motvind, men rätt hvad det är började velocipeden skaka ganska betydligt. Bakslangen håller icke luft trots förnyad uppumpning. Just trefligt. Alltså måste jag marschera till Etamples cirka 3 a 4 klm. Der får en bicyclemakare taga hand om cykeln medan jag tar mig min dejuener och klockan bli half 4 ra innan jag ger mig af. Alltså [oläsligt] No 1 med min velociped. Kostnad 1.25 franc. Det var ju visserligen billigt men hvad som grämde mig mest af allt var att de 3 eller 4ra kilometena som jag hade att lunka var utför hela vägen. Etamples. Gammal kyrka med romanska typiska portaler. Lustigt torn med hörn

Sid. 11.

tureller i tre våningar. Allt genombrutet. Färden blir knogig nog ty blåsten har ökat något och vägen går i långa raka linier alldeles mot vinden. Så småningom börjar jag inse att jag nog icke kan tänka att hinna Chartres före qvällen och när jag så ändtligen och väl hunnit till Ablis 28 klm. från Chartres så fann jag der ett litet hotell med Touring Clubs märke hvilket ju alltid bör inge förtroende. Tömmer några glas lemonad och beslutar att stanna för natten.

Middagen var just icke särdeles tilltalande men det kändes ganska angenämt att så gå till hvila. Skulle varit ledigt uppe tidigt uppe på morgonen men kommer i väg först kl 8.15. Jag hade nästan

inbillat mig att det icke blåste men derpå blef jag bedragen. Är det någon vind är det naturligtvis motvind. Chartres 28 kl från Ablis. Det landskap som nu genomfarer är jmförelsevis flackt och vägen går i raka linier med sluttningar upp och ned fasten utan svåra backar. Efter något mera

Sid. 12.

än 12 klm färd synes redan hela domen i blånande fjärran och det synes otroligt att afståndet verkligen är detta men ännu mera förvånande är det att vägen på 7 klm afstånd leder rätt på de båda tornen och då en kulle tar bort utsigten närmast kring Chartres tyckas domen ligga bakom denna kulle men man blir snöpligt bedragen. Får traggla och gå en god del af vägen till följd af blåsten men mödan blef rikligt belönad. Chartres är genomflutet af en mindre flod. Ja, genomflutet är dock icke riktigt att säga ty staden ligger på en plattå kanske 30 m högre än ån. Då man som jag icke känner vägen utan går på känn så kom jag att få krafvla mig uppför ganska bastanta backar men får i alla fall nöjet hålla mitt intåg genom port Guillaume och passerar en hel del gamla hus och krokiga gator. Finner så Hotel de France och får mig ett rum samt en välbehöflig

Sid. 13.

dejeuner. På hotel af något så när beskaffenhet äter man utmärkt. Så äfven här.

Sid. 14.

Chartres domen. För att börja med vill jag hålla mig till det invändiga som till anläggning och hållning visar dels romanska dels gotiska former. Med till myckenhet kulörta fönster gör dörren ett dystert intryck som dock så småningom försvinner. I fråga om proportionering mellan höjd och längd, sidoskepp, hufvudskepp, transskepp synes katedralen mig som den mest lyckade jag hittills sett.

En fullständig trifoliegång bidrager till det rika intrycket der den passerar transkeppens sidoväggar, saknas den dock å högra sidan för att i förminskad skala framdragas på den vänstra. Hela koret är omgifvet af ett åt koromgången vettande skulpturverk vid pass 5 a 6 m höjd. Det torde som skulptur och konst få anses som något enastående. Hållningen är att börja med gotisk men öfvergår sedermera till tidig renässans dock med bibehållande af indelningar och proportioner som af gotiska bestämdts. De fyllningar och arabesker som här presteras äro sant underbara. Utförd i en pygméskala med en detaljrikedom och en finhet som är otrolig. Bildverken framställande bilder ur Kristi historia äro på cirka 3 m höjd från marken, 1.10 i höjd samt öfverhvälvda av baldaquiner som i rikedom

Sid. 15.

och finess torde söka sin make. Att döma av den massa dörrar som finnes i partiet under bildverken synes här varit inrymda biktstolar eller dyl. Efter besöket i domen gör jag samma promenad genom port Guillaume, besöker en gammal kyrka, hotel de ville, stadens vattentorn samt gör en promenad förbi Hôtel Dieu med en magnifik trädgård från hvilken den herrligaste blomsterdoft ger sig till känna. Ja, det är som en påminnelse om att det är midsommarafton. Annars finnes intet som påminner om denna vår fäst om man undantager att på torget finnes församlad en massa landtgubbar och ynglingar som formara en kompakt massa. Hvad dom

egentligen göra vete fåglarna men dom tyckes vara förnöjda med stilla samspråk och känslan af att vara tillsammans. Fruntimmer synes icke många i denna krets som är märkvärdigt lugn och hygglig.

Sid. 16.

Midsommardagen ingås ganska vacker. Jag betraktar saktligen himmelen och målnens rörelse och tror mig kunna sluta till att jag icke behöfver hafva ondt af motvind för att ge mig af till Chateaudun [Châteaudun] och gör mig därför klar för avresa kl. 8.15 men finner snart att vinden just icke behagar att blåsa från det håll som jag skulle önska. Chartre a Chateaudun 44 klm. Färden går skapligt nog. Passerar den utanför kyrkan synes en samling av bygdens manliga befolkning samspråkande och samlade i klunga. De synes mig icke vara ditkomna för att gå i kyrkan utan för att själfv få hafva en pratestund. Kyrkan förresten gammal delvis romansk med torn restaurerad. Vägen som hela tiden varit ganska rak och ointressant blir närmare Chateaudun angenämare skogkantad och följer sista biten utmed sluttningarna af Loire. Ankommer

Sid. 17.

kl 12 till Chateaudun. Får mig en stadig frukost samt beser staden och dess märkvärdigheter. Som statyer är en till minne af stadens försvarande mot tyskarna 1870 utmed en terrass brant sluttande ned mot floden ganska tilltalande. Andra märkvärdigheter är ingången till kyrkogången som består af lemmningar af en gammal kyrkogafvel väl värd att ihågkommas. Slottet nu obebott och i förfall har dock en hel del vackra saker att bjuda på. Trappor i stil med Blois samt ett kapell med en ganska bra staty av jungf. Maria o barn. Det ståtligaste är slottets väldiga soubassement kanske en 25-30 m högt öfver den nedanför den framslingrande vägen. Slottet innehåller en massa rum och våningar med fångelserum och allt annat som tillhörde den tidens bekvämligheter men invändigt finnes dock förutom

Sid. 18.

ett par [oläsligt] intet av större intresse men exteriören är väl värd att ihågkommas med sina öppna loggior och kapellet med sitt torn. Kl blir till 3 då jag besett staden och återvänt till hotellet. Vädret tyder på regn för en stund och det regnar då jag fattat beslutet att ge mig av af med Orleans som mål. Chateaudun – Orleans 49klm. Kl visar 3 ¼ när jag hugger på medvinden. Men utan regn kommer jag dock icke fram. Regnkappan får nu tjänstgöra för 2ne ändamål som regnskyddare och som vinduppfångare och i båda fallen synes den vara tjänlig men den blir ganska varm. Passerar sen den jemna och nästan raka vägen med en god hastighet och nästan utan ansträngning och det är bara att låta benen gå som flugornas klubbvingar. Det är alldeles märkvärdigt hvad det äfven en sådan dag som midsommardagen

Sid. 19.

är tyst och stilla på franska landet. Man ser knappast en menniska, äfven i Chateaudun fanns bygdens manliga befolkning samlad och man ser deras kärror samlade på stadens öppna platser. Här brukas synes mig sällan 4 hjuliga åkdon. De 2 hjuliga med enormt höga hjul tycker vara de öfvervägande. Min ohyggliga törst tvingar mig in på ett verldshus för att få mig en citronad som smakar herrligt. Ankommer till Orleans före 6. Alltså en ganska snabb resa. Tar in på Hôtel Saint Aignan och får en herrlig middag, gör en liten promenad kring katedralen samt en liten

orienterande tur. Får mig en god slummer på dagens ansträngningar. Katedralen gör just intet vidare öfvervåldigande intryck allra minst ur skönhets synpunkt . Vaknar den 25 för att finna full storm att all

Sid. 20.

moln [?] eller något ännu värre passera genom staden. Mitt första besök är katedralen som icke nu förfaller mig vackrare än igår. Invändigt är nog uttrycket bättre men det verkar kanske något enformigt att se alla hvalfbågarnas profiler i ett march [?] gå från slutstenen ned till sockeln omkring 1m öfver golfvet. En del fönster bjuder dock på en god indelning likom exteriört af kortsidan till är ganska tillande. Dock som helhet verkar icke domen som mesterverk. Besöker därefter hôtel de Ville [hôtel de la Vieille Intendance] som tjänat som residens åt Francois II. Exteriören är ganska tilltalande och interiören likaså, rik på porträtt och en del vackra tak. Kom just lagom att få vara med om att bröllop höll jag på att säga men det var endast gästerna som anländt och voro församlade i en af salarne men man låter sig icke schnera [?] utan får också till-

Sid. 21.

träde till det rum den vigelförättaren eller rättare – nu redan intaget sin plats i afvaktan på hvad som komma skall. Besöker derefter ett tafvelgalleri samt ett historiskt galleri båda inrymda i gamla rennessansbyggnader samt gör derpå en tur utåt landet till godt som på andra sidan Loire för att bese källor men kom aldrig fram till målet på grund av blåst och damm. Skulle på promenaden hafva mig en dejeuner men som kl redan var ½ 2 så höll jag på att ingen dejeuner få d.v.s man förklarade att dejeuner var kall men den smakade icke dessto mindre bra. Sardinier, smör och brö, korf, 2 kokta ägg, 2 fiskar, kött, legymer, desert, ost och körsbär – vin inbegripet 2 fl. På en så pass stärkande frukost kan man hafva krafter att besöka ännu ett museum d.v.s museum de Jean Dearc [Jeanne d'Arc] Här fanns inrymda alla möjliga målningar av henne. Somlig framställande henne rent bildskön andra ganska ful och åter andra snarlik en furie.

Sid. 22.

Statyer, statyetter sak samma. Här förvaras också åtskilligt som jag skulle vilja kalla skräp allt gjort för Jean Dearcs åminnelse i äldre eller nyare tid. En god representant för den nyare tiden synes mig någonting ganska snarlikt en kortlek kallad le jeux de Jean Dearc. Beger mig herefter för att söka efter Pencahaud – artist till hvilken jag fått introduktionskort. Han var för tillfället upptagen med att måla af någon persedel men kl ½ 2 följdes vi åt ut för att se en del gamla byggnader och hamnade sedan öfverraskade af regn på ett kafé der jag blef föreställd för en del af M. Ps bekantingar som i sin ordning gjort bekanskap med svensk löjtn Rudebeck som legat i Orl för språkets skull. Går sedemera på mitt hôtel igen och får mig en bättre middag samt går tidigt till kojs för att vara färdig i godan tid. Dock kl blir ½ 9 innan jag får en kopp choklad och är resfärdig. Något motvind men anländer i god tid till St Ay [Saint Ay], der jag söker

Sid. 23.

M. Pétit á Boloulevier – slägting till Madame Faulon – M. Pétit var icke hemma men mamman med trenne döttrar. Jag skulle dock ganska gärna velat göra M. P. bekantskap ty han lär vara ganska egen. I sin ungdom artist-skulptör har han dock sedermera funnit att människans uppgift är att bruka jorden – och det gör han också. Han går i arbete själf från morgon till qväll. Mamma

och döttrar voro särdeles älskvärda och jag inbjöds att stanna öfver déjenuer hvilket jag också gjorde.

Besåg ett gammalt duvhus för 1800 duvfvor. Det var en hel liten furubyggnad – rund – i mitten en vridbar spindel med armar som uppbyro tvenne stegar utmed husets väggar. Med tillhjälp av dessa vridbara stegar kunde man sedan komma till hvarje dufnäste som utgöres av en liten nitch i väggen. Kl. blir 1 på dagen innan jag kommer vidare. Finner Beaugency med lemningar af ett gammalt slott samt ett nyrestaureerad rennesanshus bland

Sid. 24.

de bättre jag sett. Passerar Mer och hinner Blois vid $\frac{1}{2}$ 6 tiden. Nu har jag en adress på ett par fröknar der Molin [Arkitekt Hjalmar Molin] bott. Blev också mycket vänligt emottagen och installerad. F. n finnes här bara en fransk familj, pappa mamma och son som dock skola afresa om ett par dagar. Ja, det var den dagen och dagen derpå gör jag ett tidigt besök å slottet samt får sedermera å mairiret [stadshuset] en tillåtelse att göra skisser och studera å slottet. Ja, att här nermare inlåta sig på uttlåtande om slottet tror jag jag afstår ifrån. Del del som tilltalar mig mest är la galerie Louis XII utförd i tegel och sandsten. Herligt ockra saker. Den fria trappan Franscois I eller rättare trappornet gör icke ett så fördelaktigt intryck som man kunde tro men öfver här finns utsökt vackra detaljer. För att icke tala om alla vackra saker invändigt. Staden Blois är en egendomligt hopkommen stad med krokiga gator som leder både upp och ned dock fann jag dem mest

Sid. 25.

dammiga. De hafva dock bibehållit sin gamla karakter och man träffar trappor her och der som gör det hela ett pittoreskt och angenämt intryck. Ja d.v.s det är då icke så allra värst angenämt att speta upp och ned. En veldig bro leder öfver Loire men den synes mig något för tung samt har [oläsligt] ganska mycket förhöjd. Ja Loire synes f.n. så mycket mindre väldig ty den är nästan i saknad av vatten och har små öar här och der. Befolkningen passar på tillfället att förse sig med sand från flodens botten och man ser dem med skopor raka till sig sanden i sina båtar. Först trodde jag att det var något muddringsarbete som försegick men fick senare klart för mig att hvad meningen var. Från Blois gjorde jag en utflygt till Chambord också ett Franscois Is favoritresidens. Ja det yttre är nog så storslaget men just icke vackert. Egendomligt med allra sina skorstenar

Sid. 26.

och i midten ett väldigt trapporn med sitt egendomligt byggda trappa – en dubbeltrappa i två bemärkelser – ty då man börjar uppstigandet kan man börja på 2ne olika diametralt motsatta ställen. Från ena sidan kommer man upp i första från andra sidan i andra våningen. Trapp pilastrarnas kapital form är ganska omväxlande och många ganska vackra. Jo, den andra trappans dubbelhet består deri att hufvudtrappans spindel är stor nog att der hufvudtrappan slutar inrymma en spiraltrappa som för upp i tornets lanternin. Dock dit är icke mera tilåtet att besöka ty för något år sedan hade en elev vid Konstakademien i Paris som fått tillåtelse att skissera å stället tagit sig för att i en af stenarna inrista *Vive la republic a' las duc d'le Oreleans*. Slottet tillhör

sedan början av århundratet släkten Orleans och nuvarande ägare är hertigen Parm [?] och grefven af Bardi.

Sid. 27.

Till slottets egenheter hör de hvälfda taken utförda i sten med kassetter också i sten. Varje kasset innehållande antingen en kameleont eller ett piggsvin men dessa allt i olika former och ställningar. En ganska rolig jagtvagn finner jag i slottets källarvåning. Den är egentligen en båt satt på fyra hjul men torde som slottet har sina kanaler och smärre vattendrag nog så användbar. På slottet finnes bland andra ett porträtt av Drottning Christina iklädd pansarskjorta och intagande en ganska rörlig för att icke säga springande ställning. Hon är här både ungdomligare och ser bättre ut än på det fotografi som jag såg på Fontainebleau.

Sid. 28.

En annan eftermiddagstur var en utflykt till Cheverny från XVII talet som till sitt yttre, jag vet ej hvarför, gör ett ytterst modernt intryck, men så mycket mera tilltalande är interiörerna med fina gamla målningar å tak och panelningar, gobelanger, möbler etc. Ja som interiör torde det vara bland det bästa jag sett särskildt taken med sina målningar å balkar och mellanfält. På hemvägen gjorde jag en afstickare för att bese Beauregard ännu ett slott från Francois I men nu restaurerad. Ja, d.v.s ombyggt och moderniserat. Ja, det var två utflygter men ännu återstår en eller två. Chaumont 20 klm – från Blois och beläget alldeles vid stranden af Loire. Ja, det var kanske orätt att säga ty mellan slottet och floden finnes plats för en gata och en hel del byggnader. Slottet är ganska högt beläget och har [oläsligt] från dess terrass en herr-

Sid. 29.

lig utsigt. Här begagnas ännu vindbrygga som förbinder slottet med parken och då den finnes uppfälld bevisar det att jarlen [?] ännu icke dragit sig tillbaka från Paris. Man får alltså passera den spång som leder till [oläsligt]. Ja som exteriör är slottet ganska tilltalande men det tyckes mig ganska hårdt och jag kan icke frångå annat än jag tycker verkar något modernt. Dock gårdsinteriören verkar mycket fördelaktigare och har en del ganska vackra detaljer att bjuda på. Dock det vackraste finnes invändigt der en del rum synes fått bibehålla sin gamla prägel. Gamla möbler och gobelanger saknas heller icke. En utflykt en morgonstund genom Bois de Blois förde mig till Chambon [?] der dock icke

Sid. 30.

finnes annat än de sista av resterna af ett slott i ruiner. Slottet som blivir uppfördt av en av Ludvig XV ministrar tror jag och efter en mycket storslagen måttstock. Dock nu återstår endast spillror, några hörntorn, gamla murar etc och midt bland allt detta reser sig en delvis förenadt med ett av de gamla tornen en smaklös modern stenbyggnad. Ja utflygternas rad är ännu icke avslutad ty genom fröken Girard [?] har jag blifvit erbjuden att besöka ett gammalt slott Talcy som f.n. bebos av en fröken Stapfer och hennes broder som är en protestantisk prest. Dock Talcy är en god bit från Blois hvarför jag tog tåget dit efter och derifrån cyklade fram till Talcy. Ja jag hade blifvit beredd på att här finna något riktigt gammalt helt och hållet orördt av moderniseringar och blef häller icke besviken. Den familj som här bebos slottet är

Sid. 31.

icke en af de somliga som bebo slott utan utgöres af enkla fint bildade menniskor och att här icke en restaurering blifvit gjord på århundrade synes snart snart. Dock tidens tand fräter och så småningom blir man också här tvungen att restaurera för at det icke skall falla i ”kompakt ruin”. Slottet synes uppfört på 1200 talet men har sedemera under Ludvig den IV undergått en omdaning hufvudsakligen till det inre der de gotiska spisarna fått vika för modernare don. Dock på de flesta ställen har dock endast den undre spisen på något sätt kläds in och man kommer åt att se hvad som funnits. M.Stapfer själf visade mig omkring i stället som är rikt på gamla möbler, gobeliner, målningar, o.d. En gammal brunn på gården med sin öfverbyggnad af 3ne stenkolonner bidrager att låta det hela verka gammalt ärevördigt. Så länge stället befinner

Sid. 32.

sig i fr. Stapfers händer kommer ingenting att ändras utan att allt får blifva sådant det är. Själ en genomgod menniska passar nog hennes underlydande på att sko sig så berättades mig att en vinter då hon legat länge sjuk folket – som hade löfte att samla upp fallgrenar i parken tagit sig för att icke icke blott att ta grenar tagit bort en hel allé med ekar i parken och det enda hon i sin godhet gjorde var att inhägna sin park. Likaså lärer hon för sin park haft en trädgårdsmästare som själfv alltid hade grönsaker men för slottets räkning fanns ingenting för ingenting ville växa. Sak samma med hönsgården. Inga ägg för slottets räkning för hönerna ville förmodligen inte värpa. Ja, det torde inte finnas många slott om ens något i Frankrike som

Sid. 33.

företer så helt och hållet sitt gamla utseende med sina försvarstorn och gluggar. En del av slottet synes dock hafva blifvit genom någon händelse förstört och äfven här en del ornament och inskriptioner icke undgått att under revolutionens dagar blifva nedrivna och förstörda. Slottet har vanligen tilhört Frankrikes kungar och innehafvaren har rättighet till titel grefve av Talcy. Så äfven den nuvarande. Virket i försvarstornets takslutning är af ek med få undantag synes alla stockar väl bibehållna dock nu knakar och knarrar det i resningen för en dock ganska frisk vind. Hemkommen från Talcy skulle jag egentligen gifvit mig af samma dag till Amboise men som dagen varit ganska het och regnet icke synts långt borta föredrager jag att invänta morgondagen tisdagen den [tomt utrymme] juli för att fortsätta min resa. Återstoden av dagen anven

Sid. 34.

de jag att sträfva omkring i Blois och tisdag morgon kl. 8 är jag klar att ge mig af. Ja, färden går nu utmed Loire och jag passerar Charmont som jag förut besökt och anländer Ambois kl. 10 ½. Sätter in min bicycle å hotell du Lion, men som det är något tidigt att dejeunerer gör jag en promenad och besöker kyrkan. St. Denis som har åtskilliga kuriösa kapital att uppvisa. Kyrkan är en gammal romansk dito ganska väl bibehållen dock påbättrad med både gotisk och invändigt också en del renaissance. Efter dejeuner besökte jag slottet som nu tillhör huset Orleans och som undergår en genomgripande restauration. Slottet utgjorde under ofredens dagar en tillflyktsort för Francois II och hans hof och där lärer en hel del af (1200 st) af frankrikes nobless som konspirerade mot sin konung blifvit af

Sid. 35.

rättade och hufvudmännen störtade ut för den höjd hvori slottet tronar. 2ne stora torn nog stora för att invändigt kunna köra med ekipage upp utgjorde den egentliga kommunikationen mellan slott och landet nedanför. Kapellet som är byggt på en utspringande klippa är ganska tilltalande både ut och invändigt. Utvändigt är portalen det som slår mest an med sina fint utarbetade relieffer. På slottets restaurerande arbetas nu med all fart. Stenen tages från Poitiers, ja till bearbetning af stenen får jag återkomma senare men den sysselsätter f.n en ganska stor arbetsstyrka. I parken finnes en byst av Leonardo da Vinci som delvis lefvat och verkat här och som också ligger begravnen i kapellet – som det tros – efter hvad inskrifter på en sten synes utvisa. Jo, Jo, hôtel de vill är också en byggnad af intresse i tidig renaissance nu restaurerad mer hyggligt nog.

Sid. 36.

Föröfligt fanns nog en hel del annat gammalt också – en större port icke att förglömma. Dock som jag icke hade lust att stanna der öfver hela dagen d.v.s över natten så gaf jag mig till Chenonceaux och hade tänkt stanna där för qvällen men af den saken blef intet ty slottet visas invändigt endast söndagar och torsdagar hvarför vistelsen der blef ganska kort. Slottet är byggt delvis liksom på en bro och slottets kärna liksom på en liten ö och kommunicerar med land medelst vindbryggor åt landsändan till är uppfört ett friliggande torn som – jag kan egentligen icke finna hvarför – gör ett särdeles gott intryck. Jag skulle ganska gerna velat tagit någon skiss men det var icke tillåtet att stanna i parken utan väktare så att säga nuvarande ägare är en [oläsligt] M. Terry som för tillfället icke var hemma men trots detta

Sid. 37.

~~synes~~ var det omöjligt att lirka sig till tillträde till slottet: alltså om man vill se något så får man taga sig dit en söndag eller en torsdag. Få be herren [?] att det kommer att gå. Ja, på hôtellet hade jag satt in min ”decame” men det var ingen annan råd att taga till [oläsligt] igen och nu knoga iväg med Loches som mål. Afståndet Loches - Chenonceaux cirka 28 á 30 klm. Chenonceaux - Ambois 12 klm. Ambois - Blois - 40 á 45 klm. Dock vägen är god och landskapet bland de vackraste jag hitills genomfarit. Till och med en liten sjö gör ett ovanligt afbrott och vägen slingrar sig fram genom en dalsänkning. Höskörden pågår nu som bäst men icke förty synes folk har tid att fira bröllop. Jag möter nemligen ett helt bröllopståg troligen på väg till kyrkan och en spoling som tydligen ville ådagalägga sin verldskännedom behagar kalla

Sid. 38.

mig ”anglais” men när en fransman f.n. uttalar detta ord är det just icke med blida känslor, alltså han fick svar på tal. Ja, jag har visst icke talat om att jag om några fientligheter skulle uppstå är försedd med pennknif och revolver f.n. försedd med endast 3ne patroner. Revolvern har jag i bälte kring lifvet. Jag kommer utan vidare obehag till Loches efter att först hafva genomfarit Bois du [Beaulieu?] Loches som är hyggligt nog. Ett säkert tecken att man närmar sig bebyggda trakter är alltid långa backar utför vanligen antingen för branta eller med tvära svängningar. Det är en stor lättnad att alltid vid dylika tillfällen finnes vid backen [oläsligt] en anslagstavla uppsatt af

Touring club de france som anger hvar fara är å färde. Innan man kommer till stadens innandöme har man att passera en för-

Sid. 39.

stad som ger en liten känning om hvad som komma skall. Vägen går några meter från en bergvägg och mellan denna och vägen är uppförd såväl ordentliga hus utmed vägen men uthus och dylikt är urgröpdt i berget. Ja äfven boningsrum finnes dersammastädes Roliga trapphistorier förmedla tillträdet mellan boningshus och uthus. Det hela ger ett ganska egendomligt utseende. Primitivt men på samma gång så naivt lustigt att man blir vid gott humör bara man ser dessa hus. Som klockan emellertid lider mot middagstid tar jag rakaste vägen för att söka mitt Hôtel de France och mycket riktigt – de större – ja allting är relativt – hôtél är ganska lätt att finna ty de äro vanligen vid stadens sentralaste punkt – finner jag både hôtél och (rum) och får mig en middag som kunde varit bättre för det priset.

Sid. 40.

Hotellvärden frågar mig genast om jag är medlem af Touring klub de Londres– alltså ännu en som tar mig för engelsman. Jag måste då tillstå att färgen på min kostym är nästan som fransmännen begagna mest när dom vill markera en engelsman. Ja, jag glömde visst att tala om hvilket egendomligt intryck Loches ger på afstånd och man har verkligen svårt att af siluetten kunna sluta sig till hvad som är slott och hvad som är kyrka etc. Efter middagen gör jag mig en tur i staden passerar port _____s_____ samt följer gatan som stiger upp mot höger. Här möter ännu en port med sina tinnar och innanför denna port ~~äro beläget en~~ med sina murar som innesluta ett ganska stort område är det som slottet, kyrkan och ”Donjou” äro belägna. Nu mer är dock nästan en hel

Sid. 41.

liten stad uppväxt bredvid dessa byggnader än här än der förenade och sammanbyggda med de gamla murarna. Förutom ofvan omtalade port har ledt ännu 2ne portar in till platån. Dock båda äro mer eller mindre raserade. På porten står ett anslag om att man för att besöka Doujou bör hänvända sig till en M som bor i slutet af gatan till höger ty nämnda M har förut varit väktare á Donjou och det är han som gjordt upptäckterna af de hemliga gångarna som leda in till Donjou. Frankrikes förnämsta kuriositet. Något innanför kyrkan står ett annat plakat som säger att man för att besöka Donjou skall en vända sig direkt till conciergen [portvakten] och icke lyssna till hvad andra möjligen kan säga om saken. Det hela förefaller något mystiskt och jag måste uppskjuta till morgondagen med att utreda hvad som är anledningen till denna divergens i avsigter.

Sid. 42.

Ja, bär staden kvar sin gamla prägel så har detta kanske också sin inverkan på innevånare och deras anspråk på komfort ty på hotellet som skall vara det bästa i stan tycks det råda en viss primitivhet som sträcker sig från matsalar till öfriga hotellets bekvämligheter. Dock saknas inte salle de bain [badrum]– två små krypin på gården nere på gården. Dock en annan bekvämlighetsinrättning som synes mig ännu mera primitiv fastän utanpå dörren på porslinsskylt står Water-closet. Dock det invändiga visar sig dock vara icke alldeles vad man af utanpåskriften

kunde vänta. Ett cementerad stengolf, ett jerngaller något upphöjdt, en gjutjernsinrättning att sätta fötterna på som medels mekanism är förbunden med ett lock som täcker en öppning i golvet midt. Det är allt – jag hade inte väntat att finna sådana primitiva tillställningar på ett hotell i midten av Frankrike och står därför ganska öfverraskad t.o.m. så öfverraskad att jag måste ta mig en

Sid. 43.

funderare på saken. Ja för att återgå till mitt förra ämne Loches och dess slott, så sedan morgondagen grytt och kl slagit 8 begaf jag mig ut för att fortsätta gårdagens efterforskningar och lemnade Donjou åt dess öde för en stund styrde jag mina steg mot slottet som bebotts af Charles VII, Louis XI, Charles VIII å Louis XII från 1461-1515. Det första just intet vidare märkvärdigt som exteriör och interiören är moderniserad. Dock förvaras der i ännu i ett av tornen en kista som innesluter Agnès Sorel, väninna till Charles VII. En bönkammare som begagnades af Anne de Bretagne (gemål till Charles VIII och Louis XII) finnes ännu i sitt gamla skick. Slottet är f.n. i något sort préféktur. Derpå styr jag mina steg mot Donjou och ringer på portvakten som förevisar märkvärdigheten. Ja här återstår en fyrkantig byggnad om 40 m höjd och 25x14 meter i fyrkant.

Sid. 44.

Nu är allt endast ruiner utan tak och invändigt raka kala murarna med från marken och upp till toppen. Vid sidan av detta torn finnes dock ett annat som är bättre bibehållet och som tjänstgjordt som fångelse och här lærer Ludovic Sforza setat innesluten i 9 år och på väggarna finnes en del målningar som han utfört jemte sitt självporträtt. Här är mörka kyffan med knappt något ljus och som leder ned till densamma äro lika så mörka. Ja dom visste nog sättet att plåga folk förr i tiden derom vittnar också en tillställning af jern eller rättare jernlik med hål hvaruti fötterna trädde in och sedemera med jernstänger rundt. I ett av rummen fanns i midten en brunn som ledde så godt som till underjorden. Detta var dock enligt vad jag senare kom underfund med varit en hiss så godt som ty den mynar ut i en af de underjordiska gångar som kommunicerar med löggrafvar

Sid. 45.

na nedanför. Ja för sin [oläsligt] att slottet varit så godt som ointagligt med sina dubbla ringmurar. Jag gjorde också ett besök hos honom som upptäckt de underjordiska gångarna och de voro verkligen ganska intressanta och således väl bibehållna hvälvda i sandsten. Han påstod sig efter en gammal plan hafva funnit att han hade ännu flera gångar att upptäcka fastän han ännu inte lyckats. Löggrafarna äro så godt som gräfvda i berget och der fanns en nischformad inmurning vid en av väggarna der man skulle kunna iakttaga ljud på långt håll. Till Loches sevärigheter och egenomligheter hör också kyrkan St Ours nära intill slottet. Den består af 4 så godt om kvadratiska hvarf hvar och ett öfvertäckt för sig, De båda mellersta äro täckta med pyramider av sten då hörnhvalfen öfver sig uppenbara torn. Dessa torn äro dock

Sid. 46.

icke alldeles lika men hufvudformen är densamma. Entrén till kyrkan utgöres af en förhall och uti densamma en rolig romansk port med djur i möjliga och omöjliga ställningar. Hôtel de ville är en

rolig byggnad i renessanse sammanbygd med porte Picos. Som rest som af en kyrka återstår ett torn St Antoine som är ganska kuriöst ihopkommet. Litet hvarstädes i staden finner man gamla byggnader och roliga pittoreska gator. Nära Loches så godt som sammanväxt med densamma ligger Beaulieu en liten by med rester af en romansk kyrka hvad som återstår är ett väldigt torn och en mur med fina fönsteröppningar till denna mur är fogad ett restaurerat parti av kyrkan. Dock hela grannskapet tyder på att här existeradt

Sid. 47.

en ganska vidlyftig anläggning ty på ganska stort afstånd från kyrkoruinerna träffar man andra ruiner nu förvandlade till boningshus. Ja det är ganska lustigt att se huru man utan vidare har tilgodogjort sig de gamla murar som funnits och vidfogadt hvad som behöfdts. Ett garveri var inrymdt i en gammal byggnad hvad ursprungliga ändamål jag icke kunde komma underfund med. Icke långt derifrån en annan byggnad också byggd för annat ändamål än hvad den nu användes för tyder på att her fordom existerat jag skulle förmoda någon mäktig kyrklig ordensbyggnad. Lífvet i staden är ganska lifligt – det måste vara marknad ty torgen äro fyllda av folk och på trotiererna ligga uppradade

Sid. 48.

kalfvar och får uppradade med hopbundna ben och genom gatorna drar ett band om fyra man med trummor och trumpeter förkunnande underbara ting som förevisas i ett menagari. Så som de handterar sina stackars djur. Hönsen bäres aldrig i korg utan benen bindas sammans och djuren bäras i benen med hufvuden hängades ned. Det är onekligen ett mycket beqvämt vis ty i samma hand kan godt bäras åtskilliga stycken. Ankorna behandlas på samma vis. Hotelvärden vet förtälja den ohyggliga – och om den hade varit san – om att alla sändebuden i Peking blifvit massakrerade likasom att han skall gifta bort sin dotter i nästa vecka samt att ha för några dagar sedan blifvit inburad i tre dagar på grund af en namnlighet. En utflygt från Loche till Montresor lönade väl mödan. Montresor tilhör en polsk grefve arvinge i rätt nedstigade led till polens kungakrona. Slottet är egentligen endast begagnat som jagdtslott men in-

Sid. 49.

rymmer dock en del utomordentligt värderika saker. I salongen ett par persiska sadlar besatta med ädla stenar och arrabeusquer och inläggningar i guld. Dock i ett hörntorn förvarades en servis – helt visst en bland de magnifikaste som finnes. Den har tillhört en av polens konungar der är knifvar och gafflar, skedar i guld och silfver. Der är bägare af drifvet silfver och guld. Dock dyrbarast af allt er en stor drifven bricka eller fat af guld med figurer, ~~och~~ ryttare och ornament i hög relief– En vanlig dödlig kunde känna sig ganska förmögen om man vore ägare till dylikt. Intill slottet ligger en mindre kyrka eller kapell i renaissance med ganska vacker portal. Inuti finnes en vackert skulpterad kista – men jag erinrar mig icke nu hvem den tillhör – utförd i marmor med [okänt ord] figurer också i marmor. Ja, detta detta var min enda utfärd från Loches. Så tredje dagens morgon är jag klar att lemna den goda staden men himlen synes icke alldeles lika klar. Dock, jag hoppas att

Sid. 50.

lyckan gnar mig och knogar iväg med Poitiers som mål. Dock afståndet är i närmaste 10 mil så jag har förutsett att möjligen betjäna mig av ånghästen som de sista 4 milen följer nära intill landsvägen. Att börja med tyckes det arta sig nog så bra ty regnskurarna passerar antingen för eller akter öfver – ja, ja jag är icke sjöman men det lyckas icke alltid att helskinnad lotsa sig undan. Jag får mig en duglig skur men min stora kapujong skyddar nog så bra, men icke alldeles. Jag tar min tillflykt under ett större träd som just icke ger mycket skydd så jag påminde om en tupp i regnväder då jag kom fram till en liten håla der jag går in på ett litet café för att torka (mig) och invänta bättre väder. Jag får mig en vermuth sech och väntar väl $\frac{3}{4}$ timma då vädret synes något bättra sig. Jag har inget annat val än att laga mig iväg för att om vädret fortfarande skulle vara ohyggligt finna en jernvägstation. Dock afståndet är nära 2,5 mil och jag kan godt hinna blifva genomblöt ännu en gång om

Sid. 51.

så är. Dock, jag har god tur inte en regndroppe mer men klocka har lidit undan ganska betänkligt så jag måsta ska min dejuener vid en mindre jernvägstation der jag tar in på en resturant av ganska tarflig beskaffenhet. Dock jag är hungrig och maten stryker med, men det blev en förhållandevis dyr dejuener 2.50. Nu är jag dock utkommen till stora landsvägen d.v.s väg underhållen af staten och som jag gynnas af medvind rullar det ganska fort. Det är just inga intressanta ställen jag passerar och de sista fem milen rullar undan med god fart. Landskapet är i allmänhet flackt dock om vägen följer delvis utmed en flodunge så saknas icke rätt tiltalande partier. Jag råkar utför det första missöde i sitt slag som händt mig sedan jag börjat åka bicycle. Jag möter nemligen ett sällskap af 2ne karlar, 1 fruntimmer, 2ne hundar och en dragkärra. Det synes mig vara ganska städadt folk men hundarna synes icke vara lika väluppostrade ty en liten hvit fet knäracka behagar helt oför

Sid. 52.

modat sätta sig i rörelse mot mig, som jag tänkte för att gläfsa vid sidan av maskinen. Icke vet jag vad uslingen räknat ut men den befann sig ett, tu tre alldeles framför framhjulet av maskinen, får sig en knuff, blir öfverkörd av både fram- och bakhjulet och gnäller jämmerligen. Som jag icke på minsta sätt avsåg vara vållande till olyckan fortsatte jag mig min väg utan att konsolera kräket, Jag fruktar att stackarn blef illa åtgången. Omkring kl 5 ankom jag till Poitiers och den sista delen av vägen är utomordentligt vacker vid ena sidan höga klippväggar vid den andra ett vattendrag och rikt beskuggad af kolossala träd. Ett enstaka försvarstorn midt på ett torg just som man passerar under jernvägen tyder på stadens gamla ursprung. Jag följer en spårvagnslinje kommer till jernvägsstationen söker upptäcka mitt hotel. Följer en annan spårvagnslinje som leder uppför en af ganska respektabel höjd. Här uppe måste alltså staden vara belägen. Dock det första intrycket är icke af en gammal

Sid. 53.

stad. Den har sin särskida prägel. Stora butiker af allehanda slag och jag möter folk som jag icke skulle tro hörde hemma i den stad som jag här tänkt mig. Passerar ett elegant hotel, ett nybyggt

hotel de vile, eleganta caffér och lokaler. Jag finner genast att här måste vara någon särskild orsak som satt en viss storstadsprägel på den gamla staden. Jag finner också snart orsaken – här är nemligen förlagt ett universitet som räknar sina anor ända sedan 1450 talet. Får mig ett rum å Hôt de France och efter dagens ansträngningar smakar en vällagad middag ganska bra. Efter middagen går jag ett slag utåt staden för att orientera mig och upptäcka stadens sevärdheter men går tidigt till kojs. Ja det är egentligen kyrkor som staden exelerar med först och främst Notre Dame la Grande byggt i slutet af XI århundradet i romank bysantinsk stil med sin framfasad rikt prydd med ornament och sina flankerande småtorn. Miateltornet öfver tvärskeppet gör en ganska egendomligt intryck liksom också kyr-

Sid. 54.

kan invändigt med sina målningar. Katedralen delvis i romansk devis i gotisk stil med senare tillsaker af barock. Orgelfasaden är ganska väl ihopkommen men i barock. Dock som helhet verkar den icke alls tilltalande – den d.v.s katedralen. Fasaden är ganska bred flankerad af 2ne torn af olika konstruktion. Det venstra är ganska bra. Kyrkan St Radegonde är af mycket gammalt ursprung grundad 560 men numera återstår icke mycket från dess äldsta tid. En annan kyrka St Hilaire af gammalt ursprung men till- och ombyggt under X o XI o XII århundraderna. Resteraureerad helt nyligen. Dock korafilateringen [?] med alla sina tillfogade absider ger den ett egendomligt intryck. Bland andra egendomliga är kyrkan St Jean delvis under marken. Den har utseende av en gammal romansk kyrka men torde vara till 1 a'2 m öfver grundläggningen rester från IV eller V århundradet men sedan mera påbyggd på väggarna fresker från XII århundradet. Numer är der inrymdt ett litet museum af

Sid. 55.

likkistor från ganska tidigt datum IV århundradet sades det mig. Ja det var kyrkorna. De gamla privathusen räknas som en perla och detta förvisso Hôtel Fumée från XV och XVI århundradet. En utmärkt vacker fasad i gotik på gården finnes ännu lustigt vridna gotiska former koloner. Ja Palais de justice är också en gammal byggnad med rester från Gotiken. Detta torde vara egentligendet mera vesäntliga av Poitiers arkitektoniska saker. I närheten av Poitiers finnes en hel del stora stenbrott och jag tog reda på hvilket som skulle vara det största för att göra ett besök. Dit ut var en hel mil. Brotten ligger alldeles intill jernvägensstaionen Migné. Väl anländ det efter att blifvit lurad in i en byhåla naturligtvis beläget i backlutning med farbara gator finner jag en förman som visar mig omkring. För yttre verlden ser brottet icke mycket ut, fem mörka gluggar i en bergvägg. Dock utanför ligga uppradade en anseelig mängd block av försvarliga dimensioner. Detta lär vara

Sid. 56.

ett utmärkt väl underhållet brott och temperaturen som råder i berget är behaglig. Här är många och långa gångar. Det längsta afståndet från brottets mynning lär vara 360m. Det dröjer några minuter innan man finner det 1sta arbetslaget – Ja det är i sanning en herrlig sten att bearbeta. Det brutna bergets tjocklek är 6 m och fördelat i skift, det underersta dock 1,8 m högt. De öfriga fem af ungefär samma höjd. Det undre skiftet är af bästa beskaffenhet och användes till ornament-sten, de öfriga vanlig byggnadssten. Vid ~~bearbetningen~~ ~~anvån~~ brytningen använda verktygen äro dels sågen, der denna kan användas, dels ett verktyg liknande vår s.k. korp dock

något mindre samt stänger af cirka 2 m längd och 30 mm diameter, i spetsen något utdragna liksom kilformade. Vigt cirka 15 kg. Den olika användningen af detta verktyg beror på stenens läge

Sid. 57.

i berget. Är man väl har arbetat sig in i går arbetet lätt nog men de men de första stenarna äro gifvet de besvärligaste. Man börjar närmast taket och stöter med det sist beskrifvna verktyget från fyra sidor i första stenen derpå kilas stenen tills den brister i den mot berget vända sidan och är således fri, äfven den brustna sidan är ganska jemn och förosaka föga spillning af sten. Alla stenar i detta skift brytas på samma vis. De ~~horizontella~~ vertikala fogarna parallellt med berget i derpå följande skift brytes med korpen. Sågen användes gifvet så snart sig göra låter. För stenarnas planing o vinkling användes först korpen och sedan ett dubbelyliknande verktyg ofta försedt med tänder. Bearbetningen är på det hela ganska lätt. Pallning och transport sker med domkraft och transporten ut sker på kärra så hög att stenen rymmes under axelen. Äfven axeln äro smärta men kraftiga spel för stenens höjning. Kärran drages af 3 a´4ra hästar beroende på stenens storlek. Från kärran befrias stenen under en travers och från denna travers läggas

Sid. 58.

den antingen i upplaget eller på jernvagnensvagnen. Vagnarnes bredd kom jag icke att fråga men de borde belöpa sig till 9 a´ 10 meter och de lemnade pelarna cirka 6m. Något nämnvärdigt damm syntes icke uppstå vid berarbetningen och det låter aldrig händt att någon arbetare dött i lungshot. Jo ännu en sak vid lösstötningen af stenen medelst stång ~~3de sättet~~—stång uppbäres densamma stång hvarmed arbetet utföres af en annan kortare lagd på tvären och vanligen i sin ordning uppburen af ett par trästöttor fästad vid denna medelst rep. [två teckningar]. Ja, detta var om stenbrott och var det liksom lördag qväll slutade min visit dersammanstädes. Dagen derpå således söndag stannar jag i Poitiers för att ännu egna någon stund åt kyrkorna samt det museet som är inrett i Hôt de Ville. Ja, nu hade jag icke ämnadt mig längre söder ut för denna gången utan Tours var nu målet härnäst. Dock som jag redan förut en gång

Sid. 59.

farit en större del af vägen på bicyclette är jag nu besluten att åka på tåget hvilket jag också gör. Det gäller att alltid se upp. Icke hade jag tagit så noga reda på jernvägsförhållandena i Tours men nu går linjen till Paris en bit utan för staden och man kan alltså passera utan att veta om saken. Dock på afstånd hade jag sett de stora kyrktornen så jag visste vi närmade oss Tours men till min förvåning fann jag att vi passerade staden så godt som och då det ännu fattades några minuter i ankomsttiden till Tours började jag draga misstanken att här måste vara tågombyte hvilket det också mycket riktigt var. Tours ska göra anspråk på storstad och är också ganska modern. Jernvässtationen är alldeles ny men ganska bra ihopkommen. Konstruktionen af jern och sten och ganska tilltalande. Tog in på Gr Hôt l´Univers – där kungen bor när han är i Tours – dit jag låtit returera en del bref från Paris. Jag hade blifvit rekommenderat Hôt af Mle Girard i Blois men der var nog något så dyrt. Rum 3 fr utan servic

Sid. 60.

diner 9 fr & etc. Dock vistandet skulle icke blifva långt. Ankom Tours före 7 söndag qväll så på qällen hann jag icke mera än en liten promenad kring domen. Mitt första besök på måndag gällde domen och som der var morgonmessa spetade jag upp i tornen för att hfava någonting att göra. Dessa torn är ganska egendomligt ihopkomma. Nedre delen gotik öfre delen renicessanse men de verka dock inte påbyggda i egentlig mening. Här är användt en form av renicessanse som upptagit en del av de gotiska formerna och motiven och stilarna så godt som smälta samman. Tornen äro också i mitt tycke det vackaste kyrkan eger. Från öfversta tornspetsen har man en utmärkt utsigt öfver den vackra loiredalen och trakten rundt omkring. Som jag står där uppe i öfversta kupolen är klockan 9 och öfver hufvudet på mig har jag en klocka som jag förut betraktadt och som jag funnit utan kläpp således ganska ofarlig och jag hajade därför till ganska betydligt

Sid. 61.

då den slår sitt första slag. När jag kommer ned så är messan slut och jag kan oantastad göra en rond i kyrkan. Der finnes intryckt ett [oläsligt] af kapellen en kista der hvilar Charles VII des barn. Annat anmärkningsvärdt är Glasfönster och der intill kyrkan belägna jag skulle förmoda klostergård eller dyl. med en vacker fri trappa i straxt intill kyrkan är också erkebiskoppens palats men det synes icke vara något merkelig som arkitektur. Lemningar af andra kyrkor finnes uti tornen St Martin och Charlemagne. St Martin var i forna tider en basiliqua men förstördes under religionskrigen. Bland lemnigarna der har man funnit St martins kista och öfver densamma är nu byggd en basilika dock föga tilltalande. Ja museet säger Bad [reseguiden Baedeker] är icke mycket med så det struntade jag uti att besöka. En annan liten kyrka Notre Dame la Riche består sig med en portal med vackra detaljer. Bland privathusen torde l 'hôtel Gouin vara ett bland de bästa.

Sid. 62.

liksom Tristan l 'Hermite med lustig och väl utförd trappa *. Det är verkligen det enda hôtél der jag sett lite folk. Matsalen var nästan fullsatt. Man ser åtskilliga amerikanskor och ett par engelsmän möjligen. Man finner icke många engelsmän uti Frankrike för närvarande. Jag vet ej om det är stämningen de båda länderna emellan, kriget eller Dreyfus-affären som gör att man inte ser till dem. Nog af turister i landsorten har man icke godt om. I Tours var verkligen mindre att se än vad jag väntadt mig och på tisdag morgon var jag klar att ge mig iväg till Langeais dit jag anlände något försenad ty i en liten by råkade jag ut för missförståndet att få en möbelspik i gummiringen och det är just icke så allra värst tjänligt. Jag hade på förhand bestämdt mig för att stanna i Langeais öfver natten. Slottet är som är typiskt för dåtida befästningskonst har ett ganska tilltalande yttre med sina kraftiga vindbryggspportens flankerande torn. Invändigt

Sid. 63.

är en hel del goda saker och möbler från olika tider. Nuvarande ägaren som bebor slottet hela året och synes hafva gjordt allt för att bringa interiören i öfverenstämmelse med exteriören i fråga om arkitektur och tid. Ja vistelsen på slottet var snabbt öfverstökad ty parken är reserverad för familjen och i öfrigt tycktes icke finnas mycket att se. Alltså har jag tid till utflygt och då Ussé visserligen icke lär ha vara något särskilt anmärkningsvärt men icke särdeles aflägsat beslöt jag

mig för en tur dit. Slottet som på fotografier alltid syns som en massa hoprafsade torn gör i verkligheten ett fördelaktigare uttryck än jag tänkt. Särskilt gårdsfasaden är rätt bra. Ett litet kapell vid sidan är ganska vackert med en fint utarbetad portal. Detaljerna invändigt är också särdeles fint utförda. Slottet inne

* Jag glömde bort ett litet kappell [kanske avses Eglise Saint Grégoire des Minimesom] som nu tillhör lyceet [Lycée = fransk skolform] som har en vacker portal och en altarpåställning med utomordentligt väl utförda skulpturer i ek.

Sid. 64.

håller en hel del taflor gamla möbler etc bland andra ett större skrin med vapensköldar som bära märkena tre kronor och tre rosor men jag vill icke därför påstå att det är en svenska möbel. Dock det är mycket möjligt ty nuvarande ägaren har varit gift med en svenska. Hennes namn kunde jag dock inte få reda på. Hon är emellertid död men hennes mor lefver och lär bo utanför Stockholm der hennes måg hvarje år lär besöka henne. Slottet hade några dagar för mig besök av den svenske löjtnanten och endast två dagar före mig lærer en annan svensk varit der. Han hade lemnat sitt kort men det gick inte till att återfinna. Jag återvänder till Langeais och finner vid middagsbordet tvenne amerikanska damer, mor och dotter som jag förut sett i Tours båda middagarna förut hvarför jag efter presenterar mig och frågar om ni möjligen icke kunde göra en tur kring slottet. Dagen derpå skulle de resa till Paris för några dagar

Sid. 65.

och derpå återvända till Amerika. Det var allt hvad vi sågo av hvarandra ty då jag följande morgon var klar att ge mig iväg till Azay le Reidau hvore de en bit på vägen till Paris. Från Langeais till Azay är endast 10 klm, så den biten var snart undanstökad. Slottet är inte stort men bär en genomgående fin prägel och det är finhet som präglar alla detaljer. Det må så vara den yttre portalen med sin rika uppställning eller trappan invändigt med sina relieffer i hvarje kassett. Här finnes också bland de vackraste möbler och skåp som man kan leta upp. Det är en liten perla bland slott. Dock har jag icke lång tid för jag vill dejeuner i Chinon. Vägen går nu på kartan som en rak linie och detta genom skog nästan hela vägen alltså jag hade väntat mig en angenäm färd som snart skule vara undanstökad ty solen bränner het den hetaste dag som hitills varit sommar. När vägen lemnar Azay går den uppför och detta en

Sid. 66.

backe af väldigaste beskaffenhet. Jag känner mig nästan belåten hafva en så lång uppförsbacke för sedan kan jag hafva utför de återstående 20 klm. Dock kommen till kullens topp inser jag visserligen en nedförsbacke men ganska brant och på andra sidan en uppförsbacke av styfvaste slaget. Det syntes mig nästa obehagligt en så het dag och jag funderade verkligen på att resa tillbaka till Azay men jag hoppas att vid nästa kullens krön finna hvad jag söker en jemn skuggig väg. Väl kommen dit finner jag mitt hopp gäckadt ännu en gång om nedförsbackarna hade varit hyggliga så skulle jag icke sagt så mycket om det men nu – steniga – småsteniga och usla så man måste bromsa hela vägen och sen knoga uppför i solgasset. Och om det bara hade varit dessa backar men för hvarje kulle jag hinner uppför så bär det straxt utför igen. Jag höll sannerligen på att kasta mig i ett väg-

Sid. 67.

dike och invänta qvällen ty det var stekande hett. Dock jag kom resultatet att det icke lönade att släppa taget utan jag knogar mina backar och hinner ändtligen Chinon – halfvstekt om inte hela. Chinon är numera en stad utan all betydelse med en 5 a 6000 innevånare och här återstår inte mera än ruinerna af tvenne gamla slott byggda strax intill hvarandra. Jag anlände något sent till dejeuner. Något som är ganska plågsamt när man gjordt långa velocipedturer är den välsignade törsten. Man känner behov af att dricka så mycket man kommer öfver och när man väl har börjat vill man aldrig sluta. Så äfven nu. [Oläsligt] för det jag drack något så omänskligt med vin – (något mera än en half helbutelj) men med den påföljd att jag blev ganska yr i hufvudet dock naturligtvis icke så att någon mera än jag märkte det. Jag knogar omkring i staden på eftermiddagen väl sökande dölja mig för solens stekande strålar utmed husraderna så godt sig göra låter.

Sid. 68.

Ja, det var den hetaste dag jag varit ute för på länge. Efter middagen tar jag mig en promenad ut med Vienne ser på solnedgången och derpå det vackra månskenet som herrligt belyser de gamla slottsruinerna. Ja, det mesta som staden hade att bjuda hade jag nu sett och min tanke vara att dagen derpå lätta ankar och ge mig iväg men som min mage råkat att komma ur spår så beslöt jag mig för att stanna ännu en dag. Mitt fönster i Hôt de France veter utåt från en liten öppen plats vid Hôt de Ville och här var jag i tilfalle se lifvet på en fransk tog eller marknadsplats. Dock det är först temligen sent på dagen som lantborna tyckas komma till bys. Här på torget nedanför är smör, ägg, höns, ankor, kaniner, frukt och hvarjehanda. Här gör dom och kainer och kycklingar och ankor å feta nog. Här kommer en med en kanin – vanligtvis burden i bakbenen och kan han nå med frambenen i marken så försöker han hålla jämna steg.

Sid. 69.

i ena handen en korg på armen och en knippe höns i andra handen. Här en annan som för att svalka sina ankor doppar dem i fontänen och ett halftjog andra föjer hans exempel, så fontänskanter är fullsatt av fjäderfän som ta sig en tår för att läska strupen. Kommersen går raskt undan och höns och ankor sufvas om ty det mesta verkar gå till uppköpare. Våran hofmästare på hotellet synes dock hafva försett sig ganska bra af det goda som stöd till att få ty han bjuder på en middag bestående af – förutom soppa – hummer, anka, något kött med champinjoner, ärtskidor och gröna ärter, kalkon, salad, smultron, körsbär, bisquit efter. Ja, nog kan man blifva mätt efter en sådan middag och tilläggas att allt var af bästa beskaffenhet. Ja, man mådde icke så [oläsligt] på hôt i Chinon dock måste jag lemna egypten [oläsligt] och ger mig iväg fredag morgon i god tid med först Saumur och sedemera

Sid. 70.

Angers som första mål. Den första delen av vägen är landskapet ganska tilltalande. Vägen löper nedanför en rätt brant slutning och ett stycke på andra sidan ruinerna. Här och hvar synes färjor ty broar är just icke godt om på en bit. Rätt hvad det är kommer jag till en liten by och blir rätt förvånad att här stå midt framför en gammal kyrka af ansenliga dimensioner, en kyrka som delvis också fått tjänstgöra som försvarstorn ty framfasaden är flankerad af tvenne torn med sina

utkragningar och öppning för nerkastande av projektiler. Här är också en portal af ganska anseelig storlek rik på ornament och figurer och en bit öfver portalen har en massa helgon spetat upp under sina baldaquiner. Af fasaden synes framgå som om här från början existerat en romansk kyrka som dock sedermera gotiserats och försetts med sina försvarsställningar. Ja kyrkans historia kunde vara nog så intressant att känna. Dock jag

Sid. 71.

har icke mycket tid att egna åt detsamma ty dagen skrider och solen stiger, alltså på marsch igen. Dock icke långt derifrån alldeles utmed kanten av Loire – ja nu är vägen framdragen mellan floden och slottet – reser sig lemningarna af ett gammalt slott som dock ännu icke är värre medfaret än man kan se att här varit en ganska imponerande byggnad af ganska gammal datum. Här svänger vägen ned till Fontevraud ett gammalt abbécé der nu folk folk från stora världen drager sig tillbaka. Det kunde ju vara ganska intressant att se hvarför jag knogar iväg dit men kom snart tillbaka utan att hafa sett hvad jag önskat. Jag hinner Saumur vid half elfva tiden men af den något så när svala morgonen har blifvit en het dag och det är möda jag efter dejeuner fram släpa mig omkring för att se hvad sevärdt som finnes. Rådhuset är som arkitektur kanske det mest sevärdt annars kyrkor af äldre och nyare

Sid. 72.

datum. Mest känt är Saumur känt för sitt vin med det jag fick var då icke så öfverse. Nu blef det ånghästen som fick fortskaffa mig till Angers ty dagen var för het för vidare ansträngningar och jag tycker nästan ånghästen borde gå af sig själfv här ner i hettan. Angers är en stad med gamla anor men nu betydligt moderniserad. Domen är just icke något vidare tilltalande åtminstone utvändigt. Invändigt äro väggarna delvis klädda med gobbelenger de flesta med kyrkliga motiv. Hvad som dock ger staden en gammal prägel är slottet, ja d.v.s. slottsmurarna som äro ganska bibehållna – murade i skiffer med band av sandsten. Här är murarna af ofantlig tjocklek och omslutande en anseelig areal. Murar saknade spår av fönster synes de oförstörbara och oöfverstigliga. Ännu existerar 17 torn fördelad utmed 4ra sidor af en femkant. Den 5te sidan vetande åt floden. Af privathuset torde hôtel de

Sid. 73.

Pincé eller d'Anjou intaga första rummet det är en byggnad från 1530-tal med en elegant exterior och do detaljer. Inrymmande för f.n. ett museum som dock icke är något märkvärdigt om man möjligen undantager bottenvåningen med en vacker spis och plafond samt en del medaljer m.m.. Trappan är ganska tilltalande och finnes bland annat ett plant tak utfördt i sten med kassetter. Ja taket är nu icke stort utan hvarje sten är liksom bildande en sten i ett flat hvalf. Dock det vill till att noga passa sina stenar så att plafonden icke blir i någon mån vind . Bakom kyrkan ja d.v.s. domen finnes ett väl bibehållet hus utfördt i trä med lustiga skulpturer. Ja detta är nu icke det enda i den vägen men torde kanske vara det mest beaktansvärda. I kyrkväg bjuder staden på en hel del la Trinité med en krypta från 1100-talet och en lahtaitrappa. St Laud nyrestaurerad, St Serge just

Sid. 74.

icke vidare märkvärdigt. Museét som är inrymdt i en byggnad – föresten ganska beaktansvärd – inrymmer en hel del ganska goda saker i målningsväg och af skulpturer. Monument består sig

staden öfver kung René af David d'Angers och äfven ett dylikt öfver den senare. Ja det var den 13de juni på qvällen jag anlände till Angers och tog in på hôt de Londres beläget utmed en af kajerna. Här som på andra ställen synes gästernas antal vara ganska fåtaligt. Den 14 juli är ju Frankrikes minnesdag för närvarande och den firas gifvetvis med fäst för republikaner. Redan den 13de på qvällen fick man en känning af hvad som komma skulle. 2ne fackeltåg med musik i spetsen tåga genom stadens gator. Dock dett synes anlagda för att roa barnen ty det är egentligen de synes vara de som ha roligt. Här och var exploderar ”ryska smållare” och små fyrver

Sid. 75.

keripjeser. Den 14de ingår klar och vacker och sedan kl 6 väcktes jag av kanondunder, fåglarna vete hvarifrån det kom men jag mistänker starkt att det var från en liten leksakskanon som jag dagarna förut sett på ett torg i närheten. Dagens program upptager bl.a galaföreställning å teater, konsert – gratis- i ett hus – elumination af en park fyrverkeri, samt en hel del goda saker. Ja hvad som roade mig mig att se var endast folkklifvet samt fyrverkeriet. Allt arbete hvilar och de flesta butiker äro stängda helt eller delvis och folk roar sig med vad som faller dem bäst i smaken. Antingen att drifva på gatorna , eller sitta på ett caffè och spela kort och småprata eller försöka sin lycka om det nappar – fiska vore väl nästan att synd att säga för jag vet icke att jag såg någon som lyckan gynnade med en fisk. Nu har ungdomen fritt spel och ryska smålar explodera

Sid. 76.

här och hvar – liksom kanondundret upprepas rätt ofta. Dagen skrider och aftonens skuggor utbreda sig för att möjliggöra ett herrligt fyrverkeri som afbrännes utmed en af kajerna. Det är alltså från motsatta kajen man bör kunna se det bäst och här synes staden församlas. Kajen är här stensatt och långsluttande så den lämpar sig särdeles väl som åskådarplats. Dom som varit förberedda hafva tagit stolar med sig. Öfriga bereda sig en sittplats å kajen eller stå för att bereda de bakomvaranda förargelse. Så gjorde jag med den påföljd att jag fick allt som oftast några småstenar från mina grannar bakom. Min krage – jag bär neml. höga dubbla kragar – tycktes också retsam ty jag hör ropet *a bas les faux calles* hvilket föranleder mg att slå upp kragen. Nu inträder också också något afbrott i klagoropen men jag drar mig något längre ned åt

Sid. 77.

kajen och efter en stunds väväntan börja börja raketterna susa i luften. Så följa solar och planeter höll jag på att säga men det är solar som knaka och sprakar. Så återigen raketter, ett illuieradt vattenfall, mycket vackert med sin spegling i vattnet, så raketter och kulor. Derpå kommer La France körande sitt lejonspann samt slutligen det vackrast en massa raketter och fasta fyrverkeripjeser som kasta sina lysande kulor och hvarandra i alla möjliga bågar och fasoner – och i alla möjliga färger. Ja det är verkigen ett storartadt skådespel i den vackra qvällen och man tycker det kunde vara nu en stund så man kunde få se sig mätt på herrligheten. Ja den 14 de juli ska ju vara republikanernas högtidsdag men på mig gjorde festen det intryck at det mera var barnens högtid än annat folks och att det inte

Sid. 78.

var minnets betydelse i och för sig som kunde förläna dagen prägelse av fäst dag. Det kunde likväl varit huset Orelans som högtidlighållit sitt återuppträdande på tronen med att påbjuda allmän

hvilodag samt fyrverkerier på stadens bekostnad – som nu franska republiken. Verkan på folket torde varit densamma. Ja, det var den 14de juli som nu passerat och jag skulle nog hellre velat försatt mig till Paris för att se på den stora paraden i Bois de Bologne samt lifvet på Paris gator men det var en önskan blott. Den 15de ingår het och klar som föregående dagar och som jag efter mycket öfvervägande beslutat mig för att taga vägen Vitré och Rennes för att komma till Ploërmel och Josselin skull jag för att komma till Vitré taga vägen över Châteaubriant men som dit är cirka 6 mil kan jag icke hinna dit innan solen redan hunnit högt på himmelen. Alltså

Sid. 79.

jag far på tåg kl 8 och något mera med Vitré som mål. Dock för den biten har jag att byta om tåg 3 gånger och tågordningen hör icke till den snabbaste så klockan blir 2 innan jag hinner Vitré. Det är ohyggligt varmt i kupén och jag sitter och önskar mig försatt på min stålhäst och friska luften. Vitré är en av Frankrikes bäst bibehållna gamla småstäder. Här har man hvad som bjudes å gamla Paris å gamla Stockholm i fria verkligheten och det tar sig något bättre ut. Även här finnes slott och befästningar. Det slott som nu finnes är delvis inredt till fängelse men en annan del är restaurerad och inredd till museum och bibliotek. Museet innesluter inga större märkvärdigheter men slottets exteriör är ganska tilltalande och imposant. Restaureringen är väl utförd. Utom hufvudentrén flankerad af sina försvarstorn finnes ett

Sid. 80.

större dylikt av särdeles lyckliga dimensioner. Slottet är ett av de mest tilltalande jag sett. Här synes icke långt ifrån det innevarande slottet existerat ett annat af äldre datum och finnes af detsamma numera en hel del murlemningar och torn. Det nu befintliga slottet är också synes det mig delvis uppfördt på lemningarna af ett äldre ty de båda hufvudattréell [?] flanker. Tornen äro visserligen af samma storlek och höjd men det ena är till åtskilliga meters höjd utfördt i någon sorts skifferartad sten och med samma murningsätt som å äldre murar – det andra deremot utfördt i sandsten. Ja, de gamla gatorna äro just icke breda somliga icke bredare än att man ansett sig kunna nöja sig med en rämnsten i midten av af gatan. Här finnes godt om gamla hus som i bottenvåningarna åt gatan bestå sig med portik och öfver portiken varande delen

Sid. 81.

af byggnaden uppburen antingen af sten eller träpelare. Och hvarje öfvervarande våning kragar sig sedemera ut ytterligare medels till hjälp af antingen bjälklaget eller särskilda inlagda stockar. Här finnes också en kyrka i anständig gotik med en predikstol utanpå väggen åt gatan till. Den ter sig onekligen ganska egendomlig för ovana ögon. Staden är även flaggprydd – lemningar af gårdagens fest.stannar här till måndagens middag då jag beslutat taga tåget för att fortskafa mig till Ploërmel. Reser 2.14 från Vitré och skulle uppehållet i Rennes vara endast några minuter her blef en tålmodspröfvande väntan på cirka 1 timma – en väntan som just icke särdeles kommer att dröja ett omdöme om de franska jernvägaren – af hvad orsak vete fåglarna – men här passerar oss expresståget Paris [oläsligt] annars skulle varit en

Sid. 82.

half timma senare än vi. Ja ännu en gång önskar jag mig försatt till min stålhäst o landsvägen för der är man då sin egen herre och sliper sitta i en qvaf kupé. Dock allting har en öfvergång så

äfvén detta och slutligen hamnar man i Ploërmel der en del bref och paket väntar. Ja, jag har nu tillryggalagdt icke så få mil i Bretagne och landskapet har onekligen en helt annan karaktär än de delar jag förut genomrest. Här är mera omvexling af kullar och dalar samt mera trädbeväxt. Trädtrader skiljer de olika egogränserna och de olika gårdarna. Här och hvar ser man äppelträden planterade i rader ute på fälten. Ja man är nu kommen uti sidern eller äppelvinets hemland. I Vitré har jag redan fått en försmak af hvad som komma skall och i Ploërmel föredrager jag onekligen cidern framför vinet. Ja har landskapet förändrats så

Sid. 83.

har också delvis befolkningen d.v.s. landtbefolkningen ändradt karaktär. Här har qvinnorna alltid någon hufvudbonad af hvitt tyg eller spetsar hvilket förläna dem ett visst snyggt och tilltalande yttre. Dock det samma vill jag inte påstå om karlarna. De tyckas hafva mera förbondskadts om jag så får uttrycka mig. Har bara en ganska flat halmhatt med svart sammetsband och do kant samt 2ne nedhängande band. En bonda skulle väl icke känna sig riktigt hemmastad om han icke hade sig en dylik hatt. Ja nära Ploërmel finnes en sjö den andra som jag passerat men jag blef aldrig i tilfälle att att bege mig dit. Här är egentligen kyrkan som är något sevärdt, dock nämnas också en del gamla hus – för att nu icke tala om ett gammalt försvarstorn med sina murar som numer äro kring

Sid. 84.

och tillbyggda för att tjena om boningshus. Ja till hvarje liten stad synes höra dess lemningar af forntida beästningar lika fast som kyrkan i byn. Det egendomliga med denna kyrka till skillnad från andra är att den är utförd delvis i granit och alltså fordrat en annan behandling af detaljerna. Här icke det djup i reliferna men här saknas visst icke detaljrikedom. Särskildt beaktansvärt är norra sidoringen som är ett rent mesterverk. Sträfpelarnas förtagning och sammandragning är också utförd på ett sätt som lemna föga öfrigt att önska. Invändigt – kyrkan är treskeppig – äro skeppen icke hvalfda i sten utan inklädda i trä. Hufvudskeppet utan krysshvalf men sidoskeppen som för att lemna plats för fönster hvalfas i kryss taga sig kanske icke alldeles så bra ut. Kyrkan är som sagdt stadens egentliga se-

Sid. 85.

värdhet och sedan den var särskådad ångade jag på onsdags morgon iväg på min stålhäst till Josselin. Ja det är att märka att man ingen jernväg har för att förskaffa sig dit. Dock diligensen dragen af 2ne eldiga springare är ännu så länge det rätta fortskaffningsmedlet. Ja vägen dit är nog icke utan sina backar men vägen dit är icke lång – endast 12 klm. Själva staden gör icke något storartadt intryck men den är trevligt benägen intill en liten å som här är försedd med slussar och andra goda saker. Dock slottet – mot å-sidan byggdt på en några meter högt uppskjutande bergsknalt – är bland de vackraste jag sett. Nu mörknadt af ålder men väl bibehållet ty det är uppfört i granit. Det ter sig på samma gång kraftigt som elegant. Fasaden åt ån är af ganska tidig datum ~~men fasaden åt gården~~ försedd med trenne försvarstorn och alla behöfliga försvarsanordningar då dere-

Sid. 86.

mot fasaden åt gården till – af senare datum – är en bland de elegantaste fasader man kan vilja se med sina spetsiga gafvlar do omfattningar. För att vara utfördt i en sådan hård stenart som granit är det verkligen ett mästerverk i fråga om fina o eleganta detaljer. Och vilken detaljrikedom sedan. Här är symetri i behandling af fasaden men här torde icke kunna uppletas en enda detalj den ena lik den andra. Och man endast betraktar den krönande balustraden med sin mångfald av motiv torde densamma utgöra ett talande bevis på omväxlingen af detaljerna. Här är nu hertigen af Rohan's hemvist. Vid mitt besök var dock familjen i Paris så nu regerades slottet af betjäningen jemte en massa målare. Det inre motsvara dock icke alldeles det yttre. I matsalen en skulptur i naturlig storlek af [blankt] en i mitt tycke förträfflig skulptur i fråga om hållning. Ett museum i 1sta våningen tyckes förutom en del gamla gobelenger icke bjuda på något vidare intressant – all

Sid. 87.

den stund man är ganska bortskämd. – Här är knifvar köpta i i Finland 1892 samt en lapp i (elfen)ben. Salongen innehåller en del gamla möbler och vackra saker. På bordet står fotografier af grefven af Paris – med påskrift till min kusin hertigen av Rohan – af hertigen af Orlean – med påskrift – till min vän hertigen af Rohan. Man är alltså här uppe ibland frankrikes allra finaste nobless. Jag slår mig ned å andra sidan ån för att laga en skiss som hastigast af fasaden. Språkar med några gaminer [barn] och förhör dem i deras kunskaper i Geografien och en utaf dem som icke tycktes vara så dum kände båda till Sverige och Stockholm. Att Stockholm hade 2 000 tusen innevånare kanske han gissade sig till men det är mycket möjligt att hans geografi uppger 20 000. Han visste också att i svenska språket användes en hel del franska ord men om han hade fått reda på det i sin historia eller geografi vet jag icke. Emellertid hans kunskaper verkligen

Sid. 88.

förvånade mig. Dock den värme som här är rådande är nästan outhärdlig, tryckande åskmoln passerar rundt omkring, men inget regn synes vilja draga sig häråt för att ge lite svalka. Jag väljer oförsigtligt nog ett parti att rita af som gör att jag blir sittande midt i solgasset och det vill verkligen mod till att hålla ut. Jag klafsar därför samman en bit af midtpartiet och låter resten vara. Fredag morgon ingår ganska sval och skaplig och jag kommer vid der för frestad att ge mig ut på på luffen hvilket jag också gör. Nu har jag just inget bestämdt att se förän Mont Saint Michel men det är långt [oläsligt] och dit och närmaste vägen torde vara att återvända derifrån jag kommit hafver men det har jag ingen lust till. Färden gäller därför först Pontivy som naturligtvis icke saknar sitt slott nu nästan nedgräfvtt i marken ty löpgrafvarna synes till större delen igenfyllda. Ett museum af möbler etc skall enl. B vara inrymdt dersammanstädes men museet är i dagarna flyttadt hvart fick jag icke reda på. Själva staden är gammal och

Sid. 89.

intressant, kyrkan just icke vidare med och sedan detta var sedt styr jag kosan norrut der jag först passerar Loudeac der jag icke kunde något sevärdt samt anländer vid 5 tiden till Moncontour – en gammal vallfartsort dit befolkningen bruka de leda sina oxar. Kyrkan är gammal och med romanskt ursprung sedermera gotisk och reunaissans i behaglig omväxling. Dock det vackraste är

glasfönstren, särskilt de romanska med verkligt splendida färger. Äfvende gotiska fönstren äro icke oäfvna och de underbaraste renaissansfönster ge icke mycket efter, dock de romanska taga priset. Moncontour är särdeles pitoreskt beläget på en hög backsluttning och staden är här som annorstädes så godt som inväxt i gamla murar. Dock här är dessutom en yppig grönska som bidrager att höja effekten. Nedanför passerar en vacker dalgång och som natursceneri kan man ge Moncontour en ganska

Sid. 90.

framstående plats. Här finnes åtskilligt för en målare. Som dagen var var ganska långt liden beslutar jag mig för att övernatta- så hade jag också tillryggalagdt bortåt 90 kl.m. så jag kände mig rätt belåten att få lite hvila. Lördagen ingår något molnhöjdoch i ganska god tid till Lamballe – småstad med en anmärkningsvärd kyrka men en på samma gång gjordt främst för försvarsändamål uppförd som den synes vara på gamla muremningar. Dess läge är på en höjd derifrån man har en herrlig utsigt. Dock jag har icke tid att länge uppehålla mig här utan knogar i väg mot Dinan för att komma dit till de 'jeuner. Vägarna i Bretagne äro skapliga nog men backar är det godt om. Det kommer något till hett att knoga uppför i solgasset vanligen utan en vindfläkt – I Dinaun synes en delresande – det har varit rätt ont om dom på senaste dagarna – om man undantager franska handelsresande.

Sid. 91.

Kyrkan Saint-Sauveur i sengotik med torn af senare datum är ganska tilltalande. Här finnes en massa fönster. Alla med olika indelning – en del ganska vackra. Sevärdheter i öfrigt tour de l'Horloge sant kyrkan St Malo. Utanför den senare fanns uppradadt en massa gamla skåp och roliga möbler som alla ska föreställa gamla. De flesta äro dock ganska vackra visande att man med äfven med förhålladevis ganska små resurser och enkla medel kan åstadkomma god verkan. Ett lustigt användande af små balustrar den ena alldeles intill den andra gör sig onekligen ganska bra äfven hopsatt i rund form som spinnrockahjul. Här förekomma en del figurframställningar i fyllningarna men det omgifvande ramverket är i allmänhet orneradt i någon bladform dock mycket enkelt gjord. Jag promenerar mig en stund för att beskåda herrligheten – man kunde önska sig att ha fickan full af penningar – och sedan

Sid. 92.

finner jag det tid att ge mig af till Dol – 24 km. Der är nemligen lördag qväll och jag skulle vilja stanna på något hyggligt ställe öfver söndagen. I Dol finns en katedral af gammal datum och jag väntade mig något ganska vackert – men det är ej alltid som verkligheten motsvarar hvad man tänkt sig. Anländ till dol får jag mig en hygglig middag och på den en promenad omkring i staden till katedralen der jag finner mig högeligen bedragen i mina förväntningar och jag återvänder till hotellet besluten visserligen att sofva ut på söndags morgon men dock att ge mig iväg ut till hafsty till hafvet är icke mera än en mil. Men så kom jag på den idéen att direkt ge mig av till Mont Saint Michel visserligen 28klm men när jag i alla fall ska den vägen så är det ju så godt att ge sig af med ens. Alltså kl 9 söndag morgon är jag klar att afresa. Dock jag

Sid. 93.

är besluten att taga saken ganska lugnt – hvilat jag vid väggkanten och snyggar min maskin samt njuter af utsigten. Ja Bretagne är verkligen ett herrligt land visserligen med herrliga backar både upp och ned men en del vackra trakter man genomfar och utsigten från höjderna är tilltalande. Hinner Pontersson kl 11 men beslöt att här intaga min dejeuner och sedan knalla mig ut till Mont Saint Michel. I solgasset blir det knogigt nog de 10 eller 11 kilometrarna. På cirka 7 å 8 klm afstånd ser man redan hela ön framför sig utan afståndet sysnes vara brara någon kilometer och det dröjer länge innan jag kommer så nära att man kan urskilja alla detaljer d.v.s. hus murar etc. Öfver 2 klm ligger ön ut från land och dit leder nu – ty den är just icke så gammal – en väg på ganska ansenlig höjd öfver den omgivande sandslätten kan jag säga tills vidare medan lågvatten nu herrskar och ön är helt förbunden med fasta land.

Sid. 94.

Dock något senare när jag i tillfälle se vatten rundt om men det nådde under mitt besök ingen nämnvärd höjd. Några dagar senare kom högvatten men jag blef icke i tillfälle njuta deraf utan fick nöja mig med att med hvad som bjöds. Min ankomst kanske jag får beskrifva lite närmare. Kommen ut på vägen som leder genom hafvet tog jag närmandet mycket långsamt betrakande med nyfikenhet den byggnad som upptornade sig framför mig. Baedeker förberedde mig på att hotellbetjäningen är ganska närgången och besvärande och här blef icke att göra som jag vanligen brukar – slå en lof omkring för att se huru det ena eller det andra hotellet ter sig – Här mötas man redan på en god bits af utropare för hotellen som söka öfverrösta och öfverbjuda hvarandra. Här är egentligen ett gammalt hôtell Poular[d] – som skulle vara det förnäm

Sid. 95.

sta och som gjort sitt namn känt öfver Europa snart sagdt genom en särskild sorts pudding som (naturligtvis) ingen kan göra efter. Här har dock uppstått ännu ett hotel – Poular[d] Jeune – som har godt renommé och Baed. betecknar som bra. Det är åtskilligt billigare och jag var besluten att nöja mig med det. Entreén till ön är något till sidan om vägen tillkommen på senare tid ty inkommen genom den har man att passera en annan port – så finner man Poular[d] Aine – ännu en port så finner man Poular[d] Jeune. Ja här är gatorna – eller rättare sagt gata. Mont Saint Michel består sig icke med mera än en gata – just icke breda och alla åkdon stannar utan stadens portar ty ~~her~~ [oläsligt] finnes icke plats för mer än en vagn om gången. Hotellet består sig med ett par anexer och i ett af dem fick jag mitt rum. Vägen

Sid. 96.

dit syntes mig ganska kuriös. En trappa delvis öfverbyggd af ett utskjutande trähus leder utmed gatans sida upp på en af de gamla murarna. Nu följer man utmed muren passerar igenom ett öfverbyggt försvarstorn – der det just icke luktar så alldeles godt – vidare utmed muren till ett lägre försvarstorn. Här leder vägen på en liten bro till in till hotell anexet. En trappa upp får jag mitt rum med utsigt öfver hafvet som det hette. Tillsvidare kan jag ju kalla det sandslätten ty något vatten fick jag icke som sagdt nöjet se öfverskölja denna öken. Ja så kommer jag till stadens sevärdheter kyrkan eller klostret med sin kyrka. Allt härstammande från olika tider allt sedan

1020 då kyrkan började anläggas. Under kyrkan är en krypta och hvarjehanda rum, fångelser etc. Intill kyrkan är

Sid. 97.

också klostergården la Melville [?] med sina 220 kolonetter i slipad granit. Ja sedan följer en hel massa andra rum som jag icke nu rätt minnes hvad de användts till. Kyrkan är under restoration och det är intet litet arbete att få upp allt materialet erforderlig höjd. Ja vägen upp till kyrkan är anhuggen utmed muren – som jag redan talat om – som är ytterligare försedd med 2ne försvarstorn samt trappor stigande ganska hastigt uppför eller genomstadens gata som från att i början stiga ganska vanligt uppför sedemera stiger ganska hastigt och slutligen öfvergå i trapporna för att förena sig utmed muren. Hela gatan är sen upptagen af butiker alla utbudande sitt kraf och minnen från Mont Saint Michel. Butiksinnehafvarna liksom hotellbetjäningen den ene sökande

Sid. 98.

öfverbjuda den andre. På qvällen gör jag en promenad rundt Berget ser på solnedgången – gör bekantskap med en engelsman – också cyklande men i motsatt riktning – och vi dröja oss kvar på murarna tills det nästan är kolsvarta vatten. Ja engelsmannen såg jag icke mera utaf ty han drog sina färde redan tidigt dagen derpå. Jag hade deremot beslutat att offra ännu en dag för att riktigt njuta. Före dejeuner gör jag från sandöknen en liten skiss i min bok – pratar med en kanadensare som antar jag är engelsman – beser museet entre, 1 fr. Ja och vilket museum. Här förevisas den och den som satt i fångelse i så och så många år. Här den som blef uppäten utaf råttor – Tre stora råttor hålla ännu vakt – här den som en bretagneqvinna hvarje dag gaf

Sid. 99.

mat genom ett fönster – här den man som [oläsligt] det året drunknade i sanden – den är vanligen på sina ställen icke att lita på utan måste känna till förhållanderna innan ger sig längre ut – Ja fåglarna vete allt hvad för skräp som der var. Jo ett skrin från 15 talet med en oändligt massa lås – ett annat som han – det vill säga gardien [vakten] förklarade vara från revolutionens dagar – men han sade inte hvilken – Dock nitskallarna är välformade och fina som de vore gjorda i våra dagar. Eftermiddagen använder jag för skissering och qvällen att se mig om ännu en gång. Till middagen serverades af den omtalade puddingen som jag skulle vilja likna vid en väl vispad äggtoddy inskjuten i en ugn med hastig värme. Den smakar i alla fall icke så

Sid. 100.

oevett. Morgonen derpå var jag färdig mig att knalla mig iväg igen nu med Avranches och Granville som mål. Till Avranches är just icke vidare långt några och 30 klm men vägen dit är delvis ganska knogig – på 8 klm uppför och 3 nedförsbackar – icke en jemn bit väg och dessutom icke naturligtvis spik rakt och så ankomsten till Avranches en ohygglig uppförsbacke som dock måste göra alla möjliga kringelikrokar för att vara farbar. På höjden är en del af staden belägen d.v.s den gamla staden – jernvägsstationen är belägen nedanför. Ett i sanning utmärkt ställe för en befästning. Dock af de gamla befästningarna existerar f.n. just icke så särdeles mycket – ett torn och en del murar – men hvad som här är det vackraste är utsigten öfver landskapet rundt

om Mont St Michel viken. Dock hvad som icke fröjdade mig att se var en lång rak ljus strimma – vägen till Granville med backe upp och

Sid. 101.

backe ned – Bauedecker säger att man också kan gå utmed hafvet och detta gaf mig anledning förfråga mig om den var lika backig den. Nej – den skulle vara alldeles utmärkt bara en backe alltså var den att föredraga. Vägen var också ganska bra men den der backen ganska dryg 1 ½ klm dock närheten af hafvet gjorde den alltid angenäm men de 36 klm blefo knogiga nog i hetten, ty den var ganska besvärande så jag kom icke fram till min bestämmelseort förr än klockan var öfver 7 på qvällen. Granville är just ingen märkvärdig stad och mitt besök der skulle blifvit kortare – stannade jag öfver en hel dag – om jag icke skulle dit i bankärrende för att förvandla min akademivexel i klingande mynt. Efter middagen gjorde jag ett promenad utmed kajerna samt utmed kasernerna och befästningarna som är mycket högt belägna på en utskjutande udde i hafvet. Här hade

Sid. 102.

man en förtjusande utsigt. Dagen derpå tillbragte jag mest med att ströfva omkring i staden samt åse livet nere vid kasinot – Granville är en mindre badort – . Här gjorde jag mina första erfarenheter om franskt badsystem etc. Utmed badplatsen finnes ganska höga klippväggar som lemnar god skugga och deröfver äro besfästingarna. Dock en del får beta ganska fredligt utmed den branta bergväggen och roa sig med att allt emellanåt rulla ned små-sten och andra småsaker drösviis föranleder en gumma att utbrista ” Tänker Ni då aldrig sluta deruppe” – Hon trodde nemligen att det var småpojkar som på okynne kastade ned på publik hvad de kunde hitta på. Allmänt skratt – och förklaring. Allmänt skratt föranledde också ett gammalt par som skulle bada. Mina grannar hade iakttagit dem flera gånger förut och för dem var det endast en uppre-

Sid. 103.

padt nöje. Ja det var verkligen komiskt att åse dem krypa ned i vattnet – gumman som den kavataste först – sedemera gående baklänges med båda händerna dragande sin kära äkta hälft med sig – och att se hans rörelser när han skulle doppa sig – Ja det var en syn för Gudar – det dröjde och en god stund innan hans bruna tröja syntes genomvåt. Ja det var en scen som ej kan beskrivas. Med stärkt reskassa knogade jag dagen derpå iväg till Coutances der jag beredt mig på att finna en hel del goda saker i arkitekturväg – men jag blef delvis besviken – Katedralen är nog väldig men på mig gjorde den icke något särdeles intryck. Kyrkan har tvenne klocktorn båda flankerade af högt uppdragna trapptorn som ger en viss skefhet åt det hela – eller med andra ord man är icke man är icke man att se något dylikt. Interiören finner heller icke nåd för mina ögon. Kyrkan är nemligen för låg nå-

Sid. 104.

got som synes vara felet med flera kyrkor i grannskapet också. En annan egenhet här är att kyrkorna öfver korskeppet äro försedda med rundkupoler eller kupolliknande uppbyggnader. Kyrkan i St Pierre från senare datum än katedralen har ett ganska roligt torn och do uppbyggnad öfver korskeppet som är ganska lustigt hopkommen. Interiören är rätt bra, något låg men kolonerna äro icke här sönderdelade som i allmänhet i gotiska kyrkor. Mig förfaller dessa runda

koloner från hvilka hvalfstrålar och hvalfbågar utlöpa utan kapital ganska tilltalande. Ty det är en viss kraft hos dem som annars totalt saknas i de gotiska så att säga upplåsningsstilen [?]. Ja dessa båda kyrkor äro stadens sevärdheter och sedan jag och sedan jag sett dem samt gjordt ett slag i staden var jag klar att fortsätta färden till St Lô för att övernatta. I St Lô deremot hade jag inte beräknat ha något egentligt att se men kyrkan Notre

Sid. 105.

Dame är sevärd, dess fina vackra glasfönster, dels för sin tornfasad vetande mot en öppen plats. Staden är vackert belägen delvis på en hög kulle med brandt sluttning ned mot en å som slingrar sig fram i en förtjusande dalgång. Medan jag var inne för att bese drar ett åskregn förbi och när jag kommer ut så har en större musikkår på 60 man – militär – slagit sig ned för att underhålla stadsborna en stund – på den öppna platsen utanför kyrkan. Ja det var verkligen en ganska njutningsrik stund – vacker musik – vacker utsigt efter åskvädret herrligt rensad luft. Det lär varit Magdalenadagen till ära som musiken bestods. Senare på på qvällen spelade en större musikkår – stadsinnevånare – också en del stycken och det såg ganska lustigt ut att se deras musikantcirkel upplyst af flammande skenet från en del gasarmer som tycktes på något

Sid. 106.

vis vara apterade till gasrör i marken. Dock jag måste lemna musiken åt sitt öde för att ge mig till kojs ty tidigt följande morgon skulle jag knoga iväg till Bayeux som jag också mycket riktigt gjorde. Bayeux är en rolig gammal håla dock mest beryktad för sin tapeteri. Katedralen äger ju också en viss ryktbahet och interiören är ganska tilltalande hvilket också delvis kan sägas om exteriören. Kupolen öfver korskeppet verkar något orolig och harmonierar icke fint med det öfriga. Den är nu också en senare tillsats. Interiören delvis romansk delvis gotisk eger en viss elegans och rymlighet. Ja tapetseriet som eger en en ansenlig längd 70,4 m och och en höjld af 0,5m är förvaradt i en ett bibliotek i en större glasmonter af vidstående forum.

Tapetseriet är sydt af drottning Matilda Vilhems eröfrarens maka och framställer eröfrandet av England i en lång serie av bilder (58 st) alla

Sid. 107.

med oförfalskad navivitet. Gamla trähus finnes godt om en del ganska lustiga. Maison du Gouvernour betår sig med ett lustigt torn. Ja sedan stadens sevärdheter voro understökande var just frågan hvad väder och vind man kunde vänta sig för eftermiddagen. Här rådde nemligen en tryckande värme och till Caen var 36 klm. Dock rätt hvad det är himlen något molnbetäckt och det kännes något svalare. Alltså jag begagnar tillfället för att ge mig iväg men skuggan räcker icke länge och snart befinner jag mig utsattför en ohygglig hetta men hvad göra. Inte kunde man vända om igen och stanna i någon liten by hade jag icke lust till. Snart började också en del åskmoln uppenbara sig bakom mig – jag har lite med vind lika fullt och det visar sig en liten hvirvel här en annan der. Dock jag knogar på fasten vinden är nästan brännande och åskvädret drar sig något åt

Sid. 108.

sidan. Så småningom nalkas jag också målet ty vägarna äro i allmänhet ganska jemna. De största backarna har jag redan lemnat på andra sidan Bayeux. Dock de sista 4ra kilom är nästan en enda svag stigning som kännes ganska knogig. Värmen håller i sig för att senare på qvällen urladda sig i ett häftigt oväder som icke endast afbröt den musik som bestods i en af parkerna utan också ställde till eldsvåda. Åskan slog nemligen ned i brädupplag – svenska skogar – nere vid hamnen och inom kort är staden iliuminerad. Dock regnet öser ned så att jag vågar mig icke så långt som ända in till eldhärden men en stund synes det brinna ganska tappert. Dock var jag ganska trött och när jag började finna att elden var in aftagande så var det jag som kröp till kojs. Dock ännu är luften ganska tryckande och jag går till sängs för

Sid. 109.

vidöppna fönster. Dock efter regnet blef det ganska svalt hvarför jag ådrog mig en ganska anständig förkylning. Caen hade i tankarna hägrat för mig såsom något rent underbart med alla sina kyrkor men förkylningen i förening med trötthet bidrog nog till att icke mitt intryck blef hvad jag väntat dock kyrkornas antal ger sammantaget intet öfrigt att önska. Först kyrkan St Pierre så katedralen St Etienne så Trinité St Jean, gamla St Etienne, gamla St Gilles och St Nicola för att icke upprepa en del andra också. Det underbara är korafslutningen å St Pierre utförd i renneaisanse men med bibehållen af den gotiska uppställningen. Ja det är ett rent mesterverk i fråga om skulptur både in och utvändigt. Invändigt hvalfbågar med sina slutstenar och utvändigt kontreforterna med sina krön är hvad som mest är beundransvärdt. Äfven en hel del af de gotiska

Sid. 110.

fönstren äro ganska tilltalande. Interiören är föröfrigt blande de mest tilltalande jag sett i fråga om kyrkor. Så St Etienne med sin kraftiga tornfasad enkelt ornerad eller rättare utan orneringar endast några fönsteröppningar och en del insättningar. Torn afslutningarna äro ganska lustiga samt olika. Dock denna olikhet är icke störande utan torde bidraga att förläna kyrkan ett visst behag. Men förutom dessa båda torn finnes kupolbyggnad öfver korsskeppet samt ytterligare fyra koret flankerande småtorn. Interiören gör dock icke samma goda intryck som exteriören. Så la Trinité med sin helt romanska och gammalromanska karaktär med stubbade torn och förhållandevis liten uppbyggnad öfver korset. Interiören enkel. Ja, de de andra kyrkorna kanske jag färdigar stillasittande men de ha nog också hvar och en sin historia från gångna tider då prestväldet florerade. Rundt Caen

Sid. 111.

men mest nordvest om staden är landet så godt som öfversålladt med kyrkor hvars torn jag var i tillfälle iaktaga på vägen till Caen. Ja det var icke utan att jag passerade en del också men jag hade för brådt att hinna undan värmen för att stanna och närmare betrakta dem. Här i Caen der jag ställt en del bref för p.r.[poste restante] fick jag meddelande dels hemifrån dels från Malm. Den senare släckande mitt hopp om att få honom som resesällskap genom England. Sedan Caen väl var sedd hade jag just intet vidare att uträtta och som nästa dag var en söndag beslöt jag mig för att ge mig iväg med hafvet som mål för att der hvilade mig några dagar. Dock söndags morgon

ingick ganska regning och jag måste stanna ända till kl 8 då vädret syntes klarna upp något. Jag hade nu tänkt att se en del af kusten samt slå mig ned

Sid. 112.

i närheten af Trouville för att se den beryktade badorten. Till Trouville är 52 klm men jag vill helst slå mig ned på andra sidan Trouville för att endast hafva en dagsresa till Rouen. Dock jag vara nära att fastna på vägen ty regnskurarnabörjade åter falla och jag måste ett tag krypa in på ett Kaffé under en half timma men efter det var vädret hyggligt nog och senare på dagen till och med utmärkt. Den första badort jag uppnådde var Villers sur Mer så Bénerville, Deauville och Trouville. Vägen löper hela tiden utmed sjökanten och är rikligen kantad med med både hotell och villor. Dock vid den timma på dagen jag passerar syntes allt stilla och lugnt. Så kommer jag till Trouville. Jag följer vägen som jag ser leder utmed sjöstranden har fullkantad med villor och hotell. Trouville är mycket vackert beläget dels på dels nedan

Sid. 113.

slutningen af en större bergsrygg. Staden utmed stranden är flaggprydd och i förening med alla tälten på stranden gör det ett ganska eget och brokigt intryck. Här löper långa gångbanor af trä parallellt med hvarandra med de promenerades antal synes denna tid på dagen icke vara stort. Dock jag har hopp om att senare få se lifvet på stranden och därför ger jag mig iväg till Villerville som jag visserligen icke finner så inbjudande som jag tänkt mig, men jag slår mig i alla fall ned der a Hotel de la Plage. Baedekers betecknar Villerville som en badort med mindre pretentioner än Trouville, men pretentionerna böra verkligen ganska mycket reduceras ty det Casino som här bjuds ter sig icke mycken storartadt för denna verlden och player är sannerligen icke väl hållen med sten och grön

Sid. 114.

smörja. Dock man vänjer sig vid allt och innan jag lemnade Villerville hade jag nästan fattat tycke för platsen. Vid middagsbordet har jag som närmaste granne en ung blond man som talar knagglig franska. Helt säkert en nordbo ty engelsman ser jag genast att han icke är och svensk skulle jag håller icke tro att han är. Jag tror mig af hans brytning sluta till att han är finne och frågar honom därför också om han icke är finne. Men nej, det var en norrman som lagat i Villerville i nu snart 6 veckor. Om ett par dagar skall han emellertid in till Paris på någon tid. Af honom blir jag snart gjord hemmastadd på platsen. Här finnes godt om svenskar förut – tre familjer. På hotellet som är ganska enkelt synes annars icke till utan fransmän och medelklassens folk. Vädret som på torsdagen varit så och så, var på måndagen just icke bättre. Stark blåst med förbud att bada till

Sid. 115.

följd af vågornas storlek. Dock Villerville är en mycket städad badort. Man får icke gå i badet utan kappa, något som dock tillåtes i Trouville. Kasinot tyckes håller icke vara mycket fröjd till ty sällan synes något folk der. Man promenerar antingen på stranden eller om detta icke låter sig göra, på bryggan, Ja, det är ett ganska egendomligt lif detta badlif – och huru oskanderat herrar och damer om hvarandra träda ut i vattnet blott klädda i sina lätta badkostymer. Jo det skulle vara hemma hos oss, så skulle väluppgifvas tjut så att Jerikos murar skulle falla – men här är detta som

det naturligaste i världen – vanans makt är stor. Och sedan när vattnet ger sig ut kommer en annan sort folk til bys, mussel- räk- krabbfångare som då söka samla hop sina sina posar fulla af hvad hafvet fört in i land. Ja, musslorna dessa blåmusslor som nog man liksom sniglarna har hört talas om äro ätbara, men som i tankarna ansett som något som knappast skulle falla en in i att smaka – de äro verkligen inte

Sid. 116.

så dumma utan tvärt om när man får dem färska äro de alldeles herrligt goda. En stor brist i Villerville var att den icke fanns en god hamn för fiskebåtar. Här fick man aldrig se en fiskarflotta komma inseglande och man kunde heller icke få hyra någon båt för en fisketur Tisdagmorgon var jag och besåg Honfleur en liten gammal stad på 9 klm afstånd från Villerville och här finns hamn och rätt stora båtar kan komma in. Här finns en rolig gammal kyrka med klockstapel. Kyrkan är af trä och korsverk samt har endast en liten takryttare är tvärskeppig, skeppen lika stora. Ena fasaden är uppförd som en grekisk tempelfasad. Fönsterbåge äro i trä men i stenfasaden och en del av pelarna af trä – invändigt äro påklädda och putsade samt försedda med antika kapitäl och baser. Detta för att harmoniera med tempelfasaden. Klockstapeln får i sin nedre del tjäna som boningshus och har en rätt rolig portal.

Sid. 117.

Husen ner vid hamnen äro ganska roliga 5 á 6 våningar men endast med 2ne fönster i bredd åt fasaden, men endast med 2ne fönster i bredd åt fasaden. Det ser sannerligen smalt ut. Det finnes också inklämdt en annan kyrka med ett lustigt spånklädt torn samt en liten hall framför entréen. Staden gör ett ganska egendomligt intryck med alla sina gamla hus, kyrkor, hamntillställningar etc. Härifrån har man godt tillfälle att qvista öfver till le Havre och man kan nog komma längre än så om man vill. Ja det var ett besök i Honfleur den dan och dagen derpå var jag i Trouville kan tänka för att se på lifvet, men vädret hvar allt för ruskigt och blåsigt för att man skulle få se något af stora världen. Nu syntes man visst roa sig med att stå på pirerna och meta. Själva staden Trouville är ganska snygg och hygglig men utmed stranden hade jag nästan tänkt mig något snyggare – d.v.s arkitektoniskt sedt – villor men man kan godt vara belåten med hvar som är.
Den

Sid. 118.

ljusa sanden med sina tält och parasoller, flaggor af alla möjliga nationaliteter och dessutom och framför allt hafvet. Allt detta i stark solbelysning är sannerligen något som tjusa och fågna ögat. Mycket av vackra toiletter var jag dock ej i tillfälle att se. Vägen mellan både Villerville och Trouville samt Villerville och Honfleur är mycket vacker löpande från någon höjd öfver hafvet och kantad af planteringar parker, ~~och~~ skog och fält. Ja jag skulle medan jag kommer ihog det vilja säga några ord om franska bondgårdar ty i dessa trakter äro verkligen bondgårdar och byggnader utmed vägarna ganska tilltalande vanligen utförda i korsverk med putsade ytor mellan stolparna. De ge ett mycket snyggt och trefligt intryck. Trappan är i allmänhet förlagd fri vid ena kortsidan dock med utspringande tak öfver densamma. Detta bidrager också till att ge byggnaderna ett pittoreskt utseende.

Sid. 119.

Bretagne bondgårdarna hade ett mycket stabilare yttre vanligen uppförda i sten med rustikkedjor i hörn och som fönsteromfattningar. Dock är deras utseende mycket mera tilltalande än de byggnader man ser mellan Chartres och Orléans der tillgången på sten synes vara knapp ty der har leran fått ersätta stenar i såväl uthus som boningshus. Ja det var väl något om franska bondgårdar. När nu vädret i Villerville ville vara hyggligt så funderade jag ut att jag möjligen kunde söka framkalla en del av de fotografier som jag tagit. Norrmannen skulle vara min läromästare och vi framkallade några tillsammans. Dagen derpå då han var rest sin kos så skulle jag laborera på egen hand men det ville icke alldeles bära sig – förmodligen på grund att jag fått dåliga syror som icke stödo sig öfver natten – och själf kom jag icke

Sid. 120.

under fund med detta förr än jag förstört 2ne films – naturligtvis de två som jag af hela bundten satte störst värde på. Af skadan blir man vis men icke rik och jag beslöt nu ta fotografen i Honfleur till hjälp men första försöket för honom bar sig icke bättre än att jag fick tre films förstörda. Som jag själf var med inne i mörkrummet så kunde det inte heta nu som annars att det var alls ingenting på plåtar. Detta var minna första lärospår i fotografiframkallning men efter detta hoppas jag att det skall lyckas bättre. Ja veckan led om och så kom fredagen då jag egentligen tänkt ge mig av till Rouen men jag ville vänta ännu en dag för att om möjligt få se lifvet i Trouville en hygglig dag. Torsdagen på qvällen var vädret nog så hyggligt men fredagen ingick med full storm. Badförbud alltså intet nytt. Som stormen ju brukar vara i tre dagar belöt jag mig för att åtminst

Sid. 121.

one söka dra någon nytta av densamma som medvind duger den bra. Dock lördagsmorgon ingick ganska mulen men mot sjutiden klarnade det något hvarför jag ger mig af. Passerar nu Honfleur der jag har nu en konferens hos fotografen samt har en ohygglig uppförsbacke att knoga men sedan var vägen mycket bra till närheten af Pont-Audemer som naturligtvis ligger i en håla Här fanns en kyrka af ganska egendomligt yttre rikt dekorerad samt invändigt af ganska anseelig höjd med fullständig rik triforiegång. Mitt uppehåll blir icke långvarigt och efter att hafva knogat uppför en bra bit igen går vägen ganska jemn. Jag hinner inte till Rouen i tid för dejeuner utan tar den i en liten håla på vägen, men äfven på små anspråkslösa restuaranter förstår dom sig på att ta betalt. Dejeuner 2,50. Den sista milen löper vägen

Sid. 122.

utmed Seine men innan vägen löper ned i dalen har man en ganska vacker utsigt öfver omgifvande landskapet. Slutligen rullar jag också in genom en anseeligt lång boulevard och tar in på hôtel de Paris utmed en af kajerna. Rouen är en ju en storstad med öfver 200 tusen invånare och här kan man tillämpa en billigare lefnadsmetod nemligen att åka ute på någon restaurant och endast ta rum på hotellet. Det är nog en sak som hotellägarna icke så särdeles gerna se, men man måste säga ifrån på förhand att man vill ha sin frihet att äta hvar man vill. I Rouen kan man på Restaurant de Paris äte en bra dejeuner för 1,50 och do diner för 2,00-1,75. Hotellpriserna

2,50-3,50. Dock det var inte denna matfråga som var den viktigast i Rouen. Här är mycket att se och jag gör mig före diner en tur i staden för att se öfver hvad som kan vara det mest

Sid. 123.

sevärda. Dagen derpå är söndag och således särdeles lämplig att besöka museerna – gratis. Det plockar och plockar att hvad man måste ge åt postvakter och andra väktare. Hvad som i arkitektoniskt hänseende tager största uppmärksamheten i anspråk är vilkorligen numera Palais de justice en byggnad uppförd i gotik och ursprungligen afsedd för parlamentet i Normandie (byggnaden påbörjad i slutet af 15de årh. samt fullbordad under det 16de). Gårdsfasaden närmaste briljerar med detaljer af yttersta finhet och här är en slösande rikedom af skulpturer. Fönsteruppställningar som i rikedom söka sin make. Fria väldiga trappor af utomordentlig rikedom. Ja, det intill en ganska god fäbless för att kunna skapa alla dessa olika detaljer utförda med förvånansvärd finhet. In

Sid. 124.

teriören motsvara icke fullt exteriören. Här tak utförda i ek med rika skulpturer men också i de stora salarna i byggnadens flyglar ganska enkelt hållna sådana. Som sevärdhet efter Palais de justice kommer katedralen Notre Dame. Ja, den har en fasad ganskeliga bred flankerad av tvenne torn – ganska olika hvarandra faktiskt. Det ena tornet – tour de St. Romain är byggt på lemningarna af en gammal kyrkasamt skäligen enkelt med en takresning af icke särdeles stor höjd. Så är det andra tornet – tour de Beurre så kalladt emedan det är byggt för de penningar som de rättrogna betalt för att få äta smör under fastan – ett särdeles bra sätt att få ihop penningar synes det mig – förbjuda folk en del saker bara för att låta dem få betala för att upphäfva förbudet. Här är en rikedom i uppställning och detaljer, men som hel

Sid. 125.

het vet jag ändock icke om jag finner fasaden något vidare tilltalade. Sidopartiernas portaler är dock något som verkligen är värt beundran liksom sedemera invändigt monumenten öfver kardinalerna d'Amboise – erkebiskopar i Rouen. Detta monument i tidig renaissance är rent ett under af detaljrikedom och detaljfinhet. En annan kyrka är St. Maclou bjuder på rika portaler med skulpterade portar af gammal datum. Interiörerna äro af en anseelig höjd och fönster och triforiegångar äro rikt genombrutna särskilt gäller detta St Ouen som är försedd med en tornuppbyggnad öfver korsskeppet. Detta torn är af en anseelig höjd 82m och flankeradt af toureller. Till kyrkornas tal räknas också St. Vincent samt St. Patrice men de blivna slagna af ur brädet av sina konkurrenter. Som en af stadens kuriosi

Sid. 126.

teter räknas också det stora klocktornet som i form af en port hvälfver sig öfver gatan. I hvalfvet försedd med rika skulpturer. Sammanbundet med tornet är en fontaineuppställning å barock som uttrycker sig för en viss finhet i detaljer. Ja, så museerna som kanske icke torde vara att säga så mycket om dock fanns i antiqvitets museet en hel del arkitektoniska saker bland annat uppställningar för de mycket vanliga utkragningarna å de franska trähusen etc. En annan sevärdhet icke att förglömma är Hotel Bourgtheroulde som synes hafva tillkommit under Francois I. Gårdsfasaden rikt skulpturerad. Skulpturerna föreställer Francois och Henrik VIII

samt symboliska saker. Dock tidens tand har farit rätt illa med en del af dessa relieffer. I statyväg finnes i stan en staty öfver

Sid. 127.

Napoleon I samt Jean d'Arc samt dessutom en större fontaineuppställning. Jag tittade just icke så mycket på dessa saker men mig synes Napoleons statyn mest lyckad. Ja, Rouen lär vara känt för att ett regnhål – så äfven nu – torsdagseftermiddagen regnade ganska dugtigt och måndagen ingick på samma sätt- dock det regnade icke så som stundals som på söndags qväll. Ja mina erfarenheter af regnväder skulle således börja lika fullt nu efter vara än sex veckors vackert väder För att undgå Rouen vädret beslöt jag mig för helt enkelt ge mig iväg derifrån ty att stanna der i regnvädet hade jag ingen lust till. Alltså efter dejeuner då det också klarnade något så när knallar jag mig iväg. Visserligen med Beauvais som mål men dock beredd.

Sid. 128.

på att få stanna på närmare håll ty vägen det torde belöpa sig till cirka 80 klm. Straxt i närheten af Rouen hade jag en backe att knoga uppför och en backe till på köpet som icke gick af för hackor – ja väl mera än en half timmas styf promenad. Dock sedemera ganska hygglig väg och det knallar undan skapligt nog. Jag parerar regnskurarna så godt sig göra låter, ett tag måste jag dock söka skydd i en bondgård och sen den skuren gått öfver syntes allt bra och väl och jag tänkte icke mer på vädet. Dock jag hade att se om min velo efter en stund och sedan det var gjordt upptäcker jag nog att det icke var så alldeles välbestäldt med regnet som jag tänkt mig och hinner ovanligt fort in på mig. Det hjälper icke

Sid. 129.

att söka gno undan utan jag gör som hönsen jag söker skydd under ett trä och söker med hjälp av min kappa skydda mig och velocipeden så godt sig göra låter. Men det blir långvarigt regn och stridt sen. Trädet ger inget skydd mer och ingen bondgård står icke till att upptäcka. En tom vagn liknande en hotellvagn passerar men jag låter den passera i hopp om att snart blifva befriad ur mitt kritiska läge. Men regnet tilltar och tilltar. Jag finner situationen ohållbar och måste ge mig iväg antingen för att finna en bondgård eller söka få fatt i vagnen som passerat. Någon bondgård synes icke till och jag börjar känna mina skor fyllas af vatten och nedre delen af byxorna äro heller icke vidare väl skyddade utan börja kännas fuktiga. Jag hinner in på

Sid. 130.

vagnen och regnet är nu så intensivt det gerna kan bli. Jag frågar körsvennen hvart han ämnar sig. Till Gournay – alltså min väg och just der jag tänkt öfernatta om jag skulle finna för långt att gå ända till Beauvais. Det var en hôtellvagn som förirrat sig. Kusken som inte syntes vidare klyftig hade tagit miste om väg och på så vis kommit i min väg. Både jag och velociped är snart instufvade och nu återstå 16 klm innan vi är framme i Gournay men jag hinner dit också en gång och det känns herrligt att få krypa ur sina våta skor och strumpor. Dock det blef mig en dyr skjuts ty notan dagen derpå upptog 5 fr men jag prutade då utaf en och hade tillfredställelsen att grundligt huta åt källarmästaren. De fyra frangen grämde mig betydligt att börja med. Man hade sagt mig att

Sid. 131.

vägen Gournay - Beauvais skulle vara mycket backig men jag kan icke skylla. Redan på långt håll ser man kyrkan i Beauvais skjuta upp – dock utan torn – som den är gör den just inte särdeles vackert intryck men när man kommer nära inpå finner man att man har att göra med ett konstverk af 1sta rang i fråga såväl om konstruktion som detaljbehandling. Som konstruktion är den nog ett konstverk till vida att den numer – hvalfen rasat 2ne gånger störtat in – verkligen kan hålla samman. Det är att märka att katedralen också varit försedd med torn af 153 m höjd, men som konstruktionen var för svag har detsamma gjort hvalfen sällskap. Detta torn lär varit högre än domen i Rom och såg jag en ritning af densamma i ett museum. Det är den högsta hvalf höjd som någonsin förekommit 48,12 m och interiören ger sannerligen ett mäktigt intryck. I Beauvais finnes ännu en kyrka st. Etienne

Sid. 132.

med ganska herliga detaljer annars icke vidare märkvärdig om man undantager några gamla målningar på trä samt en skulpturuppställning. I arkitekturväg märkes ytterligare palais de justice – nära katedralen – hvars gårdsfasad är ganska tilltalande samt gamla trähus. En af stadens sevärdheter är dessutom gobelinfabriken – forna tider Frankrikes största.

[Resedagbokens anteckningar avslutas här tvärt]